

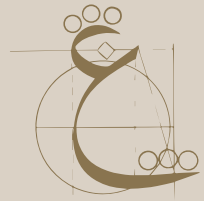
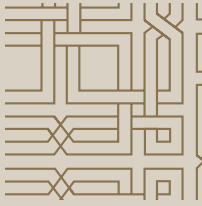

kadim

SAYI / ISSUE 6 · EKİM / OCTOBER 2023

06

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

A double-blind peer-reviewed open-access academic journal that is published semiannually (April and October) in the field of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 6 • EKİM | OCTOBER 2023

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 121,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2023

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

DergiPark

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Yükseköğretim Kurulu

MİSAFİR EDİTÖR
GUEST EDITOR

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Sakarya Üniversitesi
Serpil ATAMAZ | California State University, Sacramento
Zahit ATÇIL | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Marmara Üniversitesi
Ella FRATANTUONO | University of North Carolina at Charlotte
Selim KARAHASANOĞLU | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRLERİ
TURKISH LANGUAGE
EDITORS

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ VE
SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
LAYOUT AND
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŖMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | University of Amsterdam
Feridun BİLGİN | Mardin Artuklu Üniversitesi
Hüseyin ÇINAR | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Roger DEAL | University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | Kocaeli Üniversitesi
Ümit EKİN | Sakarya Üniversitesi
Davut GUTMAN | Manhattanville College
Davut HUT | Marmara Üniversitesi
Mehmet İNBAŖI | Erciyes Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Celal Bayar Üniversitesi
Mehmet KURU | Sabancı Üniversitesi
Milena METHODIEVA | University of Toronto
Michalis N. MICHAEL | University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Kansai University
Tsvetelina TSVETKOVA | Balkan History Association (BHA)
Yunus UĞUR | Marmara Üniversitesi
Francesco VIOLANTE | University of Bari Aldo Moro
Anđelko VLAŖIĆ | University of Osijek
Sadık YAZAR | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Southern Illinois University at Carbondale
İlhami YURDAKUL | Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

DİZİNLER VE VERİTABANLARI | INDEXING AND ABSTRACTING

SCOPUS

TR DİZİN

dergipark.org.tr/kadim/indexes

HAKEM LİSTESİ**LIST OF REVIEWERS**

- Alfabetik olarak sıralanmıştır. Hakemlik için ilgili alanda doktora derecesi aranmaktadır.
- Sorted alphabetically. For refereeing, a PhD degree in the relevant field is required.

Kadir ARSLANBOĞA	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi karslanboga@comu.edu.tr ORCID: 0000-0002-0264-4796.
Ahmet ARSLANTÜRK	İstanbul Medeniyet Üniversitesi ahmet.arslanturk@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-3125-8173.
Onur Güneş AYAS	Yıldız Teknik Üniversitesi oayas@yildiz.edu.tr ORCID: 0000-0001-5317-271X.
Mehmet Fatih AYSAN	Marmara Üniversitesi maysan@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-8311-8551.
Cumhur BEKAR	Samsun Üniversitesi cumhur.bekar@samsun.edu.tr ORCID: 0000-0001-9101-5774.
Yüksel ÇELİK	Marmara Üniversitesi yuksel.celik@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0001-5490-1216.
Roger DEAL	University of South Carolina Aiken RogerD@usca.edu ORCID: 0000-0003-2016-8532.
Mehmet DEMİRTAŞ	Bitlis Eren Üniversitesi mdemirtas@beu.edu.tr ORCID: 0000-0002-3859-9798.
Ömer GEZER	Hacettepe Üniversitesi omergezer@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0001-6678-5777.
Zafer GÖLEN	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi zgolen@mehmetakif.edu.tr ORCID: 0000-0003-3162-6076.
Ahmet GÜLENC	Trabzon Üniversitesi ahmetginc@gmail.com ORCID: 0000-0003-1626-7271.
Davut HUT	Marmara Üniversitesi davuthut@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0001-9247-1675.
Betül İPŞİRLİ ARGIT	Marmara Üniversitesi betulargit@gmail.com ORCID: 0000-0002-1917-7434.
Hakan KARAGÖZ	Süleyman Demirel Üniversitesi hakankaragöz@sdu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4839-4961.
Burcu KURT	İstanbul Teknik Üniversitesi burcukurt@itu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5924-1779.
Yılmaz KURT	Ankara Üniversitesi yilmazkurt2002@yahoo.com ORCID: 0000-0001-9595-7398.
A. Mesud KÜÇÜKKALAY	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi amesud@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8286-0420.
Metin MENEKŞE	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi m.menekse@mu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1192-3161.
Ali SARI	Bağımsız Araştırmacı alitarih81@gmail.com ORCID: 0000-0001-8101-6570.
İbrahim SERBESTOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi ibrahimserbest53@hotmail.com ORCID: 0000-0001-7431-1678.
Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU	Ankara Üniversitesi hamisezer@yahoo.com ORCID: 0000-0002-4070-0314.
Yunus UĞUR	Marmara Üniversitesi yunus.ugur@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0003-4478-3441.
Caner YELBAŞI	Mardin Artuklu Üniversitesi caneryelbasi@artuklu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5234-3959.
Hale YILMAZ	Southern Illinois University Carbondale yilmaz@siu.edu ORCID: 0000-0001-6820-9044.
İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi iycelik@firat.edu.tr ORCID: 0000-0002-7849-7390.

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümeleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır. Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliğı edinmekle mükelleftir: orcid.org).

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdta bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için ise bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla İSNAD Sistemi takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashih için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayın etiğı ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtası ile denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: *Kadim*, "Libre Açık Erişim" sağılama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Tüm yazarlar *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve alışmaları [Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) olarak lisanslıdır. Bu lisans, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, and 1.5 line spacing in Microsoft Word. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font, and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The article's title should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title, and contributors should include title, institution, email, and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition, which utilizes footnotes for referencing. For more information on this citation system, authors can refer to the website isnadsistemi.org. If authors need to cite archival materials, they should refer to the information provided on the *Kadim* website at dergipark.org.tr/kadim/page/12808.

Transliteration: *Kadim* adheres to the *TDV İslam Ansiklopedisi's* approach for transliteration. It is recommended to avoid using diacritical marks or transliteration alphabets unless required. When employing diacritics, Transliteration: contributors should maintain consistency throughout the text and adhere to İSNAD's [transliteration system](#).

Similarity Check: Articles undergo thorough plagiarism screening to uphold publication ethics and prevent violations. Utilizing *iThenticate* plagiarism detection software, the similarity rate must not exceed 15% to ensure the integrity of the content.

Copyright: Articles in *Kadim* are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](#). *Kadim* adapts "Libre Open Access" Policy. It has no price barriers and removes any permission barriers. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. The authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work. *Kadim* gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform, and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. under the license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

AMAÇ & KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlayarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı çalışmaları sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümelemleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, biyografi ve bibliyografi, vefeyât türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Kadim "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Açık erişim bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim* aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen **Budapeşte Açık Erişim Girişimi**'ni desteklemektedir.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler **Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0)** Lisansı ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır. Bu lisans eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergi makalelerine daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiçbir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

ETİK İLKELER & YAYIN POLİTİKASI

Kadim araştırma ve yayın etiği konusunda uluslararası standartlara bağlıdır, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan **Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri**'ni benimsemiştir. Çalışmalarını dergiye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış aşağıdaki etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir. .

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayımlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AIM & SCOPE

Kadim is committed to creating an open-access, academic forum for scholars in the field of Ottoman Studies to share and discuss research findings. The journal encourages critical discourse by featuring academic contributions from diverse schools of thought, with the aim of enriching scholarly literature and promoting the advancement of Ottoman studies.

Kadim accepts a wide range of submissions related to the history of the Ottoman Empire and associated fields. The journal welcomes contributions in Turkish or English, including articles, critical editions, translations, book and dissertation reviews, article reviews, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim embraces a "Libre Open Access" policy, eliminating both price and permission barriers to ensure unrestricted access to information. By supporting the free flow of knowledge, *Kadim* contributes to enhancing the global value of information for the betterment of humanity. In line with this commitment, *Kadim* endorses the Budapest Open Access Initiative, signed on September 12, 2012.

All articles published in *Kadim* are licensed under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). This license allows for the reproduction, sharing, and distribution of all articles, data sets, graphics, and attachments on data mining applications, search engines, websites, blogs, and all other platforms, as long as proper attribution is given. This license allows for the sharing, copying, reproducing, and adapting of the work in any size and format, as long as it is not for commercial use and proper attribution to the original work is made, including the ability to edit, transform, and build upon the work.

Open access is an approach that facilitates interdisciplinary communication and encourages collaboration between different disciplines. In this regard, the journal provides greater access to its articles and a more transparent peer-review process, contributing to its field.

PRICE POLICY

Kadim is committed to providing free and open access to its electronic articles without any charges or fees imposed on its readers or libraries. The journal does not require any payment for the submission, publication, or management of the submission process. It is worth noting that the journal does not offer any form of compensation to its authors for their contributions.

ETHICAL PRINCIPLES & PUBLICATION POLICY

Kadim adheres to international standards in research and publication ethics and has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](https://wwwCOPE.org/), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and World Association of Medical Editors (WAME). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared by this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

YAZARLAR İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Gönderilen makalenin akademik sahaya katkı sunacak nitelik taşıması yazarın sorumluluğundadır.
- Çalışmaların özgün değer taşımasıve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.
- İntihal taraması dergi tarafından yapılıyor ise de akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.
- Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.
- Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.
- Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.
- Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

YAZARLAR İÇİN ETİK BEYANI HAKKINDA

- Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için ilgili izinlerin alınarak söz konusu bilgilere makalede yer verilmesi gerekmektedir. Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar. Bunlara ek olarak aşağıdaki hususlara ilişkin gerekli izinlerin de alınması gerekmektedir:
- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi.

HAKEMLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.
- Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.
- Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.
- Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.
- Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.
- Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.
- Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.
- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.
- Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.
- Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.
- Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR AUTHORS

- It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.
- The works must be original and based on research.
- Although the plagiarism scan will be carried out, it is the authors' responsibility for the academic consequences of plagiarism as academic dishonesty.
- The articles should not be sent to different journals concurrently and should not have been in the evaluation process in another journal.
- It should be made sure that other individuals shown as co-authors have contributed to the research. It is contrary to scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.
- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.
- Citations and bibliography should be complete and valid.

ETHICAL DECLARATION FOR AUTHORS

- The studies requiring ethical committee permission must mention the respective situation in the article. Researches requiring the permission of the Ethics Committee are as follows.
- Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical researches on humans,
- Researches on animals,
- Retrospective studies in accordance with the law of protection of personal data.

Additionally, it is necessary to obtain such permissions for the followings:

- In the case reports, it is stated that the "informed consent form" was taken,
- Obtaining and specifying the permission of the owners for the use of scales, surveys and photographs of others,
- Stating that the copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR REFEREE

- Referees must evaluate the articles within the time frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.
- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view to increasing academic quality.
- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.
- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.
- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by the authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.
- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory, and accusatory statements must be avoided.
- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negatively, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR EDITORS

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.
- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage of them.
- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.
- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism, which is academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing, and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

VEFEYÂT / OBITUARIES

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

ARİF BİLGİN· 1

Ekmek Fırınının Ağzında: Kanuni Dönemi İstanbul'unda Fırınlar, Ekmekçiler ve Ekmekler

Bread From the Oven's Mouth: Bakeries, Bakers, and Breads of Istanbul During the Reign of Suleiman I

İBRAHİM PAZAN· 49

Peçevi Tarihi'nin Yazma Nüshaları ve Zeyilleri

Manuscript Copies and Addenda of Peçevi's Chronicle

TURAN AÇIK·77

Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri

Where is the Ottoman City? The Place of Fiqh in Defining a City and Fina's Role in Determining its Borders

İLKSEN DİLMAÇ·107

Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbekir Vilayetinde İktisadi Hayat (1900-1909)

Economic Life in Diyarbekir Province According to American Consulate Reports (1900-1909)

ONUR ÖNER· 131

Mapping the Links: Network Perspectives on Musician Communities of Late Ottoman Istanbul

Bağlantıları Haritalandırmak: Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Yaşayan Müzisyenlerin Ağ Analiz Yöntemiyle İncelenmesi

BURHAN ÇAĞLAR· 149

A Maverick Pressman: The Personal and Professional Life of Edgar Whitaker (1831-1903)

Başına Buyruk Bir Gazeteci: Edgar Whitaker'in Şahsi ve Mesleki Hayatı (1831-1903)

SEMRA İŞİN· 175

1848 İhtilallerinin Osmanlı Devleti Üzerine Etkileri: Bosna Örneği

The Effects of the Revolutions of 1848 on the Ottoman State: The Case of Bosnia

KAZIM BAYCAR· 191

Haiti Krizi ve Yirminci Yüzyıl Başı Küresel Dünya Ekonomisinde Osmanlı Tüccarları (1903-1915)

Haiti Crisis and the Ottoman Merchants in the Early Twentieth Century Global Economy (1903-1915)

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

JOHN COLARUSSO. 213

Yaşar, Murat. *The North Caucasus Borderland: Between Muscovy and the Ottoman Empire (1555-1605)*

ARZU GÜLDÖŞÜREN. 219

Köse, Ensar. *Ağalar: Konya Aladağ'da Ayan Bir Türkmen Ailesinin Tarihi (1680-1880)*

ANAİS MASSOT. 225

Bouquet, Olivier. *Vie et mort d'un grand vizier: Halil Hamid Pacha (1736-1785). Biographie de l'Empire ottoman.*

M. EMRE KILIÇARSLAN. 229

Peker, Şeyma. *Galata Bankerlerinin Osmanlı Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri*

AHMAD AMARA. 241

Çiçek, M. Talha. *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914.*

VEFEYÂT / OBITUARIES

JOHN E. WOODS. 247

Cornell H. Fleischer: A Personal Memoir
Kişisel Hatıralar: Cornell H. Fleischer

EMİN LELIC. 253

Cornell H. Fleischer: A Life of Brilliance and Generosity
Cornell H. Fleischer: Parıltı ve Cömertlik Dolu Bir Hayat

ZAHİT ATÇIL. 259

Osmanlı Tarihçiliğinin Sahib-kıranı: Cornell Fleischer (1950-2023)
The Sahib-Qiran of Ottoman Historiography: Cornell Fleischer (1950-2023)

MEHMET T. HASTAŞ. 267

Zafer Toprak'ın Ardından
In the Wake of Zafer Toprak

BEKİR CANTEMİR. 271

Talebeliği Bırakmadan Talebe Yetiştiren Hoca: Hakkı Zafer Toprak
*The Teacher Who Nurtures Students Without Ceasing to Be a Student:
Hakkı Zafer Toprak*

CEREN İLİKAN RASİMOĞLU. 277

Zafer Toprak'ın Bize Öğrettikleri
The Enlightening Lessons of Zafer Toprak

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Cornell H. Fleischer'in Aziz Hâtırasına...

In Loving Memory of Cornell H. Fleischer...

Ekmek Fırının Ağzında: Kanuni Dönemi İstanbul'unda Fırınlar, Ekmekçiler ve Ekmekler

BREAD FROM THE OVEN'S
MOUTH: BAKERIES, BAKERS,
AND BREADS OF ISTANBUL
DURING THE REIGN OF
SULEIMAN I

ARIF BİLGİN*

ÖZ ABSTRACT

Bu makale geçmişte ve günümüzde insanlığın temel tüketim maddelerinden biri olan ekmeğin Kanuni dönemi İstanbul'undaki serüvenini incelemektedir. Ekmeğin hammaddesi olan buğdayın üretimi, tedariki, öğütülmesi ve dağıtımı için alınan önlemleri temel kaynaklardan takip eden çalışmada ayrıca Kanuni dönemi İstanbul'unda un ve ekmeğin ihtiyacını karşılayan değirmen ve fırınların durumu ve üretilen ekmeklerin nitelik, gramaj ve çeşitleri ele alınmaktadır. Buğday üretimi ve üretilen buğdayın çeşitli şehirlerden tedarik edilerek İstanbul'a getirilmesi, öğütülmesi, şehirdeki fırıncılara dağıtımı ile arz-talep dengesinde yaşanan bozulmalar sebebiyle yaşanan sıkıntılar ve tüm bu süreçlere ilişkin yapılan düzenlemeler araştırmanın odaklandığı konulardır. Kanuni döneminde Osmanlı başkentindeki ekmeğin sorununun temelinde bir buğday sorunu olduğu ve bunun değirmenlerle yakın ilişkisinin bulunduğu tespit edilmektedir. İmparatorluk coğrafyasındaki buğday veriminin düşük olması ve değirmenlerin nitelikli un üretimi noktasındaki yetersizliği, bu yüksek nüfuslu şehrin iâşesinin gereği gibi karşılanmasının önündeki en önemli engel olduğu, çalışmanın temel bulgularından biridir. Nitekim buğday açısından bıcak sırtı diyebileceğimiz düzeyde gerçekleşen şehrin iâşesi, 1530 yılında ciddi bir ekmeğin sıkıntısının yaşanmasına neden olmuştur. Diğer yandan Kanuni döneminde üretilen fakat daha sonraki dönemlerde görülmeyen ekmeğin çeşitleri, Türklerin Orta Asya'daki kimi alışkanlıklarını İstanbul'a taşıdıklarını ve bu döneme kadar yaşadıklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekmeğin, Buğday, Un, Fırınlar, Fırıncılar, Kanuni Devri, Nüfus.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 22 Mayıs 2023 | Date Received: 22 May 2023
Kabul Tarihi: 27 Ağustos 2023 | Date Accepted: 27 August 2023

ATIF | CITATION

Bilgin, Arif. "Ekmeğin Fırının Ağzında: Kanuni Dönemi İstanbul'unda Fırınlar, Ekmekçiler ve Ekmekler." *Kadim* 6 (Ekim 2023), 1-48.
doi.org/10.54462/kadim.1300586

* Prof. Dr., Yükseköğretim Kurulu, arbilgin@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4351-9676.

Aç gözlilik idüp âli ziyâfet istemem

Bir kalender-meşrebüm sizden somuncuk isterüm

(İbrahim Tırsi)

GİRİŞ

G eçmişte olduğu gibi günümüzde de dünyada en çok tüketilen tahıl buğday, ondan mamul ürünler arasında en fazla rağbet göreni ise ekmektir. Bazı gelişmiş ülkelerde ekmek tüketimi azalmış olsa da dünya genelinde yüksek seyretmekte ve başta nüfus artışı olmak üzere, birçok değişkene bağlı olarak tedricen artmaktadır. Ekmek tüketiminin günlük diyetlerdeki görece yüksek payı şaşırtıcı değildir, zira ekmek insanoglunun temel besin kaynağıdır.

Günümüzde insanların ekmek tüketim miktarları sosyoekonomik koşullara ve alışkanlıklara bağlı olarak bir toplumdan diğerine farklılık göstermektedir. Avrupa Birliği'ne bağlı ülkelerden Bulgaristan'da yılda kişi başı yaklaşık 95, İngiltere'de ise yaklaşık 32 kilogram ekmek tüketilmektedir.¹ Bu ülkeler, Avrupa'daki ekmek tüketiminde iki ucu temsil etmektedirler. AB üyesi ülkelerdeki ortalama ekmek tüketimi ise yıllık 50 kilogramdır. Türkiye, kişi başına düşen yıllık 150 kilogramlık ekmek tüketimi ile dünyada birinci sıradadır.² Ekmek üretiminde geleneksel yöntemlerin kullanımı yaygın olarak devam etmekle birlikte, birçok ülkede üretimin önemli bir kısmı endüstrilemiştir.

Osmanlı dönemine ait ekmek tüketim miktarlarını ne yazık ki bilmiyoruz. Bunun bir sebebi veri yetersizliği ise diğer sebebi ilgili araştırmaların sınırlılığı, hatta olmayışıdır. Söz konusu olumsuz durum yalnızca ekmek tüketim miktarlarıyla sınırlı olmayıp tüm gıda tarihiyle ilgilidir. Gıda tarihi, Osmanlı araştırmalarının en zayıf olduğu alanlardan biridir. Konuyu Kanuni dönemi merkezli olarak ele alan modern bir literatür bulunmamaktadır. Ahmed Refik'in Kanuni dönemi sonlarında İstanbul'un iaşesini ele alan çalışması ile Lütfi Güçer'in *Hububat Meselesi* isimli eseri, araştırmancının birinci bölümüne katkı sağlamaları dolayısıyla anılmayı hak etmektedir.³ Ne var ki fırınlar, ekmekçiler ve ekmekler hakkında söz konusu döneme ilişkin modern araştırmalar bulunmamaktadır. Üstelik temel kaynaklardaki bilgiler de oldukça sınırlı ve dağınıktır.

Bu araştırma, buğdayın veriminin sınırlı olduğu, nakliyenin genel olarak yavaş, karada taşıma maliyetlerinin ise oldukça yüksek gerçekleştiği, seri üretimin bulunmadığı, unun geleneksel değirmenlerde üretildiği, ekmek çeşitlerinin zamanımızdaki kadar bol olmadığı fakat kişi başına tüketilen ekmek miktarının belki günümüzdekinden de fazla olduğu bir zaman dilimini, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemini ele almaktadır. Araştırmancının odağında, Kanuni döneminde İstanbul'daki fırınlar, ekmekçiler ile ekmek ve hamurlu çeşitleri yer almaktadır. Esasen 1525 ve 1553 yıllarına ait iki ekmekçi esnafı listesinin değerlendirilmesini amaçlayarak başlayan çalışmanın çerçevesi, yazım safhasında ortaya çıkan destekleyici veya karşılaştırmaya elverişli veri ihtiyacı nedeniyle genişlemiştir. Mahkeme kayıtları başta olmak üzere çeşitli arşiv belgeleri, kanunnameler

1 İngilterede kişi başı tüketimin bundan daha fazla olduğu (59 kg) da iddia edilmektedir: *UK Flour Millers, "Flour & Bread Consumption"* (Erişim 18 Nisan 2020).

2 *Mağazinebbm, "World Bread Market and Trends"* (Erişim 18 Nisan 2020).

3 Künyeleri aşağıda verilmektedir.

ve seyahatnamelerin taranmasıyla, başlangıçta planlanandan daha kapsamlı bir manzara ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede araştırmada öncelikle, şehrin buğday ve un tedarikiyle ilgili imkânlar ve sınırlılıkları ile şehre gelen unun ve buğdayın dağıtımını ele alınmıştır. Ağırlıklı olarak mühimme defterlerinden yararlanılarak oluşturulan bu bölümde, şehrin buğday ihtiyacının çoğu zaman bıçak sırtı karşılandığı, herhangi bir küçük sapmada hatırı sayılır darlıkların yaşandığı iddia edilmektedir. Sonraki bölümlerdeki tartışmalar da bu iddiayı destekleyecek niteliktedir. Temelde 1525 ve 1553 tarihli iki ekmekçi listesine dayanan sonraki bölüm, Kanuni dönemindeki İstanbul ekmekçilerini ve fırınlarını işlemektedir. İstanbul'daki fırınların isim, sayı ve yerleri ile buralarda çalışan ekmekçileri isim, unvan ve kimi diğer özellikleriyle ele alan bu bölümü ekmekçilerle ilgili düzenlemelerin, ağırlıklı kanunnamelere dayalı olarak incelendiği bölüm takip etmektedir. Sonraki bölüm, Kanuni döneminde İstanbul'un nüfusuna odaklanmıştır. İlk bakışta ekmekle ilişkisi yokmuş gibi görünen bu bölümde, şehirde tüketilen yıllık un ve buğday miktarından hareketle nüfus tahmini yapılmaktadır. İstanbul demografi tarihine önemli bir katkı sağlayan bölüm, aynı zamanda hangi büyüklükte bir kentin tedarik, dağıtım ve tüketimini ele aldığımızı anlamaya imkân vermektedir. Son bölüm ise şehirde üretilen ve tüketilen ekmek çeşitlerini ve bunlarla ilgili değerlendirmeleri içermektedir. Ekmek çeşitlerinin tespitinde ve tanımlanmasında, Halil Sahillioğlu ve bu satırların yazarı tarafından yayımlanan 1525, 1526 ve 1527 yıllarına ait üç narh listesi ile kanunnamelerden yararlanılmıştır.

Kanuni döneminde beylerbeylik, III. Murad ve III. Mehmed zamanlarında ise beş kere sadrazamlık yapmış olan Koca Sinan Paşa, bir telhisinde şehirdeki ekmek meselesinin ne kadar hayati olduğunu, bunu sorunsuz bir şekilde yürütmenin ise ne kadar zor olduğunu ihsas ettirmektedir. İstanbul için zahire taşıyan gemilerin bir kısmının hava muhalefetinden dolayı batması, kalanının ise gecikmesi nedeniyle oluşan hengâmede endişelenen padişaha sadrazam şöyle yazar:

“Dünki gün çarşudan bir etmek aldırılıb bu kullarına gönderilmiş. Devletlu padişahım ilm-i şeriflerine hafî buyurulmaya ki, bu etmek ve sâir zehâiri hususunda olan ikdâm ve ihtimâm tâkat-ı beşeriyye el virdüğü mikdardır. Bundan öteye belki mecâl olmaya. Gün olmaz ki birkaç etmekçi ve uncu döğülüb, söğülüb haklarından gelinmeye. Amma sa’âdetlu padişahım ma’lûm-ı sa’âdetleridir birkaç gün bir mikdar furtuna olub Karadeniz’de ve Akdeniz’de birkaç gemi helâk olmağla buğday ve un gemilerine bir mikdar aralık düşüb zehâir zamanında, alınmayan siyahça buğday rağbet bulub birkaç gün etmek kıtça olmağla bâ’is oldu. Ammâ sa’âdetlu padişahım bi-’inâyetillâhi Ta’âlâ killet diyecük hâl yokdur. Himmet-i ‘âliyelerinde ikdâm olunub narh-ı mu’ayyen üzerine bişirdilüb müstevfi bulunuyor. Bu halk [u] ‘âlemin hâli buyurulursa bunların hâli özgedür. Bunları tamamca irzâya mecâl yokdur. Bunlar Cenâb-ı Kibriyâ’ya suâl ider makulesidür.”⁴

Sinan Paşa, şehirdeki kalitesiz ekmek sıkıntısının nedenini ortaya koyduğu telhisinde, şehrin düzgün buğday ve un ihtiyacı için had safhada insanî gayret gösterildiğini belirtmekte, fakat bu örnekte görüldüğü gibi, azami düzeyde ilginin bile yeterli olmayabildiğini ima etmektedir. Diğer taraftan paşa, hava muhalefeti sebebiyle buğday yüklü gemilerin şehre ulaşamamasıyla artan siyah buğday kullanımının geçici olduğunu, bir kıtlığın söz konusu olmadığını iddia etmekte ve bu geçici duruma katlanmayan İstanbul halkını yermektedir.

4 Halil Sahillioğlu (haz.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2004), 127-128.

Kanuni dönemi sonrası şehrin ekmek işiyle ilgili satır aralarında önemli ayrıntılar içeren bu alıntı, şöyle bir soruyu akla getirmektedir: Siyasî ve iktisadî gelişmeler açısından Osmanlı tarihinin en görkemli dönemlerinden biri kabul edilen I. Süleyman saltanatında da buğday temini hususunda bahsi geçen sınırlılıklardan söz edilebilir mi? Bu dönemde paytahtın ekmek ihtiyacının karşılanması için yeterli düzeyde bir işe sistemi oluşturulabilmiş miydi? Çalışma boyunca bu sorulara da cevap aranacaktır.

1. Tarladan Fırına: Buğdayın Tedarik ve Dağıtımı

İstanbul, diğer Osmanlı şehirleriyle karşılaştırıldığında devasa bir şehirdi. Aynı dönemde Anadolu'daki şehirlerin çoğunun nüfusu 5.000 kişiden azdı. Bu kadar büyük bir şehrin buğday ihtiyacının karşılanması şüphesiz dikkatli bir organizasyon gerektirmiştir. Tedarikin sorunsuz bir şekilde yürümesi için konuyla bizzat sadrazam ilgilenmekteydi. Zira temel gıda maddeleriyle ilgili yaşanacak tedarik sorununun imparatorluk merkezinde siyasi bir kargaşaya davetiye çıkaracağı aşikârdır. Ekmek ve et, bu gıda maddelerinin en önemli iki kalemini oluşturduğundan bu iki gıda maddesini politik niteliği olan mallar olarak tanımlamak mümkündür. Fırınlar, ihtiyaç duydukları buğday veya unu şehre gelen zahireden temin ettiklerinden, fırınların performansı ve dolayısıyla İstanbul'daki ekmek arzı, işe organizasyonunun başarısıyla yakından alakalıydı.

Hans Dernschwam, Eylül 1555'te şehirde başlayan ekmek sıkıntısına şahit olmuştu.⁵ Buna karşılık Sinan Paşa'nın hekimi Pedro, İstanbul'da kaldığı üç yıl içinde şehirde hiçbir gıda maddesi sıkıntısının yaşanmadığını belirtir.⁶ Ancak İstanbul, çeşitli nedenlerle tedarik süreçlerinin ihtiyaca cevap veremediği kıtlık dönemlerini belli aralıklarla yaşardı. Günümüze ulaşan ilk Mühimme Defteri'nin tutulduğu 16. yüzyıl ortalarından Kanuni dönemi sonlarına kadar, İstanbul'un önemli tedarik merkezlerinin de dahil olduğu imparatorluğun birçok yerinde buğday üretiminde yetersizlik yaşanmıştı.⁷ Öte yandan, aşağıda ayrıntılı değinileceği üzere, 1530'a doğru şehirde ciddi düzeyde darlıklar sürekli hâle gelince devlet, sorunu çözmek için meselenin kökenine inmeye çalışmıştır. Daha küçük çaplı darlıkların ise İstanbullular için sürpriz sayılmadığını biliyoruz.

Darlık dönemlerinde, mutad harici bölgelerden de buğday tedarik etme yoluna gidebilir, hatta bazen zecri uygulamalara başvurabilirdi. Diğer padişahlar gibi Kanuni de İstanbul'un ihtiyacını karşılamak pahasına bir başka bölgede zahire sıkıntısına neden olmak istememiştir. Nitekim sultan, ellerindeki emirle Bursa-Eskişehir arasındaki yerlerden zorla buğday alımı yapanları ihtar etmiş ve hasat ettikleri üründen İstanbul'un ihtiyacına katkı sağlayan fakat ellerindeki ürün kendilerine yetmemeye başlayan Gümülcine halkını bu yükümlülüklerinden muaf tutmuştur.⁸

5 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1992), 163.

6 *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, çev. Fuat Carım (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 1996), 178.

7 Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/718-719.

8 *3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 / 1558-1560* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md., 1993), 288, 408 (Gümülcine kadısına).

Şüphesiz İstanbul'un coğrafi konumu gıda tedariki açısından şehri avantajlı hâle getiriyordu. Şehir, deniz yoluyla veya Balkanlar'daki nehirler vasıtasıyla imparatorluk coğrafyasındaki ana üretim merkezlerine doğrudan ulaşım imkânına sahipti. Bu avantaj, İstanbul'u yalnızca yakın bölgelerden destek alma mecburiyetinden korumuş; imparatorluğun suyolu taşımacılığıyla ulaşılabilen her noktasından mal temin edilmesini mümkün kılmıştır. Diğer taraftan karayolu taşımacılığındaki maliyet yüksekliği, yalnızca limanlara ve yakın bölgelerden kara yoluyla mal tedarikine imkân vermiştir.

Şehrin bu avantajına rağmen idarecilerin tedarik süreciyle ilgili hassas davranmalarını gerektirecek çok sayıda sebep de vardı. Buğday tedariki söz konusu olduğunda, şüphesiz en önemli neden, buğdayın temel tüketim maddesi olması ve ikamesinin mümkün olmaması ya da sınırlı olmasıdır. İkinci neden hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Akdeniz bölgesindeki diğer ülkelerde buğdayın verim oranının düşüklüğüdür.⁹ İspanya'da 1'e 5-6 verim alınabilirken Osmanlı Anadolu'sunda bu oran 1'e 3-4 olarak gerçekleşmekteydi.¹⁰ Bir sonraki yılın tohumluğu için ayrılan miktar düşünüldüğünde oran daha da düşmektedir.

Diğer taraftan buğday üretiminde, çoğu iklimden kaynaklanan ve öngörülemeyen dalgalanmalar yaşanıyordu. Öncelikle bu dönem, Küçük Buzul Çağı denilen ve 14. yüzyıl başlarından başlayıp 19. yüzyıla kadar devam eden sürecin nispeten keskin bir parçasıydı. Bu birkaç yüzyıllık süreçte ısı 1 °C'yi aşan miktarda düşmüştü.¹¹ 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında iyice hissedilen bu süreç, üretimin sınırlanmasına, sosyal çalkantıların ortaya çıkmasına neden olmuştu.¹² Kimi kaynaklarda bu değişimin Kanuni dönemindeki örneklerine rastlamak mümkündür. Söz gelimi Tarihçi Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki* isimli kitabının baş kısmında 1563'te yaşanan şiddetli yağmur, fırtına ve sel baskınlarını anlatmaktadır. Bu, ona göre eşi benzeri görülmemiş bir afettir. Bütün dereler taşmış, köprüler yıkılmış, Haliç'in iki kenarındaki ahşap evler yerle bir olmuş, boğaz bir hafta boyunca farklı renkte akmıştır. Olayın ardından şehirde ileri düzeyde bir su kıtlığı meydana gelmiştir. Selaniki'nin satırları okunduğunda zihinlerde adeta küçük kıyamet görüntüsü canlanmaktadır. Tarihçi, bu olağanüstü olayların İstanbul'da hiçbir dönemde görülmediğini de eklemektedir:

“...evzâ-i felekiyye ve ecrâm-ı ulviyyenin hareketi bir vechile oldu ki hiçbir devrde görülmiş ve işidilmiş değil acib ü mehîb berk-i hâtîf ve sâikaya âğâz eyleyüp gerdün-ı gerdân güm güm gümleyüp âfâk inlemeye başladı.”¹³

Küçük Buzul Çağı'nın yanında sıradan bölgesel iklim koşullarının da başkentin iaşesine zarar verdiği ve zaman zaman şehirde darlığın ortaya çıkmasına neden olduğu muhakkaktır. Ayrıca, şehirde yeterli düzeyde depolama alanının olmaması nedeniyle ihtiyacı uzun süre görece kadar buğday stoklanamamaktaydı. Depolama şartlarının da yeterince

- 9 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. M. Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2004), 1/102-108.
- 10 Faruk Tabak, *The Waning of The Mediterranean 1550-1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007), 119; Braudel, Akdeniz'de buğdayın ortalama 1'e 5 veya daha düşük verimi olduğunu düşünmektedir. Bk. Braudel, *Maddi Uygarlık*, 1/108-109.
- 11 Bütün dünyada etkisini gösteren iklim değişimi için şu esere bakılabilir: Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300- 1850* (New York: Basic Books, 2002).
- 12 Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013); William J. Griswold, “Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”, *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. Health W. Lowry - Donald Quataert (İstanbul: The ISIS Press, 1993), 37-58.
- 13 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 2-3.

uygun olmadığı söylenmelidir. İstanbul'a gelen buğday ve unun bir kısmı, bir sonraki hasat mevsimine doğru bozulmaya başlıyor, bu sebeple ekmekler sorunlu çıkıyordu. Buna karşılık bazı ana tedarik noktalarında muvakkaten depolama için uygun mekânların bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

Diğer taraftan, stratejik bir mal ve ihracı yasak bir ürün olmasına rağmen¹⁵ buğday kaçakçılığı da yapıyordu. Merkezî denetimin yoğun olduğu bilinen Kanuni döneminde buğday kaçakçılığı yapıldığını gösteren çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur.¹⁶ İstanbul'un buğday ihtiyacı karşılanmadan Anadolu'dan Rumeli'ye, Rumeli'den Anadolu'ya sandallarla buğday naklediliyor, dahası bu stratejik ürün yabancılara bile satılıyordu. İstanbul için alınan zahirenin yabancılara satılma nedeni, elde edilen kârın yüksekliğiydi. Malı ucuza alan tüccar ya da gemici yükünü yabancılara, hatırı sayılır kâr oranlarıyla satmaktaydı. Diğer taraftan zahire emriyle tedarik noktasına gelen bazı gemiciler, üreticiden narha göre daha yüksek fiyatlarla mal alsalar bile yabancılara satarken kendilerini memnun edecek bir kâr oranı yakalayabiliyorlardı. İstanbul'un işesi için buğday almak üzere ferman çıkartan Manol veled-i Yani reis, 1560 yazında gemisiyle gittiği Ferecik'te, mevcut narh kile başına 18-20 akçe arasında iken 24 akçeye buğday almıştı. Bazıları kendisine "...terekeyi ziyâde bahâya almış idün, nice hakkından geldün?" diye sorduklarında "Ol terekeyi Frenge satmakla hakkından geldük" diye cevap vermişti. Ferecik kadısının merkezi bilgilendirmesinin ardından Manol'un tutuklanıp İstanbul'a getirilmesi istenmiştir.¹⁷

Sahil şeridindeki kazalarda buğday alan gemilerin yakalanması hâlinde gemiye el konulup içine güvenilir adamlar yerleştirdikten sonra hamulesiyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi bir kural hâline gelmiştir.¹⁸ Sahil şehirlerinden mal alan yabancı gemilerin bir kısmı yakalanmadan malı hedeflediği noktaya götürebiliyorken diğer bir kısmı ya demirliken ya da sahilden ayrıldıktan sonra yakalanıyordu. Sahilde yakalama işi yerel yöneticiler, açık denizde ise bazı donanma reisleri ve Cezayir Beylerbeyi'nin adamları marifetiyle gerçekleşiyordu. Gemi henüz yüklemeyi yapmadan limandayken yakalanmışsa girift edilmekteydi.¹⁹ Kaçakçılık veya aracılık işinde rolü olan herhangi bir kaptan, geminin nerede yakalandığına bakılmaksızın hapsediliyordu.

Peki bu gemilere buğday satanlara yönelik ne tür işlemler yapılmaktaydı? Aslında yabancı gemilere buğday satanların hapisle cezalandırılması mutad bir uygulamaydı.²⁰ Ancak soruşturma süreçleriyle ilgili elimizde sınırlı veri bulunmaktadır. Mühimme defterlerindeki bu verilerden birkaçı, Ağrıboz sancağındaki bir kaçakçılık hadisesiyle ilgilidir. İstanbul, 1559 yılında Ağrıboz karşısındaki İstefe kazasına gelen bazı yabancı gemilerin 20.000 müdden fazla buğday satın aldığını haber almış, durumu sancakbeyinden ve İstefe kadısından sormuştur.

14 3 Numaralı Mühimme, 40.

15 Bu konuda bk. Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964); Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu'na Armağan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991), 280-306.

16 Ahmed Refik, "Sultan Süleyman Kanunî'nin Son Senelerinde İstanbul'un Usul-i İlaşe ve Ahval-i Ticariyesi", TOEM 4-37 (İstanbul 1334), 23-42. Ayrıca bk. 3 Numaralı Mühimme, 187, 432, 457, 546, 714, 734-735, 737-739; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (A. DVNSMHM.d), nr. 5/453, 539, 585, 588-589, 596 (1565); nr. 5/882 (Ocak 1566).

17 3 Numaralı Mühimme, 638-639.

18 3 Numaralı Mühimme, 160.

19 3 Numaralı Mühim me, 187, 190, 194, 213.

20 3 Numaralı Mühimme, 14.

Olayın gerçek olması hâlinde buğday alanların kimler olduğunun, kimlerden alındığının, gemilere yüklenen tahıl miktarının bildirilmesini emretmiş ve “Emr-i şerîfe muhâlif gelüp taht-ı kazânuzdan tereke alanları siz niçün men’ idüp arz eylemeyesiz? Eylememenize sebep nedir? Bâ’is-i azl olmuşsızdur.” diyerek sorumluları azarlamıştır. Bunun üzerine Ağrıboz’da yapılan soruşturma ve takip neticesinde bu hadiseye karışan Venedikli üç barça yakalanmış ve malı alan tacirler buğdayı kimlerden satın aldıklarını itiraf etmişlerdir. Buna göre, yabancı tüccara buğday satanlar, hepsi de İstefeli olmak üzere 11 kişidir. Devlet, yerel görevlilerin verdiği bu bilgiyi sınamak için Ağrıboz sancakbeyi ve kadısından 11 İstefelinin de sorgulanmasını ve durumun netleşmesini ister. Sorğu sonucunda buğday satışının vuku bulduğunun tespiti hâlinde ise hapsedilmelerini tembihler. Aynı vakitlerde Ağrıboz’dan bir haber daha gelir. Soruşturma devam ederken hisar erlerinin gece yarısında yabancı bir gemiye 14 merkep yükü buğdayı yüklerken yakaladıkları iki Arnavud oğlanı, buğdayın Ağrıboz iskelesi emini Ramazan’a ait olduğunu iddia ederler. Fakat emin Ramazan durumdan haberi olmadığını söyleyerek iddiayı reddeder. Bunun üzerine İstanbul, Ramazan’ın sağlıklı bir şekilde sorgulanmasını talep edecek ve söz konusu buğdayın kendisine ait olduğunun tespiti hâlinde hapsedilmesini emreder. Soruşturmanın başladığı tarihten dört ay sonra Ağrıboz’dan İstanbul’a yabancı gemilere buğday sattığı iddia edilen İstefelilerin firar ettiği bildirilmiştir. Nihayetinde devlet, buğdayın kendisine ait olup olmadığı kesinleşmeyen emin Ramazan’ın cezalandırılmaması yönünde karar verecektir.²¹ Bu kararda devletin, iltizamla idare edilen Ağrıboz iskelesinde bir yönetim krizi yaşanmasından endişe duymasının etkili olduğu düşünülebilir.

Kaçakçılığı önlemek için devlet, emir ibraz etmeyen hiçbir gemiye veya kişiye buğday satılmamasını istemektedir. Arşiv belgeleri üretici ve satıcıların bu kurala uyduklarını göstermektedir. Bu durumda buğday kaçakçılığı nasıl yapılabilir? İstanbul zahiresi için elinde emir olan tüccar, ilgili bölgeden alışverişi yaptıktan sonra malın bir kısmını, bazen de tamahkârlık edip tamamını yüksek fiyatla yabancı alıcılara satmaktadır. Aslında ilk alışverişi sırasında tüccarın miktar ve meblağları kayıt altına alması gerekmektedir. Fakat bu kuralı malların bir kısmı için uygulamayıp başkent için satın aldığı zahireden yabancılara buğday satan tüccar ve gemiciler azımsanamayacak orandaydı. Bu nedenle devlet çözümü, tedarik noktalarından alım yapan gemilere sancakbeyi veya kadının adamlarından bir ikisinin konulmasında buldu, bu çerçevede emirler çıkarmaya başladı. Bu güvenilir (*mu’temedün aleyh*) adamlar, gemiye ne kadar zahire yüklendiğini ve alış fiyatlarını yazdıkları defteri İstanbul’a götürmekle mükelleftiler. Sancakbeyi ve kadılar ayrıca gemiye yerleştirdikleri adamlara geminin başka bir yere yönelmesini engellemelerini, doğruca İstanbul’a gitmesini sağlamalarını tembihlemeliydiler.²²

Öte yandan sınırlı sayıda örneği olsa da devlet zaman zaman buğday ihracına izin vermektedir. Elimizde şimdilik üç yıla ait ihraç izni hükmü bulunmaktadır. Bunlardan 1545 yılına ait ilki, üç ayrı yerdeki padişah hasları ve Rüstem Paşa’nın haslarından Dubrovnik, Sakız, Ankona, Venedik ve Fransa için satış iznidir. 1544-1553, 1555-1561 yılları arasında yaklaşık 15 yıl sadrazamlık yapan Rüstem Paşa’nın iki sadaret döneminde de buğday ticaretiyle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Kaçakçılığı önlemek üzere önemli girişimlerde bulunan ve ihraç yasakları koyduran paşa, Karadeniz’deki buğday ticaretini adeta tekelinde bulundurmaktaydı.²³ Bu çerçevede paşa, Kanuni döneminin başındaki yaklaşımın tersine, Karadeniz’in

21 3 Numaralı Mühimme, 228-229, 232, 249-250, 331-332, 381.

22 3 Numaralı Mühimme, 187, 190, 213; BOA, A. DVNSMHM.d, nr. 5/455, 462, 464.

23 Cemal Kafadar, “On the Purity and Corruption of the Janissaries”, *Turkish Studies Association Bulletin* 15-2 (1991), 275-276. Rüstem Paşa’nın imparatorluk ekonomisi ve buğday ticareti konusundaki tutumu hakkında ayrıca bk. Muhammet Zahit Atıl, *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)* (Chicago: The University of Chicago, Ph.D. Dissertation, 2015), 254-289.

yabancı tüccarlara kapatılmasını sağlamıştı. Karadeniz'in kuzeyinde üretilen artık ürünün İstanbul'un ihtiyacına yönlendirilmesi gerektiğini düşünen²⁴ paşa, 1550'de yabancı tüccarların bölgeden alım yapmasını yasaklayan bir emrin çıkması için padişahı ikna etti. Yukarıda değinilen ihraç yasaklarının bir kısmı bizzat Rüstem Paşa'nın girişimleri sonucunda gerçekleşmişti. Söz konusu girişimlerin bir amacının İstanbul'un iaşesini gereği gibi karşılamak olduğu düşünülse bile paşanın tahıl ticaretindeki etkinliğini artırmaya dönük hesaplar güttüğünü gösteren birçok emare dikkat çekmektedir. Kendi haslarına ait ürünlerin yurtdışına satılması için izin alan paşa, başka vezirlerin önceden aldıkları benzer izinlerin kaldırılması için de çalışmıştır. Söz gelimi dördüncü vezir Haydar Paşa'nın tahıl ihraç iznini, başka vezirlerin de benzer taleplerde bulunduğunu gerekçe göstererek iptal ettirmek istemiştir. Şüphesiz paşa bu talepte bulunurken kişisel hedeflerini değil, İstanbul'un iaşesinin zora düşme ihtimalini sebep göstermiştir.²⁵ Rüstem Paşa, tahıl ticaretine doğrudan müdahale yanında değirmenler kurarak ve İstanbul'daki bazı fırınları işleterek veya onlara sahip olarak da tahılla ilgili süreçlerin her aşamasında rol almaya gayret etmişti.²⁶ Paşanın özel mülkiyetinde olan veya vakıfları vasıtasıyla ülke genelinde işlettiği değirmen sayısı oldukça kabarıktır. Paşa öldüğünde geriye, önemli bir kısmı muhtemelen İstanbul'un un ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlayan 476 göz su değirmeni bırakmıştı.²⁷ Özel mülkü olan bu değirmenler dışında vakıflarına ait 150 değirmeni de faal hâldeydi.²⁸

Avrupa'da 1548'den itibaren başlayan tahıl kıtlığı, ticaretin daha fazla kontrol edilmesini zorunlu hâle getirmişti. Zira Avrupa ülkelerinin imparatorluk topraklarından tahıl talebi artmış, yüksek fiyatlara bigâne kalamayan üreticiler kaçakçılığın yaygınlaşmasına neden olmaya başlamışlardı. Bununla birlikte, talebin bir ölçüde karşılanmasının, istenmeyen sonuçların doğmasını engelleyebileceği düşünüldüğünden buğday ihracına bir ölçüde izin verilmişti. Rüstem Paşa hem söz konusu ihracatın yönetiminde hem de satış yapanlar arasında merkezi bir konuma sahipti.²⁹

İbrahim Paşa da Rüstem Paşa gibi tahıl ticaretine giren vezirlerden biriydi. 1552'deki satış izinlerinden birinin sahibi İbrahim Paşa olmuştur. Paşa, Selanik ve Zenice kazalarının haslarından 11 bin kile (yaklaşık 282 ton) buğdayı istediği gibi ihraç etme izni çıkarılmıştı.³⁰ Fransa'ya da buğday satış izni olan paşanın³¹ 1565'te elde ettiği izinleri ise Venedik ve Rodos'taki buğday sıkıntısını gidermeyi amaçlamıştı.

24 Atçıl, *State and Government*, 271-272.

25 Atçıl, *State and Government*, 269-278.

26 Bk. Ek1 ve Ek2.

27 Ahmet Arslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 46-47.

28 Ek-1'deki değirmen sayıları toplandığında 150 adet vakıf değirmenin olduğu ortaya çıkmaktadır (Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 188 vd). Ancak yazar metin içinde toplam rakamı 148 olarak vermiştir (Arslantürk, 91).

29 Atçıl, *State and Government*, 278-279.

30 Abid Yaşaroğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşullar 888 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 104.

31 Yaşaroğlu, *Koşullar 888 Numaralı Mühimme*, 207.

Tablo 1: Buğday İhracına İzin Verilen Yıllar, Alıcı ve Satıcı

YIL	KİMİN ALDIĞI	NERELERDEN ALINDIĞI
1545 ³²	Dubrovnik, Sakız, Ankona, Venedik ve Françe (Fransa)	Yenişehir, Çatalca ve Livadya'daki padişah hasırları ve Rüstem Paşa hasırları
1552 ³³	(istediğine satabilir)	İbrahim Paşa'nın Selanik ve Zenice kazalarındaki hasırlarından (11.000 kile)
1552 ³⁴	Fransa	10.000 müd devlet mahsulünden (miriden), 10.000 müd de reayadan alınması isteniyor. Miri buğdayın Selanik, reayadan alınacak miktarın ise Tırhala ve Ağrıboz'dan tedariki isteniyor.
1565 ³⁵	Dubrovnik Beyleri	Yenişehir, Karaferye ve Çatalca taraflarındaki Üsküdar imareti evkafı mahsulü (1500 müd)
1565 ³⁶	Dubrovnik Beyleri	Avlonya'daki padişah hasırları, Sadrazam Mehmed Paşa hasırları ve Pertev Paşa hasırları (1500 müd)
1565 ³⁷	Rodos	Kavala (200 müd)
1565 ³⁸	Rodos	Menteşe ve Tekeili

İstanbul'da yaşanan buğday darlıklarında stokçuluğun da etkisi vardı. Fiyatların yüksek seyrettiği dönemlerde satılmak üzere buğdayı depolarda tutan stokçular arasında devletin madrabaz dediği karaborsacılar, sipahiler veya geçimlik düzeyin üzerinde üretim yapan reaya vardı. Devlet böyle durumlarda kadılar vasıtasıyla bunların ambarlarını kontrol ettiriyor ve kendi tüketimleri için gereken miktar ile tohumluk ihtiyaçları dışındaki buğdayın İstanbul'a gönderilmesini sağlıyordu.³⁹

1560 kıyısına doğru şehirdeki darlık had safhaya varmış olmalı ki devlet, Kasım ayında bazı has ve vakıflar ile kimi şahısların buğday stoklarına da göz dikmişti. Bu çerçevede Eceovası, Karınbaba, Evreşe ve Sirem sürgünleri hasırları ile Bolayır evkafı mahsulünden imaretlerin ihtiyacı dışındaki kısmın İstanbul'a gönderilmesini talep etmişti.⁴⁰ Aslında bu darlığın sonbahardan itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim aynı yılın Ekim ayından itibaren İstanbul'a boğazdan giriş ve çıkışlar sıkı kontrol altına alınmış, özellikle zahire yüklü gemilerin çıkışı engellenmişti.⁴¹ Benzer

32 Halil Sahillioğlu (haz.), *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihili ve E. 12321 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul: IRCICA, 2002), 43.

33 Yaşaroğlu, *Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme*, 104.

34 Yaşaroğlu, *Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme*, 98-99, 207.

35 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/37, 400.

36 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/106.

37 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/488.

38 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/514.

39 Ahmed Refik, "İstanbul'un Usul-i İlaşe ve Ahval-i Ticariyesi", 23-42. Ayrıca bk. 3 *Numaralı Mühimme*, 187, 432, 457, 546, 734-735, 737-739; BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/539, 585, 596 (1565); A.DVNSMHHM.d, nr. 5/882 (Ocak 1566).

40 3 *Numaralı Mühimme*, 738.

41 3 *Numaralı Mühimme*, 191.

bir darlığın Kanuni saltanatının son yılında, 1565-1566 kışında da yaşandığı anlaşılmaktadır.⁴²

Kanuni döneminde buğday ve un tedarikinin nerelerden gerçekleştirildiği konusunda sınırlı sayıda veriye sahibiz. Ağırlıklı olarak Mühimme Defterleri ve Maliyeden Müdevver Defterler fonlarında bulunan bilgiler, bu dönemde İstanbul'un buğday ihtiyacının Marmara'nın iki yakasından (Tekfurdağı, Gelibolu, Bursa, Yalova, Kocaili, Kite, Silivri, Çorlu, Malkara, Pınarhisarı, Köprülü, Hayrabolu, İncecik, Vize, İpsala, Lapseki, Ezine, Biga ve Kızılcatuzla)⁴³, Batı Anadolu'daki kazalardan (Edremid, Ayazmend, Bergama, Güzelhisar, Tarhaniyat)⁴⁴, Rumeli'deki bazı üretim noktalarından (Selanik, Karaferye, Gümölcine, Karlılı, İnebahtı, Ağrıboz, İstefe, Mora, Yenişehir, Anabolu, Siroz, Demirhisar, Yenice-i Karasu, Zihne, Livadya, Atina, Drama, Florina, Kili, Ahyolu, İbrail, Tuzla, Yanbolu, Varna, Balçık ve Kavala)⁴⁵, Kefe vasıtasıyla Karadeniz'in kuzeyinden⁴⁶, belgelerin *Karadeniz yalıları* olarak bahsettiği Kocaeli'den başlayıp doğuya doğru Karadeniz sahilindeki kazalardan⁴⁷ ve Akdeniz yalılarından⁴⁸ karşılandığını göstermektedir. Mevcut sınırlı sayıdaki belgeden Kefe, Tekirdağı ve Bursa'nın üç önemli buğday ve un tedarik merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan un tedarikinin ağırlıklı olarak Marmara'nın güneyindeki şehirlerden, Bursa ve çevresinden gerçekleştirildiği vurgulanmalıdır.

Gemilerle şehre getirilen buğday ve un Kanuni döneminde de iltizamla işletilen⁴⁹ Unkapanı'ndaki depolara götürülür, orada maliyet hesaplamaları yapıldıktan sonra fiyatlandırılıp satışa sunulurdu. Her fırıncı ve ekmeççi ancak kendi hissesine düşen miktarı alabilirdi. Muhtemelen arzın bol olduğu vakitlerde satış miktarıyla ilgili bir sınırlama uygulanmıyordu.⁵⁰

2. Şehirde Yaşanan Olağandışı Buğday Sıkıntısı ve 1530 Tarihli Rapor

Sultan Süleyman, 1520-1530 arasındaki hareketli siyasetinin semerelerini askerî zaferlerle alırken İstanbul'da bazı sorunlar birikmiş görünüyor. Üstelik bu sorunlar, sultanın her daim çözmek zorunda olduğu temel gıda maddelerinin işesiyle ilgiliydi. Arşiv kataloğuna tarihsiz olarak kaydedilen fakat 1530 yılına ait olduğu anlaşılan rapor niteliğindeki bir belge, İstanbul'da ileri düzeyde buğday sıkıntısının olduğunu ifşâ ediyor. Rutin bir mal darlığında devlet, mevcut alanların dışındaki noktaları devreye sokuyor veya daha ileri giderek ambarları dolu imaretlerin stoklarına müracaat ediyordu. Fakat belgeden bu sefer durumun oldukça kritik olduğu anlaşılıyor. Hazırlanan raporda İstanbul'da bir müddettir devam eden ve artık tehlikeli hâle geldiği anlaşılan buğday sıkıntısının nedeni tespit ediliyor; imaretlerin günlük,

42 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5 (Muhtelif hükümler).

43 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 3/425 (Ekim 1559), nr. 3/640 (Aralık 1559), nr. 3/1653-1655 (Aralık 1560); BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/595; BOA, Ali Emiri Sultan Süleyman I (AE.SSÜL.I), 1-23 (Ekim 1556). Ayrıca bk. Ahmed Refik, "İstanbul'un Usul-i İlaş ve Ahval-i Ticariyesi", 23-42.

44 3 Numaralı Mühimme, 213.

45 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 21663 (Ağustos 1529); BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/456, 462, 464, 488, 554, 587, 877, 882; BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 7/117 (Ağustos 1567); BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 6/845 (Mart 1565); 3 Numaralı Mühimme, 194, 228-229, 339, 706.

46 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (T SMA), d. 426 (Mayıs 1560); T SMA, d. 8275, s. 3 (Kasım 1530); BOA, MAD, nr. 23337 (1527 Sonbaharı); BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 5/867.

47 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 3/1652 (Aralık 1560). Burada Samsun'un dikkate değer bir tedarik alanı olduğu anlaşılmaktadır. BOA, AE.SSÜL.I, 1/23 (Ekim 1556).

48 3 Numaralı Mühimme, 187.

49 BOA, AE.SSÜL.I, 4/221 (Şubat 1547).

50 Tedarik ve dağıtım aşamasının, arşiv malzemesinin daha çok olduğu takip eden yüzyıldaki görüntüsü için bk. Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık (17. Yüzyıl)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 82-90.

aylık ve yıllık un tüketim miktarları veriliyor; Unkapanı'nda ve değirmenlerde kalan buğday miktarı kaydediliyor ve nihayet şehrin günlük buğday ihtiyacı belirleniyor.

Rapora göre şehirdeki buğday sıkıntısının temel sebebi, şimdiye kadar ihtiyaç duydukları un, yağ, bal ve diğer erzakı ilgili vakıftan⁵¹ tedarik eden imaretlerin bir müddettir ihtiyaçları olan bu malları kapandan alır hâle gelmesidir. İmaratin ihtiyaçlarını ait olduğu vakfa bağlı üretim noktalarından görmesi teamüldü. Ancak bu döneme gelindiğinde vakıf mütevellileri vakfa bağlı köylerde üretilen buğdayı âmillere ve onların yönlendirdikleri kimselere satmaya başladı. Böylece zahiresiz kalan imaretler, ihtiyaç duydukları unu aslen şehirdeki fırınların taleplerini karşılayan Unkapanı'ndan almaya başlamış ve dolayısıyla şehre gelen buğday ve unun dağıtım dengesi bozulmuştur.⁵²

1530'da şehirde (İstanbul kazası) yer alan dokuz imaretin günlük un tüketimi 5 müd ve 3,5 kile (2.655,396 kg); aylık tüketimi 155 müd ve 5 kile (79.661,88 kg); yıllık (354 gün) tüketimi ise 1863 müddü (955.942,56 kg).⁵³ Öte yandan Unkapanı'nda 971 müd (498.239,52 kg), İstanbul'daki değirmenlerde ise 1023 müd (524.921,76 kg) buğday kalmıştı. Kapanda ve değirmenlerde kalan miktar, imaretlerin bir yıldan biraz fazla gereksinimine karşılık gelse de şehrin ancak altı günlük ihtiyacını karşılayabilirdi. Zira yapılan araştırma sonucunda şehrin günlük buğday ihtiyacının 331 müd (169.842,72 kg) olduğu tespit edilmiştir. Buğdayın şehirdeki imaretlere, beylik fırınlara ve şehir ekmekçilerine sarf edildiği özellikle belirtilmektedir. Beylik fırınlarından kastedilen kamuya ait fırınlardır. Ancak bu meblağın saray fırınlarındaki tüketimi kapsayıp kapsamadığı anlaşılmamaktadır. Bir sonraki yüzyılın başlarında saray fırınlarında tüketilen buğday, şehirdeki toplam tüketimin %2,3'üne tekabül ettiğine⁵⁴ göre, bu oranda bir eksikliğin olabileceği hesaba katılmalıdır.

3. Kanuni Döneminde İstanbul Ekmekçileri ve Fırınları

Bu kısımda İstanbul fırınları ve ekmekçilerini gösteren biri 1525, diğeri 1553 tarihli iki liste incelenecektir. Listelerin her ikisinde de fırınların isimleri, buldukları yerler ve ekmekçilerin isimleri kaydedilmektedir. Ancak birincisinde fırınlar şehirdeki belli bölgelere göre tasnif edilerek verilirken ikincisinde fırın ve ekmekçi isimleri fırının bulunduğu lokasyon da vurgulanarak kaydedilmiştir.

1525 yılının ilkbaharında (Recep 931) tutulan İstanbul Ekmekçileri Defteri (*Defter-i Cemâ'at-i Habbâzîn-i İstanbul*)⁵⁵, İstanbul Kadılığı sınırları içinde faaliyet gösteren fırınları ve ekmekçilik yapanların isimlerini içermektedir. Defterde İstanbul, "tarik" terimi kullanılmak suretiyle bölgelere ayrılmıştır (*der tarik-i Tahte'l-kal'a gibi*). Bu bölgeler Tahtakale, Taraklı, Ayasofya Cami, Giyâhî (Atpazarı), Ulanka (Langa), Kadıasker (Kazasker Hamamı), Aksaray Pazarı, İstanbul Kalesi, Cedid (Yeni Odalar?), Karaman Pazarı, Edirnekapı, Balat

51 Burada kastedilenin vakfa bağlı köylerdeki üreticiler olduğu düşünülmektedir.

52 "Sâbika her imaretün evkafından unu, balı, yağı ve sâyir havâyici gelüp imâretlerde sarf olurdu. Vakıfnâmelerinde dahi böylece mesturdur. Şimdi az zamandır ki, şehir uncuları mütevellilere iğvâ virüp mütevelliler dahi evkafın âmillere satup hâsil olan terekelerin ve sâyir mahsullerin âmiller dahi âhar yerlere telef iderler. Girü imâretlerin unun kapandan alurlar. Ol sebebden şehirde una ve buğdaya muzâyaka görünür." (TSMA. d, 8275, s. 2, (937/1530)).

53 TSMA. d, 8275, s. 2, (937/1530).

54 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı* (İstanbul: Kitabevi, 2004), 181.

55 BOA, MAD, nr. 23322.

ve Unkapanı İç'i'nden ibarettir. Defterde kaydedilen toplam fırın sayısı 155'tir. Bunların 19'u hizmet dışı (*battâl*) durumdadır. Fırınlarda en az 73 Müslüman ve 76 da (5'i Yahudi, kalanı Rum) gayrimüslim işletmecinin (ekmekçi) yer aldığı anlaşılmaktadır. Battal fırınların 11'inde fırını işletmeye alanın ismi verildiğinden (muhtemelen işletirken battal hâle geldi) bu sayı yukarıdaki rakamlara dahil edilmiştir. Buna karşılık ismi okunamayan iki fırın işletmecisi ise dinî aidiyeti gösteren bu tasnifte yer almamıştır. Bazı işletmeciler bir veya birden fazla ortağa sahiptirler. Bir ortak olduğunda defterde her iki ortağın ismi de yazılmaktadır. Ancak birden fazla ortak söz konusu olduğunda, defterde *ma'a şürekâ* şeklinde belirtilen ortakların sayıları kesin olarak tespit edilememiş ve hesaplamaya dahil edilmemişlerdir. Çok ortaklı fırın işleten üç kişi mevcuttur ve bunların hepsi de Müslümandır. "Ma'a şürekâ" ifadesine dayanarak ortakların en az iki olduğu düşünülürse Müslüman fırıncıların sayısı 79'u bulur. Bundan yaklaşık çeyrek asır sonra, şehirde toplam 113 fırının kaydedildiği 1553'te, ekmekçiler arasında Müslim - gayrimüslim dengesi değişmiş gözükmemektedir. Müslümanların oranı artmış (yaklaşık %60), Rumların oranı ise düşmüştür (yaklaşık %40). Diğer taraftan Yahudilerin fırıncılık sektöründen el çektikleri görülmektedir.⁵⁶ Gerek 1525 gerekse 1553'teki İstanbul ekmekçileri arasında, daha sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan Ermenilerin bulunmaması ise dikkat çekicidir.

1525 tarihli defterde, işletilen fırınların isimleri de kaydedilmiştir. Buna göre, 155 fırınının 26'sı işletenin kendi mülkü (*mülk-i hod*)dür. 23 tanesinin ise vakıf dükkânı olduğu açıkça belirtilmiştir (*der firun-ı vakf-ı Ayasofya* gibi). Bir şahsın ismi (*der firun-ı Hacı Bayram* gibi) veya görev ya da unvanıyla (*der firun-ı kapu ağası* gibi) anılan fırınların sayısı da oldukça fazladır (98 adet). Listede ismi verilmeyen beş fırın ile ismi okunamayan iki fırın yukarıdaki sayılara dahil edilmemiştir. İsim veya unvanla anılan fırınların bir kısmının gerçekte vakıf fırını olma ihtimali vardır. Nitekim defterde beş yerde geçen *Abdüselam Bey Fırını*, altıncısında *Abdüselam Bey Vakfı Fırını* olarak kaydedilmiştir.⁵⁷ Defterde, herhangi bir eksikliğinin olmadığını kabul ettiğimizde şehirdeki toplam fırın sayısı içinde vakıf fırınların oranı yaklaşık %15'tir. Çeyrek asır sonra bu oran artacaktır. 113 fırının kaydedildiği 1553 yılına ait listede, 75 adet vakıf fırınının kaydı vardır.⁵⁸ Oransal artış %70,1 gibi yüksek bir rakama tekabül etmektedir. 1525 tarihli listede mülkiyeti vakıflara ait fırınların kaydı konusunda herhangi bir eksiklik olmadığını kabul edersek 1553 yılına geldiğinde tüm fırınlar içinde vakıf niteliği taşıyanlarda %51 oranında artış meydana gelmesi, diğer bir ifade ile vakıf fırınların sayısının dört kat artmış olması, bundan sonraki araştırmalarda açıklanması gereken bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Fırın olarak kullanılan vakıf binalarının artışı, 1525-1553 arasında vakıfların sayıca artmasına bağlı olabileceği gibi, bu kurumların, iktisadî faaliyetlere yönelik bina imarına ağırlık vermeleriyle de ilişkili olabilir. Diğer taraftan, bu gelişmeyi açıklarken mülk fırınlarla vakıf fırınların kira şartlarının karşılaştırılması da yararlı sonuçlar doğurabilir.⁵⁹

56 BOA, MAD, nr. 9580.

57 Bu şahsın aynı dönemde hazine defterdarı olan Abdüselam Bey olma ihtimali vardır; TSMA.d, 2143/1. Aynı şahsın İzmit'te de vakıfları vardır; TSMA.d, 7390.

58 BOA, MAD, nr. 9580.

59 İnşa ettikleri imalathane ve benzeri binalarla küçük ölçekli üreticilerin yatırım harcamalarını düşüren vakıfların iktisadî faaliyetlerdeki rolü için bk. Mehmet Genç, "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi* 42 (Aralık 2014), 9-18.

Tablo 2: 1525 Yılında Fırın Sahibi Vakıflar ve Fırın Sayıları

FIRIN İSMİ	SAYI
Pirî Paşa Vakfı Fırını	6
Ayasofya Câmii Vakfı Fırını	3
Ali Paşa Vakfı Dükkânı	2
Bayezid Han Vakfı Fırını	2
Yavuzer Mescidi Vakfı Fırını	2
Abdüsselam Bey Vakfı Fırını	1
Avranos Vakfı Fırını	1
Hocapaşa Vakfı Fırını	1
Mağnisa? Çelebi Vakfı Fırını	1
Mehmed Paşa Vakfı Fırını	1
Şems (saka) Vakfı Fırını	1
Serpostin-düz Vakfı Fırını	1
Sinan Nakkaş Vakfı Fırını	1
Toplam	23

Tablo 3: 1553 Yılında Fırın Sahibi Vakıflar ve Fırın Sayıları

FIRIN İSMİ	SAYI	FIRIN İSMİ	SAYI
Merhûm Sultan Mehmed Vâlidisi Vakfı Fırını	7	Hacı Kadın Vakfı Fırını	1
Ayasofya Vakfı Fırını	5	Hakim Çelebi Efendi Vakfı Fırını	1
İbrahim Paşa Vakfı Fırını	4	Hançerli Sultan Vakfı Fırını	1
Paşa Hazretleri (Rüstem Paşa) Vakfı Fırını	4	Hoca Hamza Vakfı Fırını	1
Abdüsselam Vakfı Fırını	3	Hoşkadem Vakfı Fırını	1
Firuz Ağa Vakfı Fırını	3	Hüseyin Ağa Vakfı Fırını	1
Merhûm Mehmed Kethüda Vakfı Fırını	3	Eski Kazasker Vakfı Fırını	1
Ahmed Paşa Zevcesi Sultan Hazretleri Vakıf Fırını	2	İshak Çelebi Vakfı Fırını	1
Ali Paşa Hazretleri Vakfı Fırını	2	Karnik Vakıf Fırını	1
Eski Defterdar Ahmed Çelebi Vakfı Fırını	2	Kazasker Sinan Çelebi Vakfı Fırını	1

Eski Yeniçeri Kâtibi Mehmed Çelebi Vakfı Fırını	2	Kemal Bey Vakfı Fırını	1
Merhûm Pîrî Paşa Vakfı Fırını	2	Kestelli Cuması Vakfı Fırını	1
Ahmed Paşa'nın Kayınatasının Vakıf Fırını	1	Kilercibaşı Vakfı Fırını	1
Alagöz Vakfı Fırını	1	Koca Mustafa Paşa Vakfı Fırını	1
Bâli Ağa Vakfı Fırını	1	Mahmud Paşa Vakfı Fırını	1
Bâli Paşa Vakfı Fırını	1	Medine Vakfı Fırını	1
Dâye Hatun Vakfı Fırını	1	Mehmed Kethüda Fırını	1
Dâye Kadın Vakfı Fırını	1	Merhûm Sinan Paşa Vakfı Fırını	1
Emir Buhari Vakfı Fırını	1	Merhûm Tercüman Vakfı Fırını	1
Eski Anadolu Ağası Mehmed Çelebi Vakfı Fırını	1	Murad Paşa Vakfı Fırını	1
Eski Aşçıbaşı Vakfı Fırını	1	Şah Çoban Kadın Vakfı Fırını	1
Eski Bostancıbaşı Vakfı Fırını	1	Sipahi Hüseyin Bey Vakfı Fırını	1
Eski Defterdar Rüstem Çelebi Vakfı Fırını	1	Sipahi Mustafa Bey Vakfı Fırını	1
Eski Kazasker Abdurrahmann Çelebi Vakfı Fırını	1	Sırmakeş-başı Vakfı Fırını	1
Gülfem Hatun Vakfı Fırını	1	Süleyman Ağa Vakfı Fırını	1
Hacı Bayram Vakfı Fırını	1	Turgut Çavuş Vakfı Fırını	1
Hacı İskender Vakfı Fırını	1	Toplam	80

Kaynak: BOA, MAD, nr. 9580.

1525'te fırın işletenler arasında Rum ve Yahudilerden oluşan altı gayrimüslim kadının olması dikkat çekicidir. İşletme hakkını ellerinde bulunduran bu kadınların fırınları bizzat mı işlettikleri, yoksa işletme sorumluluğunu başka kişilere ya da erkeklere mi havale ettikleri bilinmemektedir. Fırın işleticileri arasında ayrıca, hatırı sayılır miktarda asker kökenli kimse bulunmaktadır. 10 sipahi, 8 yeniçeri ve 2 solaktan oluşan bu grup, askerlerin iktisadî faaliyetlere ve dolayısıyla esnaf örgütlerine katılmasının erken dönem örneklerini sunmaktadır.⁶⁰

60 Cemal Kafadar, asker kökenlilerin iktisadî faaliyetlere girişini 15. yüzyıl sonlarına kadar götürmektedir. 1490 yılına ait Ayasofya Vakfı'nın kayıtlarında kapıkullarına kiralanan börekçi ve semerci dükkânlarını tespit eden Kafadar, ("On the Purity and Corruption of the Janissaries", 276) aynı zamanda Kanuni dönemi başlarında (1531) Zihne'de çiftliği olan bir Dergâh-ı Âli yeniçerisinden (Mehmed) bahseder (276-277). Yeniçeri, çiftliği Zihne'deki kardeşi Mustafa'ya işletmektedir. Kardeşi kendisini ziyaret için İstanbul'a geldiğinde Zihne'deki beytülmal âmili, Mustafa'nın öldüğü gerekçesiyle malların beytülmale geçtiğini kabul edip çiftliği, içindeki hayvan ve diğer mallarla birlikte satmıştır. Padişah hükmü durumun araştırılmasını âmirdir.

1553'te Yahudi erkekler yanında Yahudi kadınlar da ekmekçilik sektöründen uzaklaşmış görünmektedirler. Buna karşılık Rum kadınların bu sektördeki varlığı devam etmiştir. Bu yıla ait listedeki fırın işleticileri arasında 4 Rum kadının kaydı vardır. Fakat kadınların tümünün adı Todora'dır. Defterde bu kadınların aynı şahıs olup olmadığına dair herhangi bir işaret yoktur. Ancak ayrı işleticilerin her birinin isminin Todora olma olasılığı oldukça düşük olduğundan Todora'nın 4 ayrı fırının işletmeciliğini üstlenmiş olma ihtimali oldukça güçlüdür. Öte yandan 1525'te fırın işleticileri içindeki %13'lük asker kökenli oranı daha sonra bir miktar azalacaktır. 1553'te 8'i yeniçeri, 4'ü sipahi, 1'i solak ve 1'i çavuş olmak üzere toplam 12 asker kökenli kişi ekmekçilik yapmaktadır⁶¹ ki bu rakam şehirdeki toplam ekmekçi sayısının %10,6'sına tekabül eder.

16. yüzyılın ortalarında üç yıl İstanbul'da kalan Pedro, özellikle Galata'daki Rum ekmekçileri över ve çok kaliteli ekmek ürettiklerini belirtir.⁶² Buna karşılık bazı Osmanlı yazarları Rumların ekmekçilik yapmasından memnun değildir. 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde yazılan *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn* isimli eserin yazarı bunlardan biridir. Ona göre, ister fırıncı isterse hamur yoğurucu olsun, Rum ekmekçilerin çoğu ellerini yıkamazlar, işlerini yaparken elbiselerini ve şapkalarını çıkardıkları için terleri hamura karışır, velhasıl temizlik konusunda karneleri zayıftır. O nedenle yazar, gayrimüslim ekmekçilerin tedricen azaltılıp yerlerine Müslümanların tercih edilmesini önerir ve bunun yöntemini açıklar.⁶³ 17. yüzyılda gayrimüslim ekmekçilerle ilgili en azından belli kesimlerde olduğu görülen bu düşüncelerin bir önceki yüzyıl toplumunda var olup olmadığını bilmiyoruz ancak 16. yüzyıl ekmekçilerinin, en azından bir kısmının, gayrimüslim ekmekçilerle birlikte iş yapma konusunda endişelerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, yazarın görüşlerinin etkisiyle mi olduğu bilinmez ancak 17. yüzyılın son çeyreğinde yukarıdaki önerilere karşılık gelen bir tablo dikkat çekmektedir; 1682'de İstanbul'un sur içi ve sur dışındaki fırıncıların neredeyse tamamı Müslümandır.⁶⁴

1525'te İstanbul fırınlarının semtlere göre dağılımını veren aşağıdaki tablodan saray çevresindeki semtlerde ve Balat'ta fırın sayısının oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Taraklı, İstanbul Kalesi, Cedit ve Edirne Kapı taraflarında dikkat çeken bir yoğunluk gözlenmektedir. Ancak bu semtlerden hiçbirindeki fırın sayısı Unkapanı içindeki sayıya ulaşamamıştır. Buradaki 42 fırın, İstanbul'un toplam fırın sayısının ¼'ünün biraz üzerindedir. Şehir ekmekçilerinin kethüdası Hacı Osman'ın fırını da buradaydı.

61 BOA, MAD, nr. 9580.

62 *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 173-174.

63 Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Ait Kaynaklar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 119.

64 Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, 75.

Tablo 4: Semtlere Göre Toplam Fırın Sayıları

FIRININ BULUNDUĞU MEVKİ	FIRIN SAYISI	FIRININ BULUNDUĞU MEVKİ	FIRIN SAYISI
Tahtakale Tarafı	9	İstanbul Kalesi Tarafı	12
Taraklu Tarafı	18	Cedid Tarafı	12
Câmi-i Ayasofya Tarafı	6	Bazar-ı Karaman Tarafı	8
Giyâhî Tarafı	5	Bâb-ı Edirne (Edirnekapı) Tarafı	12
Ulanca (Langa) Tarafı	9	Balat Tarafı	6
Kadıasker Tarafı	9	Enderun-ı Kapan (Unkapanı İçî)	42
Bazar-ı Aksaray (Aksaray)	7	Toplam	155

Kaynak: BOA, MAD, nr. 23322 (Nisan-Mayıs 1525).

Sonraki dönemlere ait listelerle karşılaştırıldığında İstanbul'da 1525'teki fırın sayısının oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Aralık 1553'te tutulan bir listede⁶⁵ İstanbul, Galata, Kasımpaşa, Eyüp, Hasköy ve Beşiktaş'ta (Unkapanı'ndan un alan) toplam fırın sayısı 147'dir. Bunların ancak 113 adedi İstanbul'dadır. Şehirdeki fırınların 17'si değirmeni olan ve defterde "ak etmek" işlediği belirtilen nispeten nitelikli üretim yapan işletmelerdir. Evliya Çelebi'nin verdiği yüksek rakamları göz ardı edersek⁶⁶ 17. yüzyılda kayıtlarda geçen fırın sayısı 80 ile 113 arasında değişmektedir.⁶⁷

Fırın sayılarındaki düşüşe rağmen ekmeğin üretme potansiyelinde bir azalma olduğunu düşünmemek gerekir. Çünkü dönemin fırınlarının kapasitesini bilmiyoruz. Ekte yer verilen 1525 tarihli listede de görüleceği gibi, bazı fırınlar iki kapılıydı. Muhtemelen bunlar üretim kapasiteleri yüksek olanlardı. İstanbul Kalesi tarafındaki bir fırınla ilgili "*tâbe değil, küçük fırın*" notu düşülmesi, fiziksel hacim ve üretim kapasitesi açısından İstanbul fırınları arasında önemli farklar olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla fırın sayısının değişimi, ekmeğin üretim kapasitesi hakkında fikir verecek bir veri olarak değerlendirilmemelidir.

İstanbul'da özellikle kış aylarında sık görülen un sıkıntısı, Kanuni döneminde dikkat çeken bir un öğütme probleminin olduğunu göstermektedir. İstanbul değirmenleri devasa şehrin ihtiyacını karşılamaya yetmemektedir. Muhtemelen fırınların depolama alanlarının

65 TSMA.d, 9580.

66 Çelebi, notlarında 600 ekmeğin fırından söz eder. Ayrıca 999 ekmeğin olduğunu belirtir. (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, I. Kitap, haz. Robert Dankoff vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 248, 260). Çörekçi, börekçi, kurabiyeçi, simitçi ve daha başka birçok unlu mamul üreten esnafın bu rakama dahil değildir. Çelebi, eserinde bu grupların rakamlarını da verir.

67 Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, 78-81. Fırın sayıları 18. yüzyılda artmıştır. İstanbul sur içinde 1755'te 141, 1768'de 297 fırının bulunduğu bilinmektedir; Halil İnalçık, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/237.

sınırlı olması da kış aylarında ortaya çıkan bu sorunun temel nedenlerinden biriydi. Devlet gerek Kanuni döneminde gerekse sonraki padişahların saltanatında bu konuyu önemsemiş ve uygun fırınlarda at değirmeni kurulmasını teşvik etmiştir.⁶⁸ Kanuni'den önce II. Bayezid döneminde de İstanbul'daki değirmen sınırlılığı yabancı mucitlerin dikkatini çekecek kadar belirgin olmalıydı. İtalyan Leonardo da Vinci, padişaha yazdığı mektubunda yapmak istediği yel değirmenini tarif etmekte ve izin talep etmekteydi.⁶⁹ Dolayısıyla İstanbul'da değirmen sıkıntısının nüfus artışına bağlı olarak en azından 15. yüzyıl sonlarından itibaren görünür hâle geldiğini söylemek mümkündür. Bu ihtiyacı fark eden bazı yöneticiler gerek İstanbul'da gerekse buğday üretiminin yoğun olduğu başka kazalarda değirmen yaptırmışlardı. Rüstem Paşa bunlardan biriydi. Paşanın İstanbul ve Hasköy'de değirmenleri mevcuttu.⁷⁰

4. Ekmekçilere Dair Düzenlemeler

16. yüzyıla ait İstanbul Mahkemesi kayıtları bulunmadığı için 1525'te İstanbul ekmekçilerinin nasıl bir çalışma düzeni içinde faaliyet gösterdikleri bilinmemektedir. Bundan beş yıl önce, boğazın diğer yakasında, Üsküdar'daki ekmekçi esnafıyla ilgili önemli bir düzenlemenin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷¹ Yeni bir yapılanmaya gidildiğini ihsas ettiren 18 Ocak 1520 tarihli bu düzenlemeye göre, ekmekçi yazılan altı kişinin başına Dellâk Hızır bin Abdullah kethüda atanmıştır. Dellâk Hızır, her gün ekmek çıkarmayı taahhüt ederken, diğer esnaf münavebeli olarak iki günde bir ekmek üretmek üzere sözleşme yapmıştır. Sicil kaydında taahhütlerine rağmen piyasada sürekli ekmek bulundurmazlarsa cezalandırılacakları belirtilmektedir. Ayrıca bayat ekmeklerin satılması için cuma günü hiçbirinin ekmek çıkarmaması, *cuma günü bâli ola* şeklinde bir ifade ile kural hâline getirilmiştir. Aynı tarihlerde İstanbul'da da benzer düzenlemelerin yapılıp yapılmadığını ne yazık ki bilemiyoruz ancak sonraki dönemlerde başkentte de görülen⁷² cuma tatilinin bu dönemde de var olduğunu düşünebiliriz. Aynı sicildeki başka bir kayıt⁷³, Üsküdar'daki ekmekçi esnafına yönelik bu yeni düzenlemenin 1509 depremi sonrasında yaşanan fiyat dalgalanmaları ve kargaşalardan kaynaklandığını düşündürmektedir.

İstanbul Kadılığı'na ait sicillerin yokluğu önemli bir eksiklik olsa da başka bazı kayıtlardan İstanbul ekmekçilerine dair kimi kuralları tespit edebiliyoruz. Bu kayıtların en önemlileri, merkezi hükümetin bakışını ve beklentilerini yansıtan kanunnamelerdir. Bunlardan hareketle şehrin ekmek nizâmı üzerine bazı tespitlerde bulunmak mümkündür.

Gerek Kanuni gerekse babası I. Selim (1512-1520) dönemi kanunnamelerinde⁷⁴ ekmekçiler, kirdeciler ve çörekçilerden söz edilmekte ve bunların ürünlerinin çığ, kara ve ekşi olmamasına özen gösterilmesi istenmekte, kontrol edilmeleri tembihlenmektedir. Kanunnamelerde

68 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 7/85 (10 Mayıs 1568), 104 (26 Eylül 1567), 230 (17 Eylül 1567), 273 (27 Eylül 1567).

69 TSMA.d, 6184/1.

70 Yaşaroğlu, *Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme*, 310-365.

71 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, haz. Bilgin Aydın - Ekrem Tak (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2008), 101-102.

72 Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, 75.

73 *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 127.

74 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: OSAV, 1992), IV/323; Selami Pulaha - Yaşar Yücel, "I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları", *Belgeler* 12-16 (1993), 35.

ürünü eksik imal edenlere yönelik önlemler de belirtilmektedir. Böyle kimseleri kadı *ta'zîr* edip eksik üretilen her bir dirhem için 1 akçe *cürm* (ceza) alacaktır. Nitekim gerek incelediğimiz dönemde gerekse sonraki yıllarda kadı sicillerine aksetmiş çok sayıda eksik gramajlı ekmek veya unlu mamul satışı vakası vardır ki bu kayıtlar denetimin düzenli yapıldığına da işaret etmektedir.⁷⁵ Bu kayıtlarda *cürm* alınacağı vurgulanmakla birlikte, cezanın ne olduğu belirtilmemektedir. Muhtemelen Yavuz Sultan Selim'in eksik her dirheme 1 akçe para alınması cezası yalnızca kendisi ve oğlu zamanında değil, yüzyıllar boyunca yürürlükte kalmıştı.⁷⁶ Diğer taraftan kanunnamede çığ, ekşi veya kepekli ekmek çıkarılması hâlinde de fırıncıların cezalandırılmaları tembihlenmiştir. Ekmekleri bu çerçevede kontrol edecek sorumluların (*ehl-i hibre*) ekmekçiler arasından seçilmemesine özen gösterilmesi de yapılan uyarılar arasında yer almıştır. Kanunnamede ayrıca, üretilecek ekmek ve hamurlularda olması beklenen kimi özellikler de vurgulanmaktadır ki bunlara aşağıda ekmek çeşitleri bölümünde değinilecektir.

Kanunnamede üzerinde durulan diğer bir konu, un ve ekmeğin fiyatlandırılması, döneme ait ifadeyle *çaşni tutulup* narhın ona göre belirlenmesi hususudur. Narh işlerinin sıkı tutulması meselesi, Kanuni'nin sadrazamı Lütü Paşa'nın da önemle vurguladığı bir konudur. Paşa, sadrazamların bu konuyla doğrudan ilgilenmelerini tembihler, zira *narh mesâlih-i fukarâdır*.⁷⁷ Halefi ve selefinin kanunnamederinden farklı olarak I. Süleyman Kanunnamesi'nde narha yönelik vurgu, fiyatlandırma işleminin nasıl yapılacağından ziyade, sorunlu görülen bir durumu düzeltmeyi amaçlar. Buna göre esnaf, mal alıp satarken kâr oranlarını haddinden fazla tutmakta hem üretici ve satıcının hem de alıcının işine gelecek bir kâr oranını kabul etmemekte ve malı istediği fiyata satmaktadır. Kanunname, esnafın durumu dikkate alınarak her mal için ayrı kâr oranları (*fâide*) koymak suretiyle narh belirleme yoluna gidildiğini bildirmektedir.⁷⁸ I. Selim Kanunnamesi'nde ise ekmeğe *çaşni tutulup* 10 akçe maliyetli bir ekmeğin en fazla 14 akçeden (*onun on dört üzerine narh vire*) satılmasına müsaade edilmektedir.⁷⁹ Buradaki kâr oranları oldukça yüksek görünmektedir. Ancak üreticinin (ekmekçi ya da fırıncının) ve satıcının kâr oranının birlikte verildiği düşünülmektedir.

Yavuz Sultan Selim kanunu, ekmeğin maliyet hesaplaması (*çaşni tutmak*) yapıldıktan sonra %40'lık bir kâr oranıyla satılmasını yasallaştırırken Kanuni döneminde hazırlanan *Kanunnâme-i Osmanî*, sorunlu görülen bir durumu düzeltmek için narhın nasıl uygulanacağına ilişkin kayıtları ihtiva etmektedir. II. Selim (1566-1574) döneminde hazırlanmış olan Celalzâde Kanunnamesi'nde ise *çaşni tutma* işinin detayları verilmektedir. Kanuni dönemine yakın başka kanunnamede, maliyet hesaplamasının nasıl yapıldığı bu kanunnamedeki kadar açık bir şekilde ifade edilmemiştir:

75 Bunlara aşağıda değinilecektir.

76 IV. Mehmed (1648-1687) zamanında düzenlenmiş bir kanunnamede de aynı ceza vurgulanmaktadır (Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, 119).

77 Mübahat S. Küttükoğlu, *Lütü Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991)*, 22-23.

78 "Hüküm-i şerif-i âli-şân budur ki, şimdiki hâlde Dergâh-ı ma'delet-penâhım ehl-i hırfet almakda ve satmakda ziyâde ifrât edüb beraber fâideye kanâât etmeyüb her nice isterlerse ol vech üzere satarlar imiş. Eyle olsa, bu bâbda anların hâllerine nazar edüb alub satduğı nesnelerin ana göre kendü içinde fâide koydurub narhın ta'yin etdüdüim". Akgündüz, *Osmanlı Kanunnamedeleri*, 4/323.

79 Pulaha - Yücel, "I. Selim Kanunnâmesi", 34.

“Bir şehrin etmekçileri dergâh-ı âliye gelüp işlediğimiz unda vakti ile çaşni tutulmayub ve çaşniye göre narh verilmediği sebebinden etmekçilere zarar olur deyü şikâyet etseler, çaşni tutmakda kanun budur ki, kâdi ve muhtesib tarafında etmekçilerin kendü i'timad ettikleri mu'temedlerinden ve şehir halkından bigaraz ve mu'temedun aleyh kimesnelere cem' olub un kabanına varub ol eyyâmında satılan onların 'a'lâsından evsâtından ednâsından herbirinden alesseviyye birer mikdâr kantar ile tartub satun alub zikr olunan kimesnelere cümle hâzırlar iken mu'temedun aleyh kimesnelere yağurdub ve narh üzere etmek bişirdüb ve cemî'i harcını ve ücret-i ameliiyyeyi hesap edüb nef' ve zararınca zâhir olursa kâdi sicillâta ve muhtesib defterine yazub madem ki, un ol bahaya satıla, ol vechile amel oluna; bahâ-i dakik terakki ve tedenni edüb çaşniye ihtiyâc oldukda услب-ı mezkûr üzere amel oluna.”⁸⁰

Buradan da anlaşılabilceği gibi, kadı ve muhtesip çaşni tutma işinde üst düzeyde sorumlu görevlilerdir. Ekmekçi esnafının güvendiği ustalar da bu komisyonda yer alacaktır. Ayrıca şehir halkından taraf tutmayacak ve güvenilir (*bigaraz ve mu'temedün aleyh*) kimselerin de bu komisyonda bulunması kararlaştırılmıştır. Bunlar hep birlikte Unkapanı'na giderler, satışta olan onların en iyi, orta ve düşük kalitelisinden aynı miktarda alıp tartarlar, ardından komisyon üyelerinden güvenilir ustalara yoğurtur ve pişirtirlerdi. Sonunda harcanan malzemenin ederini ve ödenmesi gereken hizmet bedelini (*ücret-i ameliiyye*) hesap ederler ve elde edilen sonuçlar kadı siciline ve muhtesibin defterine kaydedilirdi.

5. İstanbul'un Nüfusuna Dair Bir Hesaplama Denemesi

Kanuni döneminde İstanbul'un nüfusu kesin olarak bilinmemektedir. Barkan ve ondan yararlanan İnalçık 1535-1520 arasında şehrin nüfusunu, yakın beldelerin dahil olup olmadığını vurgulamaksızın 400.000 olarak vermektedirler.⁸¹ Mantran ise Barkan'ın rakamını zikrettikten sonra, Ernest Mamboury'nin *Guide Touristique Banlieue Maritime d'Istanbul* isimli eserine dayanarak⁸² yüzyılın ortaları için 410.000-520.000'lik bir nüfustan söz etmektedir.⁸³ Barkan'ın kaynak vermeden, İnalçık'ın ise bir eserinde kaynak göstermeden, diğerinde Barkan'a atıf yaparak zikrettiği bu rakamlar çok sayıda araştırmacı tarafından sert sayılabilecek biçimde eleştirilmiştir.⁸⁴

Kanuni dönemi İstanbul'unun nüfusu hakkında araştırma yapanlar, aynı dönemde şehirde bulunmuş ve eser bırakmış kimselerin notlarına müracaat etmemişlerdir. Oysa sözü edilen eserlerde, gerçekliği tartışmalı olsa da nüfusa ilişkin veriler bulunabilmektedir. 1552'de

80 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlileri*, 7/332.

81 Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası* 10 (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 11; Ömer Lütfi Barkan, “Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles”, *JESHO* 1 (1957), 20. İnalçık, *DİA*'daki İstanbul maddesinde Barkan'a dayanarak yalnızca hane sayısını (80.000) verirken (İnalçık, “İstanbul”, 23/220-239); Klâsik Çağ'da hane sayısına değinmeksizin Barkan'ın 400.000'lik rakamını tekrarlar (Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 150). 1520-1535 yılları arasındaki nüfusu veren Barkan, kaydettiği bu rakama soru işareti koyarak tereddüdünü yansıtmıştır.

82 Mamboury, bu bilgiyi Sinan Paşa'nın hekimisi Pedro de Urdemalas'ın notlarından almıştır. Bu kaynağa aşağıda değinilecektir.

83 Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: Eren, 1991), 46-48.

84 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003), 69; Yunus Koç, “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8-16 (2010), 171-199 (özellikle s. 179-187); Zafer Toprak, “Nüfus”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1994), 6/108-111; Stefanos Yerasimos, “Onaltıncı Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler”, *Toplumsal Tarih* 14 (Şubat 1995), 26-27.

İstanbul'a gelen Garcia Mendes, şehrin nüfusunun 250.000'e yakın olduğunu belirtir.⁸⁵ Garcia ile aynı yıl İstanbul'a gelen ve Kanuni'nin sadrazamı Sinan Paşa'nın hekimliğini yapan İspanyol Pedro de Urdemalas ise 100.000 haneden söz eder ve bu rakama varoşların ve surdışının dahil olmadığını vurgular.⁸⁶ Peki Pedro'nun verdiği hane sayısı ne kadarlık bir nüfusa tekabül etmektedir?

Hane sayısı hesaplaması yaparken Barkan'ın teklif ettiği ve kullandığı 5 katsayısı yerine, Fatih Bozkurt'un, 1785-1875 yılları arasına ait çok sayıda tereke kaydına dayanan araştırmasının bulgularından yararlanabiliriz. Bozkurt, İstanbullu Müslüman ailelerin ortalama 1,99, gayrimüslim ailelerin ise 3,05 düzeyinde çocuk sahibi olduklarını tespit etmiştir.⁸⁷ İstanbul'da Müslüman-gayrimüslim oranının %60'a %40 olduğunu varsayarak bir ortalama alırsak şehirdeki bir hanedeki çocuk sayısı 2,41 olarak ortaya çıkar. Buna ebeveyni de eklediğimizde hane nüfusu 4,41 olacaktır. Bazı ailelerde ebeveynden birinin sağ olmayabileceğini varsayarak bu rakamda değişiklik yapmak gerekir mi? Ölen anne-babadan birinin yaşadığı hanede ebeveynden birinin de barınabileceğini göz ardı etmememiz gerekir. Dolayısıyla her iki ihtimalin birbirini dengeleyeceğini dikkate alarak rakamla ilgili herhangi bir değişikliğe gerek duyulmamıştır. Şu durumda Pedro'nun verdiği hane sayısı ile Bozkurt'un belirlediği çocuk rakamlarından yararlanılarak üretilen katsayıyı çarptığımızda şehirde 441.000 kişinin yaşadığına yönelik tahmini bir rakam ortaya çıkmaktadır.

Gerek Barkan'ın esas aldığı gerekse Pedro'nun verdiği nüfus bilgilerini doğru kabul edersek 1520-1535 yılları ile Pedro'nun İstanbul'da bulunduğu 1552-1555 yılları arasındaki yaklaşık çeyrek asırlık bir zaman diliminde, şehir nüfusunun 20.000 hanelik bir artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bu, 16. yüzyılda bütün imparatorlukta dikkate değer nüfus artışına ek olarak şehre yönelik göçlerle İstanbul'da ortalamanın üzerinde bir nüfus artışı yaşanması olgusuna uygun bir sonuçtur. Ancak bu tespitler, her iki kaynağın verdiği rakamların gerçeğe yakın olması durumunda anlamlıdır. Fakat Pedro'nun kendisi bile, belirttiği rakamdan emin değildir, o nedenle rakamları düşürme ihtiyacı hissetmiştir. Ayrıca şehrin nüfusunu bilmenin zorluğuna ilişkin ifadeler de kullanarak hem kendi şüphesini izhar etmiş hem de verdiği rakamların kıymetinin farkına varılmasını istemiş görülmektedir.⁸⁸ Sonuçta, Barkan'ın tartışılan verileri kadar sözü edilen gözlemcilerin notları da sağlıklı görünmemektedir. Her ikisi de aynı dönemde İstanbul'da bulunmuş ve şehri yeterince tanıyabilecek kadar burada kalmış olan iki gözlemcinin verdiği rakamlar arasında en az dörtte birlik bir fark vardır. Yine de mevcut verileri bir kenara atmaya yerine, sınamasını yapmayı, elde edeceğimiz yeni bulgularla desteklemeyi veya yanlışlamayı yeğleyebiliriz.

85 Marianna D. Birnbaum, *Garcia Mendes: Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*, çev. Mercan Uluengin (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 97.

86 Pedro, şehirde 60 binin üzerinde Müslüman, 40 bin Hristiyan ve 10 bin de Musevi hanenin bulunduğunu belirtmektedir (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 179). Mantran, Mamboury'ye dayanarak Musevi hane sayısını 4 bin olarak vermektedir (s. 47).

87 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi* 54 (2011/2), 101.

88 Aslında Pedro'nun diyalogunda verdiği rakamların toplamı 110.000 hane etmektedir. Fakat Pedro rakamı revize etme ihtiyacı duyar: "Fazlaya kaçmış olmamak için, yüz bin hane, diyebiliriz. Daha sağlamlını ne bilen, ne de araştırın çıkmıştır" (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 178-179).

Bu çerçevede İstanbul'la ilgili nüfus tahminlerine, şehrin yıllık buğday tüketiminden hareketle yapılacak bazı hesaplamalarla katkıda bulunmak mümkündür. Aşağıda üzerinde durulacak olan 1530 yılına ait bir raporda şehrin günlük buğday ihtiyacı 331 müd (169.843 kg) olarak verilmektedir. Şu hâlde şehrin yıllık buğday gereksinimi 61.992.695 kilogramdır (yaklaşık 62.000 ton). Bir insanın ihtiyaç duyduğu günlük kalori miktarına göre yıllık tahıl (buğday, arpa, çavdar, mısır vs.) ihtiyacı 180 ile 270 kilogram aralığındadır.⁸⁹ Yıllık kalori için gerekli tahıl miktarının en yüksekini (270 kg) ve en düşüğünü (180 kg) dikkate aldığımızda İstanbul'un nüfusunun 230.000 ile 344.000 aralığında olduğunu tahmin edebiliriz. Osmanlı toplumunun ekmek başta olmak üzere hamurlulara olan düşkünlüğünü dikkate alarak bu ihtiyacın yıllık 250 kilogram olduğunu kabul edip bir hesaplama yaparsak (61.992.695 kg/250 kg) şehrin nüfusunu 247.971 olarak belirleriz. Toplumun tahıldan alması beklenen kalorinin 1/3'lük kısmını başka gıdalardan aldığını varsaydığımızda ise yaklaşık 372.000 rakamı elde edilir. Dolayısıyla şehrin nüfusunun 250.000 ile 350.000 aralığında seyretme ihtimali oldukça yüksektir. Bu tahminlerin, temel aldığımız raporu dikkate alarak yalnızca İstanbul Kadılığı'na bağlı yerleşimleri içerdiğini unutmamak gerekir. Eyüp, Galata, Üsküdar ve boğazın iki tarafındaki yerleşimler bu hesaba dahil değildir.

6. Kanuni Dönemi İstanbul'unda Üretilen Ekmek ve Unlu Mamuller

Kanuni dönemi, İstanbul'da ekmek tedariki konusunda titizlik gösterilen bir zaman dilimidir. Şehirde, özellikle de kış aylarında yaşanan un sıkıntıları, yukarıda belirtilen tedarikteki zorluklara ek olarak şehirdeki değirmenlerin yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle devlet hem Kanuni döneminde hem de yüzyılın kalan kısmında uygun fırınların yanında at değirmenleri kurulmasına yönelik fermanlar yayımladı.⁹⁰ 1553'te İstanbul Kadılığı sınırları içinde mevcut 113 fırının 19'ü birer değirmene sahipti. Fırınların yanında değirmen inşası gayreti, imparatorlukta ve dolayısıyla İstanbul'da nüfusun artmasıyla da ilgili olmalıdır. 1530'a doğru kronikleşen ve devleti kesin bir çözüm aramaya iten darlıklar, imaretlerin ihtiyaç duyduğu buğday ve unu kendi vakıfları yerine Unkaparı'ndan almaya başlamalarına bağlanmıştır. Oysa imaretlerdeki tüketim, şehrin günlük buğday ihtiyacının yaklaşık %1,9'una tekabül etmekteydi.⁹¹ Anlaşılan odur ki buğday tedariki şehrin ihtiyacını ancak dengi dengine karşılayabilecek düzeyde gerçekleştiriyor, küçük oynamalar tedarik sorunu üretiyordu. Tedarikle ilgili bu kırılganlık, devletin ekmek meselesindeki hassasiyetinin önemli bir gereçsi olmalıydı.

89 Christensen, bir kişinin gerek duyduğu günlük kalori miktarından (2400 kalori) hareketle yıllık tahıl ihtiyacını (buğday, arpa, mısır gibi) yaklaşık olarak 251 kg olarak belirler (Erleen Christensen, *In War and Famine: Missionaries in China's Honan Province in the 1940s* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2005), 107). Bir başka yayında bir kişinin yıllık tahıl ihtiyacı 180 kg olarak vurgulanmıştır (Andrew Martin Fischer, *The Disempowered Development of Tibet in China: A Study in the Economics of Marginalization* (Polymouth: Lexington Books, 2014), 306). Bir kişinin yıllık tahıl ihtiyacını David Grossman 210 kg (David Grossman, *Rural Arab Demography and Early Jewish Settlement in Palestine: Distribution and Population Destiny during the Late Ottoman and Early Mandate Period*, çev. Marcia Grossman (New Jersey: Transaction Publishers, 2011), 161), Colin Clark ise 230-270 kg arası olarak belirtmektedir (Colin Clark, "Agricultural Productivity in Relation to Population", *Man and His Future*, ed. Goldon Wolstenholme (Londra: J. & A. Churchill, 1963), 28).

90 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 7/85/230 (Mayıs 1568); nr. 7/104/273 (Mayıs 1568).

91 1530 tarihli raporda imaretlerin günlük un ihtiyacı verilmiştir. Yukarıdaki oran tespit edilirken günlük un miktarı buğdaya çevrilerek hesaplama yapılmıştır. 16 ve 17. yüzyıllarda saray için tedarik edilen buğdayın una çevrilmesi sırasında ortalama kayıp %25'tir (Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, 185). Hesaplama bu kayıp oranı esas alınmıştır.

Diğer taraftan devlet, numune almak suretiyle ekmeğin çeşitlerini bir standarda oturtmaya gayret etmiş; ekmeğin ve hamurluların çığ, kara ve ekşi olmamasını kurala bağlamış; gramajlarda tespit edilecek eksikliklerin cezalandırılacağını bildirmiş; temizliğe özen gösterilmesini ve ekmeğin üretiminde kullanılan bakır kapların kalaylı olmasını şart koşmuştur.

Kanunnamelerdeki kimi kuralların uygulamadaki yansımalarını mahkeme kayıtlarında görmek mümkündür. Ancak Kanuni dönemi İstanbul Kadılığı’nın defterleri günümüze ulaşmadığı için bu tür kayıtlara Üsküdar ve Beşiktaş sicillerinde rastlıyoruz. Sözü edilen sicillerde ekmeğin hakkında en yaygın kayıt türü, düşük gramajlı ekmeğin üretimine ilgilidir. Tanesi 1 ila 3 akçelik ekmeğin 25 dirhem ile 125 dirhem arasında eksik üretim tespit edilmiş ve kanun gereği (her bir eksik dirheme 1 akçe) ceza (*cürm*) verilmiştir.⁹² Ekmeğin üretiminde rastlanan bir kusur da ekmeğin yapımında kullanılan kazanların kalaysız olmasıdır. Bazıları ise hamur yoğururken temiz olmayan su kullanmaktadırlar. Tercih edilen kap kakıkların temiz olmaması da yetkililerin ceza verme nedenlerinden biridir.⁹³ Üsküdar Mahkemesi’ndeki bir kayıt, ekmeğin içinden köhne bir bez çıktığını haber vermektedir. Üstelik fırının sahibi Üsküdar ekmeğin kethüdası Mehmed’dir. Mehmed’in kethüdalığı, bu olaydan dolayı ceza Almasına mâni olamamıştır: “Ekmeğin kethüdası olan Mehmed’in ekmeği içinde bir pâre köhne bez bulunup ceza hükmü olunup subaşı talebiyle tescil olundu.”⁹⁴

Kanuni döneminde İstanbul’da bulunan seyyahların bir kısmı, şehirdeki ekmeğin üretimine ve Türklerin ekmeğe ilişkisine dair bilgiler verirler. 1532-1540 arasında İstanbul’da bulunan Luigi Bassano ve Busbecq’in elçilik heyetinde İstanbul’a gelip 1553-1555 arasında Türkiye’de kalan Hans Dernschwam’ın başkent ekmeğiyle ilgili kanaatleri neredeyse tamamen olumsuzdur. Bassano, Türkiye’deki ekmeğin tadının genellikle çok kötü, renginin siyah ve pişirilmesinin sorunlu olduğu görüşündedir. İçine kimyon tohumu, haşhaş ve başka malzemeler kattıkları ekmeğin çok büyük olması nedeniyle “dışı pişiyor içi ham kalıyor”du. Bassano sözünü ettiği somun ekmeği dışında “çok ince ve geniş” ekmeğin de yapıldığını belirtir. Kastettiği pide olmalıdır. Bu ekmeğin iyi pişmiştir fakat tadı “çok kötü” ve yanıktır. Seyyaha göre, üretilen ekmeğin olumsuzluklarının temel sebebi, “değirmenlerden gelen kötü un”dur. Bassano şöyle devam eder:

“Bir de bizdeki galetalar gibi ekmeğin yapıyorlar, bunlar da diğerleri gibi tohum dolu ama en azından daha beyaz ve içine tereyağı koyuyor, üstüne çırpılmış yumurta sürüyorlar. Sonuçta, evinde yaptığın gibi iyi bir ekmeğin yemiyorsun. Sultan, bulabildiği zaman, çok beyaz bir ekmeğin yiyor ama bu çok tatsız bir ekmeğin. Ben ondan yedim, dişlerimin arasında kireç varmış gibi geldi. Yeniden söylemek gerekirse her şeylerinde bizdeki incelik yok.”⁹⁵

Bassano’nunkiler kadar olmasa da Dernschwam’ın da ekmeğinle ilgili genel kanaati olumsuzdur. Ona göre Türkler taze ekmeğin yemeyi severler. Bayatlayınca ekmeğin yüzüne bile bakmazlar. Türkiye’deki ekmeğin, Avrupa’dakiler kadar lezzetli değildir. Türklerin taze

92 İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil, haz. Kenan Yıldız (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 317; İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2019), 84, 204, 251, 279. Yavuz Sultan Selim döneminde de ekmeğin gramajlarının sıkı takibe alındığı anlaşılmaktadır (Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, 144, 147, 154).

93 Konuyla ilgili aynı sayfada üç ayrı hüccet içeren sicil için bk. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, haz. Yasemin Dağdaş - Zeynep Berktaş (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 94.

94 İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil, 215.

95 Luigi Bassano, Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat, çev. Selma Cangı (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 96-97.

ekmek sevgisinin nedeni herhâlde bu olsa gerektir. Seyyah verdiği bilgileri takviye için dönme ekmekçilerin kendisine İstanbul'daki buğday ve unun Avrupa'daki kadar "kuvvetli" olmadığını söylediklerini kaydetmeyi de ihmal etmez. Türkiye'deki ekmeklerin "bir kişiyi bütün gün doyuracak büyüklükte" olduğunu ifade eden Dernschwam ekmeklerin içine katılan malzemeleri de kaydeder. Seyyahın notlarına göre ekmek, çörek ve diğer bazı hamurlulara beyaz haşhaş ve çörek otu saçılmaktadır. Bazı ekmeklere ince bir tabaka hâlinde susam tohumu da katılabilmektedir. Bir kısmına da şırlağan yağı sürmektedirler. Seyyah ayrıca, ekmeklerin üzerine dörtgen biçiminde bir işaret basıldığı hakkında başka gözlemcilerin değinmediği bir bilgiyi paylaşmıştır. Dernschwam'ın verdiği özel bilgiler bununla da sınırlı kalmaz, bayatlayan ekmeklerin satılabilmesi için şehirde salı günleri ekmek çıkmadığını ekler.⁹⁶ Bu bilgi sinanmaya muhtaçtır, zira yukarıda belirtildiği gibi ekmek üretiminin durduğu günün cuma olması gerekir.

Biri İtalyan, diğeri Alman iki gözlemciden farklı olarak İspanyol Pedro, İstanbul'daki ekmeklere dair memnuniyetsizlik beyan etmez. Aksine Rum ekmekçilerin maharetlerinden ve ürettikleri nitelikli ekmeklerinden övgüyle söz eder: "Rum fırıncıların çıkardığı ekmeğin dünyada eşi yoktur; halk için çıkardıkları ekmek bile, burada, bizim senyörlerin yedikleri francalalardan aşağı değildir; hele "melantiyo" dedikleri, üzerlerine susam veya anason ekili çöreklerine doyum olmaz." Pedro, ayrıca "Pazar ekmeği" denilen bir çeşit ve "ince undan yoğurulmuş kar gibi bir ekmek"ten söz eder ki bu ikincisi, belgelerin ak ekmek dediği has ekmek olmalıdır. Birincisinin okkası yarım akçe, ikincisinin ise bir akçedir.⁹⁷

Son olarak arşiv belgelerinde yer alan Kanuni dönemi ekmek ve hamurlu çeşitlerini inceleyelim. 1525 tarihli İstanbul ekmekçileri listesinde ekmek yanında *çörek*, *kirde*, *nân-ı poğaç*, *nân-ı pide* ve *yağlı hurda* çeşitleri geçmektedir. Aynı yıla ait yayımlanmış bir narh defterindeki çeşitler ise *ekmek*, *fodula*, *kirde*, *halebi*, *poğaç*, *Yahudiler halkası*, *yağsız simit*, *yağlı çörek* ve *yağlı hurda nukuldan* ibarettir.⁹⁸ 1526 ve 1527 yıllarına ait iki narh listesinde de⁹⁹ yayımlanmış narh listesindekilere ilaveten *nân-ı azîz*, *nân-ı simidhâne*, *nân-ı kurs-ı Yahûdî*¹⁰⁰, *nân-ı lavaş*, *nân-ı Saraylu*, *nân-ı Horasanî*, *nân-ı Semarkandî*, *nân-ı halka-yı beyaz*, *nân-ı halka*, *nân-ı hâkî* ve *nân-ı kirde-i yağlı* çeşitleri kayıtlıdır. Aynı listede, Sahillioğlu'nun yayımladığı narh defterinde yer almayan börek çeşitleri de yer almaktadır: *Börek-i varak*, *börek-i şorbalu* ve *börek-i tava-i Arab...* 1526 ve 1527 yıllarına ait bu listeler, börek haricindeki bütün hamurluları ekmek kategorisinde değerlendirmektedir.

1525, 1526 ve 1527 tarihli listelerde, daha sonraki dönemlerde kaydedilen birçok hamurlu yer almamaktadır. Buna karşın listelerdeki birçok çeşit de sonraki dönem kayıtlarında bulunmamaktadır. *Nân-ı Halebi*, *nân-ı Horasanî*, *nân-ı Semarkandî*, *nân-ı Saraylu*, *nân-ı lavaş* ve *nân-ı hâkî* bu grupta yer alan çeşitlerdir. Sözü edilen çeşitler Fatih döneminde tutulan aylık mutfak muhasebelerinde de geçmez. Semarkandî, Horosanî ve Halebi şeklinde anılan ekmek çeşitleri, Türklerin muhtemelen Selçuklular zamanındaki bazı alışkanlıklarını İstanbul'a

96 Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 169-176; 16. yüzyılda Manisa'da da salı günü ekmek imal edilmezdi. Bk. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 83.

97 Pedronun *Zorunlu İstanbul Seyahatnamesi*, 173-174, 178.

98 Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1 (1967), 36-40.

99 Arif Bilgin, "1526-27 Tarihli İki Yeni Narh Listesi ve İstanbul Gıda Piyasası", *Yemek ve Kültür* 60 (Yaz 2020), 16-34.

100 1525 tarihli narh defterindeki Yahudiler halkası olması.

taşıdıklarının göstermektedir. Şu durumda, sonraki hiçbir dönemde görünmeyen orta zamana ait ekmeğe çeşitlerinin en azından 16. yüzyılın ortalarına kadar yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Bu ekmeğe çeşitlerine lavaş da ekleyebiliriz. Muhtemelen lavaş da Osmanlıların Selçuklulardan tevarüs ettiği bir hamurlu idi.

1525, 1526 ve 1527 yıllarına ait listelerde¹⁰¹ yer alan ekmeğe ve hamurlu çeşitlerinin tamamı, hakkında bazı açıklamalarla birlikte aşağıda verilmiştir:

Nân-ı azîz

Ekmeğin genel adı olarak da kullanılmakla birlikte, bir çeşit somun ekmeğidir. Seyyahların belirttiği gibi, iki tür somun ekmeği var. Biri sonraki bazı belgelerde *has ekmeğe* olarak geçecek olan *ak ekmeğe*; diğeri Pedro'nun "Pazar ekmeği" dediği, ona göre daha kalitesiz, rengi daha koyu ve fiyatı ak ekmeğe aynı olmakla birlikte gramajı daha yüksek olanıdır. Halkın çoğunluğunun tercih ettiği bu ekmeğe *harcî ekmeğe* de denilmiştir. Narh listelerinde bu ekmeğe fiyat verilirdi. Ak ekmeğe aynı fiyata satılırdı fakat daha kaliteli olan ak ekmeğin gramajı daha düşük olurdu. 17. yüzyılda iki ekmeğe arasındaki gramaj farkı çok sınırlıydı; *has ekmeğe*, *harcî ekmeğten* 10 dirhem daha hafifti. Bu kuralın dışına çıkıp daha düşük gramajda ekmeğe üretenler olurdu fakat devlet tekrar eski nizâmı ihya ederdi.¹⁰²

Nân-ı azîz narh listelerinde tek fiyata sahip olduğundan, bu iki ekmeğe için de kullanılmış olması mümkün değildir. Dolayısıyla bu ekmeğin bütün narh listelerinde *nân*, *nân-ı azîz* veya *etmek* olarak fiyatlandırılan, halkın çoğunun tükettiği koyu renkli somun türü olması gerekir. İstanbul Mahkemesi'nin Kanuni dönemine ait sicilleri bulunmadığından bu ekmeğin gramajını ancak Üsküdar sicillerinden takip edebiliyoruz. Çünkü ekmeğe, Üsküdar'da İstanbul'dakiyle aynı fiyata fakat biraz daha düşük gramajla satılmaktaydı. Bu yüzden Üsküdar, İstanbul'daki ekmeğlerdeki gramaj değişmelerini takip etmek zorundaydı. Kanuni döneminde bir akçeğe satılan Üsküdar ekmeğiyle İstanbul ekmeği arasında 50 dirhemlik bir fark oluyordu. İstanbul'da ekmeğe Aralık 1519'da 600 dirhem (1,92 kg), Haziran 1562'de 550 dirhemdi (1,76 kg).¹⁰³

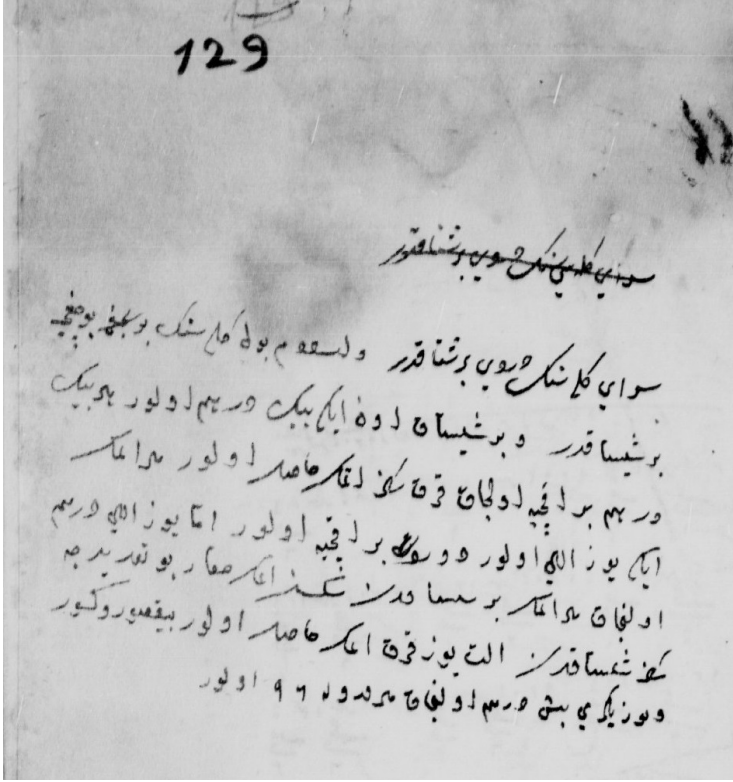
Kanuni döneminin başlarına (1523-1524) ait bir belge¹⁰⁴, 1 *şistak* (1,5 İstanbul kilesi= 12.000 dirhem= 38,5 kg) undan ne kadar ekmeğe üretilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Buna göre 1 *şistak* undan her biri 250 dirhem (800 gram), 150 dirhem (481 gram) ve 96 dirhem (308 gram) olmak üzere üç farklı gramajda ekmeğe üretilmesi öngörülmektedir. Ancak belgeden bu kuralın İstanbul fırıncılarına yönelik mi, yoksa özel bir duruma mı ait olduğu anlaşılamamaktadır.

101 1525 yılı için hem Halil Sahillioğlu'nun yayımladığı narh listesini (Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiatlar", 36-40; hem de bu araştırmanın temel kaynakları olan ekmeğe listelerini kullandım. 1526 ve 1527 yılları içinde bir ihtisap defterinin içinde yer alan iki narh listesinden yararlandım. Bu iki liste üzerine tarafımdan gerçekleştirilen bir inceleme için bk. Bilgin, "Narh Listesi ve İstanbul Gıda Piyasası", 16-34.

102 Mehmet Demirtaş, 10 dirhemi sehven 10 gram olarak kaydetmiştir (Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, 71). 17. yüzyılın sonlarına ait bir belge, *has ekmeğilerin sülüs sülüsân hesabı üzere oldukça düşük gramajlı ekmeğe ürettiklerini haber vermektedir* (BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 106/1267; Sülüs sülüsân'dan kastedilen, 3 birim ağırlığın 2/3'ü ağırlığında *harcî ekmeğe*, 1/3'ü ağırlığında ise *has ekmeğe* üretiliyor olmasıdır.

103 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, haz. Rifat Günalan vd. (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 196; Sümeyye Akça, *Üsküdar Kadılığı 23 Nolu ve H. 968-970 Tarihli Sicilin Diplomatik Yönden İncelenmesi: Metin ve İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 40.

104 Saray kilesinin dördü bir *şistak*dır (metinde *şitak* yazılmış) ve İslambol kilesinin bir buçuğu bir *şistak*dır ve bir *şistak* on iki bin dirhem olur. Her bin dirhem bir akçeğe olacak kırk sekiz etmek hasıl olur, bir etmek iki yüz elli olur, dördü bir akçeğe olur. Amma yüz elli dirhem oluncak her etmek bir *şistak*dan seksen etmek çıkar. Bu takdirde sekiz *şistak*dan altı yüz kırk etmek hasıl olur. Bi-kusur ve kusur ve yüz yigirmi beş dirhem oluncak her fodula doksan altı olur. Bk. BOA, *Mevkûfât Kalemî* (D.M.d), 36805/60.

Kaynak: BOA, D.M.d, nr. 36805/60 (930/1523-1524).

Nân-ı fodula

“Ramazan pidesine benzer biçimde ince, fazla mayalanmış özsüz hamurdan yapılan ve kolay kopma özelliğine sahip olan” bir ekmek çeşididir. Fodula, yaygın kanaatin aksine fakir kesimlerin ekmeği değildir. Şüphesiz en çok tüketildiği yer imaretlerdi. Ocak fırınlarında yeniçeriler için de üretilirdi. Fakat aynı zamanda Topkapı dahil, birçok sarayın günlük diyetinde fodula da vardı. Sarayda üretilen fodulanın yalnızca hizmet gruplarının tüketimine sunulduğu düşünülmemelidir, şehzadelerin tayinatı içinde bile fodula yer almaktaydı.¹⁰⁵

Fodula, sonraki yüzyıllarda şairlere de ilham kaynağı olmuştur. Mesela 18. yüzyıl şairi İbrahim Tırsı'nın bir beytinde fodula şu şekilde geçer:

Yaz geldi diyü sâdece kabvaltı yerine

Hep fodla-i seg-bân ile terhâne mi çıkdı¹⁰⁶

105 Feridun Emecen, “Fodula”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/167-170; Hedda Reind-Kiel, “Kullara Tayın, Efendiye Gümüş Takım: Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağıtım ve Bölüşürme Düzeni (16.-18. yüz-yıl)”, *Yemek ve Kültür* 47 (İlkbahar 2017), 11-15.

106 Kadriye Yılmaz Orak, *İbrahim Tırsı ve Divânı İnceleme - Tenkidli Metin* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 218.

Nân-ı çörek

Osmanlı toplumunda ekmekten sonra en fazla tüketilen hamurlu türüdür. 1526 yılına ait narh listesinde geçmez ama 1525 yılına ait hem narh listesinde hem de ekte yayımlanan ekmeği listesinde çörek kayıtları vardır. Üstelik narh listesindeki *yağlı çörek* kayıdır. Dolayısıyla çöreğin hem yağsız hem de yağlı üretilmekteydi. Fatih döneminde çörekler badem ve safran da katılmaktaydı. Çöreğin, ekmeğin yarısı ağırlığında olması hem Kanuni dönemi hem de babası I. Selim (1512-1520) ve dedesi II. Bayezid (1481-1512) kanunnamelelerinde kurala bağlanmıştı. Yavuz ve Kanuni kanunnamelerinde arı ve pak işlenmesi istenen yağsız çöreğin fiyatının *kirden*inkine ile aynı olacağı vurgulanmaktadır. Yağlı çörek yapımında un ve yağ oranı her iki kanunname de zikredilmekle birlikte, rakamlar farklıdır. Her müd una Yavuz kanunnamesinde bir kıyye yağ, I. Süleyman kanunnamesinde ise yedi kıyye yağ konulması istenmektedir. Birbirine çok yakın dönemlerde çöreğin yağ oranının bu kadar değişmesi mümkün gözükmemektedir. Önceki ve sonraki kanunnamelere göz atıldığında, II. Bayezid dönemine ait ihtisap kanunnamesi, çörek için bir Bursa kilesi una bir kıyye yağ eklenmesini önerirken I. Ahmed'in (1603-1617) yürürlüğe soktuğu kanunnamenin yine yedi kıyye yağ katılmasını âmir olduğu görülür. Bursa kilesi 8,55 kilogramdır.¹⁰⁷ İstanbul müdü ise yaklaşık 512 kilogramdır (1 İstanbul müdü 20 İstanbul kilesi, o da 20 kıyyeye eşittir. 1 kıyye 1,2828 kilogramdır). Bu miktarda una 7 kilogram yağın katılması daha uygun gibi görünmektedir. Nitekim 19. yüzyılın başında İstanbul'da yağlı çörek imalinde kullanılan unun bir kilesine (yaklaşık 25,5 kilogram) 3 kıyye yağ katılmaktaydı¹⁰⁸ ki Kanuni dönemindekilere göre oldukça yağlı hazırlandıkları anlaşılmaktadır.

Nân-ı pide

16. yüzyılın başında, Bursa'da 1 akçeye satılan pideler ekmeğin ağırlığından 150 dirhem eksikçe üretilirdi. Fakat pide unu ekmeğinkine göre daha saftı, oldukça ince elekten elenir ve üzerine haşhaş ekilirdi. Ayrıca ekmeğe göre daha gevrek pişirilirdi. Yağlı pide normalinin yarısı ağırlığındaydı ve yağlı pide yapılırken 1 kile una 1 kıyye yağ katılırdı. Tıpkı normal pide gibi, buna da haşhaş ekilirdi.¹⁰⁹ Sinan Paşa'nın hekimi Pedro, pidenin sofrada oldukça fonksiyonel bir şekilde kullanıldığını kaydeder. Seyyahın verdiği bilgiye göre, Türkler pideyi üç bölerek sofraya koyarlar ve bu parçalar tabak görevi görürdü. Herkes etini pidesinin üzerine koyarak yerdi.¹¹⁰

Nân-ı kirde

*Kâmûsu'l-Muhî'te*¹¹¹ Farsça *cerdeden* Arapça'ya *girde* olarak geçen pide çeşidi, *Hezarfen Hüseyin Efendi*'nin sözlüğünde ise¹¹² "Büyükçe tandır ekmeği" olarak tanımlanan ve yağlı da yapılan ekmeğin türüdür. Kirde yapımında kaliteli un kullanırdı. Ayrıca diğer bazı ekmekler

107 Bk. Arif Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006).

108 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2019), 207.

109 *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa* (Ankara: Türk Standartları Enstitüsü, 1998), 2.

110 *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 157.

111 Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basî'ti fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhî'ti Kâmûsu'l-Muhî'ti Tercümesi*, haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/316.

112 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Lisânü'l-Etibbâ*, haz. Fatih Kaya (İstanbul: Hiperlink, 2018), 415; Mary Işın, *Osmanlı Mutfağı Sözlüğü* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 216-217.

için de tercih edildiği gibi, üzerine haşhaş tohumu serpilirdi. Acem pidesi olarak da anılan pidenin gevrek pişirildiği bilinmektedir.

Nân-ı kirde-i yağlı

Nân-ı kirdenin yağlı çeşididir.

Nân-ı Halebî

Bu ekmekle ilgili şimdilik herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yalnızca 1525 ve 1526 tarihli narh listelerinde geçmekte, ondan önceki ve sonraki dönemlerde bu ekmek türüne rastlanmamaktadır.

Nân-ı simidhâne

1526 yılına ait bir narh listesinde *Halebî* ekmeğiyle birlikte geçmekte, başka kayıtlarda rastlanmamaktadır. Simid, iyi kalite buğdaya veya una denildiği için kalitesi yüksek bir ekmek çeşidi olmalıdır.

Nân-ı kurs-ı Yahûdi

1526 yılına ait narh listesinde bu şekilde geçmektedir. Sahillioğlu'nun yayımladığı 1525 tarihli narh listesinde Yahudiler halkası olarak kaydedilmiştir. Yahudiler tarafından üretilen bir simit ya da halka türü olması nedeniyle bu ismi almış olabilir.

Nân-ı poğaça

Günümüzde de bilinen, yağlı hamurdan yapılan ve sade üretildiği gibi, içine peynir ve kıyma da katılan bir hamurlu türüdür.

Nân-ı lavaş

Yufkadan kalın, pideden ince yassı ekmek türüdür. Ne Fatih dönemi kayıtlarında ne de Kanuni döneminden sonraki narh listelerinde veya mahkeme kayıtlarında adı geçer. Ancak Evliya Çelebi İstanbul ekmekçilerinden söz ederken *lavaşa yufka ekmekler de yaptıklarını belirtir*.¹¹³ Anlaşılan o ki resmî belgelerde geçmemesine rağmen şehirde lavaş ekmek üretimi devam etmiştir.

Nân-ı saraylı

İlk ve son olarak 1526 yılına ait narh defterinde geçmektedir. Aynı tarihte İstanbul'da Tahtakale'de Üstâd Tursun Mehmed'in işlettiği Saraylı Fırını'nda üretilen özel bir ekmek olma ihtimali yüksektir.

Nân-ı nukul

Nukul da denilen, içine kuru meyveler ve susam katılan bir çeşit çörek. II. Bayezid dönemine ait bir un muhasebesinde *peksimad-ı nukul* diye geçer. Dolayısıyla fazlaca pişmiş, sert bir tür olarak düşünmek gerekir.¹¹⁴ Yağlı ve küçük olanı da vardır ki 1525 tarihli narh listesinde yağlı hurda nukul olarak geçmektedir.

113 Seyahatnâme, 1. Kitap, 260.

114 Ömer Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler* (Ankara 1979), 9-13/100.

Nân-ı Horasânî

Yalnızca 1526 yılına ait narh listesinde geçer. Nasıl bir ekmek türü olduğu bilinmemektedir.

Nân-ı halka

Hamurdan yapılan halka şeklindeki ekmeklerin genel adıdır. *Lehce-i Osmani*'de “ufak simit” olarak tanımlanır. 1525 ve 1526'da İstanbul fırıncıları üç çeşit üretmekteydiler. Biri normal halka, diğeri beyaz halka, sonuncusu da Yahudiler halkası. Daha sonraki yıllarda halka çeşitleri artacaktır. Özellikle şekerli ve yağlı türlerinin çok rağbet gördüğü belirtilmelidir.

Nân-ı halka-i beyaz

Halkanın beyaz olan çeşidi. Muhtemelen iyi kalite undan mamuldü.

Nân-ı hâkî

Bu ekmek hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Adından hareketle ekmeğin toprak renginde olduğu düşünülebilir.

Nân-ı Semarkandî

Bu ekmeğe dair de herhangi bir bilgimiz yok. Günümüzde de meşhur olan Semerkand ekmeği gibi idiye tandırda yapılan, susam tohumları katılan ve uzun süre bozulmadan kalabilen bir ekmek türü olmalıdır.

Börekler (varak/yaprak, şorbalı, tava-i Arab)

Yufkadan kat kat yapılan ve içine et ve soğan konulan hamurlu türüdür. 1525 yılına ait ekmeğe defterinde börekçilerden söz edilmez ama aynı döneme ait narh listelerinde börek kaydı geçmektedir. Böreğin bu yıllarda nerede pişirildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, çörekçilerin börek de imal ettiğini varsaymak yanlış olmayacaktır. Zaten incelenen dönemde hamurlu üreten esnaf gruplarının iyice ayrışmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu defterde, sonradan ekmeğe ayrı bir esnaf grubu teşkil edecek olan çörekçiler, ekmeğeyle birlikte değerlendirilmiştir. Üsküdar Mahkemesi kayıtlarında bunu destekleyecek veriler mevcuttur. Söz gelimi Kasım 1521'de börekçi ustası olan Veli, Samandıra'nın ekmeği ihtiyacını karşılamak üzere ekmeği yazılmıştır.¹¹⁵ Oysa 16. yüzyılın sonuna kalmadan börekçilerin bile farklı bir esnaf grubu oluşturdukları ve bir müddet börekle birlikte ekmeği de üretmeye devam ettikleri görülmektedir. Ancak bu imtiyazlarını 1595'te kaybedeceklerdir.¹¹⁶

I. Selim kanunnamesinde börek çeşitlerine de değinilmektedir. Metinde geçen iki çeşit böreğin (*şorbalı börek ve varaklı börek*) koyun etinden yapılması, diğer et türlerinin karıştırılmaması, pak ve arı olmasına dikkat edilmesi tembihlenmektedir. Bu böreklerle ayrıca soğan da katıldığı anlaşılmakta fakat soğan miktarının çok olmamasına özen gösterilmesi istenmektedir. Kanunname bu böreklerin 1 akçe satılacak gramajlarını da belirtilmektedir. Buna göre, koyun etinin 250 dirhemini 1 akçe olduğu vakitte şorbalı böreğin 200 dirhemi, varaklı böreğin ise 80 dirhemi 1 akçe satılabilecektir.¹¹⁷

115 *Üsküdar Mahkemesi*, 3-32/1. Veli, bir müddet sonra köylünün isteği üzerine Samandıra köyüne kethüda olacaktır: Aynı defter, 205/2.

116 BOA, A.DVNSMHHM.d, nr. 73, 553/1206.

117 Pulaha - Yücel, *I. Selim Kanunnamesi*, 36.

Kanuni dönemi kanunnamesindeki börekçilere ilişkin madde de babasının kanunnamesine benzetilmektedir. Fakat herhangi bir yanlış yazılma ya da okuma yoksa varaklı böreğin ağırlığı 80 dirhem değil, 280 dirhem olarak belirtilmiştir: *Ve börekçiler dahi gözlene. Koyun eti iki yüz elli dirhem olucak, şorbalı börek iki yüz dirhem ola; doruklu börek iki yüz seksen dirhem ola, dirhemi bir akçeye satıla. Miyânesi soğanlu ed in âhar olmaya. Ve koyun etinden gayrı et halt etmeyeler. Ve sâri esbâbı pâk ola ve hâmirleri arı undan ola.*¹¹⁸ Buna karşılık 17. yüzyılın ilk çeyreğine ait olduğu düşünülen bir düzenleme kaydında şorbalı böreğin yine 200 dirhem, yaprak böreğin ise 180 dirhem olduğu belirtilmektedir. Benzer biçimde IV. Mehmed'in (1648-1687) kanunnamesinde de yaprak (varaklı) böreğin 180 dirhem olması gerektiği kaydı mevcuttur.¹¹⁹ Arap tavaşı böreğine dair herhangi bir bilgi edinilememiştir.

SONUÇ

Kanuni dönemindeki fırınlar, ekmekçiler ve ekmekleri inceleyen bu çalışmada birçok önemli bulgu elde edilmiştir. Öncelikle belirtilmelidir ki sözü edilen dönemde İstanbul'daki ekmek sorunu temelde bir buğday sorunudur. 1520 ila 1566 arasında şehirde buğday sıkıntısına dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Hatta bazı yıllarda buğday tedarikinde sürekli hâle gelen sıkıntılar, ileri düzeyde darlıklar meydana getirmiştir. Buğday sıkıntısının en önemli sebebi, şüphesiz, sonraki dönemlerde de geçerliliğini sürdürecektir olan verimlilik problemiydi. Buğdayın verimliliği, bu dönemde ancak 1'e 3-4 oranındaydı. Diğer taraftan buğday hasadı, üretime beşerî müdahalenin sınırlı olduğu bu dönemde büyük oranda iklimin etkisiyle belirleniyordu. Yağışların düzensizliği yanında, bu dönemde devam eden ve Küçük Buzul Çağı olarak adlandırılan iklim değişikliği buğday hasadını oldukça istikrarsız hâle getirmekteydi. Buğdayla ilgili sıkıntılardan biri de depolama alanlarının yetersizliği ve mevcut depolama imkanlarının uygunsuzluğu idi. Şehir nüfusunun gittikçe artması sözü edilen sınırlılıklarla birleşince başkent in iâşesi yönetim için mühim bir sorun hâline gelmekteydi.

Kanuni döneminde şehrin buğday tedarikinde, siyasi ve askerî alanlardaki kadar başarı gösterilemediği görülmektedir. Arka arkaya gelen siyasi zaferlerin İstanbul'un iâşesi konusundaki riskleri azalttığını ya da bertaraf ettiğini düşündürecek herhangi bir veriye sahip değildir. Şüphesiz bu dönemdeki seferler tedarik alanlarının güvenliğinin garanti altına alınması veya kimi yeni alanların devreye sokulması noktasında kolaylık sağlamış olmalıdır. Ancak ilginç seferlere odaklanması başkentle ilgili iâşe sorunlarının birikmesine neden olmuş gözükmektedir. Nitekim incelenen zaman diliminde tespit edilen en ciddi darlık olarak düşünülen 1530 iâşe buhranı, devletin en önemli siyasi başarılarıyla eş zamanlı ortaya çıkmıştı.

Kanuni döneminde imparatorluk başkentinin ekmek sorunu, buğdayın yeterli düzeyde tedarik edilememesi yanında, şehirdeki değirmenlerin ihtiyaca cevap verememeleriyle de yakından alakalıydı. Özellikle kış aylarında buğdayın öğütülmesiyle ilgili sıkıntı yaşandığından devlet gerek Kanuni döneminde gerekse sonraki yıllarda uygun fırınların yanında at değirmenleri kurulmasını teşvik etti. Değirmeni bulunan fırınların tamamına yakınının iyi kalite ekmek olan *ak ekmek* üretmesi, bu değirmenlerden elde edilen unun randımanının, su değirmenlerinininkine göre daha yüksek olduğunu göstermektedir.

118 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, 4/324.

119 Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, 119.

16. yüzyılın en güçlü padişahının ilk saltanat yıllarında (1525), İstanbul'un ekmeği ihtiyacı 115 fırınıca karşılıyordu. Bunlar arasındaki 5 Yahudi'yi hariç tutarsak fırınları Müslüman ve Hristiyanlar neredeyse yarı yarıya paylaşmışlardı. Hristiyan ekmeğeçiler tamamen Rumlardan oluşuyordu; Ermeniler henüz bu sektöre girmemişlerdi. Ayrıca 6 Rum ve Yahudi kadın ile 20 asker kökenli kişi de fırın işletenler arasında yerlerini almıştı. Sipah, solak ve yeniçerilerin fırın işletmeciliğine yöneldiğini gösteren bu kayıtlar, askerlerin iktisadi faaliyetlere ve dolayısıyla esnaf örgütlerine girişinin erken dönem örneklerini sunmaktadır.

1525'te tespit edilen fırıncı ve ekmeğeçi yapısı 1553'e gelindiğinde değişmiş gözükmektedir. Değişim öncelikle dinî aidiyet oranlarında yaşanmış, yarı yarıya olan Müslüman-gayrimüslim oranı %60'a %40 şeklinde tahakkuk etmiştir. Gayrimüslimlerin sektördeki etkisinin ilerleyen zamanlarda da azalmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 17. yüzyılın sonlarına doğru fırıncıların neredeyse tamamının Müslümanlardan oluştuğu bilinmektedir. Diğer taraftan 113 ekmeğeçinin faaliyet gösterdiği şehirde, Yahudi erkek ve kadınlar sektörden el çekmişler, asker sayısı ise 12'ye inmiştir.

Dönem içinde mülkiyeti vakıflara ait fırınların oranının da arttığı tespit edilmiştir. 1525'te %15 olan vakıf fırın oranı 1553'te %66 gibi yüksek bir orana çıkmıştır. Bu gelişmenin dönem içinde artan vakıf sayısı ile ilişkili ve ekmeğeçi gibi temel bir ihtiyacı karşılayan bir işletme olarak fırıncılığı kolaylaştırmayı amaçlayan politikaların bir sonucu olduğu düşünülse de iddianın temellendirilmesi yeni araştırmalara ihtiyaç duymaktadır.

Araştırma & Yayın Etiği: *Kadim*, editör tarafından kaleme alınan işbu makalenin yayın sürecinde kör hakemlik müessesesini titizlikle işletmiştir. Misafir editör, makalenin tüm editöryal prosedürlerini yürütmüş ve bu esnada yazar sürecin tamamen dışında bırakılmıştır. Ayrıca yayın kurulu üyelerinin dergide araştırma makalesi yayınlamaları hususundaki kararlara ve COPE yayın etiği prosedürlerine riayet edilmiştir (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur. **Etik Beyanı & Çıkar Çatışması:** Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: *Kadim* meticulously employed blind peer reviewing in the publication of this article, written by the editor-in-chief. The guest editor carried out the editorial workflow, and the author was excluded entirely from the process. The journal followed the rules regarding publishing an article written by the members of the editorial board and complied with the COPE's publication ethics procedures (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Ali Emiri Sultan Süleyman I (AE.SSÜL.I).

Müteferrik Kalem Defterleri (D.M.d).

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 21663; nr. 23337; nr. 23322; nr. 9580.

Mühimme Defteri (A. DVNSMHM.d), nr. 3; nr. 5; nr. 6; nr. 7; nr. 73; nr. 106.

TSMA.d, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. Defter (TSMA.d), 426; 2143/1; 9580; 7390; 8275; 6184/1.

2. Yayınlanmış Siciller, Telhis ve Mühimmeler

3 Numaralı Mühimme Defteri 966–968/1558–1560. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md., 1993.

İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Mahkemesi 2 Numaralı Sicil. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1225-1217 / M. 1810-1802). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil. haz. Bilgin Aydın - Ekrem Tak. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2008.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil. haz. Rifat Günalan vd. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil. haz. Yasemin Dağdaş - Zeynep Berketaş. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil. haz. Kenan Yıldız. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.

Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri. haz. Halil Sahillioğlu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2004.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E. 12321 Numaralı Mühimme Defteri. haz. Halil Sahillioğlu. İstanbul: IRCICA, 2002.

3. Kitap, Makale ve Tezler

Ahmed Refik. "Sultan Süleyman Kanûni'nin Son Senelerinde İstanbul'un Usul-i İaşe ve Ahval-i Ticariyesi". *TOEM* 4-37 (İstanbul 1334), 23-42.

Akça, Sümeyye. *Üsküdar Kadılığı 23 Nolu ve H. 968-970 Tarihli Sicilin Diplomatik Yönden İncelenmesi: Metin ve İnceleme.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*. 7 Cilt. İstanbul: OSAV, 1990-1994.
- Arıkan, Zeki. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. 280-306. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- Arslantürk, Ahmet. *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Atçıl, Muhammet Zahit. *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)*. Chicago: The University of Chicago: Ph.D. Dissertation, 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles". *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)* 1 (1957), 9-36.
- Barkan, Ömer Lütfi. "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri". *Belgeler* 9/13 (Ankara 1979), 3-380.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 1-26.
- Bassano, Luigi. *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*. çev. Selma Cangı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003.
- Bilgin, Arif. "1526-27 Tarihli İki Yeni Narh Listesi ve İstanbul Gıda Piyasası". *Yemek ve Kültür* 60 (Yaz 2020), 16-34.
- Bilgin, Arif. *Bursa Hassa Harç Eminliği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Birnbaum, Marianna D. *Garcia Mendes: Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*. çev. Mercan Uluengin. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Bozkurt, Fatih. "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları". *Tarih Dergisi* 54 (2011/2), 91-120.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları*. çev. M. Ali Kılıçbay, I Cilt. İstanbul: İmge Kitabevi, 2. Baskı. 2004.
- Christensen, Erleen. *In War and Famine: Missionaries in China's Honan Province in the 1940s*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2005.
- Clark, Colin. "Agricultural Productivity in Relation to Population". *Man and His Future*, ed. Goldon Wolstenholme. 23-35. Boston, Toronto: Little, Brown and Company, 1963.
- Demirtaş, Mehmet. *Osmanlıda Fırıncılık (17. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Emecen, Feridun. "Fodula". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/167-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Evlîya Çelebi. *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Kitap*. haz. Robert Dankoff vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Fagan, Brian. *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300- 1850*. New York: Basic Books, 2002.
- Fischer, Andrew Martin. *The Disempowered Development of Tibet in China: A Study in the Economics of Marginalization*. Plymouth: Lexington Books, 2014.
- Genç, Mehmet. “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”. *Vakıflar Dergisi* 42 (Aralık 2014), 9-18.
- Griswold, William J. “Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”. *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze*. ed. Health W. Lowry and Donald Quataert. İstanbul: The ISIS Press, 1993.
- Grossman, David. *Rural Arab Demography and Early Jewish Settlement in Palestine: Distribution and Population Destiny during the Late Ottoman and Early Mandate Period*. çev. Marcia Grossman. New Jersey: Transaction Publishers, 2011.
- Güçer, Lütfi. *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964.
- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Lisânü'l-Etibbâ*. haz. Fatih Kaya. İstanbul: Hiperlink, 2018.
- Işın, Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- İnalçık, Halil. “İstanbul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23/212-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Kafadar, Cemal. “On the Purity and Corruption of the Janissaries”. *Turkish Studies Association Bulletin* 15/2 (1991), 273-280.
- Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*. Ankara: Türk Standartları Enstitüsü, 1998.
- Kılıç, Orhan. “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtıklar”. *Türkler* 10/718-730. ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Koç, Yunus. “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 171-199.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991.
- Mantran, Robert. *XVI. ve XVII. Yüzyıl’da İstanbul’da Gündelik Hayat*. çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Eren Yayıncılık, 1991.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânusu’l-Basît fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*. I Cilt. haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2013.
- Pedro’nun Zorunlu İstanbul Seyahati*. çev. Fuat Carım. İstanbul: Güncel Yayıncılık, 1996.

- Pulaha, Selami - Yücel, Yaşar. "I. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları". *Belgeler* 12/16 (1987), 9-16.
- Reind-Kiel, Hedda. "Kullara Tayın, Efendiye Gümüş Takım: Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağıtım ve Bölüşdürme Düzeni (16.-18. yüzyıl)". *Yemek ve Kültür* 47 (İlkbahar 2017), 11-15.
- Sahillioğlu, Halil. "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiatlar". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1 (1967), 36-40.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. haz. Mehmet İpşirli. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Tabak, Faruk. *The Waning of The Mediterranean 1550-1870: A Geohistorical Approach*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007.
- Toprak, Zafer. "Nüfus". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 6/108-111. İstanbul: Tarih Vakfı, 1994.
- White, Sam. *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Yaşaroğlu, Abid. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Yerasimos, Stefanos. "Onaltıncı Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler". *Toplumsal Tarih* 14 (Şubat 1995), 26-27.
- Yılmaz Orak, Kadriye. *İbrahim Tîrsî ve Divân'ı İnceleme – Tenkidli Metin*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001.
- Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Ait Kaynaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

4. İnternet Siteleri

- Magazinebbm. "World Bread Market and Trends". Erişim 18 Nisan 2020. <http://www.magazinebbm.com/english/world-bread-market-and-trends/html>.
- UK Flour Millers. "Flour & Bread Consumption". Erişim 18 Nisan 2020. <https://www.ukflourmillers.org/flourbreadconsumption>.

EKLER

EK 1: 1525 Yılında İstanbul Ekmekçileri (Habbâzîn-i Şebr) ve Fırınları¹²⁰

TAHTAKALE TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Dimo Zimmî	Ekmekçi	Pîri Paşa Fırını	
	Yorgi Sipah	Ekmekçi	Abdusselam Bey Fırını	
	Zenyaki	Kirdeci	Ayasofya Vakfı Fırını	
	Şücâ' ...?	Kirdeci	Ayasofya Vakfı Fırını	
	Haydar	Çörekçi, hurdakâr	-	
	Abdürrezzak	Çörekçi, hurdakâr	Kaya Bey Fırını	
	Üstad Tursun Mehmed Revi	-	Saraylu Fırını	
	-	-	Pîri Paşa Fırını	Battâl
	-	-	Ahi Çelebi Fırını	Battâl
	TARAKLU' ¹²¹ TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI
Simha Zen Yahûd		Ekmekçi	Kapu Ağası Fırını	İki bâb
İstemad Sipah Zimmî		Ekmekçi	Abdusselam Bey Fırını	
Yani ma'a Nikola		Ekmekçi	Menessi Yahud Fırını, der-mahalle-i İstanbul	Mezkûrlar fâriğ şud. Todora Zen ma'a Yani-i diğêr habbâz şud. Poğaçâ işler.
Dimo		Ekmekçi	Hasan Çelebi Fırını	
Todoros Zimmî		Ekmekçi	Kapu Ağası Fırını	
Rosa Zen Yahûd		Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	Nân-ı simid işler
Polimi Zen Yahûd		Ekmekçi	Hanna-i Draz? Fırını	
Yorgi ma'a mezbûr Polimi		-	Sebahim Çelebi Yahûd Fırını	
Avadya Yahûd		Emekçi	Menahim Yahûd Fırını	

120 Defterde okunamayan kelimeler (...?) işaretiyle, okunduğu hâlde tereddüt edilenler de arkasına soru işareti (?) konularak belirtilmiştir.

121 Kanuni dönemine ait bir ihtisap defteri, Taraklu'nın sarayın yakınında olduğunu belirtmektedir (BOA, MAD, nr. 23335, 4).

TARAKLU TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Or(a)tos-1 Küçük	Ekmekçi	Marula Oğlu Fırını	
	Ortos-1 Büyük	-	Marula Oğlu Fırını	
	Vasil Zimmî	Ekmekçi	Marula Oğlu Fırını	
	İstemad Sipah	Ekmekçi	Hafed Yahûdi Fırını	
	Dimo Zimmî	Ekmekçi	Musa Yahûd Fırını	
	Yani Zimmî	Ekmekçi	Rebi'-i Yahûdiyân Fırını	
	Karakaş Zimmî	-	Hocapaşa Vakfı Fırını	
	Yani Zimmî	Ekmekçi	Filori Yahûd Fırını	
	Mihal Sipah	(Poğaçacı)	Rebi'-i Yahûdiyân Kazak Veli Fırını	Nân-ı poğaç işler, tâbi'-i bevvâbin-i Dergâh-ı Âli
CÂMÎ-İ AYASOFYA TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Yani İstanbulî Zimmî	Ekmekçi	Debbâğ Fırını	
	Yaralov Zimmî	Ekmekçi	Kapu Ağası Fırını	
	Yorgi Köşiç?	Ekmekçi	Ayasofya Câmii Vakfı Fırını	
	Malkoç Zimmî	Ekmekçi	Hacı Bayram Fırını	
	Hızır	Ekmekçi	Hacı Bayram Fırını	
	-	-	Ali Paşa Fırını	Battâl
GİYÂHÎ ¹²² TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Süleyman Habbâz	Ekmekçi	Abdüselam Bey Fırını	
	İstemad Zimmî	Ekmekçi	Kapu Ağası Fırını	
	Şirmerd	Poğaçacı	Gelibolulu Dükkânı	
	Seyyid Gâzi	Kirdecî	Ali Paşa Vakfı Dükkânı	
	Acem	Lavaşçı	Ali Paşa Vakfı Dükkânı	Battâl

122 Bu bölgenin adı, sözü edilen ihtisap defterinde *Giyâh-ı Huşk* olarak geçmekte ve diğer adının Bazar-ı Esb (At Pazarı) olduğu belirtilmektedir (BOA, MAD, nr. 23322, s.4).

ULANKA (LANGA) TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Yani	Ekmekçi	Çavuş Fırını	
	Ahmed Çelebi ma'a şürekâ	-	Çavuş Fırını	
	Korinkoz Zimmî	Ekmekçi	Soğan Ağa Fırını	
	Murad Yeniçeri	Ekmekçi, Pideci	Dâye Hatun Fırını	
	Şirmerd	Çörekçi	-	Saray-ı Atık yakınında
	İskender Trabzonî	Çörekçi	Tirgerân (Okçular)	
	Latif	Yağlı Hurda Çörekçisi	Tirgerân (Okçular)	
	Şaban	Kirdeci	Tirgerân (Okçular)	
?	Lavaşçı	Tirgerân (Okçular)	
KADIASKER ¹²³ TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Hacı Karagöz	Ekmekçi	İbrahim Bey Fırını	
	Yorgi Ulak	-	Nene Hatun Fırını	
	Zimmî Habbâz	Ekmekçi	Süleyman Bey (Sipahi) Fırını	
	Hasan	Ekmekçi, Pideci	Ali Çelebi Fırını	
	Ali Yeniçeri	Çörekçi	-	Yeniçeri Odaları yakınında
	İskender Bursa(v) î	Çörekçi	-	Yeniçeri Odaları yakınında
	Bâlî	Çörekçi	-	Saraçlar yakınında
	-	-	Sarrâc Fırını	Battâl
	-	-? Fırını	Battâl
BAZAR-I AKSARAY (AKSARAY)	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Sinan Subaşı ma'a şürekâ	-	Çitrânî? Fırını	
	Veli Sipah	Ekmekçi	Fatıma Yula? Fırını	
	Hızır Sipah	-	Kendi Mülk Fırını (yeni)	

123 Sözü edilen ihtisap defterinde bu bölge *Hamam-ı Kadıasker* olarak anılmakta ve yeniçerilerin eski odalarının yanında olduğu anlaşılmaktadır (BOA, MAD, nr. 23322, s.4).

BAZAR-I AKSARAY (AKSARAY)	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Mustafa Topçu	-	Kendi Mülk Fırını	
	Ali Ser-piyâde ma'a şürekâ	-	Düb? Çakır Ağa Fırını	
	Alagöz	Ekmekçi	Bayezid Han Vakfı Fırını	
	Bey Oğlu	Çörekçi	Bayezid Han Vakfı Fırını	
İSTANBUL TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Yani Zimmî	Ekmekçi	İstemad Zimmî (Karamanî) Fırını	
	Kosta Sipah	Ekmekçi	Nikola Sipah (Karamanî) Fırını	
	Yani Zimmî ma'a Dimlid Karamanî	-	Kendi Mülk Fırını	
? Zimmî Karamanî	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl
	Mihal	Ekmekçi	Hüdaverdi Zimmî (Karamanî) Fırını	
	Yorgi Zimmî	Ekmekçi	Veled-i Gürcü Papas Fırını	
	Mihal Zimmî	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	Kasım	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	Bâb-ı İsa Mahallesi'nde
	Mahmud Yeniçeri	Ekmekçi	Mimar Acem Ali Fırını	
	Hamza Çadırcı	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl, Silivrikapı yakınında
	-	-	Ali Çelebi (Mehterân Kethüdâsı) Fırını	Battâl, tâbe değil küçük fırın
	Hacı İlyas Zimmî Karamanî	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl
	CEDİD TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI
Kosta Zimmî		Ekmekçi	Serpostin-dûz Vakfı Fırını	
Efrenç Zimmî		Ekmekçi	Avranos Vakfı Fırını	

CEDİD TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Kasım	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	Hacı İbrahim Brusa(v)î	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
?	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	İskender	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	Mustafa	Ekmekçi	Ağzıkara Fırını	
	Hasan Yeniçeri	Ekmekçi	Aydın Bey Fırını	
	Mehmed	Poğaçacı	Serbostanî Fırını	
	-	-	Süleyman Hanlı Hacı Atmaca (Fırını)	Battâl
	Kemal Korucu	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl
Nasuh Arabacı	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl	
BAZAR-I KARAMAN TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Şirmerd Zimmî	Ekmekçi	Bıyıklı Ali Fırını	
	Hacı Karagöz	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	Hacı Mustafa veled-i	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	İsa Bâlî veled-i Hacı Ali	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	Sinan Yeniçeri	Ekmekçi	Gazzâz Fırını	
	Hayreddin	Ekmekçi	Pideci Ali Fırını	
	Pehlivan	Ekmekçi	Mağnisa? Çelebi Vakfı Fırını	
-	-	Sinan Bey (mirlivâ-i piyâdegân)	Battâl	
BÂB-I EDİRNE (EDİRNEKÂPI) TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Hacı Ali, Arab	Ekmekçi	Veled-i İstemad (mirlivâ-i piyâdegân) Fırını	
	Mihal Zimmî	Ekmekçi	Patrobaç? Fırını	
	Şirmerd Benlü	-	Kara Emin? Fırını	

BÂB-I EDİRNE (EDİRNEKAPİ) TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Yorgi ve Kostaki	Ekmekçi	Kirtisi? Zimmî Fırını	
	Odos Zimmî	Ekmekçi	İsmail Yeniçeri Fırını	
	Turpaşa Zen	Ekmekçi	Adil Han Fırını	
	Nikola	Ekmekçi	Şeyh Sinan Fırını	
	Ali	Pideci	Kendi Mülk Fırını	Battâl
	Ali Solak	Ekmekçi	Gelmez? İlyas Fırını	Battâl
	Mustafa Sipahi	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl
	Saruca Subaşı	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl
	Hacı Mehmed veled-i Yağcı	-	Kendi Mülk Fırını	Battâl
BALAT TARAFI	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Dimitri Zimmî	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	İskender Yeniçeri	Ekmekçi	Kara Hızır Sipahi Fırını	
	Nasuh Yeniçeri ma'a? Zimmî	Ekmekçi	Kendi Mülk Fırını	
	Manol Rados?	Ekmekçi	Papas Fırını	
	Yani? ma'a İlyas	-	Çavuş Fırını	Ohri Mahallesi'nde
	Yorgi ma'a Süleyman Yeniçeri	Ekmekçi	Pirî Paşa Vakfı Fırını	
ENDERUN-I KAPAN ¹²⁴ (UNKAPANI İÇİ)	İŞLETENİN İSMİ	UZMANLIĞI	FIRIN VEYA DÜKKÂN ADI	AÇIKLAMA
	Hacı Osman, Şehir Ekmekçileri Kethüdâsı	-	Yavuzer Mescidi Vakfı Fırını	
	Zeytun Arab	Ekmekçi	Yavuzer Mescidi Vakfı Fırını	
	Nâsir Arab	Ekmekçi	Sinan Nakkaş Vakfı Fırını	
	Süleyman Arab	Ekmekçi	Mehmed Paşa Vakfı Fırını	

124 Sözü edilen ihtisap defterinde Unkapanı İçi ve Unkapanı Dışı diye iki ayrı bölgenin kaydı vardır ve ikincisinin Süleymaniye olarak bilindiği belirtilmektedir (BOA, MAD, nr. 23322, s. 4).

ENDERUN-I KAPAN (UNKAPANI İÇİ)	Kasım Çelebi	Ekmekçi	Alagöz (.....? kethüdâsı)	
	Yunus	Ekmekçi	Hoşkadem Fırını	
	Hacı Ali Arab	Ekmekçi	Ulûfeci Fırını	
	Hacı Mehmed Arab	Ekmekçi	Sivrikoz Fırını	
	Seyyid Ferruh Arab	Ekmekçi	Ahî (Müderriş) Fırını	
	Hacı Ömer Arab	-	Veled-i Köz? Fırını	
	Hacı İlyas	-	Kendi Mülk Fırını	
	Abdullah Arab	-	Veled-i Köz? Fırını	
	Mehmed	Çörekçi, hurdakâr	Abdüselam Bey Fırını	
	Hacı İbrahim	Yağlı hurdacı	Emin (Topçu) Fırını	
	Karakaş	Simitçi	Şems (saka) Fırını	
	Bâlî Solak	-? Fırını	
	Turdoğan? Zimmî	-	Zen Yahûd Kulak? Fırını	
	Veled-i Papas Zimmî	Ekmekçi	Pirî Paşa Vakfı Fırını	
	Yorgi Köşiç?	Ekmekçi	Pirî Paşa Vakfı Fırını	
	Yani Gürz?	Ekmekçi	Pirî Paşa Vakfı Fırını	
	Nikola Üstâd	Ekmekçi	Şimon Yahûd (kantarcı) Fırını	
	Pulya Zimmî	Ekmekçi	Abdüselam Bey Fırını	
	Turdoğan? Zimmî-i diğeri	Ekmekçi	Şems (saka) Vakfı Fırını	
	Bazar Oğlanı Zimmî	Ekmekçi	Kırkkiliselî Fırını	
	Mihal Ulu	Ekmekçi	Abdüselam Bey Vakfı Fırını	
	Kosta Benlü	Ekmekçi	Hacı Ferhad (attâr) Fırını	İki bâb
	Nikola Gürz?	Ekmekçi	Pirî Paşa Vakfı Fırını	
	Kiti Gürz?	Ekmekçi	Pirî Paşa Vakfı Fırını	
	Kosta Sipah	Ekmekçi	Malkara (Yahûd) Fırını	
	Yani Sipah	Ekmekçi	Şaban Dede? Fırını	Balat'da

ENDERUN-I KAPAN (UNKAPANI İÇİ)	Kiryakoz	Ekmekçi	Hoca Sinan Fırını	
	Karakaşlu Zimmî	Ekmekçi	Velo Kız Atası Fırını	
	Dimitri	Ekmekçi	Veled-i Koz Murad Fırını	
	Karakız Zen Yahûd	-	Kendi Mülk Fırını	
	Yani Zerd	Ekmekçi	Pehlivan Fırını	
	Nikola, şerîki Hacı Osman	-	Bakkal Yağcı Mahmud	
	Perasko	Ekmekçi	Koz Murad Yahûdi	Etmek işler
	Veled-i Papas	Ekmekçi	Yahya Çelebi Fırını	
	Yani Gürz?	Ekmekçi	Mirlivâ-i Piyâdegân Fırını	
	Yunus Sivrikoz	-	-	Bâb-ı Kefe Mahallesi'nde, battâl
	-	-	Sivrikoz Fırını	Bâb-ı Kefe'de, battâl
	-	-	Sivrikoz?	Bâb-ı Kefe Mahallesi'nde, battâl

Kaynak: BOA, MAD, nr. 23322.

EK 2: 1553 Yılında İstanbul Ekmekçileri ve Fırınları

YERİ	FIRIN ADI	İŞLETEN	AÇIKLAMA
Yedikule Harici	Paşa Hazretleri (Rüstem Paşa) Vakfı Fırını	Hacı Memi	
Yedikule Harici Civarı	Ayasofya Vakfı Fırını	Yeniçeri Hacı Mehmed	
Yedikule İçİ	Eski Yeniçeri Kâtibi Mehmed Çelebi Vakfı Fırını	Sarı Yani	
Mirahor Cuması Civarı	Kilerci Yusuf Mülk Fırını	Todora	
-	Koca Mustafa Paşa Vakfı Fırını	Hacı Bâli	
Altımermer	Benli Papas Mülk Fırını	Uzun Ali	
Davudpaşa Civarı	İbrahim Paşa Vakfı Fırını	Uzun Ali	
Davudpaşa Civarı	Sipahi Hasan Bey Mülk Fırını	Solak Hüseyin Bey	
Avretpazarı	Ahmed Çelebi Vakfı Fırını	Küçük Davud	
Sultan Mehmed Vâlidisinin Cuması Civarı	Sancakbeyi Kara Nohud Mülk Fırını	Todora	
Davudpaşa Hamamı Civarı	Sipahi Hüseyin Bey Vakfı Fırını	Hersekli Sinan	
Aksaray Pazarı	Murad Paşa Vakfı Fırını	Hacı Recep	
İsmatya (Samatya) Kapısı	Kemal Bey Vakfı Fırını	Kör İstemad	Değermeni var
Okmeydanı	Eski Defterdar Ahmed Çelebi Vakfı Fırını	Hacı Sinan	
Molla Gürani	Merhûm Pîrî Paşa Vakfı Fırını	Hacı Recep	
Halicılar Köşkü	Mehmed Çavuş Mülk Fırını	Hüseyin	
Lütfü Paşa Civarı	Sırmakeş-başı Vakfı Fırını	Gedik Yusuf	

Şehremini Çarşısı	İshak Çelebi Vakfı Fırını	Ahmed Çelebi	Değermeni var
YERİ	FIRIN ADI	İŞLETEN	AÇIKLAMA
Mimar Çarşısı	Eski Aşçıbaşı Vakfı Fırını	Hacı Malkoç	
Yenikapı Harici	Hakim Çelebi Efendi Vakfı Fırını	Yeniçeri Ahmed	
Hürrem Çavuş Cuması	Hacı Sinan Bey Mülk Fırını	Hacı Sinan Bey	
Yenibağçe Bostanı Üstü	Hacı Sinan Mülk Fırını	Yeniçeri Ahmed	
Hüsrev Paşa Türbesi Civarı	Aydın Bey Mülk Fırını	Hacı Ahmed	
Sarıgürz Hamamı Civarı	Sipahi Mustafa Bey Vakfı Fırını	Kin	
Emir Buhari Civarı	Medine Vakfı Fırını	Yeniçeri Ahmed	
Küçük Karaman Pazarı	Emir Buhari Vakfı Fırını	Yeniçeri İskender	
Edirnekapısı Civarı	Merhûm Sultan Mehmed Vâlidisi Vakfı Fırını		
Çukur Bostan Başı	Ali Paşa Hazretleri Fırını	Arnavud Ali	
Sultanhamamı Civarı (Eğrikapı'dan Beri)	Ahmed Paşa Zevcesi Sultan Hazretleri Vakıf Fırını	Küçük Ali	
Patrak (Patrik) Kilisesi Civarı	Patrak Fırını	İstani Zimmî	
Balat	Hamaloğlu'nun Mülk Fırını	Haydar	
Balat	Kapı Ağası Fırını	Uzun Yani	
Balat Kapısı Harici	Abdüsselam Vakfı Fırını	Yeniçeri Ferhad	
Fener Kapısı Civarı	Merhûm Sinan Paşa Vakfı Fırını	Yorgi Zimmî	
Sultan Selim İmareti Civarı	Karnik Vakıf Fırını	Mehmed Çelebi	
Sultan Selim Çarşısı	Eski Anadolu Ağası Mehmed Çelebi Vakfı Fırını	Konstantin	

Hanım Sultan Hazretlerinin Evi Civarı	Eski Kazasker Abdurrahmann Çelebi Vakfı Fırını	Yeniçeri Ferhad	
YERİ	FIRIN ADI	İŞLETEN	AÇIKLAMA
Eski Kazasker Sinan Çelebi Evi Civarı	Kazasker Sinan Çelebi Vakfı Fırını	Yahya Beki	
Çukur Hamamı Civarı	Ali Paşa Hazretleri Vakfı Fırını	Yeniçeri Ahmed	
Karaman Pazarı Civarı	Merhûm Sultan Mehmed Vâlidesi Vakfı Fırını	Hacı Sinan ve Piyo Zimmî	
Yeni Odalar'da Solaklar Kapısı	Mehmed Subaşı Mülk Fırını	İvaz	
Saraçhane Başı	Ayasofya Vakfı Fırını	Şerbetçi Sinan	
Saraçhane Başı	Eski Defterdar Rüstem Çelebi Vakfı Fırını	Yeniçeri Ahmed	
Hayreddin Paşa Hamamı Civarı	Şah Çoban Kadın Vakfı Fırını	Nika Zimmî	
Zeyrek	Cehud? Mülkü Fırını	Sipahi Pervane Beyi	
Yeniçeri Ağası Civarı	Kapı Ağası Fırını	Ekmekçi Ahmed	
Acem(i) Oğlanları Meydanı	Firuz Ağa Vakfı Fırını	Musa Halife	
Eski Odalar Civarı	Kestelli Cuması Vakfı Fırını	Karakaş	
Asmalı Tekke	Hüseyin Ağa Vakfı Fırını	Sarı Papas	
Koska Evi Civarı	-	Baba Ali	
Sultan Bayezid Hamamı Civarı	Ayasofya Vakfı Fırını	Karamanlı Ali	
Sultan Bayezid Hamamı Civarı	Hacı İskender Vakfı Fırını	Musa Halife	
Sultan Bayezid Hamamı Civarı	Musa Halife Mülk Fırınları	Musa Halife	2 adet fırın
İvanka (Langa)	Merhûm Sultan Mehmed Vâlidesi Vakfı Fırını	Hacı Sinan	

Nişancı	İbrahim Paşa Vakfı Fırını	Arnavud Nikola	
Kumkapısı	Eski Yeniçeri Kâtibi Mehmed Çelebi Vakfı Fırını	Rum Kosta	
YERİ	FIRIN ADI	İŞLETEN	AÇIKLAMA
Bâli Paşa Civarı	Bâli Paşa Vakfı Fırını	Karakaş	
Gedikpaşa Hamamı Civarı	Ayasofya Vakfı Fırını	Yorgi	
Kemhacılar Civarı	Firuz Ağa Vakfı Fırını	Bıyıklı Yorgi	
Okçular Ardı	Eski Kazasker Vakfı Fırını	Sipahi Hüseyin	
Irgad Pazarı	Turgut Çavuş Vakfı Fırını	Mezbûr Sipahi Hüseyin	
Eski Saray Civarı	Hoca Hamza Vakfı Fırını	Baba Ali	
Eski İbrahim Paşa Kulesi Civarı	Dâye Kadın Vakfı Fırını	Yakub	
Mahmudpaşa Civarı	Mahmud Paşa Vakfı Fırını	Mihal Zimmî	
Mahmudpaşa Civarı	Paşa Hazretleri (Rüstem Paşa) Vakfı Fırını	Kin Zimmî	
Tavukpazarı	Cebeci Mahmud Bey Mülkü Fırını	Ahmed Kethüda	
Boyacılar'da Dikilitaş Civarı	Hüsrev Voyvoda Fırını	Küçük Yorgi	
Firuz Ağa Mescidi Civarı	Firuz Ağa Vakfı Fırını	İsa	
Kadırga Limanı	Merhûm Tercüman Vakfı Fırını	Toma Zimmî	
Küçük Ayasofya Civarı	Hançerli Sultan Vakfı Fırını	Kin Zimmî	
Ayasofya Civarı	Merhûm Sultan Mehmed Vâlidesi Vakfı Fırını	Ahmed Çavuş	
Ayasofya Civarı	Kapıu Ağası Fırınları	1. Hacı Hasan 2. Çerkes Yusu	2 adet fırın
Nevbethane Mahallesi	Eski Bostancıbaşı Vakfı Fırını	Köse Pavlo	

Hocapaşa Cuması Ardı	Hoca Paşa Vakfı Fırını	Toma	
Meydancık	Merhûm Mehmed Kethüda Vakfı Fırını	Toma Zimmî	
YERİ	FIRIN ADI	İŞLETEN	AÇIKLAMA
Kıncı Veli Dükkânı Cıvarı	Gülfem Hatun Vakfı Fırını	Benli Kosta	
Balıkpazarı Harici	Paşa Hazretleri (Rüstem Paşa) Vakfı Fırını	Ahmed Çelebi	
İskender Çelebi Odaları Cıvarı	Abdüselam Vakfı Fırını	Hacı Ali	
İskender Çelebi Odaları Cıvarı	Merhûm Sultan Mehmed Vâlidese Vakfı Fırınları	1. Hacı Murad 2. Todor Zimmî	2 adet fırın
Arap Çeşmesi Cıvarı	Abdüselam Vakfı Fırını	Kızıl Nika	
Hacı Kadın Hamamı Cıvarı	Hacı Kadın Fırını	Todor Zimmî	
Arabacılar Meydanı Üst Yanı	Hacı Şaban Fırınları	Yani Zimmî	2 adet fırın
Arabacılar Meydanı Üst Yanı	Ahmed Paşa'nın Kayınatasının Vakıf Fırını	Yahya Beki	
Arabacılar Meydanı Üst Yanı	Hoşkadem Vakfı Fırını	Yahya Beki	
Unkapanı İç Yüzü	Süleyman Ağa Vakfı Fırını	Hacı Bâli	
Unkapanı Cıvarı	Paşa Hazretlerinin (Rüstem Paşa) [Vakfi] Fırını	Haydar	
Üsküplü Çeşmesi Cıvarı	Mısır Dizdârı Avreti Mülkünün Fırını	Yusuf	
Üsküplü Çeşmesi Cıvarı	Ferruh Kethüda'nın Mülk Fırını	Ferhad	
Mustafa Paşa Hamamı Cıvarı	Ayasofya Vakfı Fırını	Hacı Murad	
Mustafa Paşa Cıvarı	Cebeciler Kethüdası Mülk Fırını	Koçi	
Mustafa Paşa Cıvarı	Merhûm Mehmed Kethüda Vakfı Fırını	Arnavud Ali	

Ak Ekmek İşleyip Buğday Alanlar			
Balat	Hızır Çavuş Mülk Fırını	Yani	Değirmeni var
YERİ	FIRIN ADI	İŞLETEN	AÇIKLAMA
Nişancı Hamamı Cıvarı	Terzi Mülkü Fırını	Murad	Değirmeni var
Boyacılar	Hacı Bayram Vakfı Fırını	Ahmed Kethüda	Değirmeni var
Hamon Evleri Cıvarı	Hacı Kadın Vakfı Fırını	Lahna	Değirmeni var
Hamon Evleri Cıvarı	Kilercibaşı Vakfı Fırını	Deli Yorgi	Değirmeni var
Hamon Evleri Cıvarı	Bâli Ağa Vakfı Fırını	Çilek Zimmî	Değirmeni var
Meydancık Üstü	Mehmed Kethüda Fırını	Karaoğlan	Değirmeni var
Papasoğlu Hanı Cıvarı	İbrahim Paşa Vakfı Fırınları	İstemad	2 adet fırın, değermine varı
İskender Çelebi Odaları Cıvarı	Merhûm Sultan Mehmed Vâlidisi Vakfı Fırını	Sarı Yani	Değirmeni var
Servi Mahallesi	Alagöz Vakfı Fırını	Ahmed Çelebi	Değirmeni var
Güreşçiler Tekkesi Cıvarı	Hızır Çavuş Fırını	Yani	Değirmeni var
Güreşçiler Tekkesi Cıvarı	Mehmed Kethüda Vakfı Fırını	Dimitri	Değirmeni var
Arabacılar Meydanı'nın Alt Yanı	Ahmed Paşa Zevcesi Sultan Hazretleri Vakfı Fırını	Karaoğlan	Değirmeni var
Arabacılar Meydanı'nın Alt Yanı	Dâye Hatun Vakfı Fırını	Papas	Değirmeni var
Arabacılar Meydanı'nın Alt Yanı	Sipahi Mehmed Çelebi Mülkü Fırını	Karaoğlan	Değirmeni var
Sağırcılar	Pîri Paşa Vakfı Fırını	Küçük Yani	Değirmeni var

Kaynak: BOA, MAD, nr. 9580.

Peçevî Tarihi'nin Yazma Nüshaları ve Zeyilleri

MANUSCRIPT COPIES AND
ADDENDA OF PEÇEVİ'S
CHRONICLE

İBRAHİM PAZAN*

ÖZ ABSTRACT

Peçuylu İbrahim Efendi'nin *Peçevî Tarihi* ismiyle meşhur olan eserinin tam nüshaları, Kanûnî Sultan Süleyman'ın cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) vuku bulan olayları kapsar. Bu çalışma kapsamında, yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde bulunan 83 adet *Peçevî Tarihi* yazma nüshası tespit edilmiş, bunlardan dijital kopyaları temin edilen 48 adedi, metin ve kapsam bilgileri bakımından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Geri kalanlardan 5'i dışındakilere ait söz konusu bilgiler, buldukları kütüphanelere ait basılı veya çevrimiçi kataloglardan elde edilmiştir. Bütün bu veriler derlenerek *Peçevî Tarihi* yazma nüshalarının eksik, tam veya zeyilli olup olmamaları bakımından tasnifi yapılmıştır. Ayrıca eldeki 48 adet *Peçevî Tarihi* nüshası etraflıca tetkik edilirken yazmalardan üç tanesinin derkenarında kayıtlı bir bilgi sayesinde Peçuylu İbrahim Efendi'nin bugüne kadar tahminlere dayanılarak verilen vefat tarihi tam olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Peçuylu İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, Peçevî Tarihi Nüshaları, Peçevî Tarihi Zeyilleri, Peçuylu İbrahim Efendi'nin Vefat Tarihi.

The full manuscript copies of Peçuylu İbrahim Efendi's chronicle, which is famous with the name *Peçevî History*, cover the events that took place from the enthronement of Suleiman I until Murad IV's death (926-1049/1520-1640). Within the scope of this study, eighty-three manuscript copies of *Peçevî History* from the domestic and foreign libraries are determined, and forty-eight of them, of which digital copies are obtained, are examined in detail in terms of their textual properties and the information they cover. Apart from these copies, the features of the remaining copies -except five of them- are obtained from the printed or online catalogs of the libraries in which they are located. All these data are compiled and manuscript copies of *Peçevî History* are classified in terms of their completeness and if they have an addendum at the end. In addition, while thoroughly examining forty-eight manuscript copies of *Peçevî History* at hand, Peçuylu İbrahim Efendi's death date, which just an estimation until today, is precisely determined thanks to the information recorded in three of the copies.

Keywords: Peçuylu İbrahim Efendi, Peçevî History, Peçevî History Manuscript Copies, Peçevî History Addenda, Peçuylu İbrahim Efendi's Death Date.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 19 Temmuz 2023 | Date Received: 19 July 2023
Kabul Tarihi: 10 Ağustos 2023 | Date Accepted: 10 August 2023

ATIF | CITATION

Pazan, İbrahim. "Peçevî Tarihi'nin Yazma Nüshaları ve Zeyilleri." *Kadim* 6 (Ekim 2023), 49-75. doi.org/10.54462/kadim.1329995

* Dr., Araştırmacı, İstanbul/Türkiye, ibrahimpazan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2354-0478.

GİRİŞ

Peçuylu İbrahim Efendi (ö. 1645) tarafından kaleme alınan ve *Peçevî Tarihi* ismiyle şöhrat bulan kronik, Kanûnî Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) cülüsünden IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) vuku bulan, 8 Osmanlı padişahının hüküm sürdüğü 120 senelik olayları kapsar. Müellifin bizzat şahit olduğu olayları anlatması ve gerektiğinde Macar kaynaklarını da kullanması, esere Osmanlı kronikleri arasında müstesna bir yer kazandırmış ve daha sonra gelen pek çok tarihçi için mühim bir kaynak olmuştur.

Eserin yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde şu an için tespit edebildiğimiz 83 adet yazma nüshasının mevcut bulunması, esere gösterilen rağbetin bir delilidir. Eser ayrıca Sultan Abdülaziz (ö. 1876) döneminde Matbaa-i Âmire'de iki cilt hâlinde basılmıştır.¹ Bu baskı için IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşü ve vefatı (1049/1640) ile sona eren tam nüshaların birinden veya birkaçından faydalanılmıştır.

Peçuylu İbrahim Efendi'nin hayatıyla ilgili ayrıntıları, arşiv belgelerinin yanı sıra eserinde bizzat kendisinin verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz. Müellifin doğum ve ölümü için bugüne kadar çeşitli yayınlarda verilen tarihler ise tahminlere dayanmaktadır. Eserinin sonlarına doğru, 1 Ramazan 1041 (22 Mart 1632) günü bir askerî ayaklanma sırasında öldürülen Başdefterdar Mustafa Paşa ile aralarında geçen bir olayı anlatmakta ve aradan 10 seneden fazla zaman geçtiğini belirtmektedir ki o andaki tarih 1052 olmalıdır.² Bu ifadelerinin devamında bir münasebetle yaşının 70 olduğunu yazdığından³ müellifimizin doğum yılının 982/1574 olduğu kabul edilmiştir. Müellifin doğum tarihi ile ilgili bu kabulün oldukça makul olduğu söylenebilir. Bu tarih en fazla artı eksi bir sene hatalı olabilir.

Anne tarafından Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579) ailesine mensup olan Peçuylu İbrahim Efendi'nin hayatıyla ilgili bütün ayrıntılar için makalemizin hacmi kâfi gelmeyeceğinden Peçuylu'nun son dönemlerindeki devlet görevlerini sıralamakla yetiniyoruz: Diyarbakır defterdarlığı (1622), Rakka sancakbeyliği (1625), Tokat defterdarlığı, Tuna defterdarlığı (1631), Anadolu (şikk-ı sâni veya orta) defterdarlığı (1632), İstolni Belgrad sancakbeyliği (1633), Bosna maliye defterdarlığı (1636), Kırka (Lika) sancakbeyliği (1637), Tımışvar maliye defterdarlığı (1638?).⁴ Anadolu defterdarı olduğu 1632'den itibaren Peçuylu'nun ünvanı arşiv belgelerinde "paşa" olarak geçiyorsa da daha çok "efendi" ünvanıyla tanınır.

Emekliliğini Budin ve Peçuy'da geçiren Peçuylu'nun vefat tarihiyle ilgili ilk kayıt, Hanifzâde Ahmed Tâhir'in (ö. 1802) Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Keşfü'z-Zunûn*'una zeyil olarak 1758'de yazmaya başladığı *Âsâr-ı Nev* isimli eserinde verdiği 1061/1651 tarihidir. *Âsâr-ı Nev*, *Keşfü'z-Zunûn*'u Latince tercümesiyle birlikte 7 cilt hâlinde neşreden Gustav Flügel (ö. 1870) tarafından 6. cildin sonuna ilave edilmiştir.⁵

1 Peçuylu İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281, 1283).

2 Peçuylu, *Târih-i Peçevî*, 2/424.

3 Peçuylu, *Târih-i Peçevî*, 2/433.

4 Pál Fodor, "Egy pécsi származású oszmán-török történetíró, Ibrahim Pecevi", *Pécs a hódoltság korában Tanulmányok (Pécsi Mozaik 2.)*, ed. Szakály Ferenc - Vonyó József (Pécs: Kronosz Kiadó - Pécs Történet Alapítvány, 2012), 150-151; a.mlf, "Pécs (Peçuy) Kökenli Bir Osmanlı Tarih Yazarı: İbrahim Peçevî", çev. Erdal Çoban, *Abdülkadir Özcan'a Armağan, Tarihîn Peşinde Bir Ömür*, haz. Hayrunnisa Alan vd. (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 214-215.

5 Hanifzâde Ahmed Tâhir, *Âsâr-ı Nev: Nova Opera*, No. 14536, 537-8 [Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn: Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum*, nşr. Gustavus Fluegel (Londra: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1852), 6/525-646].

Albrecht Krafft (ö. 1847),⁶ Carl Tornberg (ö. 1877),⁷ Bernhard Dorn (ö. 1881) ve Reinhold Rost (ö. 1896),⁸ Wilhelm Pertsch (ö. 1899)⁹ ve Charles Rieu (ö. 1902)¹⁰ tarafından yayınlanan kütüphane kataloglarında *Peçevî Tarihi* nüshalarından bahsedilirken hep 1061 tarihi tekrarlanmıştır. Aynı şekilde Imre Karácson (ö. 1911),¹¹ Ahmed Refik (Altınay) (ö. 1937)¹² ve Bursalı Mehmed Tahir (ö. 1925)¹³ Peçuylu'nun vefat tarihi olarak yine 1061 tarihini zikrederler.

Ancak *Peçevî Tarihi*'nin bazı nüshalarında yer aldığı üzere, Tımsıvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed, 1049-1061/1640-1651 tarihleri arasını kapsayan *Peçevî Tarihi* zeyline başlarken Peçuylu İbrahim Efendi'den "merhûm" diye bahsetmekte ve o esnada hicrî tarihin 1059 olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Pertsch, anılan Belgradî zeylinin yer aldığı nüshalardan olan Gotha nüshasında bu kelimeyi ve belirtilen tarihi fark etmiş ve daha sonra yayınladığı başka bir katalogda Peçuylu'nun vefat tarihinin öteden beri yazıldığı gibi 1061 değil en geç 1059 olacağını yazmıştır.¹⁵

Friedrich von Kraelitz (ö. 1932)¹⁶ ve Franz Babinger'in (ö. 1967)¹⁷ bu konuda Pertsch'e atıf yapmalarından sonra hemen bütün ansiklopedi ve diğer yayınlarda Peçuylu'nun vefat tarihi olarak artık 1059/1649-50 tarihi kullanılır olmuştur.

Tahmine dayanan bu tarihlerin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü ileride ayrıntılı olarak izah edileceği gibi Peçuylu İbrahim Efendi 23 Zilkade 1054 (21 Ocak 1645) Cumartesi günü vefat etmiştir.

1. *Peçevî Tarihi* Yazma Nüshaları

Osmanlı tarih yazarları ile ilgili eserinde Babinger, 25 adet *Peçevî Tarihi* nüshasını zikretmektedir.¹⁸ İstanbul Marmara Üniversitesi'nde 2004-2008 yılları arasında *Peçevî Tarihi*'nin üç adet yazma nüshası üzerinde ve metninin 12'ye bölünmesiyle yürütülen yüksek lisans tezlerinden ilkinde, 38 adedi yurt içi ve 19 adedi yurt dışındaki kütüphanelerde olmak üzere toplam 57 adet nüsha tanıtılmıştır.¹⁹

- 6 Albrecht Krafft, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Orientalischen Akademie zu Wien* (Viyan: 1842), No. 266, 101.
- 7 Carl Johan Tornberg, *Codices Arabici, Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis* (Uppsala: Impensis R. Universitatis Upsaliensis, 1849), No. 283, 196.
- 8 Bernhard Dorn - Reinhard Rost, *Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de St. Petersburg* (St. Petersburg: l'Académie Impériale des Sciences, 1852), No. 530, 474.
- 9 Wilhelm Pertsch, *Die orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha: Die türkischen Handschriften* (Viyan: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1864), No. 151, 2/124.
- 10 Charles Rieu, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the British Museum* (Londra: British Museum, 1888), 55.
- 11 Imre Karácson, "Peçevî İbrâhîm'in Terceme-i Hâli", *Türk Derneği* 1/3(1327), 94.
- 12 Ahmed Refik, *Geçmiş Asırlarda Türk Hayâtı, Âlimler ve Sanatkarlar (900-1200)* (İstanbul: Kütübâne-i Hilmî, 1924), 140.
- 13 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: 1342), 3/33.
- 14 Peçuylu İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı, 206), 356a; a.mlf., *Târîh-i Peçevî* (Gotha: Erfurt Üniversitesi Gotha Araştırma Kütüphanesi, Ms. orient. T 151), 254b.
- 15 Wilhelm Pertsch, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin - Verzeichniss der türkischen Handschriften* (Berlin: A. Asher & Co., 1889), No. 208, 6/234.
- 16 Friedrich von Kraelitz, "Der osmanische Historiker İbrâhîm Peçevî", *Der Islam* 8 (1918), 257.
- 17 Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927), 193; a.mlf., *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), 212.
- 18 Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, 194; a.mlf., *Osmanlı Tarih Yazarları*, 213-214.
- 19 Sevda Gülakan, *Peçevî Tarihi (Yazma Nüshaların Tanıtımı, 1b-20b Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 8-24.

Bu çalışmamız kapsamında ise Türkiye ve dünya kütüphaneleri ile arşivlerinde muhafaza edilen 83 adet *Peçevî Tarihi* nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan 42 adedi yurt içi, 41 adedi yurt dışı kütüphane ve arşivlerindedir.

Tespit edilen bu nüshalar tanıtılırken nüsha sayısının fazlalığı sebebiyle sadece kütüphane kayıt numarası, varak sayısı, müstensihî, istinsah yeri ve istinsah tarihi gibi bilgilerden mevcut olanlarının yanı sıra yazmanın metni ile ilgili bilgilerin verilmesiyle yetinilmiştir. Satır sayısı, yazı (hat) türü, kâğıt ve yazı alanı boyutu, kâğıt ve cildinin fiziksel özellikleri ve tezhibi ile ilgili bilgiler ve diğer ayrıntılar için kütüphane kayıtlarına ve dipnotlarda verilen kütüphane kataloglarına başvurulmalıdır.

1.1. Yurt İçi Kütüphanelerdeki Nüshalar

1.1.1. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), Hazine Kitaplığı, 1331²⁰

324 varaktır (İlk varak numaralanmamıştır). Metinden önce ayrıca numaralanmış 9 varakta 17 sayfalık bir fihrist vardır. Metin ob-323a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.2. TSMK, Revan Köşkü, 1114²¹

358 varaktır. Metin 1b-358b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihî es-Seyyid Mehmed el-Hamîdî, istinsah tarihi evâsıt-ı Safer 1112/Temmuz-Ağustos 1700'dür.

1.1.3. TSMK, Revan Köşkü, 1115²²

437 varaktır. Metinden önce 2 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 2b-437a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihî Ali b. Mehmed, istinsah tarihi 12 Muharrem 1073 Cuma/25 Ağustos 1662 ve istinsah yeri Budin'dir.

1.1.4. TSMK, Revan Köşkü, 1116²³

235 varaktır. Metinden önce 6 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-219b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar. 220a-235b arasında, 8 fasıl tertibiyle 1044/1635'ten başlayıp 1052/1643'e kadar gelen değişik bir zeyil vardır.

1.1.5. TSMK, Medine Kitaplığı, 530²⁴

292 varaktır. Metin 1b-292a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

20 Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1961), No. 764, 1/250.

21 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 765, 1/250.

22 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 766, 1/251.

23 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 767, 1/251.

24 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 768, 1/251.

1.1.6. TSMK, Bağdat Köşkü, 204²⁵

299 varaktır. 1a'da "Târih-i Üngürüs" yazılıdır. Metin 1b-299b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar.

1.1.7. TSMK, Bağdat Köşkü, 205²⁶

331 varaktır. Metinden önce 1 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-331a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar.

1.1.8. TSMK, Bağdat Köşkü, 206²⁷

384 varaktır. Metinden önce 9 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-355b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 356a-384a arasında Tımışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in kaleme aldığı, Sultan İbrahim'in (ö. 1648) cülûsundan IV. Mehmed (ö. 1693) devrinde Gürcü Koca Mehmed Paşa'nın (ö. 1660) veziriazam oluşuna kadar (1049-1061/1640-1651) olan olayları kapsayan bir zeyil vardır.

1.1.9. TSMK, III. Ahmed Kitaplığı, 3086²⁸

388 varaktır. Metinden önce 13 sayfalık bir fihrist vardır. Metin ob-387b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar. Müstensihî Nihâl-zâde Ahmed, istisnah tarihi 17 Şevval 1138/18 Haziran 1726'dır.

1.1.10. TSMK, III. Ahmed Kitaplığı, 3085²⁹

112 varaktır. Yazmada yedi adet risale vardır. Bunlardan ilki 1b-33a arasında yer alan, Tımışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in *Peçevi Tarihi*'ne yaptığı zeylinin, Sultan İbrahim'in cülûsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan bir bölümüdür.

1.1.11. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi (SYEK), Hekimoğlu Ali Paşa, 692³⁰

150 varaktır. Metinden önce 5 sayfalık bir fihrist vardır. Ardından gelen iki sayfada Osman Gazi (ö. 1326) hakkında kısa bir bilginin yanı sıra IV. Mehmed'e kadar olan padişahların cülûs seneleri ile saltanat müddetleri yazılıdır. Metin 1b-139a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 139a/21-150a/16 arasında Sultan İbrahim'in cülûsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan bir zeyil vardır. Zeylin metni Veliyyüddin Efendi, 2353 nüshasındaki

25 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 769, 1/251.

26 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 770, 1/251.

27 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 771, 1/252.

28 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 772, 1/252.

29 Karatay, *TSMK Türkçe Yazmalar Kataloğu*, No. 2846, 2/307-308.

30 *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloqları (Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler)* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1944), 2/226.

aynıdır. Yazmanın müstensihî 'Abbâd-zâde es-Seyyid Mehmed İstanbulî, istinsah tarihi Şaban 1084/Kasım-Aralık 1673'tür.

1.1.12. SYEK, Hekimoğlu Ali Paşa, 763³¹

380 varaktır. Metin 1b-380a arasında yer alır. Tam nüshalarda bulunan I. Mustafa (ö. 1639), II. Osman (ö. 1622) ve IV. Murad devirleri bu nüshada eksik olup Kanûnî'nin cülûsundan I. Ahmed'in vefatına kadar (926-1026/1520-1617) olan olayları kapsar.

1.1.13. SYEK, Esad Efendi, 2094³²

387 varaktır (İlk varak numaralanmamış ve nüsha numaralanırken 29'dan 31'e atlanmış- tır). Metinden önce 11 sayfalık bir fihrist vardır. Metin ob-387a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.14. SYEK, Bağdatlı Vehbi Efendi, 1129³³

366 varaktır. Zahriyede Moldovancı Ali Paşa (ö. 1774) ile ilgili bir sayfa bilgi yazılıdır. Metin 1b-366b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.15. SYEK, Reisülküttap Mustafa Efendi, 603³⁴

352 varaktır. Metinden önce 13 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-352b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar.

1.1.16. SYEK, Hamidiye, 895³⁵

186 varaktır. Metin 1b-186a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihî Ahmed'dir.

1.1.17. SYEK, Hâlet Efendi, 613

354 varaktır. Metin 1b-354a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi muhtemelen Ramazan 1161/Ağustos-Eylül 1748'dir.

1.1.18. SYEK, Murad Molla, 1428

364 varaktır. Metin ob-364b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihî Cebe Kethüdası Ahmed Sâlim b. Sâlih, istinsah tarihi 22 Rebiyülevvel 1146/2 Eylül 1733'tür.

31 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/228.

32 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/229.

33 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/229.

34 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/229-230.

35 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/230.

1.1.19. SYEK, Pertevniyal Valide Sultan, 981-1003

364 varaktır. Metinden önce 4 sayfalık bir fihrist vardır. Yazmada çok sayıda risale mevcuttur. 258a-306b arasındaki yer alan 49 varakta *Peçevi Tarihi*'nden parçalar kayıtlıdır. Matbu nüshadan referans verecek olursak bunlar sırasıyla 1. cilt 86-98 ve 412-423, 2. cilt 232-236 ve 239-242, 1. cilt 225-232 ve 251-254, 2. cilt 178-188, 301-307 ve 193-203 sayfa ları arasında yer alan bölümlerdir.

1.1.20. SYEK, Tercüman Gazetesi, Y-253³⁶

48 varaktır. Matbu nüshanın 1. cilt 399. sayfasında yer alan Şehzade Bayezid'in (ö. 1562) İran'a sığınmasına kadar (966/1559) gelen eksik bir nüshadır. Arada atlamalar vardır.

1.1.21. SYEK, Nuruosmaniye, 3062³⁷

310 varaktır (İlk varak numaralanmamıştır). Metinden önce 5 sayfalık bir fihrist vardır. Metin ob-309b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihi Gönüllüân-ı Yemîn Kâtibi Hüseyin b. Kâsım, istinsah tarihi Cemâziyelâhir 1102/Mart 1691 ve istinsah yeri Midillî'dir.

1.1.22. SYEK, Nuruosmaniye, 3090³⁸

288 varaktır. Metin 1b-288a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi 4 Cemâziyelevvel 1108/ 29 Kasım 1696'dır.

1.1.23. SYEK, Nuruosmaniye, 3091³⁹

286 varaktır. Metinden önce 12 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-286a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihi Nutkî b. eş-Şeyh Abdülkerîm'dir.

1.1.24. SYEK, Nuruosmaniye, 3092⁴⁰

518 varaktır (On sayfada bir yapılan yeni numaralamada 340-350 arasında bir varak atlanmıştır). Metinden önce 12 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-518b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi 4 Cemâziyelâhir 1110/ 10 Ekim 1698'dir.

1.1.25. SYEK, Ragıp Paşa, 981⁴¹

276 varaktır. Başta iki sayfa hâlinde Osman Gazi hakkında kısa bir bilginin yanı sıra III. Selim'e (ö. 1808) kadar olan padişahların cülûs seneleri ile saltanat müddetleri yazılıdır. Metin 1b-254b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-

36 Günay Kut, *Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu* (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1989), No. 201, 178-179.

37 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/227.

38 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/227-228.

39 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/229.

40 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/228.

41 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/228-229.

1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 254b/8-276a arasında Timişvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in kaleme aldığı zeylin, Sultan İbrahim'in cülüsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan bölümü vardır.

1.1.26. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK), Türkçe Yazmalar, NEKTY01228

532 varaktır. (İlk varak numaralanmamış, nüsha numaralanırken 413'ten 415'e atlanmıştır). Metin ob-532a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.27. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY02005

232 varaktır. Metin 1b-232b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.28. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY02352

157 varaktır. Metinden önce 17 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-157a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar. Müstensih Ahmed b. İbrahim, istinsah tarihi 1157/1744-45'tir.

1.1.29. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY02398

277 varaktır. Metin 1b-277a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.30. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY02600

251 varaktır (İlk varak numaralanmadığı ve 13 adet varak mükerrer numaralandığı için 237 varak görünmektedir). Metinden önce 11 sayfalık bir fihrist vardır. 78, 114, 118 ve 223 numaralı varaklar iki defa yazılmış, 224 atlanmıştır. Ayrıca 131'den sonra tekrar 122'den başlanmış ve 131'e kadar 10 adet varak mükerrer olarak numaralanmıştır. Bu noktadan itibaren nüshanın karışık varakları sıraya konulmuş, sırasıyla 132-135, 144-159, 136-143, 160-237 olarak yeniden düzenlenmiştir. Metin ob-237a arasında yer alır. Eksik nüsha olup Kanûnî'nin cülüsundan III. Murad'ın vefatına kadar (926-1003/1520-1595) olan olayları kapsar. Metnin sonuna, III. Murad'ın vefatı ve şahsiyeti ile ilgili 3,5 sayfa ve Edirnevî Kâtib Mehmed Efendi'den (ö. 1640'tan sonra) naklen bir sayfa ilave yapılmıştır. Bunlardan sonra iki sayfa hâlinde 250/864 tarihinde Rurik'in (ö. 879) başa geçmesinden Deli Petro'ya (ö. 1725) kadar Rus kavmiyle ilgili bir özet yer alır. İstinsah tarihi 22 Rebiyülâhir 1087/4 Temmuz 1676, istinsah yeri Kamanice'dir.

1.1.31. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY04204

373 varaktır. Metin 1b-373b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi evâsıt-ı Ramazan 1084/Aralık 1673'tür.

1.1.32. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY06022

384 varaktır (İlk varak numaralanmamıştır). Metinden önce 9 sayfalık bir fihrist vardır. Zahriyede “Târîh-i Üngürüs” yazılıdır. Metin ob-383b arasında yer alır. Kanûni'nin cülüsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi 6 Ramazan 1106 Çarşamba/20 Nisan 1695'tir.

1.1.33. İÜNEK, Türkçe Yazmalar, NEKTY06054

382 varaktır (Her varakta üzeri çizilen eski numaralamada 269 numaralı varak mevcut değildir. Ayrıca numaralanırken 287'den 289'a atlanmıştır. Yeni numaralamada ise fihrist sayfalarına da numara verilmiş, ayrıca 354'ten sonra sehven 345 yazılarak hatalı şekilde devam edilmiştir). Metinden önce 15 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-383b arasında yer alır. Kanûni'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.34. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, 4926⁴²

450 varaktır (İlk varak numaralanmamıştır). Metinden önce 12 sayfalık bir fihrist vardır. Metin ob-449a arasında yer alır. Kanûni'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.35. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2353⁴³

238 varaktır. Metinden önce 5 sayfalık bir fihrist vardır. Fihristin son sayfasının devamı ile müteakip sayfada Osman Gazi hakkında kısa bir bilginin yanı sıra IV. Mehmed'e kadar olan padişahların cülüs seneleri ile saltanat müddetleri yazılıdır. Metin 1b-223a arasında yer alır. Kanûni'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 223a/13-239b arasında Sultan İbrahim'in cülüsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan bir zeyil vardır. Zeylin metni, Hekimoğlu Ali Paşa, 692 nüshasındaki aynıdır. Yazmanın müstensihi Tophâneli-zâde Halil b. Mehmed İstanbulî, istinsah tarihi Safer 1097 Cuma/28 Aralık 1685'tir.

1.1.36. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî, Tarih, 108⁴⁴

417 varaktır (92 ve 93 arasında bir varak numaralanmamış, 410 ile 415 arasında bir varak fazla yazılmıştır). Metinden önce 25 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-417a arasında yer alır. Kanûni'nin cülüsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihi Mevkûfât Kalemî Kisedârî Abdullah b. İbrahim Üsküdarî, istinsah tarihi 19 Zilkade 1090/23 Aralık 1679'dur.

1.1.37. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî, Tarih, 109⁴⁵

288 varaktır. Metinden önce 3 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-288b arasında yer alır. Kanûni'nin cülüsundan I. Ahmed devrinde Estergon Kalesi'nin fethine kadar (926-

42 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/230.

43 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/227.

44 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/226-227.

45 *Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler*, 2/230.

1014/1520-1605) olan olayları kapsar. Fihristinde IV. Murad'ın vefatına kadar olan bölümler belirtildiğine göre sondan 60 kadar varak kayıptır.

1.1.38. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y/0511-1

288 varaktır. Metinden önce 5 sayfalık bir fihrist vardır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Sonda 2 sayfa hâlinde Osman Gazi'den I. Abdülhamid'e (ö. 1789) kadar Osmanlı padişahlarının cülüs tarihleri ve saltanat müddetleri vardır.

1.1.39. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y/0539

202 varaktır. Metinden önce 2 sayfalık bir fihrist vardır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihi Ömer b. Mustafa, istinsah tarihi evâil-i Zilhicce 1087/Şubat 1677 ve istinsah yeri Peçuy'dur.

1.1.40. Trabzon İl Halk Kütüphanesi, 61 Hk 175

218 varaktır. Metin 1b-218b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.41. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, SR_000287

271 varaktır. Metin 1b-271a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.1.42. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, A.VKN.d. 1699⁴⁶

Osmanlı Arşivi'ndeki Bâb-1 Âsafî Vakanüvislik Kalemî Defterlerinde yer alan 1699 numaralı belgedir ki *Peçevi Tarihi*'nin 20 sayfalık küçük bir parçasıdır. Matbu nüshada 1. cildin 40-80 sayfaları arasındaki 40 sayfalık bölüme karşılık gelir.

1.2. Yurt Dışı Kütüphanelerdeki Nüshalar

1.2.1. Birleşik Krallık Millî Kütüphanesi (British Library), Oriental Manuscripts, Add. MS 18071⁴⁷

237 varaktır. Metin 1b-234b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 235-237 arasında "Bağdâd Fetihnâmesi" kayıtlıdır. Müstensihi Defter-i Hâkânî Kâtibi el-Hâc Muharrem b. Mustafa, istinsah tarihi 4 Ramazan 1098/14 Temmuz 1687'dir.

1.2.2. Birleşik Krallık Millî Kütüphanesi, Oriental Manuscripts, Add. MS 24961⁴⁸

151 varaktır. Metinden önce 4 sayfalık bir fihrist vardır. Başı eksiktir. Matbu nüshanın 1. cilt 363. sayfasında yer alan kahvenin Anadolu'ya gelişi ile başlayıp IV. Murad'ın vefatına kadar (1049/1640) olan olayları kapsar. Ancak matbu nüshanın 1. cilt 371-384 ve 2. cilt 464-486 sayfalarında yer alan bölümler atlanmıştır.

46 Aysenur Erdoğan, "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Vakanüvis Notları ve Eksik Bir 'Peçevi Tarihi' Nüshası", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (2019), 102-111.

47 Rieu, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, 55-56.

48 Rieu, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, 56.

1.2.3. Birleşik Krallık Milli Kütüphanesi, Oriental Manuscripts, Or. 7353⁴⁹

233 varaktır. Metinden önce 14 sayfalık bir fihrist vardır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.4. Berlin Devlet Kütüphanesi (Staatsbibliothek zu Berlin), Marburg, Süßheim, Hs. or. quart 1077⁵⁰

248 varaktır. 1-3a ve 13 boştur. Numaralama 15a'da 2'den itibaren başlar. Metinden önce 3b-12a arasında 18 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 14b-247b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar. Müstensihî İsmail, istinsah tarihi 1062/1651-52'dir.

1.2.5. Berlin Devlet Kütüphanesi, Marburg, Süßheim, Hs. or. quart 1109⁵¹

245 varaktır. 1a, 2a, 244 ve 245a boştur. Metin 2b-243b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan II. Selim'in vefatına kadar (926-982/1520-1574) olan olayları kapsar. Müstensihî Ahmed b. Hüseyin Efendi, istinsah tarihi 24 Cemâziyelâhir 1144 Pazar/23 Aralık 1731'dir.

1.2.6. Berlin Devlet Kütüphanesi, Marburg, Ms. or. fol. 2698⁵²

193 varaktır. Metin 1b-193b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.7. Berlin Devlet Kütüphanesi, Ms. or. fol. 400⁵³

235 varaktır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.8. Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs. or. 2299⁵⁴

İnternet sitesindeki bilgidен, içinde başka risaleler de bulunan yazmanın 291-592 varakları arasında *Peçevî Tarihi* olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.9. Mısır Milli Kütüphanesi ve Arşivleri-Kahire (Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye), Târih Türkî 46⁵⁵

329 varaktır. Metin 1b-288a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihî Mustafa b. Zülfikâr el-Pojegavî, istinsah tarihi evâsır-1 Şaban 1095/Temmuz-Ağustos 1684 ve istinsah yeri Saraybosna'dır.

Metnin devamında, Trabzon valiliğinden azledilerek 1061 Receb'inde (Haziran-Temmuz

49 *The British Library* (Erişim 20 Ağustos 2023).

50 Barbara Flemming, *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland-Türkische Handschriften* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1968), No. 149, 13-1/123-124.

51 Flemming, *Türkische Handschriften*, No. 150, 124-125.

52 Flemming, *Türkische Handschriften*, No. 151, 125.

53 Pertsch, *Verzeichniss der türkischen Handschriften*, No. 208, 6/234-5.

54 *Qalamos* (Erişim 12 Temmuz 2023).

55 'Ali Hilmi el-Dağstâni, *Fihristü'l-kütübi'l-Türkiyyeti'l-mevcûde fi'l-kütübhâneti'l-Hidiviyye* (Kahire: el-Matba'atü'l-'Osmâniyye, 1306), 220; *Fihristü'l-mahtûtât-i-Türkiyyeti'l-'Osmâniyye elletî ikenethâ Dâru'l-kütübi'l-kavmiyye münzü 'âm 1870 hattâ nihâyeti 1980* (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-'Âmmeti li'l-Kitâb, 1987-1992), No. 375, 1/96-97 ve No. 1996, 2/118.

1651) İstanbul'a gelen Mehmed Paşa b. Fahrulislam Paşa'nın, 1062 Muharrem'inde (Aralık 1651) başdefterdar olan Ali Efendi'nin yönlendirmesiyle *Peçevî Tarihi*'ne yaptığı zeyli yer alır. Sultan İbrahim'in cülüsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan ve 288b-329a arasında yer alan bu metnin hattı asıl metinden farklı olup başka bir elden çıkmıştır.

1.2.10. Mısır Milli Kütüphanesi ve Arşivleri-Kahire, Târih Türkî 335⁵⁶

363 varaktır.

1.2.11. Mısır Milli Kütüphanesi ve Arşivleri-Kahire, Târih Türkî 49-M⁵⁷

308 varaktır.

1.2.12. Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi-Budapeşte (Library of the Hungarian Academy of Sciences), Ms Török O.217⁵⁸

442 varaktır. Metin 1b-442a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi 1153/1740'tır.

1.2.13. Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi-Budapeşte, Ms Török O.355⁵⁹

258 varaktır. Metin 1b-258a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.14. Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi-Budapeşte, Ms Török O.405⁶⁰

342 varaktır. Başta iki sayfa hâlinde Osman Gazi hakkında kısa bir bilginin yanı sıra padişahların cülüs seneleri ile saltanat müddetleri yazılıdır. Metin 2b-278b arasında yer alır. 279a-303a arasında Timişvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in *Peçevî Tarihi*'ne yaptığı zeylinin, Sultan İbrahim'in cülüsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan bir bölümü yer alır. 304b-342a arasında "Gazavât-ı Tiryâkî Hasan Paşa" başlıklı bir risale vardır.

1.2.15. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, Celsingiana, Cels. 17⁶¹

207 varaktır. Metin 1b-207b arasında yer alır. Serlevhanın altında "Târih-i Âl-i 'Osmân Tertîb-i Peçevî" yazılıdır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

56 *Fihrisü'l-mahtûtâtî't-Türkiyye*, No. 376, 1/97.

57 *Fihrisü'l-mahtûtâtî't-Türkiyye*, No. 376, 1/97.

58 İsmail Parlatur - György Hazai, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007), No. 570, 365-366.

59 Parlatur - Hazai, *Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, No. 571, 366-367.

60 Parlatur - Hazai, *Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, No. 572, 367-368.

61 Tornberg, *Codices Arabici, Persici et Turcici*, No. 283, 196; Birsel Karakoç vd., "Ottoman and Chaghatay Manuscripts at Uppsala University Library", *Turcologica Upsaliensia: An Illustrated Collection of Essays*, ed. Éva Á. Csató vd. (Leiden: Brill, 2020), 151.

1.2.16. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, Nov. 88⁶²

325 varaktır. 1b-3a arasında dört sayfa fihrist vardır. 3b, 4a, 302b ve 303a boştur. Metin 4b-302a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 303b-325b arasında besmele, hamdele ve salveleden sonra "Ve ba'd ya'ni bundan sonra sa'âdetlü pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerinin huzûr-ı şerîflerine i'lâm olunur ki eger 'âlem evvelki gibi olup ve devletiniz durup sen ve cemî'-i Müslimânlar huzûr itmek murâdınız ise bunun 'ilâcı bir şey'e mahsûsdur, gayri tarikle olmaz." diye devam eden 45 sayfalık bir siyâsetnâme metni vardır. Söz konusu metnin hangi padişaha arz edildiği zikredilmemiştir.

1.2.17. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, Nov. 86⁶³

351 varaktır. Metinden önce on sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-351b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar. Müstensihî metnin sonundaki manzûmeden anlaşılırdığına göre Ahmed, istinsah tarihi 1098/1686-87'dir.

1.2.18. Fransa Millî Kütüphanesi-Paris (Bibliothèque nationale de France), Turc 72⁶⁴

327 varaktır. Metinden önce 9 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 7b-327a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi 1084/1673-74'tür.

1.2.19. Fransa Millî Kütüphanesi-Paris, Supplement turc 1034⁶⁵

284 varaktır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.20. Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi-Rodos, 11⁶⁶

252 varaktır (İlk varak numaralanmamış ve 36'dan sonra iki varğa, 63'ten sonra da bir varğa numara konulmamıştır). Metinden önce 6 sayfalık bir fihrist vardır. Metnin Kanûnî dönemine ait bölümü ob-100b arasında yer alır. 101. varak boştur. Bu varaktan sonra numaralama ı'den başlatılmıştır. II. Selim'in cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar olan bölüm yeni numaralama ile 1b-147b arasındadır.

62 Karl Wilhelm Zetterstéén, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala* (Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B., 1930), No. 488, 331-332.

63 Zetterstéén, *Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*, No. 489, 332.

64 Edgar Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale* (Paris: Bibliothèque Nationale, 1932, 1933), No. 72, 1/27-8.

65 Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs*, No. 1034, 2/140.

66 Bekir Şahin vd., *Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2013), No. 1146, 419.

1.2.21. Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi-Rodos, 27/1⁶⁷

147 varaktır. Zahriyede *Gazavât-ı Sultân Süleymân* yazılıdır. Metinden önce 3 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 1b-95b arasında yer alır. Eksik nüsha olup Kanûnî'nin cülûsundan vefatına kadar (926-974/1520-1566) (matbu nüsha 1. cilt 42810'a kadar) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi Cemâziyelâhîr 1050/Eylül-Ekim 1640'tır. 96. varak boştur. 97b-147b arasında Koçi Bey'in 1640'ta Sultan İbrahim'e sunduğu ıslahatnâme vardır.

1.2.22. Torino Kraliyet Kütüphanesi (Biblioteca Reale di Torino), Orient. 11, T5⁶⁸

II+178+II varaktır. Metinden önce 8 sayfalık bir fihrist vardır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihî Ma'cûnî Dede-zâde es-Seyyid Ahmed b. es-Seyyid Mustafa'dır.

1.2.23. Torino Kraliyet Kütüphanesi, Orient. 51, T6⁶⁹

315 varaktır. Müstensihî İbrahim b. Süleyman, istinsah tarihi 12 Şevval 1148/25 Şubat 1736'dır.

1.2.24. John Rylands Üniversitesi Kütüphanesi-Manchester, Ms. 161⁷⁰

(1)+5+229+1+(1) varaktır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.25. John Rylands Üniversitesi Kütüphanesi-Manchester, Ms. 162⁷¹

1+336+2 varaktır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.26. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi-Saraybosna, 7533⁷²

281 varaktır (11. varak eksiktir, ayrıca 144'den 165'e atlanarak hatalı numaralama yapılmıştır). Metinden önce 9 sayfalık bir fihrist vardır. Metin 6b-301b arasında yer alır. Sondan bazı varakları eksik olup Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi dönüşü Diyarbakır'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrılmasına kadar (926-1048/1520-1639) olan olayları kapsar.

1.2.27. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi-Saraybosna, 94⁷³

153 varaktır. Eksik nüsha olup III. Murad'ın cülûsundan IV. Murad'ın vefatına (982-1049/1574-1640) (matbu nüsha 2. cilt) olan olayları kapsar. Müstensihî Kadı-zâde Mehmed Enver b. Bekir Sıdkı, istinsah tarihi 7 Zilhicce 1347/16 Mayıs 1929 ve istinsah yeri Saraybosna'dır.

67 Şahin vd., *Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, No. 1159, 423.

68 Aldo Gallotta, "I Manoscritti Turchi della Biblioteca Reale di Torino", *Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno*, ed. Renato Traini (Roma: Università di Roma "La Sapienza", 1984), 1/352[4]-353[5].

69 Gallotta, "I Manoscritti Turchi della Biblioteca Reale di Torino", 1/353[5].

70 Jan Schmidt, *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester* (Leiden-Boston: Brill, 2011), No. 161, 265-7.

71 Schmidt, *A Catalogue of the Turkish Manuscripts*, No. 162, 267-8.

72 *Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library Sarajevo*, haz. Zejnil Fajić (Londra-Saraybosna: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1999), No. 3593, 5/378.

73 *Ghazi Husrev-Bey Library Sarajevo*, No. 3594, 5/378-379.

1.2.28. Avusturya Milli Kütüphanesi-Viyana (Österreichische Nationalbibliothek), Cod. A.F. 241 (127)⁷⁴

495 varaktır. Metinden önceki numaralanmamış 7 varakta ayrıntılı bir fihrist vardır. Metin 1b-494b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. İstinsah tarihi 5 Zilkade 1079/6 Nisan 1669'dur.

1.2.29. Avusturya Milli Kütüphanesi-Viyana, Cod. H. O. 44⁷⁵

317 varaktır. Metin 1b-317b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar.

1.2.30. Avusturya Devlet Arşivi-Viyana (Österreichisches Staatsarchiv), AT-OeStA/HHStA Or HS 266⁷⁶

216 varaktır (İki varağa 76 numarası verildiği için mevcut numaralamada 215 varak görünmektedir). Mevcut numaralamaya göre metin 1b-215a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar. Nüsha, Viyana'daki Şarkiyat Akademisi'nde (Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie zu Wien) iken daha sonra diğer bütün belgelerle birlikte Avusturya Devlet Arşivi'ne devredilmiştir.

1.2.31. Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana), Vat.turc. 85⁷⁷

234 varaktır. Metin 1b-234 arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsar.

1.2.32. Erfurt Üniversitesi Gotha Araştırma Kütüphanesi (Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt), Ms. orient. T 151⁷⁸

267 varaktır. Baştan 29 varak eksik olup matbu nüshanın 1. cilt 63. sayfasında yer alan Şeyhülislam Ebusuûd Efendi'nin (ö. 1574) oğluna yazdığı tezkire ile başlamaktadır. Orijinal numaralama ile 297-300 arası 4 varak boştur. 927-1049/1521-1640 arasındaki olayları kapsayan asıl metin 30a-254b arasında yer alır. 255a-296b arasında Timışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in kaleme aldığı, Sultan İbrahim'in cülüsundan IV. Mehmed devrinde Gürcü Koca Mehmed Paşa'nın veziriazam oluşuna kadar (1049-1061/1640-1651) olan olayları kapsayan zeyil vardır.

74 Gustav Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien* (Viyana: Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1865), No. 1057, 2/263-4.

75 Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften*, No. 1058, 2/264.

76 Krafft, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften*, No. 26, 1016.

77 Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana-Vaticani-Barberiniani-Borgiani-Rossiani, Chigiani* (Vatikan: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1953), 69.

78 Pertsch, *Die türkischen Handschriften*, No. 151, 2/123-4.

1.2.33. Akademik Diller ve Medeniyetler Kütüphanesi-Paris (Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations-BULAC), Ms. Turc. 103⁷⁹

193 varaktır. İrili ufaklı çok sayıda risalenin bir arada bulunduğu yazmada *Peçevî Tarihi*'nin 6 sayfalık fihristi 3b-5b arasındaki yer alır. 6a-7a boştur. 7b'de "Târih-i Hâce" yazılıdır. Peçuylu eserinin hemen başında, Osmanlıda kullanılan başlık ve kavukların tarihçesini Hoca Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1599) *Tâcü't-Tevârih*'inden iktibas ederek yazdığı için böyle bir yanılığa düşülmüştür. Metin baştan bir sayfa eksik olup 20a-149a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. 149a-172a arasında Tımışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in kaleme aldığı, Sultan İbrahim'in cülûsundan IV. Mehmed devrinde Gürcü Koca Mehmed Paşa'nın veziriazam oluşuna kadar (1049-1061/1640-1651) olan olayları kapsayan bir zeyil vardır. Yazmadaki diğer risalelerden 174b-178a arasında "Hâ-i mühmele ile hâ-i mu'cemeyi fark için müstâmel olan bazı lügatler Ahteri'den intihâb olunmuşdur.", 178a-187a arasında "Vâkî'a-nâme-i Veysî Efendi-i Üskübî" (Bu risalenin sonunda "evâil-i Rebiyülâhir 1063/Mart 1653, Tımışvar" kaydı vardır), 187a-193b arasında Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1600) *Mir'âtü'l-Avâlim*'i (Bu risalenin sonunda "evâsıt-ı Rebiyülâhir 1063/Mart 1653, Tımışvar" kaydı vardır) sayılabilir.

Yazmada mevcut Belgradî Mustafa b. Ahmed'e ait *Peçevî Tarihi* zeylinin, Gürcü Koca Mehmed Paşa'nın veziriazam olduğu 15 Zilkade 1061'e (30 Ekim 1651) kadar geldiği ve zeylin sonunda bir istinsah tarihi olmasa da yazmada mevcut müteakip risalelerin sonunda "evâil-i Rebiyülâhir 1063/1-10 Mart 1653, Tımışvar" kaydından aradaki farkın 1 sene 4 ay olduğu anlaşılır ki yazmanın Belgradî'nin kendi hattı olduğu ve Tımışvar'da defterdarker yazdığı tahmin edilebilir.

1.2.34. Rusya Millî Kütüphanesi-St. Petersburg (National Library of Russia), 530⁸⁰

332 varaktır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Müstensihi Hüseyin b. Kâsım, istinsah tarihi Safer 1104/Ekim/Kasım 1692 ve istinsah yeri Midilli'dir.

1.2.35. Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü-St. Petersburg (The Institute of Oriental Manuscripts (IOM) of the Russian Academy of Sciences), 28⁸¹

Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

79 *Bibliothèque universitaire des langues et civilisations* (Erişim 19 Ağustos 2023).

80 Dorn - Rost, *Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaux*, No. 530, 474-5.

81 Bernhard Dorn, *Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg* (St. Petersburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1846), No. 28, 382.

1.2.36. Saksonya Eyalet Kütüphanesi-Dresden Eyalet Üniversite Kütüphanesi (Sächsische Landesbibliothek-Staats- und Universitätsbibliothek Dresden-SLUB), Mscr.Dresd. Eb.381⁸²

318 varaktır (İlk varak numaralanmamıştır). Metinden önce fihrist için hazırlanmış ancak doldurulmamış 5 sayfa vardır. Metin ob-318a arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. ob-63a arasındaki varakların derkenarında Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü'r-Tevarih*'inin, Yavuz Sultan Selim'in cülüsundan vefatına kadar (918-926/1512-1520) olan bölümü vardır. Devamında 63b-102b arasındaki derkenarda Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Fusûlü'l-Hall ve'l-Akd ve Usûlü'l-Harc ve'n-Nakd* isimli eseri yer alır. Müstensih el-Hâc Ali b. Mustafa, istinsah tarihi olarak ilkinin sonuna Receb 1095/Haziran-Temmuz 1684, ikincisinin sonuna evâhir-i Şaban 1095/Ağustos 1684 yazmıştır.

1.2.37. Londra SOAS Üniversitesi [SOAS University of London (School of Oriental and African Studies)], Ms. 14448⁸³

196 varaktır. Metinden önce 8 sayfalık bir fihrist vardır. Sonradan yapılan numaralamaya göre metin 8b-196b arasında yer alır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.38. Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, Or. 1311⁸⁴

2+346+3 varaktır. Metin 1b-346a arasında yer alır. Başı eksiktir. Matbu nüshanın 1. cilt 363. sayfasında yer alan kahvenin Anadolu'ya gelişi ile başlayıp IV. Murad'ın vefatına kadar (962-1049/1555-1640) olan olayları kapsar. Müstensihi Derviş Mustafa b. Mehmed el-Yavaşi, istinsah tarihi 23 Cemâziyelevvel 1068/26 Şubat 1658'dir.

1.2.39. Ayetullah Mar'aşi Necefî Büyük Kütüphanesi-Kum, 6688⁸⁵

502 varaktır. Kanûnî'nin cülüsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar.

1.2.40. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzulî Adına El Yazmaları Enstitüsü Kütüphanesi-Bakü, 11646

305 varaktır. Metinden önce 10 sayfalık bir fihrist vardır. Eksik nüsha olup Kanûnî'nin cülüsundan III. Murad'ın vefatına kadar (926-1003/1520-1595) olan olayları kapsar. Metnin sonuna, III. Murad'ın vefatı ve şahsiyeti ile ilgili 4,5 sayfa ve Edirnevî Kâtib Mehmed Efendi'den naklen bir sayfa ilave yapılmıştır. İstinsah tarihi 18 Ramazan 1063/12 Ağustos

82 Henricus Orthobius Fleischer, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis* (Leipzig: 1831), No. 381, 60; Karl Falkenstein, *Beschreibung der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (Dresden: Walther'sche Hofbuchhandlung, 1839), 280.

83 *Fihrist* (Erişim 14 Temmuz 2023).

84 Peter de Jong - Michael Jan de Goeje, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae* (Leiden: E.J. Brill, 1865), No. 955, 3/30-31; Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands* (Leiden: Legatum Warnerianum in the Library of the University of Leiden, 2002), 2/4-7.

85 *Ayat-Allah el-Uzma Mar'aşi Nacafî Büyük Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğu*, haz. Hüseyin Muttaki (Kum: Gencine-i Cihâni-yi Mahtûtât-i İslâmî, 2002), 1/31-33; *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*, haz. Şadi Aydın (İstanbul: Timaş, 2008), 20.

1653, istinsah yeri İstanbul'dur. İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, NEKTY02600 ile bire bir aynıdır.

1.2.41. Syed Muhammad Naquib al-Attas Kütüphanesi-Kuala Lumpur [International Institute of Islamic Thought and Civilisation (ISTAC-IIUM)], MSS TURKISH 174⁸⁶

244 varaktır. Başta iki sayfa hâlinde Osman Gazi hakkında kısa bir bilginin yanı sıra padişahların cülûs seneleri ile saltanat müddetleri yazılıdır. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsar. Akabinde Tımışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed'in kaleme aldığı zeylin, Sultan İbrahim'in cülûsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan bölümü vardır.

1.3. Kayıp Nüshalar

Tımışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed, *Peçevî Tarihi*'ne yaptığı zeyline başlarken *Peçevî Tarihi*'ni İstanbul'da Süleymaniye Medresesi müderrislerinden Mostarî İsa Efendi'nin elinde olan ve Peçuylu'nun kendi eliyle yazdığı müellif nüshasından aynıyle istinsah ettiğini belirtmektedir. Onun bıraktığı yerden devam etme düşüncesiyle zeyle başladığını ve o esnada tarihin 1059 olduğunu ifade etmektedir.⁸⁷ Kayıp olan müellif nüshasıyla ilgili bilgi ne yazık ki ancak bu kadardır.

Joseph von Hammer (ö. 1856), 1822'de yayınlanan bir makalesinde Stiftsbibliothek zu Kremsier'de muhafaza edilen bir *Peçevî Tarihi* nüshası hakkında bilgi vermektedir.⁸⁸ Bu kütüphane şu anda Çekya'nın Kroměříž şehrinde Başpiskoposluk Sarayı (Arcibiskupský zámek) bünyesinde. Hammer'in verdiği bilgiye göre nüsha 926-1049 arasındaki olayları kapsamaktadır. Müstensihi Peçuy Mevlevî Tekkesi Şeyhi Mehmed Mevlevî, istinsah tarihi selh-i Cemâziyelâhîr 1079/4 Aralık 1668, istinsah yeri Peçuy'dur. Müstensih ayrıca bu nüshayı müellif nüshasından istinsah ettiğini belirtmektedir. Aradan bir asır geçtikten sonra Babinger, Hammer'in bahsettiği bu nüshanın izini sürmek için Kremsier'e gittiğini ancak çabalarının boşa çıktığını yazmaktadır.⁸⁹

Kayıp nüshalara diğer bir örnek, Fransız şarkiyatçı Antoine Isaac Silvestre de Sacy'ye (ö. 1838) ait kütüphanenin satışı için ölümünden sonra yayınlanan müzayedede kataloglarından birinde geçen yazmadır.⁹⁰ Katalogdaki bilgilere göre 212 varak olan bu nüsha Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsamaktadır.

Nerede olduğunu tespit edemediğimiz diğer bir nüsha, 2017'de İstanbul'da yapılan bir müzayedede el değiştiren yazmadır. Müzayedede şirketinin kayıtlarına göre yazmanın müstensihi Mehmed b. İbrahim, istinsah tarihi 1071/1660-61'dir.⁹¹

86 IIUM Dar al-Hikmah Library (Erişim 15 Temmuz 2023).

87 Peçuylu İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı, 206), 356a.

88 Joseph von Hammer, "Beiträge zur Biographie osmanische Geschichtsschreiber", *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, ed. Joseph von Hormayr (Viyana: Franz Härter, 1822), 13/170-172.

89 Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, 194; a.mlf., *Osmanlı Tarih Yazarları*, 213-214.

90 *Bibliothèque de M. le Baron Silvestre de Sacy: Manuscrits-Tables générales*, ed. Gaudin de Lagrange (Paris: Romain Merlin, 1842), No. 354, 3/61.

91 *İstanbul Müzayedede* (Erişim 13 Temmuz 2023).

Bütün bunların dışında, kütüphanelerin henüz tasnifi yapılmamış koleksiyonlarında veya şahsî kitaplıklarda başka *Peçevî Tarihi* nüshalarının da olabileceği düşünülebilir.

1.4. Hatalı Kütüphane Kayıtları

İnternetteki katalog kayıtlarında *Peçevî Tarihi* olarak geçtiği hâlde aşağıdaki üç yazmanın dijital kopyaları incelendiğinde başka eserler olduğu anlaşılmıştır.

Ankara'daki Millî Kütüphane'de bulunan 06 Mil Yz B 565/1 kayıt numaralı yazma, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin başı ve sonu eksik *Künhü'l-Abbâr* parçasıdır. Yine aynı kütüphanedeki 06 Mil Yz A 7731/1 kayıt numaralı yazma, Ramazan-zâde Mehmed Çelebi'nin (ö. 1571) *Târih-i Nişâncı Mehmed Paşa* isimli eseridir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndaki Bel_Yz_K.000652 kayıt numaralı yazma ise Rıdvan Paşa-zâde Abdullah Efendi'nin tarihidir.

2. *Peçevî Tarihi* Nüshalarının Sınıflandırılması

Yukarıda tanıtılan 83 adet nüshayı muhteva bakımından altı gruba ayırabiliriz:

a. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsayan tam nüshalar: 40 adet.

b. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1049/1520-1640) olan olayları kapsayan nüshalar: 12 adet.

Bu iki grup arasında sadece, 10-15 satırın bulunduğu bir paragraftık metin farkı vardır.

c. Kanûnî'nin cülûsundan IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (926-1045/1520-1635) olan olayları kapsayan nüshalar: 11 adet.

d. Dijital kopyası elde olmadığı ve katalog bilgileri de bulunmadığı için muhtevasının ayrıntıları bilinmeyen nüshalar: 5 adet.

e. Eksik nüshalar: 14 adet.

f. Sadece zeyil bulunan nüsha: 1 adet.

Sadece zeyil bulunan bir nüshanın yanı sıra diğer 82 nüshadan 10 tanesinin esas metinlerinin devamında ayrıca zeyil de bulunmaktadır.

3. *Peçevî Tarihi* Zeyilleri

Zeyilli 10 adet nüshanın 6 adedi (Bağdat Köşkü, 206; Gotha, Ms. orient. T 151; BULAC, Ms. Turc. 103; Ragıp Paşa, 981; Budapeşte, Ms Török O.405 ve Kuala Lumpur, MSS TURKISH 174) ile bir adet sadece zeyil bulunan nüshadaki (III. Ahmed Kitaplığı, 3085) zeyiller, Tımışvar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan ilk 3 adedi Sultan İbrahim'in cülûsundan IV. Mehmed devrinde Gürcü Koca Mehmed Paşa'nın veziriazam oluşuna kadar (1049-1061/1640-1651) olan olayları, diğer 3 adet nüsha ile sadece zeyil bulunan nüshadaki Belgradî zeyilleri ise Sultan İbrahim'in cülûsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsamaktadır. Zeyiline başlarken kullandığı ifadelerden

1059/1649'da fiilen Tımışvar defterdarı olduğu anlaşılan Belgratlı Mustafa Bey, zeylinin yer aldığı bazı nüshalarda kendisi hakkında ilave bilgiler vermektedir. Bunlara göre babası, pek çok sefere katıldıktan sonra tekaüde ayrılmaya karar veren ebnâ-i sipâhiyândan Mâ'il Ahmed Bey'dir. Mustafa Bey Hersek sancağının Foça kasabasında doğmuş, 1045/1635-36 tarihinde evlenerek Tuna Belgrad'ına yerleşmiştir.⁹²

İki nüshada (Veliyyüddin Efendi, 2353 ve Hekimoğlu Ali Paşa, 692), Sultan İbrahim'in cülûsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan değişik bir zeyil yer almaktadır. Bu metin Belgrad'ı zeylinin yarı hacminde olup onun özeti gibidir.

Revan Köşkü, 1116'da, 8 fasıl tertibiyle 1044/1635'ten başlayıp 1052/1643'e kadar gelen değişik bir zeyil vardır.

Nihayet Kahire, 46 nüshasında, Trabzon Valisi Mehmed Paşa b. Fahrulislam Paşa'nın 1651'de azledilerek İstanbul'a geldikten sonra kaleme aldığı, Sultan İbrahim'in cülûsundan katline kadar (1049-1058/1640-1648) olan olayları kapsayan başka bir zeyil yer almaktadır.

4. Peçuylu'nun Gerçek Ölüm Tarihi

Dijital kopyaları temin edilen 40 adedi yurt içi, 8 adedi yurt dışı kütüphanelerden olmak üzere toplam 48 adet *Peçevi Tarihi* nüshası, aslında matbu nüshanın kaynağının bunlardan hangisi olduğunu ortaya çıkarmak maksadıyla etraflıca tetkik edilmiştir.

Matbu nüsha da dâhil olmak üzere 49 nüsha üzerinde bir nevi edisyon kritik faaliyeti yürütülürken eldeki her bir nüshanın neredeyse bütün sayfaları gözden geçirilmiştir. Bu çalışma devam ederken bu kadar çok nüsha kopyasının elde bulunmasının bir avantajı olarak çok önemli başka bir sonuç elde edilmiştir.

Dijital kopyası elde bulunan yazmalardan üç tanesinin birer sayfasının derkenarında kayıtlı bulunan ve birbirinin aynı olan bir bilgi notu incelendiğinde, Peçuylu İbrahim Efendi'nin gerçek vefat tarihinin, hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde günü, ayı, yılı hatta saati ile verildiği görülmüştür.⁹³

Derkenarlardaki notta yazılı bilgi şu şekildedir:

سنه ١٠٥٤

اشيو تواریخی تحریر و ایجاد ایدن پچویلی مرحوم قیودان زاده دیمغیله معروف دفتر دار ابراهیم پاشا اشبو ماه ذی القعدة شریفه نك یکر می اوچنجی کیجه سی که روز شنبه کیجه سیدر صباحه قریب فوت اولمشدر کانون ثانی نك اون برنجی کونیدر ساعت (سال) طقوزده در فی سنه اربع و خمسین و الف من له العز والشرف

92 Peçuylu İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, 3085), 2a; a.mlf., *Târîh-i Peçevi* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 981), 255a.

93 Peçuylu İbrahim Efendi'nin gerçek vefat tarihi, Ankarada düzenlenen uluslararası bir kongrede, 9 Haziran 2023 günü sunduğum bir bildiriyle açıklanmıştır. Bildiri metni için bk. İbrahim Pazan, "Copies of Peçevi History Manuscripts and Determination of Peçevi İbrahim Efendi's Death Date", *Ankara International Congress on Scientific Research-VIII, June 9-11, 2023/Ankara, Türkiye, The Proceedings Book*, ed. Abdülmecid Gültaş (Ankara: IKSAD Yayınevi, 2023), 8-14.

“Vefât

Sene 1054

İşbu tevârîhi tahrîr ü icâd iden Peçûylü merhûm Kapudan-zâde dimekle ma'rûf Defterdâr İbrâhîm Paşa işbu mâh-ı Zilkâ' de-i şerifenün yigirmi üçüncü gicesi ki rûz-ı Şenbih gicesidir, sabâha karîb fevt olmışdur. Kânûn-ı sâninün on birinci günüdür. Sâ'at (“Sâl” yazılmıştır) dokuzdadur. Fi sene erba'a ve hamsîn ve elf men lehü'l-‘izzü ve ş-şeref⁷⁹⁴ (Bk. Resim 1).

Yukarıdaki not, elde dijital kopyası bulunan 48 adet *Peçevi Tarihi* nüshasından üç tanesinde yer almaktadır. Ne yazık ki bu nüshaların müstensihî, istinsah yeri ve istinsah tarihi belli değildir. Dolayısıyla notu yazan kişinin kimliği konusunda şu an için bir bilgi sahibi değiliz. Şu kadar var ki notu yazış tarzından, yazdığı anda veya geçmişinde bir devlet görevlisi olduğu anlaşılan bu şahıs, lakabını, mesleğini ve rütbesini belirttiğine göre Peçuylu'yu yakından tanımaktadır. Zaten söz konusu notu Peçuylu'nun vefat ettiği gün yazdığına göre Peçuylu ile aynı yerde yaşamaktadır ve vefatından aynı gün haberdar olmuştur. Ne yazık ki bu şehrin Budin mi yoksa Peçuy mu olduğunu belirtmemiştir. Notta Peçuylu'nun lakabı “Kapudan-zâde” olarak verilmektedir ki babasının veya dedelerinden birinin kaptanlık yaptığını gösterir. Bu yeni bir bilgi olup Peçuylu eserinde böyle bir lakaptan hiç bahsetmemektedir.

Notta Peçuylu'nun vefat tarihi 23 Zilkade 1054 Cumartesi olarak belirtilmiştir ki Türk Tarih Kurumunun tarih çevirme programını kullanarak miladîye çevirdiğimizde 21 Ocak 1645 tarihini vermekte ve günü de Cumartesi olarak örtüşmektedir. Ayrıca Peçuylu'nun sabaha karşı ve saat dokuzda vefat ettiği belirtilmiştir. Bu ise ezanî saat ile güneşin batmasından 9 saat sonrasını göstermektedir. Notu yazan şahıs Peçuylu'nun vefat gününü, 11 Kanunusani yani 11 Ocak olarak da belirtmiştir. Bulduğumuz miladî tarih ile arasındaki 10 günlük fark, o yıllar için Jülyen takviminin Gregoryen takviminden 10 gün geride olmasından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Peçuylu İbrahim Efendi'nin kaleme aldığı ancak bir isim koymadığı eseri, *Peçevi Tarihi* ismiyle meşhur olmuştur. Eserin tam nüshaları, Kanûnî Sultan Süleyman'ın cülûsundan IV. Murad'ın vefatına kadar (926-1049/1520-1640) vuku bulan olayları kapsar. Yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerde tespit edilen 83 adet nüshadan 40 tanesi tam nüshadır. 12 adet nüsha ile tam nüshalar arasında sadece IV. Murad'ın vefatını anlatan bir paragraflık metin farkı bulunur. 11 adet nüsha IV. Murad'ın Revan Seferi'nden İstanbul'a dönüşüne kadar (1045/1635) gelir. 14 adet nüsha eksiktir. Dijital kopyası elde edilemeyen nüshalardan 5 tanesinin katalog bilgilerinde, muhtevalarıyla ilgili bilgi yoktur. Bir nüshada eserin metni yoktur, sadece bu esere yapılan zeyillerden biri vardır. Bu nüshanın dışındaki diğer 82 nüshadan 10 tanesinde, esas metinlerinin devamında ayrıca zeyil de bulunmaktadır.

94 Peçuylu İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, 1116), 212b; a.mlf., *Târîh-i Peçevi* (Rodos: Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi, 11), 129b; a.mlf., *Târîh-i Peçevi* (Viyana: Avusturya Devlet Arşivi, Or HS 266), 208a.

Bunlardan 6 tanesi ile sadece zeyil bulunan nüshada, Tımışyar Defterdarı Belgradî Mustafa b. Ahmed tarafından kaleme alınan zeyil vardır. İki nüshadaki zeyil, Belgradî zeyilin yarı hacminde olup onun özeti gibidir. Bir diğer nüshada 8 fasıl olarak düzenlenmiş değişik bir zeyil vardır. Kahire'deki nüshalardan birinde ise Trabzon valilerinden Mehmed Paşa b. Fahrulislam Paşa tarafından kaleme alınan başka bir zeyil yer almaktadır.

Bugüne kadar yayınlarda, Peçuylu'nun vefat tarihi olarak bir müddet 1061/1651, sonraları ise 1059/1649-50 tarihi kullanılmıştır. Bu çalışma kapsamında dijital kopyaları temin edilen 48 adet *Peçevî Tarihi* nüshası etraflıca tetkik edilirken yazmalardan üç tanesinin derkenarında kayıtlı bir bilgiden yola çıkarak Peçuylu İbrahim Efendi'nin vefat tarihi tam olarak tespit edilmiştir. Söz konusu nüshaların birer sayfasının derkenarındaki ifadelerden bu notun, müellifin vefat ettiği gün düştüğü anlaşılmaktadır. Buna göre Peçuylu İbrahim Efendi 23 Zilkade 1054 (21 Ocak 1645) Cumartesi günü sabaha karşı vefat etmiştir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Kaynaklar, Araştırmalar ve İnceleme Eserler

- Ahmed Refik. *Geçmiş Asırlarda Türk Hayâtı, Âlimler ve Sanatkârlar (900-1200)*. İstanbul: Kütübhâne-i Hilmi, 1924.
- ‘Ali Hilmi el-Dağıştânî. *Fibristü’l-kütübi’t-Türkiyyeti’l-mevcûde fi’l-kütübhâneti’l-Hidîviyye*. Kahire: el-Matba’atü’l-Osmâniyye, 1306.
- Ayat-Allah el-Uzma Maraşi Nacafi Büyük Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğu*. haz. Hüseyin Muttaki. Kum: Gencine-i Cihânî-yi Mahtûtât-i İslâmî, 2002.
- Babinger, Franz. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Bibliothèque de M. le Baron Silvestre de Sacy: Manuscrits-Tables générales*. ed. Gaudin de Lagrange. Paris: Romain Merlin, 1842.
- Bloch, Edgar. *Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale*. 2 Cilt. Paris: Bibliothèque Nationale, 1932, 1933.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: 1333, 1333, 1342.
- Catalogue of the Arabic, Turkish, Persian and Bosnian Manuscripts in the Ghazi Husrev-Bey Library Sarajevo*. haz. Zejnil Fajčić. Londra-Saraybosna: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1999.
- Dorn, Bernhard. *Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*. St. Petersburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1846.
- Dorn, Bernhard - Rost, Reinhard. *Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de St. Petersburg*. St. Petersburg: l’Académie Impériale des Sciences, 1852.
- Erdoğan, Ayşenur. “Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Vakanüvis Notları ve Eksik Bir ‘Peçevi Tarihi’ Nüshası”. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (2019), 102-111.
- Falkenstein, Karl. *Beschreibung der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden*. Dresden: Walther’sche Hofbuchhandlung, 1839.
- Fibrisü’l-mahtûtâtî’t-Türkiyyeti’l-Osmâniyye elletî iktenethâ Dâru’l-kütübi’l-kavmiyye münzû ‘âm 1870 hattâ nihâyeti 1980*. 4 Cilt. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmmeti li’l-Kitâb, 1987-1992.
- Fleischer, Henricus Orthobius. *Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis*. Leipzig: 1831.
- Flemming, Barbara. *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland-Türkische Handschriften*. 5 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1968-1981.
- Flügel, Gustav. *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Viyana: Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1865.

- Fodor, Pál. "Egy pécsi származású oszmán-török történetíró, Ibrahim Pecsevi". *Pécs a bódoltság korában* "Tanulmányok (Pécsi Mozaik 2.). ed. Szakály Ferenc - Vonyó József. 142-168. Pécs: Kronosz Kiadó - Pécs Története Alapítvány, 2012.
- Fodor, Pál. "Pécs (Peçuy) Kökenli Bir Osmanlı Tarih Yazarı: İbrahim Peçevi". çev. Erdal Çoban. *Abdülkadir Özcan'a Armağan, Taribin Peşinde Bir Ömür*. haz. Hayrunnisa Alan vd. 203-237. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Gallotta, Aldo. "I Manoscritti Turchi della Biblioteca Reale di Torino". *Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno*. ed. Renato Traini. 1/349[1]-372[24]. Roma: Università di Roma "La Sapienza", 1984.
- Gülakan, Sevda. *Peçevi Tarihi (Yazma Nüshaların Tanıtımı, 1b-20b Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Hammer, Joseph von. "Beiträge zur Biographie osmanische Geschichtsschreiber". *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. ed. Joseph von Hormayr. 13/170-172. Viyana: Franz Härter, 1822.
- Hanifzâde Ahmed Tâhir. *Âsâr-ı Nev: Nova Opera* (Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn: Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum*. nşr. Gustavus Fluegel. 7 Cilt. 6/525-646. Londra: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1852).
- İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*. haz. Şadi Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloqları (Türkçe Tarih Yazmaları-Türk Tarihine Ait Eserler)*. 11 Fasikül. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1943-1962.
- Jong, Peter de - Goeje, Michael Jan de. *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*. Leiden: E.J. Brill, 1865.
- Karácson, Imre. "Peçevi İbrâhim'in Terceme-i Hâli". *Türk Derneği* 1/3 (1327), 89-96.
- Karakoç, Birsel vd. "Ottoman and Chaghatay Manuscripts at Uppsala University Library". *Turcologica Upsaliensia: An Illustrated Collection of Essays*. ed. Éva Á. Csató vd. 145-166. Leiden: Brill, 2020.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*. 2 Cilt. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1961.
- Kraelitz, Friedrich von. "Der osmanische Historiker İbrâhim Peçewi". *Der Islam* 8 (1918), 252-260.
- Krafft, Albrecht. *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Orientalischen Akademie zu Wien*. Viyana: 1842.
- Kut, Günay. *Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1989.
- Parlatır, İsmail – Hazai, György. *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007.
- Pazan, İbrahim. "Copies of Peçevi History Manuscripts and Determination of Peçevi İbrahim Efendi's Death Date". *Ankara International Congress on Scientific Research-VIII, June 9-11, 2023/Ankara, Türkiye, The Proceedings Book*. ed. Abdulmecid Gültaş. 8-14. Ankara: IKSAD Yayınevi, 2023.

- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281, 1283.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. Gotha: Erfurt Üniversitesi Gotha Araştırma Kütüphanesi, Ms. orient. T 151.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı, 3085.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı, 206.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, 1116.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 981.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. Rodos: Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi, 11.
- Peçuyly İbrahim Efendi. *Târih-i Peçevî*. Viyana: Avusturya Devlet Arşivi, Or HS 266.
- Pertsch, Wilhelm. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin - Verzeichniss der türkischen Handschriften*. Berlin: A. Asher & Co., 1889.
- Pertsch, Wilhelm. *Die orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha: Die türkischen Handschriften*. Viyana: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1864.
- Rieu, Charles. *Catalogue of Turkish Manuscripts in the British Museum*. Londra: British Museum, 1888.
- Rossi, Ettore. *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana-Vaticani-Barberiniani-Borgiani-Rossiani, Chigiani*. Vatikan: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1953.
- Schmidt, Jan. *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- Schmidt, Jan. *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*. 3 Cilt. Leiden: Legatum Warnerianum in the Library of the University of Leiden, 2002.
- Şahin, Bekir vd. *Rodos Fetih Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2013.
- Tornberg, Carl Johan. *Codices Arabici, Persici et Turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsaliensis*. Uppsala: Impensis R. Universitatis Upsaliensis, 1849.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm. *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B., 1930.

2. İnternet Erişimleri

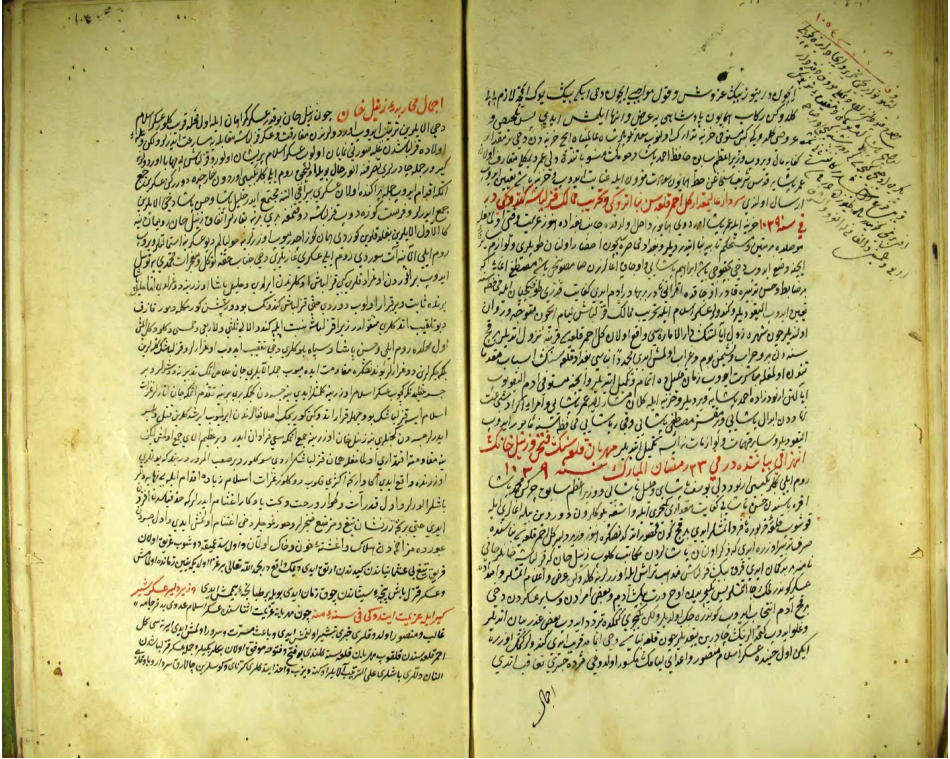
- bina.bulac.fr. Erişim 19 Ağustos 2023. <https://bina.bulac.fr/TURC/MS.TURC.103>
- bl.uk. Erişim 20 Ağustos 2023. https://searcharchives.bl.uk/primo-explore/fulldisplay?vid=IAMS_VU2&docid=IAMS032-003689849&context=L
- fihrst.org.uk. Erişim 14 Temmuz 2023. https://www.fihrist.org.uk/catalog/manuscript_8015

hikmahlib.iium.edu.my. Erişim 15 Temmuz 2023. <https://hikmahlib.iium.edu.my/cgi-bin/koha/opac-MARCdetail.pl?biblionumber=500419>

istanbulmuzayede.com. Erişim 13 Temmuz 2023. <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/106397/yazma-eser-tarih-i-pecevi-mehmed-bin-ibrahim-ketebeli-hicri-1071-miladi-1660-t>

qalamos.net. Erişim 12 Temmuz 2023. https://www.qalamos.net/receive/DE1Book_manuscript_00029509;jsessionid=AC84D1A62EF039E803E5353CC7BE4F99?lang=en

Peçuylu İbrahim Efendi'nin vefat tarihini bildiren bilgi notunun bulunduğu üç adet Peçevî Tarihi nüshasından birinin ilgili sayfası

Kaynak: Târîh-i Peçevî, Rodos Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi, 11, 129b)

Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri

WHERE IS THE OTTOMAN CITY?
THE PLACE OF FİQH IN DEFINING
A CITY AND FINÂ'S ROLE IN
DETERMINING ITS BORDERS

TURAN AÇIK*

ÖZ ABSTRACT

Osmanlı şehri hakkında bu zamana kadar hatırı sayılır bir literatür oluşmuş, fakat hâlâ şehrin tam neresi olduğu, sınırları ve aslı hüviyeti ortaya çıkarılamamıştır. Sosyo-ekonomik perspektif ve "ilerlemeci tarih algısı"yla incelenen şehir, Marksist ve liberal modernleşme kuramları çerçevesinde ve tahrir defterlerinin temin ettiği verilerin de yardımıyla iktisadî bir birim olarak değerlendirilmiştir. Bu ise anakronik tespitleri beraberinde getirmiştir. Eldeki çalışma, bizzat Osmanlıların şehirlerini hangi ilim çerçevesinde anlamlandırdıkları sorusundan hareketle, modern araştırmacının uzaktan baktığı şehri görünür kılmayı hedeflemektedir. Bunun için de şehri bütünüyle görebilmeyi temin edecek bir metot öne sürülecektir. Küllî bir ilim olarak fıkhın şehrin bütününe görebilmekteki işlevselliği, tahrir defterleri ve şer'iyye sicillerinin mukayeseli vaziyette okunması, bu metodun iki mühim dayanağı olacaktır. En nihayetinde, "nefs"i (evlerin toplamı) ve "finâ"sı (avlusu) da hesaba katılarak daha bütüncül bir Osmanlı şehir tarihi yazımının imkânları üzerine düşünmenin yolu açılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şehir Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Fıkh, Nefs, Mısır, Finâ.

The literature on the Ottoman city currently consists of a considerable corpus; however, questions like the exact location, boundaries, and the identity of a city are yet to be determined. The city has been examined from a socio-economic perspective and with an inherent "progressive perception of history", and has been evaluated as an economic unit, within the framework of Marxist and liberal modernization theories and based on data obtained from land survey (tahrir) registers. These approaches result in anachronistic conclusions. This study starts from the question of how the Ottomans themselves conceptualized their cities and thus aims to draw the contours of the city, which was only vaguely noticed by modern researchers. For this purpose, a methodology that ensures a comprehensive picture of the city will be proposed. The functional role of fiqh as a comprehensive science enabling to capture the entirety of a city, and a comparative reading of tahrir registers, and Sharia court records are the two essential foundations of this methodology. Ultimately, by taking into account the concepts of "nefs" (totality of houses) and "finâ" (courtyard), an attempt will be made to open up possibilities for a more comprehensive understanding of Ottoman urban history.

Keywords: Urban History, Ottoman Empire, Fıqh, Nefs, Mısır (Garrison Town), Finâ (Courtyard).

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 8 Temmuz 2023 | Date Received: 8 July 2023
Kabul Tarihi: 6 Eylül 2023 | Date Accepted: 6 September 2023

ATIF | CITATION

Açık, Turan. "Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 77-106. doi.org/10.54462/kadim.1324505

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, turanacak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4682-6265.

GİRİŞ

Tarihçiler, “Osmanlı şehri” hakkında nispeten uzun zamandır hatırı sayılır bir literatür vücuda getirmişlerdir. Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, M. Çağatay Uluçay, Nejat Göyünç, Özer Ergenç ve Suraiya Faroqhi gibi Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerini çalışan öncü isimlerin yanında, André Raymond, Abdul Karim Rafeq, M. A. Bakhit, Nelly Hanna, Arap şehirlerini ele almışlar; Nikolai Todorov ve Machiel Kiel gibi tarihçiler ise Balkan şehirlerini tetkik etmişlerdir. Bu temel üzerine Bruce Masters, Abraham Marcus, Dror Ze’evi, Amy Singer, Geza David ve ismini sayamayacağımız kadar çok sonraki nesil tarihçiler ile Uğur Tanyeli, Zeynep Çelik ve Çiğdem Kafesçioğlu gibi mimarlık ve sanat tarihçileri de Osmanlı şehrini kendi disiplinleri çerçevesinde tahlil etmişlerdir. Bütün bu çalışmalarda interdisipliner ya da asıl olması gereken multidisipliner yaklaşımın eksikliği her zaman hissedilmiştir. Araştırmacıların bazısı şehrin sosyal yapısını çalışmasının aslı unsuru olarak belirlerken, bir diğeri fizikî yapıyı ön planda tutmuş, kimi zaman şehrin idarî muhtevası konu edinilirken kimi zaman da iktisadî yapısı dikkate alınmıştır. Şehrin dinî boyutu ise bilhassa Gustave von Grunebaum, Jean Sauvaget ve Ira Lapidus gibi tarihçilerin çalışmaları ile literatürde yer edinen “İslâm Şehri” kavramsallaştırması ile değerlendirmeye dâhil olmuş; fakat Oryantalizmin özcü yaklaşımı ile bu şehirlerin “düzensizliği” ve İslâmî muhtevaları arasında bağlantı kurulması ve kavramın ötekileştirici tavrı bir müddet sonra eleştirilmiştir. Şehirlerin oluşumunda ve sürdürülüşünde başka faktörlerin de devreye sokulması gerektiği ifade edilmiştir.¹ Halil İnalçık ise “İslâmî sosyal kurumların aşırı idealleştirilmiş yorumu ile İslâmî normların belirleyici rolünü tamamen görmezden gelme arasında bir orta yol bulmanın zamanı geldiğini” hatırlatmıştır. Aynı zamanda bu ara yolu bulmakta şer’iye sicillerinin kaynak değerinden bahsetmiştir.²

Biz bu makale kapsamında “İslâm şehri” tartışmalarına girmeden 17. yüzyılın ortaları ve sonlarına ait Bursa şer’iye sicillerinde rastladığımız “finâ” (şehrin avlusu) kavramının temin ettiği perspektif ile Osmanlı Anadolu’sunda ve Balkanlar’da hâkim Hanefî fikhinin, bu zamana kadar neresi olduğunu tayin edemediğimiz “klasik dönem”³ Osmanlı şehrinin sınırlarını belirlemekteki rolünü ortaya koymaya çalışacağız. Önce fıkhîta şehrin nasıl kavramsallaştırıldığına bakıp bunun üzerinden Osmanlı belgelerinde sıklıkla zikredilen ve literatürde şehre işaret ettiği düşünülen “nefs”in somut olarak hangi mekâna tekabül ettiğini göstermeyi deneyeceğiz. Akabinde “finâ” kavramı nokta-i nazarından daha önce Trabzon’da “nefs-i şehirden hâric” olarak nitelendirilen ve tahrir defterlerinde yer almayan mahallelerin ve bir mahallenin alt birimi olarak nitelendirilen bazı muhitlerin “finâ” olabileceği üzerinde duracağız. Şehre dâhil olup çoğu zaman tahrir defterlerinde görmediğimiz bu muhitlerin varlığının en iyi göstergesini ise Bursa sicillerinde müşahade edeceğiz. Böylece somut vaziyette bizzat kâtipler tarafından yazılarak işaret edilen şehir merkezinin etrafındaki “finâ”lar

- 1 Zikredilen yazarların eserlerinin künyesi ve Osmanlı şehir tarihi literatürünün kısa ama faydalı bir tahlili için bk. Yunus Uğur, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 9-26.
- 2 Halil İnalçık, “Istanbul: An Islamic City”, *Journal of Islamic Studies* 1 (1990), 21.
- 3 “Klasik dönem” kavramı bu makale kapsamında, Osmanlı İmparatorluğu’nda kadı mahkemesinin yanında nizamiye mahkemelerinin ortaya çıktığı, bununla beraber fikhin yanında Batılı seküler hukuk formlarının belirdiği ve en mühimi şehircilik anlayışında kadastronun ortaya çıkmaya başladığı 19. yüzyıldan önceki geleneksel döneme işaret etmek için kullanılmaktadır. Makalede ele alınan örnekler ise daha çok 16. ve 17. yüzyıllara dairdir. 17. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde kısmen modernleşmenin başladığı iddia eden çalışmalar varsa da bu modernleşme emareleri fikhin Osmanlı şehrindeki başat rolünü ortadan kaldıran unsurlar değildir.

kısmen tespit edilerek buraların muhtevalarına dair malumat verilmeye gayret edilecek. En nihayetinde bütünüyle olmasa da eldeki veriler nispetinde belirlenen şehrin sınırları ile Osmanlı şehrinin aslı hüviyeti ve neresi olduğu da ortaya çıkmış olacak. Küllî bir ilim olarak fikhın şehrin bütününe görebilmekteki işlevselliği ile modern zamanlarda cereyan eden disiplinler parçalanmanın ve modern epistemolojinin sekülerleştirici muhtevalarının tarihsel dönemlere bakarken sebep olduğu miyopiye tedavi etmenin çareleri hakkında düşünmek de mümkün hâle gelecek.⁴ Böylece Osmanlı şehrinin İslâmî muhtevaları hususunda daha objektif tahliller yapmanın yolu açılacaktır.

1. Zamanın Örttüğü Görünmez Şehirler⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda idarî taksimat yukarıdan aşağıya eyalet, sancak, kaza, nahiy ve karye şeklinde sıralanabilir. Dikkat çekeceği üzere bu tasnifte “şehir” görünmez, çünkü Osmanlı döneminde şehir idarî bir birim değildir. Osmanlı tarihçileri nispeten uzun zamandır şehir tarihi yazmaktadırlar, fakat bunlar çoğunlukla sancak ya da kaza üzerine yapılan çalışmalardır.⁶ Osmanlıların bizzat kendilerinin isimlendirdikleri şehir neresidir? Ne yazık ki bu soruya şimdiye kadar net bir cevap verilememiştir. Bunun en mühim sebebi, modern tarihçiliğimizin şehri salt sosyo-ekonomik bir birim olarak görme ısrarıdır. Bilinçaltında ise şehri rasyonelitenin müşahhas formu olarak tahayyül etmenin getirdiği bir nicelleştirme kaygısı görülür. Uzun zaman şehir tarihlerinin bu nicelleştirme kaygısıyla çakışan tahrir defterleri kaynaklı okunması/yazılması da şehrin aslı hüviyetini idrak etmeyi engellemiştir. Tahrir defterleri ve sosyo-ekonomik perspektif ile Osmanlı şehrini ele alan araştırmacılar, “nefs”in şehir olduğu kanaatinde idirler. Fakat “nefs”in şehre tekabül etmediğini gösteren bazı durumlar, kesin bir karar verilmesine de engel olur. Nitekim Nejat Göyünç, “nefs” tabirinin genellikle “şehir, kasaba” anlamına geldiğini söylese de, 1526 tarihinde Berriyecik Kazası'nın bir “nefs”i, 141 köyü ve 43 mezraasıyla Mardin Sancağı'na dâhil olduğu dönemde, bu kazanın birçok köye sahip olmakla birlikte, kasaba ve/veya şehre rastlanmadığı, Bozulus Kanunnâmesi'nde de Berriyecik'de şehir ve pazar bulunmadığının belirtildiğini ifade eder. Dolayısıyla “Acaba nefis kadı bulunan yer midir?” şeklinde cevap ver(e)mediği bir soru ile meseleyi ister istemez muğlak bırakır.⁷ 1530 tarihli Muhasebe-i Vilâyet Defterleri'nin sistematik şekilde incelenmesi ile yapılan yeni bir çalışma da, Osmanlı şehrini “özgünlük” ve “benzerliklerine” göre “İmparatorluk ölçeğinde gruplandırmayı” hedeflerken “nefs”in şehir olduğu kanaati ile hareket etmekte, fakat şehrin neresi olduğuna da tam karar verememektedir. Çalışmada “nefs-i kaza/nahiy/karye gibi terimlerle anılan 700'e yakın yerleşim merkezi ‘şehir’ kabul edilebilir”⁸ denilerek “nefs”in şehri belirlemedeki baskın rolü, “nefs-i karye”

- 4 Mimarlık tarihi yazımındaki benzer sekülerleştirici tavrı Gülru Necipoğlu şu şekilde dile getirir: “Birkaç istisnaıyla, Türk Mimarlık tarihçilerinin çoğunlukla laik ve seküler anlatıları, Sinan'ın eserlerinin ortaya çıktığı dinî, kültürel, sosyal ve siyasi bağlamları hafife alır.” Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 18.
- 5 Başlıktaki “Görünmez Şehirler” ifadesi İtalo Calvino'nun *Görünmez Kentler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019) isimli kitabından mülhem kullanılmıştır.
- 6 Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Şehir Tarihi* 3/6 (2005), 70-73.
- 7 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 56.
- 8 Yunus Uğur, “Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilâyet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/48 (2020/1), 40. Şer'iyye sicillerini kaynak olarak kullanmasına rağmen şehrin fikhî muhtevalarını yeteri kadar idrak edemeyen bir çalışmadaki benzer kararsızlık için bk. Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 67-70.

terkibinde bile şehir görmeyi beraberinde getirir. Hâlbuki *köy* olan bir yerin merkezinin nasıl şehir addedileceği ilk bakışta anlaşılammaktadır.⁹

Osmanlı şehrini göremeyişimizin en mühim sebebi “ilerlemeci tarih algısı”dır. Modern zamanlarla birlikte vurgu mekândan çok zamana kaymıştır.¹⁰ Modern felsefe için de zaman, mekândan daha ayrıcalıklı hâle gelir.¹¹ Ayrıca “kapitalist örgütlenme ve sermaye” açısından mekân, nicelleşerek kârı maksimize edecek bir araç olur.¹² Oryantalizmin Batı-Doğu dikotomisinde olduğu gibi mekân modern zamanlarda gerçek hüviyetinden ziyade, ilerlemeci tarih algısı üzerinden zamanda ileri ve geri olana işaret eder. Böylece modern biçimiyle Osmanlı tarihçiliği de örneğin şehir tarihi yazıyor olsa bile mekânın gerçek hüviyetini ortaya çıkarmak yerine, sosyo-ekonomik perspektifle şehrin ne kadar Batılı, dolayısıyla zamanda ileri ya da geri olduğunu tahlil etme kaygısı taşır.¹³ İlk dönem Oryantalist çalışmalar, “durağan toplum” hipotezi üzerinden Osmanlı/İslâm toplumlarını Batılılaşamadıkları gerekçesi ile tarihin dışına iterken Oryantalizmin ikinci dönemi olarak niteleyebileceğimiz süreçte “çoğul moderniteler” yaklaşımı bağlamında yapılan çalışmalar, “Modernleşen Osmanlı/İslâm” hipotezi ile bu sefer de Batı (zamanda ileri olan) ile mukayese edildiğinde, “güdük” bir modernleşmenin cereyan ettiğini iddia ederler. Her iki bakış açısı da zaman/gelişme sabiteli ve Avrupa merkezlidir. “Gelişme sosyolojisi” eksenli bu tahliller, en nihayetinde hâlâ dünya ekonomisinin merkezine sermaye birikimini ve çevreye de sosyo-ekonomik azgelişmişlik rolünü biçerler.¹⁴ Weberyen “ideal şehir tipi” de Osmanlı şehir tarihçi-

- 9 Turan Açık'ın gösterdiği ve ileride temas edileceği üzere örfî/ıdarî taksimatta “karye” olarak zikredilen bazı köyler, Cuma namazı kılınan cämileri olması nedeniyle şer’î/fikhî açıdan şehir hükmündedirler. Turan Açık, “Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehir Hükmünde Köyler”, *History Studies* 13/1 (2021), 51-68. Dolayısıyla tahrir defterlerindeki verilerin “coğrafi bilgi sistemleri” gibi teknolojinin getirdiği olanaklarla toplu halde değerlendirilebildiği ve harita üzerinde somutlaştırılarak Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik dinamiklerinin ortaya çıkarıldığı Uğur’un çığır açıcı çalışmasında olduğu gibi bu köyler şehir kategorisine dâhil edilebilirler. Fakat burada şehrin “nefs-i karye” tabirindeki karyenin merkezi olan yer (nefs) değil de fikhî bakımdan Cuma namazı kılınan bir belde olması hasebiyle köyün tamamı olduğu hesaba katılmalıdır. Bu şekilde bir köyün merkezinin şehir olması gibi anlamlandırılması zor bir mesele bertaraf edilmiş ve tahrir defterlerinde karye olarak görünen bazı yerlerin Cuma namazı kılınır, çarşısı, pazarı olan fikhî açıdan şehir hükmündeki yerler olduğu ortaya çıkmış olur. Bu münasebetle şu hususun hatırlatılması mühimdir: Eldeki makalede, Osmanlı şehirlerini inceledikçe sosyo-ekonomik perspektif kullanılması ya da Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik muhtevası inkâr edilmemektedir. Osmanlı şehirlerini tanımak bakımından hayli işlevsel olabilen bir perspektifin Osmanlı şehirlerini tanımlamak açısından tek başına kifayetsiz kalacağı vurgulanmaya çalışılmaktadır. Osmanlı şehrinin ileride tafsilatı ile izah edilmeye gayret edileceği üzere önce fikhî bir birim olarak kabul edilmesi gerektiği ve bu şekilde aslı bağlamına oturtulması lüzumu bu makalenin gayesidir. Bu mesele idrak edildikten sonra Osmanlı şehirlerinin “özgünlük” ve “benzerliklerinin” ortaya çıkarılabilmesi için nicel veriler yardımıyla sosyo-ekonomik tahliller yapmanın önünde hiçbir engel yoktur. Fakat tarihçiliğimizdeki sosyo-ekonomik perspektifin Marksist ya da liberal fark etmesiz modern bir perspektif olduğu, bu nedenle anakronizme düşme riskini her zaman taşıdığı akıldan çıkarılmamalıdır.
- 10 David Harvey, daha çok Adam Smith, Karl Marx, Max Weber ve Alfred Marshall’dan kaynaklı alan sosyal teorinin yaklaşımlarında tipik vaziyette mekândan çok zamana ayrıcalık tanıdığını söyler. Hatta ona göre, “Toplumsal teori her zaman toplumsal değişim, modernleşme ve devrim (teknik, toplumsal, politik) süreçleri üzerinde yoğunlaşmıştır. İlerleme toplumsal teorinin konusudur, tarihsel zaman ise birincil boyutu. Zaten, ilerleme mekânın fethini, bütün mekânın engellerin yıkılmasını ve nihai olarak ‘mekânın zaman aracılığıyla yok edilmesini’ içerir.” David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 232.
- 11 Agness Heller, “Where are we at home?”, *Thesis Eleven* 41 (1995), 3.
- 12 Hakkı Yırtıcı - Belkis Uluoğlu, “Mekânın Altyapısal Dönüşümü”, *İTÜ Dergisi* 3/1 (2004), 44.
- 13 1960’lardan itibaren başlayan ve “mekânın yeniden keşfi (spatial turn)” olarak adlandırılan devirden ilhamla kaleme alınan, tarihinin perspektifini genişletme gayretindeki bir çalışma burada zikredilmelidir. Şer’iyye sicili, vakıf, avarız ve kefalet kayıtlarından verilen örneklerle Osmanlı şehirleri için “sosyal-mekânsal tarih yaklaşımı” önerisinde bulunarak şehri sosyal tarihin, iktisadî tarihin, idarî tarihin, düşünce tarihinin sorduğu sorular ve verdiği cevaplarla etkileşim içerisinde anlamlandırma çabası olan bir çalışma için bk. Yunus Uğur, “Tarihçilikte ‘Mekânın Yeniden Keşfi’: Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler”, *İdealkent* 11/30 (2020/2), 678-700.
- 14 Bryan S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. H. Çağatay Keskinok (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001), 23.

liğini “gelişme sosyolojisi” bağlamında etkilemiş ve Batılı/“ileri” şehirlerin hakemliğinde meseleler ele alınmıştır.¹⁵

Modern araştırmacının Osmanlı şehrini gerek demografik anlamda gerekse mekân organizasyonu ve sınırları bağlamında nicelleştirmeye/sayısallaştırmaya çalışması da şehri bir türlü görünür kılamaz. Osmanlı şehir tarihçiliğinin en mühim eserlerinden *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*’de Suraiya Faroqhi, 400-1000 vergi mükellefinin yaşadığı yerleşim birimlerini küçük kentler, 1000-1500 vergi mükellefi barındıran yerleri orta büyüklükteki kentlerin ilk kısmı, 1500-3000 vergi yükümlüsü olan yerleşimleri orta büyüklükteki kentlerin ikinci kısmı ve 3000 ile üzeri vergi yükümlüsü barındıran yerleşim yerlerini büyük kentler olarak tasnif etmiştir. Fakat kendisi de aslında demografik anlamda nicelleştirilmiş şehir kategorilerinin Osmanlı şehrini idrak etmekteki *eksikliğinin* farkındadır. Örneğin “nüfusu oldukça sınırlı olan kentler önemli ticarî ve idarî işlevler üstlenmiş olabilirler” demektedir. Küçük kent kategorisine dâhil ettiği bazı yerleşimler de aslında pazar yeri olan köyler olabilirler. Bunun yanında Silifke örneği, Faroqhi’nin demografik temelli kent şemasını kendi başına sorunlu hale getirir. Nitekim 1584’te dahi bu yerleşimin vergi ödeyen nüfusu 100’ün altındadır. Fakat Silifke’de İçel sancakbeyi oturmakta ve kentin iki ayrı kalesi bulunmaktadır; ayrıca bir kısım vakıfların da burada iş yerleri vardır. Dolayısıyla Faroqhi’ye göre de “bu tür örnekler, sayılara değil, işlevlere dayanan tanımlar yapılması gereğine işaret etmektedir.”¹⁶

Osmanlı şehri, 19. yüzyıla kadar bugünkü manada fizikî bir birime de tekabül etmez. Sokak adı ve parsel numarası kullanılmayan, kadastral disiplinle kayıt altına alınmış, rasyonel ve matematikselleştirilebilir bir mekân değildir.¹⁷ Mekânın rasyonel biçimde düzenlenmesi haddizatında modernleşme projesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Geleneksel dönemde ise mekân hem Doğu’da hem de Batı’da Tanrı’nın ve dolayısıyla onu temsil eden hükümdarın “haşmetini” yansıtmak için “organize” edilir.¹⁸ Osmanlı şehrinin bir morfolojisi de yoktur; fakat bu durum onun amorf bir fizikî birim olduğu anlamına gelmez.¹⁹ Modern şehir planlama teknikleri çerçevesinde inşa edilmemiş Osmanlı şehirlerinde morfolojik kriterler aramanın ve bunları bulamayınca da şehri amorf olarak nitelendirmenin bir karşılığı yoktur.²⁰ Şehrin “mekân organizasyonu”nda en dikkat çeken hususiyet, padişahların iktidarına gönderme yapan “mekân semantiği”dir. Matrakçı Nasuh’un *Menazil-i Sefer-i İrakeyn*’i ve Pirî Reis’in *Kitab-ı Bahriyyesi* gibi eserlerde yer alan ve “Osmanlı emperyal kimliğinin ifade bulduğu çerçevelerden biri olan şehir portreleri”, şehirlerde padişahlar tarafından yaptırılan dinî eserleri merkeze alarak, Çiğdem Kafesçioğlu’nun ifadesi ile “şehirleri hanedanla bağlantıları üzerinden anımlandıran bir imparatorluk tahayyülünün” gösterge-

15 Kale, pazar, kendine ait mahkeme ve özerk hukuk, ilgili bir birlik biçimi, kısmî bir özerklik ve kendi kendini yönetebilme, son olarak ise seçimlerinde şehir sâkinlerinin katılmalarının gerçekleştiği yetkililerce yönetilme şeklinde sıralanan bu ideal tip, kapitalizmin Batıda ortaya çıkmasının en mühim temellerinden biri olarak Weber sosyolojisinde işlevselleştirilmiştir. Max Weber, *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Bakış Kitaplığı Yayınları, 2003), 105.

16 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 12-14

17 Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Değişimi (11-15. Yüzyıllar)* (Ankara: İdealkent Yayınları, 2021), 271.

18 Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, 279. İstanbul’un padişahın haşmetini yansıtan organizasyonunu İnalçık göstermiştir. İnalçık, “İstanbul: An Islamic City”, 1-23.

19 Uğur Tanyeli, *Rüya, İnşa, İtiraz: Mimari Eleştiri Metinleri* (İstanbul: Boyut Yayınları, 2013), 390.

20 “XV. Louis saltanatının sonlarındaki Fransız toplumunun, bu yeni uygarlık kelimesinde kendi portresini memnuniyetle gördüğünü” belirten Fernand Braudel, söz konusu ilerlemeci “civilization” kavramına uymayan İslâm’in şehrindeki “düzensizliğin” onun karakteri olduğunu ifade eder. Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Yayınları, 2014), 99.

sidirler. Padişahlar tarafından yaptırılan eserler de “şehirin tam ortasından geçen anıtsal bir eksen” oluştururlar.²¹ “Mekân semantiği” ile ifade etmeye çalıştığımız şey de, Osmanlıların mekânı mühendislik bir usûlde topyekûn organize etmekten ziyade, anıtsal mimari eserlerle padişahın iktidarının görünür olduğu bir anlam dünyasına gönderme yapmalarıdır.²² Turgut Cansever’in isabetle belirttiği üzere camiler, medreseler, hamamlar ve ticarî yapılar ile oluşan şehir merkezi “kalıcı odak” olur ve bunun etrafında mahallî insanın ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda inşa edilen evler ve mahalleler geçicilikleri ve süreç içerisinde esneyebilirlik hususiyeti ile şehri meydana getirirler.²³ Böylece şehir merkezindeki “kalıcı odak”tan itibaren topografyaya uyumlu vaziyette açılan yollar üzerinde teşekkül eden mahallelerde -belli standartlar çerçevesinde- her fert kendi ihtiyaçlarına uygun inşa ettiği evi ile aynı zamanda şehri inşa eder. Şehrin inşasındaki standartları ve idare etme ameliyesini ise fıkıh temin eder.²⁴ Komşunun mahremiyetini, rüzgârını ya da ışığını ihlâl etmemek, gayr-i Müslimlerin evlerinin Müslümanlarınkinden yüksek olmaması gibi küllî kaideler, cüz’î mekânda insanlar tarafından gerçekleştirilir.²⁵ Modern/rasyonel yönetmeliklerde olduğu gibi “sağdan 3 metre, soldan 3 metre boşluk bırakılacak” gibi statik ve cüz’înin gerçekliğine uymayan standartlar değildir bunlar.²⁶ Parselizasyon, rant ve modern imar mevzuatındaki çekme mesafelerinin vaz’ettiği biçimle yapılan modern evlerin aksine, fıkıhın küllî kaideleri ekseninde merkezî otoritenin imar planlarından başka dinamiklerle bir ferdin şehrin kenarında inşa ettiği son ev, aslında şehrin sınırını belirler. Böylece sınır, şehre, belgeler (bilhassa tahrir defterleri) ve *uzaktan* (modern *zamanlardan*) bakan tarihçi için görünmez olur.

2. Fıkıhın Gösterdiği Şehir: “Mısır”

Bilindiği üzere Osmanlı şehirleri surlarla çevrili değildir. Uğur Tanyeli’nin “karşıt-odaklı” şehir modeli çerçevesinde gösterdiği üzere,²⁷ daha başlangıcından itibaren Osmanlı şehirlerinde Bizans’tan kalan surla çevrili eski nüve genişlemiş ve surların dışına taşmış, diğer taraftan da şehir çevresinde henüz bu ana yerleşme yerine birleşmemiş, şehre dair yeni nüveler teşekkül etmiştir. Osmanlılar, Bizans bakiyesi şehirleri fethettiklerinde sur içi şehrin hâricinde dıştan içeri sura doğru da bir yerleşim tesis ederek şehirleri büyütmüşlerdir. Câmî-i Kebîrin sur içi nüveyi temsil ettiği bu şehir formunun çeperinde ise ters T planlı zaviyeli camiler, *daha kırsal bir coğrafyayı şehre dâhil etmiştir*.²⁸ Selçuklu ve Beyliklerden devralınan

21 Çiğdem Kafesçioğlu, “Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzılname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri”, *Güncel Renda’ya Armağan*, ed. Zeynep Yasa Yaman-Serpil Bağcı (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2011), 146.

22 İnalçık, “temel olarak İslâm geleneğini takip ettiği malum” olan Osmanlıların gerek İstanbul’un fethinden önce kurdukları ya da yeniden organize ettikleri şehirlerde gerekse İstanbul’un imarında Osmanlı padişahının nezaretindeki “geleneksel bir organizasyon şemasına (a traditional pattern of organization)” bağlı kaldığını belirtir. İnalçık, “İstanbul: An Islamic City”, 7.

23 Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 108.

24 İnalçık, “İstanbul: An Islamic City”, 14.

25 Başlangıçtan itibaren varlığı bilinen fıkıhın küllî kaideleri Osmanlılar döneminde en son Mecellé’de bir araya getirilmiştir. İslam tarihinde ilk dönem fakihler, bu küllî kaidelere “*asf*”, bunlara dayanan cüz’î meselelere de “*fer*” demişlerdir. “Ebü’l-Hasan el-Kerhî’nin (260-340/873-952) otuz dokuz kaideden oluşan *Risâle fi’l-usûl* adlı eseri ise ilk kavâid kitabı sayılır.” Ali Bakkal-Zehra Sula, “Mecellé’deki Küllî Kaidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2019), 93.

26 “Bu yönetmeliklerde 3 metre Diyarbakır’da 12 katlı iki bina arasında da 3 metre oluyor, 12 katlı iki binanın yatak odaları karşı karşıya birbirine bakıyor.” Cansever, *Osmanlı Şehri*, 103.

27 Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Değişimi (11-15. Yüzyıllar)*, 221.

28 Bu câmiler, genellikle “kırsal kesimlerde vergiden muaf reaya ile iskân edilen yerleşimlerin nüvesi”ni oluştururdu. Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, 60.

şehirlerin de fizikî gelişmesi sur dışında olmuştur.²⁹ Surların tayin etmediği sınırlara sahip bir şehri ise bütünü itibarıyla görünür kılmak kadastronun olmadığı bir dönem için oldukça güçtür.

Peki, Osmanlı şehrinin sınırlarını nasıl tespit edebiliriz? Bunun için önce Osmanlı şehrinin aslı hüviyetinin ne olduğunu ortaya çıkarmak gerekir. Şehir idarî bir birim olmadığına göre belki de Ziya Gökalp'in belirttiği üzere "sosyolojik" bir birimdir.³⁰ Şehir sosyolojik bir birim olarak kabul ettiğimizde bu sefer geleneksel dönem için şehirlerin hem kuruluşunda hem de idare edilmesinde mühim fonksiyonu olan "kanunlar" ile "hükümetin irade ve teşebbüsünü" görmekte zorlanırsınız. Aşıkpaşazâde, Karacahisar'ın (Karacaşehir) fethedilmesi akabinde mütekâmil bir Osmanlı şehri hüviyeti kazanmasını "Kadı konuldu. Ve sü başı konıldı. Ve bazar dürdü. Ve hutbe okundu. Ve kanun ister oldılar"³¹ şeklinde ifade eder. Mevlânâ Mehmed Neşri de aynı bileşenleri "Kanûn-ı Osmân" başlığı altında zikreder ve şehir, kanûn ve padişah arasındaki ilişkiyi gösterir.³² Böylece en azından kendi zamanlarındaki şehir algısının ne olduğuna işaret eden her iki müverrih de bize şehre bakarken *hukukî* ve idarî bütünlük, *iktisadî dinamikler*, *dinî ve siyasî muhtevanın hepsine dikkat etmemizi* salık verirler. Dolayısıyla Osmanlı şehrini görebilmek için dinî, sosyal, iktisadî, siyasî, idarî ve hukukî muhtevanın tamamını hesaba katabileceğimiz bir perspektife ihtiyacımız vardır. Bunun için biraz da olsa Osmanlılar gibi düşünmeye gayret ederek onların şehirlerini hangi ilmi çerçevede anlamlandırdıklarını ortaya çıkarmak gerekir.

İdarî taksimatta karye olarak görünen fakat Cuma namazı kılınır camileri münasebetiyle fikhî açıdan şehir hükmünde olan "şehirköy"lerin gösterdiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirler öncelikli olarak fikhî birimlerdir.³³ Dolayısıyla örfî bakımdan karye olan beldeler, fıkıh/şer'î hukuk açısından şehir hükmü edinirler. "Cemaati kesîr" olan köyler, mescidlerine minber eklenmesi, hatib tayin edilmesi ve Cuma namazı kılınması için kadı vasıtasıyla Divân-ı Hümayun'a müracaat ederek padişahın izin talep ederler³⁴ ve iznin akabinde şehir hüviyeti edinirler. Nitekim Molla Hüsrev, "Cuma namazının sıhhatinin şartı, şehirdir" diyerek Cuma namazı kılınan beldelerin şehir olduğunu tasrih eder.³⁵ Bir yerin şehir hükmü edinmesi için gerekli olan padişah izni ve hutbede padişahın isminin

- 29 Sevgi Aktüre, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture* 1/1 (1975), 122. Aslında Hanefî fakihlerin şehir tanımları, 8. yüzyıldan beri surların dışına taşmıştır. Baber Johansen, "Urban Structures in the View of Muslim Jurists: The Case of Damascus in the Early Nineteenth Century", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 55-56 (1990), 95.
- 30 "Köy ve şehir kendi kendilerine vücuda gelen iki ehemmiyetli teşkilattır. Bu teşkilatları vücuda getiren ne kanun, ne de hükümetin irade ve teşebbüsüdür. Bu sebeple, memleketin vilayet, liva, kaza gibi idarî taksimatına sun'î teşkilatlar denildiği halde, aileye, aşirete, köye ve şehre tabii teşkilatlar adı verilir." Ziya Gökalp, "Köy ve Şehir", *Makaleler VII*, haz. M. Abdülhalük Çay (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982), 128.
- 31 Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman (Osmanlı Tarihleri I* in içinde), haz. Nihal Atsız (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949), 104. (Vurgu bize aittir).
- 32 Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008), 53. "Hanedan ve idari kesimin vakıfları ile kurulan veya zenginleşip 'mamur ve abadan' olan yerleşimler, Osmanlı siyasasının meşruiyet tabanlarından biri, bu tür yerleşimlerin kurulup devamlılığının sağlanması ideal Osmanlı hükümdarı imgesinin bir boyutudur." Kafesçioğlu, "Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzilname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri", 148.
- 33 Tafsilat için bk. Açık, "Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Hükmünde Köyler", 51-68.
- 34 Maliki, Hanbeli ve Şafii imamlara göre Cuma namazı kaldırılması için hükümdarın izni bir şart değil müstehabdır. "Ümmetin düzenini aslı kaygıları telakki eden Haneviler" ise bu izin şartında ısrar ederler. Tafsilat için bk. Hamdi Döndüren, "Cuma Namazı ve Kılınma Şartları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 144-148.
- 35 Molla Hüsrev, *Gurer ve Durer Tercümesi*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/239.

okunması da -Baber Johansen'in dikkat çektiği üzere- şehrin "politico-religious" bir muhit olduğunu gösterir.³⁶ Dolayısıyla Cuma namazı kılınması için halkın ve beldenin ileri gelenlerinin talebi ve padişah izninin gerekliliği şehrin siyasî, sosyal ve dinî bütünlüğüne işaret eder. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ermenek Kazası'nda câmiler halka yetmediği için şehrin "ulemâ ve sulehâ"ısının talepleri ile Karaman Paşa tarafından yeni bir câmi inşa edilmiş; Cuma namazı kılınması için de padişah'tan izin alınmıştır.³⁷

Bu dinî, siyasî ve sosyal muhtevayı bünyesinde toplayan küllî ilme "amelî hikmet" denilmektedir. Geleneksel dönemde ferdin, ailenin/mahallenin ve şehrin hem anlamlandırıldığı hem de bu anlamlandırma üzerinden içerisinde yaşanılan evrene uygun "hukukî mevzuat"ın belirlenerek nizâm verildiği/idare edildiği ilim amelî hikmetdir. *Sophia* ve *phronesis* şeklinde ikiye ayrılan hikmetin ilki teorik yani nazarî, ikincisi ise pratik/amelî boyuta tekabül eder.³⁸ *Phronesis*in İslâm literatüründeki karşılığı "amelî hikmet"tir. Osmanlı döneminde yazılmış en mühim amelî hikmet kitaplarından Şam Kadısı Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâisi*'nin mukaddimesinde amelî hikmetin üç bâbı, yani "ilm-i ahlâk", "ilm-i tedbir-i menzil" ve "ilm-i tedbir-i medine" kısaca açıklandıktan sonra bu tasnifin "kelâm-ı 'âmm" ve "makâlât-ı cumhûr" olduğu ifade edilir. Kınalızâde, Nasîrüddin Tûsî'nin bu konuyu tafsilatı ile izah ettiğini ve amelî hikmete ehl-i şer'in "ilm-i fıkıh" dediklerini ekler. Sırasıyla "ahkâm-ı ibâdat", "münâkehât u muamelât" ve "hudûd u siyasât" da amelî hikmetin zikredilen ilimlerinin fıkıhtaki üç karşılığı olur.³⁹ Dolayısıyla bütüncül bir perspektiften şehrin ilmi, fıkıh olarak karşımıza çıkar. Ziya Gökalp de yeni bir fıkıh usulü (sosyal bilim) kurabilmek için "ictimâî usûl-i fıkıh" kavramını önermiştir. Bu durum sosyolojinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel karşılığının da fıkıh olduğunu gösterir.⁴⁰ Machiavelli'den önce siyaset adı altında özerk bir alan da yoktur ve siyaset fikhin içerisinde konumlanmıştır.⁴¹ Taşköprülüzâde ise "ilmü's-siyaset"i, "hikmet-i ameliye" başlığı altında tasnif eder.⁴² Son tahlilde Osmanlıların dinî, siyasî, idarî, iktisadî, ictimâî ve hukukî bakımdan şehri anlamlandırdıkları küllî ilmin fıkıh olduğu kat'î surette ortaya çıkar. Aslında daha önce Baber Johansen tarafından şehir ve fıkıh arasındaki bağa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Hatta Johansen, fikhin şehir tanımının Batılı bilim adamlarının dikkatinden kaçtığını söyler.⁴³ Yine Johansen'e referansla Stefanos Yerasimos da "İbn Haldun'un sosyo-politik

36 Baber Johansen, "The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 32 (1981), 142. "Yedi iklimin her birinde Sinan ve yerel meslektaşlarınca inşa edilen camiler, padişahların hâkimiyetinin meşruiyetini ifade eden Cuma hutbesi yetkilerinin bir uzantısıydı." Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 36.

37 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr: 2, s. 243/2164. 17 Cemâziyelâhîr 964 (17 Nisan 1557). Çatalcah Ali Efendi'nin, "izn-i sultânî" yokken imâmet ve hitâbetin câiz olmadığına dair fetvası için bk. Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Cild-i Evvel, haz. H. Necati Demirtaş (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014), 21.

38 Bedri Gencer, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 69.

39 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 51.

40 Fukahâ ve sosyal bilimcilerin müşterek çalışması ile ortaya konulacak böyle bir ilmin Gökalp, "hiçbir zaman fikhin yerini tutma iddiasında" bulunamayacağını belirtir. Recep Şentürk, *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi: Fıkıhtan Sosyal Bilimlere* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008), 143. Fıkıhtan sosyolojiye doğru ceryan eden bu değişim hususunda tafsilatlı bilgi için bk. Bedri Gencer, "Filolojiden Sosyolojiye Türkiyede Beşeri Bilimin Kaderi", *Türkiyede Sosyolojinin Yüzyıllık Birikimi*, ed. Erkan Çav-Elif Süreyya Genç (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 119-201.

41 Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu (İstanbul: İz Yayınları, 1996), 33-41.

42 Gencer, *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*, 60.

43 Johansen, "The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi", 140.

ve Farabî'nin felsefî yaklaşımları dışında, kent tanımlamasını yine hukukçularda aramak gerekir.” demektedir.⁴⁴

Bu tanıma ulaşmak için öncelikle fıkıhın şehri nasıl kavramsallaştırdığına bakmak gerekir. Bu kavramın “mısır” olduğu hemen ifade edilmelidir. İmâm-ı Âzam Ebu Hanife zamanında da varlığı bilinen kavram, bilhassa 11. yüzyılın başlarından itibaren Hanefî fakihlerin “standart söz varlığının” bir parçası hâline gelir.⁴⁵ Fıkıhta, Cuma namazı kılınır yere işaret eden “mısır”, bir yerin şehir addedilmesinin şartlarını ortaya koyar. Bu münasebetle fakihler “mısır” için muhtelif tanımlar öne sürmüşlerdir. Bunlardan sosyo-ekonomik temelli tanımlar, bizim modern tarihçiliğimizin başat perspektifi sosyo-ekonomik temelde işlediği için konumuz açısından öncelikle ele alınmalıdır.

11. yüzyıl Suriyeli fıkıhçı Serahsi, bazı Hanefî müctehidlere atfederek bir yerin “mısır” addedilmesi noktasında yerleşim yerindeki iş bölümünün mühim bir kriter olduğunu ifade eder. Buna göre bir belde, bir zanaatkâr sene boyunca başka bir zanaata geçme ihtiyacı hissetmeden mesleğini icra ederek geçimini temin edebiliyorsa orası “mısır”dır. Bir yüzyıl sonra yine Suriyeli Kasanî ve 14. yüzyılda da Mısırlı Zeylaî bu tanımları devam ettirirler. Fakat Zeylaî bu sosyo-ekonomik temelli tanımın yanına hukukî-politik (juridico-political) bir unsur ekler. Ona göre “mısır”, her tür zanaatkârın olduğu, sâkinlerinin ihtiyaç duydukları her şeyi bulabildikleri, ilaveten bir müftü ve kadı vasıtasıyla had cezalarının uygulanabildiği yerdir. Elbette bu tanımlar Osmanlı fakihleri tarafından da bilinmekte ve Cuma namazının sahih bir vaziyette kılınabileceği yerlerin tespiti noktasında tartışılmaktadır; fakat sosyo-ekonomik temelli tanımlar, hiçbir zaman Hanefî ekolünün hâkim görüşü hâline gelmez. Çünkü bu nispette bir muhteva ancak büyük şehirlerde olabilecektir. Osmanlılar, Hz. Peygamber'in zikredilen unsurlar yokken Medine'de Cuma namazı kıldığını söyleyerek mezkûr kriterleri reddederler.⁴⁶ Nitekim Cuma câmii olan büyük köylere fıkhen şehir hükmü vermeleri de bu durumun göstergesidir.⁴⁷

Hanefî fakihlerin bir diğer tanımı ise “askerî gücü” referans almaktadır. 10. yüzyıl fakihlerinden Ebu'l-Kâsım es-Saffâr'a göre bir belde ahâlisinin askerî gücü, tasallut eden bir düşmanı yenmeye muktedir ise orası Cuma namazı kılınır şehir olarak nitelendirilir. Fakat bu tanım da çok yaygın bir hâl almamıştır. Ebu Yusuf'a atfedilen bir diğer tanımda ise bir minberi ve hukuk kurallarının icrası için kadısı bulunan yerler şehir olarak değerlendirilmiştir. Bu tanımın hukukî-politik (juridico-political) temelinde aynı zamanda hükümdarın bir beldeye şehir statüsü ihvan edebilmesi ve bunu geri alabilmesi söz konusudur. Ebu Hanife'ye atfedilen çok boyutlu bir tanımda ise mahalle ve sokak teşkilatının tesis edilebileceği bir nüfusa sahip, çarşı ve pazarların olduğu, kendisine tâbî kırsal bölgelerle mücehhez ve belde ahâlisinin her türlü adalet talebini karşılayabilen bir valinin bulunduğu muhter şehir olarak kabul edilmişlerdir.⁴⁸ Aslında bu tanımların hepsindeki kriterler Osmanlılar bağlamında mütekâmil

44 Stefan Yerasimos, “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont-François Georgeon, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 15. Colin Imber, “İslâm toplumuna kimliğini veren hukuku” demektedir. Colin Imber, *Şeriatın Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murtaza Bedir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 73.

45 Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 140.

46 Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 141.

47 Açıık, “Şehir: Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Hükümünde Köyler”, 51-68.

48 Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 142-143.

bir şehrin “kâfi/yeter şart”larına işaret ederler. Bunların hiç birisi “lâzım/gerek şart” olmayıp eksiklikleri bir beldenin şehir hükmünde olmasına hâlel getirmez.⁴⁹ Osmanlıların da kabul ettikleri tanım itibariyle eğer bir belde ahali, oranın en büyük mescidine toplansalar ve o mescide sığmasalar, Cuma câmii inşa edilmesi zarurî hâle gelmektedir ve orası şehir hükmü edinmektedir. Nitekim 1517’de kaleme alınan ve bilhassa Kanuni Sultan Süleyman dönemi itibariyle “standart hukuk kodu” olarak kabul edilen İbrahim Halebi’nin *Mülteka’l-ebhur*’unda “mısır” için şu tanım zikredilir: “Bir mekândır ki, orada kanunları yürütür hadleri yerine getirir bir emir ve hâkim bulunur. Yine denildi ki mısır: Bir mekândır ki; o mekânda üzerine Cum’a vâcib olanlar, mescidlerin en büyüğüne toplansalar, o mescide sığmazlar.”⁵⁰ Böylece Osmanlılar otoritenin varlığı ve cemaatin “kesreti”ni bir yerin şehir hükmü edinmesi için “lâzım/gerek şart” olarak kabul etmişlerdir. Bu durumda Cuma namazı kılınan hemen her yer Osmanlı İmparatorluğu’nda şehir olarak kabul edilmiştir. Artık klasikleşmiş bir tanım olan “Cuma kılınur bazar durur yer”⁵¹ ifadesi de buna delalet eder; fakat bir beldenin pazarının olmaması ya da şehirlilik bağlamındaki diğer bileşenler (iş bölümü, sosyo-politik ve ekonomik anlamda mütekâmil çarşı (sûk-ı sultânî), bedesten, pazar, kale ve mahkeme) oranın şehir olma hüviyetine hâlel getirmemekte, sadece ne kadar mütekâmil bir şehir olup olmadığını göstermektedir.⁵² *Sosyo-ekonomik perspektif ve şehrin sayısallaştırılması, işte bu mütekâmil olup olmama durumunu tespitte mühimdir.*

Böylece “mısır” kavramının şehri işaret etmesi ve kavramın basitçe Cuma namazı kılınan beldeye gönderme yapması şehrin sınırlarının da Cuma namazı ekseninde değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarır. Buna göre şehir sâkininin üzerinden Cuma namazı vucubiyetinin düştüğü yer sınır olmalıdır. Bunun tespiti için de fıkhîta “seferîlik” hükümlerine bakmak gerekir. Yani bir kimsenin “vatan-ı aslı”sinden çıktığı anda, namazın farzlarının iki rek’ata düştüğü ve Cuma namazını kılma yükümlülüğünün üzerinden kalktığı yer neresidir? Osmanlı kadılarının el kitabı olarak niteleyebileceğimiz *Mülteka’l-ebhur*’da, “(Müsafir olan) Bir kimse üç günlük (vasati) olarak yürümeyi murad ettiği hâlde (vatan olarak) seçilen belde veya karyenin yola çıkıldığı cihetinden oturduğu yerin *evlerini* geçerse, dört (rek’atlı) farzı kısaltır.”⁵³ yazmaktadır. “Oturduğu yerin evlerini geçme” kriteri, fıkhî açıdan ve kadastronun olmadığı geleneksel mekân algısı itibariyle şehrin aslında o beldedeki *evlerin toplamından* ibaret olduğunu gösterir. “Müsafir”in, “ikâmet ettiği yerin evlerini (büyüt) geçip giden kimse” olduğunu söyleyen Molla Hüsrev de, “büyüt’u çoğul sığasıyla söylemenin sebebi, şayet onun önünde geçmediği bir ev kalsa müsâfir olamayacağı içindir.”⁵⁴ beyanıyla aslında evlerin toplamının şehre işaret ettiğini belirtmiş olur. Osmanlı minyatürlerinde şehirlerin *Cuma câmileri* ve *yekpare evler stoğu* gibi resmedilmesi de bu durum ile uygunluk arz eder. Karyeler ve şehir resimleri arasındaki fark da câmilerdir. Yine Matrakçı Nasuh’un Aktepe ve Karaviran arasındaki güzergâhı betimleyen minyatüründe (EK 5) her iki belde de

49 Osmanlı dönemi şehirleri için “lâzım/gerek şart” ve “kâfi/yeter şart”lar hususunda bk. Açık, “Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehir Hükmünde Köyler”, 64.

50 İbrahim Halebi, *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*, çev. Mustafa Uysal (Konya, 1980), 1/187.

51 İlhan Şahin vd., “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/446.

52 Açık, “Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehir Hükmünde Köyler”, 65. Necipoğlu’nun yerinde tespitiyle, Kanuni Sultan Süleyman döneminin başlarında eserini yazan Hadidi, “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yüksek şehirleşme oranını, mescid ile câmilerin benzeri görülmemiş bolluğunda ifadesini bulan inanç sağlamlığına ve sultani adaletle yorar.” Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 39.

53 İbrahim Halebi, *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*, 1/178-179. (Vurgu bize ait).

54 Molla Hüsrev, *Gurer ve Durer Tercümesi*, 1/230.

evler stoğundan müteşekkildir. Bu tasvirlerdeki Cuma câmii ve saray gibi unsurları vurgularken evleri sadece “prototipik evler” şeklinde rastgele resmin içerisine yerleştirilmiş dolgu malzemesi gibi algılamamak gerekir. Mesela *Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve İstunibelgrad* adlı eserdeki Niş tasviri, “Osmanlı tarzı iki câmi etrafında prototipik evlerden oluşturulur.”⁵⁵ Niş’teki evler prototipik vaziyette resmedilmiş olsa da, şehrin evlerin toplamı olduğu algısı münasebetiyle aslında en az camiler kadar şehir dokusunu oluşturan onlardır. Hatta şehrin ne kadar büyük ya da küçük olduğunu, yine şehrin sınırını belirleyen evlerdir. Böylece Osmanlı ferdinin sefere çıkarken bulunduğu güzergâhtaki son ev şehrin sınırına işaret eder. Bu son ev esprisiyle aynı mantık çerçevesinde, modern anlamda sınır çizgisi olmayan İmparatorluk ülkesinin hudutları da Matrakçı Nasuh’un tasvirlerinde o bölgede devlete ait son şehir ile gösterilir.⁵⁶ Ev ve şehir arasındaki bu benzerlik rastgele yapılmış değildir. Amelî hikmet/fıkıh açısından ilm-i tedbir-i menzil ve ilm-i tedbir-i medine, dolayısıyla ev ve şehir arasında “mahiyet farkı değil, çap farkı vardır.”⁵⁷

Böylece fikhî bakımdan şehrin Cuma câmii ve evleri ile bir bütün olduğu ortaya çıkar. Aslında Evliya Çelebi “... şehri cümle 700 evdir” gibi ifadelerle bu durumu somutlaştırır.⁵⁸ Örneğin Kara Yalova’yı anlattığı satırlarda şöyle demektedir:

“Yüz elli akçe kazadır ve yeniçeri serdâr ve subaşıdır vardır. *Şehri cümle yedi yüz evdir*, serâpâ kiremit örtülü bâğlı ve bâğçeli ma’mûr hâne-i fukarâlardır. *Ve yedi mibrâbdır*, çârşu içinde bir minâreli ve kiremit örtülü cem’at-i kesireye mâlik câmi’dir. (---) (---) binâsıdır. Bir hammâmı ve üç hânı ve kırk elli dükkânı var.”⁵⁹

Dikkat çekeceği üzere Evliya Çelebi, önce Yalova Kazası’nın şehrinin -gerçek sayıya işaret etmiyor olsa bile- 700 ev olduğunu ve hemen ardından da 7 adet câmii (mihrâb) bulunduğunu söyler. Bunun ardından yine câmi ile bağlantılı vaziyette şehrin çarşısı, hamamı, hanları ve dükkânları zikredilir. Bu usulü eseri boyunca devam ettirir ve şehrin önce evlerinin sayısını, ardından da Cuma câmileri ve diğer bileşenlerini gösterir. Çünkü şehir Cuma kılınan belde *evlerin toplamıdır*.⁶⁰ Ne yazık ki bir şehirdeki ev stoğunu ve bunların nerelerde yer aldıklarını bütünüyle gösteren kaynaklarımız yoktur. Fakat şer’iye sicillerindeki mülk satışları ve mülk ihtilafları ile vakıf tahrir defterlerinde vakıflara ait olan evlere dair kayıtların sistematik vaziyette okunmasıyla belli oranda bir fikir sahibi olmak mümkündür.

55 Kafesçioğlu, “Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzılname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri”, 145.

56 Kathryn Ann Ebel, *City Views, Imperial Visions: Cartography and the Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603* (Austin: The University of Texas, Doktora Tezi, 2002), 201-202. Osmanlı İmparatorluğu’nda sınır mefhumu hakkında bk. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 195-211.

57 Bedri Gencer, geleneksel insanın devlet algısı üzerinden bu konuyu şu şekilde izah eder: “Devlet baba’ deyiminin anlattığı gibi bunun aynı zamanda bir ülkenin reisi için de kullanılması, geleneksel dünyagörüşüne göre bir ‘hane’ ile ‘ülke’ arasında mahiyet değil, sadece çap farkı olduğunu belirtir. Max Weber’in ‘patrimonyalizm’ kavramıyla anlattığı gibi, geleneksel dünyagörüşüne göre bir ülke, bir bedenın başını temsil eden padişaha ait büyükçe bir haneden ibarettir.” Bedri Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, *Bilgi* 19 (2009), 4.

58 Evliya Çelebi’nin şehri “mana ve maddi düzlemde” nasıl anlamlandırdığını tahlil etme çabası olan yeni bir çalışma için bk. Emin Selçuk Taşar, *Tahrir, Tasnif ve Tavsiif: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Şehir ve Mimari*, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

59 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, haz. Zekerya Kurşun vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 39. (Vurgu bize ait).

60 Johansen, 11. yüzyıl fakihlerinden Kudurî’nin akabinde, şehrin evlerden müteşekkil bölümü için “*umranü’l-musr*” kavramının kullanılmaya başladığını söyler. Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 146.

3. Şer'îyye Sicillerinin Gösterdiği Sınırlar: "Finâ-i Mısır"

Tahrir defterlerinde mahalleler ve vergi veren hane reisleri ile temsil edilen "nefs" kavramı, büyük nispette bu evlerin toplamı olan "nefs-i şehre" tekabül eder. Örneğin 1583 tarihli mufassal tahrir defterinde "Kazâ-i Trabzon" başlığı altında "nefs-i Trabzon"un 53 adet *mahallesi* ve vergi veren *hâne reisleri*, "nefs"i ve "nüfus"u gösterir.⁶¹ Dolayısıyla "nefs" daha çok evlerin yer aldığı mahallelerden müteşekkil merkeze işaret etmektedir ve elbette aynı zamanda idarî-malî bir birimdir. "Nefs"i her zaman "şehir" şeklinde okumak yerine, evlerden ibaret çekirdek/merkez birime tekabül ettiğini düşünmek birçok soruyu da cevaplandırabilmenin yolunu açar. Bu bağlamda bir kazanın "nefs"inde eğer Cuma câmii var ise burası şehre işaret eder; fakat Cuma câmii yoksa "nefs" sadece evlerden müteşekkil merkez birime tekabül eder. Böylece Berriyecik'te "nefs" olmasına rağmen şehir olmamasını izah edebilmenin de yolu açılır. 1540 tarihli Bozulus Kanunnâmesi'nde geçtiği üzere Berriyecik hemen tamamiyle göçebe unsurlarla meskûn bir kışlaktır.⁶² Muhtemelen Berriyecik Kazası'nın "nefs"inde Cuma câmii olmaması, burada "nefs"in varlığına rağmen şehrin bulunmamasını açıklar. Buradaki "nefs" de büyük ihtimalle konargöçer topluluğun kışlak zamanındaki çadırlarından ibarettir. Yine "nefs-i karye" gibi kavramlardaki "nefs"i, şehir olarak kabul etmenin yerine, köyün evlerden müteşekkil çekirdek kısmına işaret ettiğini düşünmek daha tutarlıdır. Mahalleleri olan büyük köyler için bu "nefs" kavramı daha anlamlı hâle gelir. Köylünün "müsâferet"i de köydeki son evi geçtikten sonra başlar.⁶³

Peki, "nefs"in şehrin tamamını temsil etme ya da gösterme kapasitesi var mıdır? *Tabrir defterleri vergi tahsil etmek için tutulan defterler olduğu için pratik kaygularla vergiden muaf olan ya da vergisini bir başka mahalle ile beraber ödeyen muhitler defterlere kaydedilmeyebilir.* Dolayısıyla tahrir defterleri ekseninde şehrin bütününe görme imkânı olmayabilir. Yine "nefs"in hâricinde yer alan bazı muhitler de tahrir defterlerinde görünmeyebilir. Fetihden (1461) önce de varlığı bilinen ve St. Phillip Kilisesi⁶⁴ ile temsil edilen Trabzon'daki Ayu Filibo Mahallesi, ilginç bir şekilde fetihden 1583 yılına kadar gelen dört tahrir defterinde de görünmez. Büyük ihtimalle ya vergiden muaf ya da vergilerini "Mahalle-i Ermeniyan"⁶⁵ şeklinde zikredilen ve somut bir mahalleden ziyade şehrin Ermeni cemaatine gönderme yapan topluluk ile beraber ödeyen Ayu Filibo Mahallesi, tahrir defterlerine kaydedilmemiştir. Burası sonraki tarihli (Evâsıt-ı Zilkade 1038/2-11 Temmuz 1629) bir sicil kaydında "nefs-i şehirden hâric Ayu Filibo Mahallesi"⁶⁶ şeklinde zikredilir. Öyleyse kâtiplerin "nefs-i şehirden hâric" ile ifade etmek istedikleri ne anlama gelmektedir? "Nefs"in hâricindeki muhitin muhtevası ve bağlı olduğu yer neresidir? Bu noktada yine fıkıhtaki "mısır" kavramının mütemmimi niteliğindeki "finâ-i mısır", meselenin çözümünde önemli bir temel teşkil eder.

61 BOA, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d.), nr: 194, vr. 6.

62 Ömer L. Barkan, *XV. ve XVI.ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kamunlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), 67, 140.

63 Molla Hüseyin, *Gurer ve Durer Tercümesi*, 1/230.

64 Buraya sicillerde "Medropolid Kilisesi" denilmektedir. Trabzon Şer'îyye sicilleri (T.Ş.S.), nr. 1826, vr. 43a-5. Evâsıt-ı Zilkade 1031 (17-26 Eylül 1622).

65 Hakkında bk. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005), 40-41.

66 "nefs-i şehirden hâric Ayu Filibo Mahallesi'nde vâkî bir haddi İbrahim Beşe ve iki haddi ırmak ve bir haddi tarik-i âmma münthehi harâbe-müşrif ev yerini divanı ve bağçesi ve dâhilinde olan envâ'-i eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmiresi..." T.Ş.S., nr. 1826, 42a-1. Yine Ayu Filibo mahallesinde zeytinlikler vardır. T.Ş.S., nr. 1826, vr. 43a-5.

“Finâ”, sözlük anlamı itibarıyla “avlû” demektir. “Finâ-i mısır”, “nefs-i şehîr”in hâricinde fakat şehrin dâhilinde ve İbrahim Halebî’ye göre “mısır’a bitişik olup (ölüleri defnetmek, at bağlamak ve silah atmak gibi) beldenin maslahatları için hazırlanmış olan sahalardır”.⁶⁷ Yukarıda şehrin son evinin ve ülkenin son şehrinin sınıra işaret etmesi üzerinden ev ve şehir arasında kurulan benzerlik düşünüldüğünde, ayrıca “finâ”nın sözlük anlamı (avlû) hesaba katıldığında, bu kavramın şehrin “avlû”suna tekabül ettiği söylenebilir. “Fina”, şehrin içerisinde, fakat avlulu evlerde olduğu gibi evin/nefsin hâricindedir. Bu durum Osmanlıların “mülk menzil” olarak ifade ettikleri ev ve ona bağlı birimlerden (avlû, bahçe vb) ibaret “konut”larını satarken her bir birimi ayrı ayrı zikretmeleri ile de uyumludur.⁶⁸ Ayrı bir birim olarak zikredilseler de “finâ”nın şehri tamamlaması gibi elbette avlular evlerin mütemmimidir. Bu yüzden şehirde kılınması şart olan Cuma namazının sıhhatinin bir şartı da Molla Hüsrev’e göre “finâ-i mısır”dır. Şehre bitişik olması bu şartın gerekçesidir. Yani finâ-i mısır’da ikâmet edenler Cuma namazı ile mükelleftir ve Cuma namazının bir Osmanlı ferdinin üzerinden kalkması, şehrin avlusunu çıkması ile mümkündür. Molla Hüsrev’in “finâ” tanımı da Halebî’nin tanımı ile aynıdır ve ayrıca “at koşturmak, asker toplamak, ok atmaya çıkmak, ölüleri gömmek ve cenaze namazı kılmak ve buna benzer işler için hazırlanmış yerlerdir.” diyerek şehrin maslahatları hakkında biraz daha tafsilat verir.⁶⁹ Bu detaylar, İstanbul’da Okmeydanı ve Davudpaşa gibi ilkinin ordunun talimi, ikincisinin de toplanması için hazırlanan yerlerin “finâ” olduklarını gösterir.⁷⁰

Trabzon’da “nefs-i şehirden hâric” olarak zikredilen Ayu Filibo Mahallesi’nin de “finâ” olması ihtimallerden biridir. Yapılan mülk satışı kayıtları ile mahalleyi biraz daha görünür kılmaya çalıştığımızda burada bir mezarlığın olduğu anlaşılır. Meydan-ı Şarkî Mahallesi’nden Abide Hatun’un kızkardeşinin oğlundan kendisine miras kalan Ayu Filibo Mahallesi’ndeki fevkânî ve tahtânî kiremit örtülü “müte’addî” evler, çardak, selâmlık, çayır, bahçe, zeytinlik ve fındıklıkta olan hissesinin komşuları şu şekilde tarif edilmektedir: “iki haddi tarîk-i âmma ve bir haddi Halil Çelebi evlâdı mülküne ve bir haddi mezarlığa münthehî ...”⁷¹ Yine büyük ihtimalle aynı mülkte hissedar olan kale dizdarı Kurd Ağa, Ayu Filibo Mahallesi’nde akrabası Yazıcıoğlu Ali Çelebi’den kalma “iki haddi tarîk-i âmma ve bir haddi Halil Çelebi evlâdı mülküne ve bir haddi mezarlığa münthehî” fevkânî ve tahtânî kiremit örtülü evler, çardak, selâmlık, çayırılık, asmalı mülk, bahçe, zeytinlik, fındıklık ve meyveli-meyvesiz ağaçlardaki hissesini satmıştır.⁷² Bir ırmağın da olduğunu bildiğimiz⁷³ bu mahalle, şehrin güney doğusundaki son mahalledir; böylece “nefs-i şehîr”in hâricinde fakat şehrin dâhilindedir ve büyük ihtimalle “finâ”dır. Tahrir defterlerinde yer almayışının muhtemel nedenlerinden (vergiden muaf olma, kendisine yakın bir mahalle ile vergisini ödeme) biri de “finâ” olmasıdır.

67 İbrahim Halebî, *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*, 1/187.

68 Konu hakkında tafsilat için bk. Turan Açık, “Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Haftıza*, der. Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 215-235; Turan Açık-Halil İbrahim Düzenli, “XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair”, *Antikçağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi-İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 8/244-263.

69 Molla Hüsrev, *Gurer ve Durer Tercümesi*, 1/240.

70 20 Şevvâl 1073 (28 Mayıs 1663) tarihinden 13 gün evvel iki namaz vakti arasında Abdurrahman Çelebi ile Mehmed Çelebi Okmeydanı’nda “ok atışıklarında” ilki ikincisini gözünden yaralamıştır. İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi (1663-1664), nr. 12, haz. Rasim Erol vd. (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 203. <http://www.kadiscilleri.org/>

71 T.Ş.S., nr. 1821-4, vr. 12a-5. Evâil-i Rebiülevvel 1029 (5-14 Şubat 1620).

72 T.Ş.S., nr. 1821-4, vr. 12b-2. Evâsıt-ı Rebiülevvel 1029 (15-24 Şubat 1620).

73 T.Ş.S., nr. 1826, vr. 42a-1. Evâhir-i Zilkade 1038 (2-11 Temmuz 1629).

Bir mahallenin alt birimi ya da “mahallecik” olarak değerlendirilen bazı yerlerin de aynı zamanda “finâ” olması muhtemeldir. Daha önce Trabzon’da Galimona Mahallesi’nin alt birimi olarak değerlendirilen Ballica Mahallesi⁷⁴ buna örnek gösterilebilir. Trabzon’un batı varoşlarında bulunan son mahallesi Aya Sofya’dır ve onun yakınında bulunan Meklavite Köyü “nefs-i şehirden hâric” şeklinde kaydedilmiştir.⁷⁵ Aya Sofya Mahallesi’ne yakın olup “nefs-i şehirden” şeklinde zikredilmeyen Ballica Mahallesi ahâlisi, Aya Sofya Mahallesi sâkinleri tarafından dava edilmişlerdir. Ballica Mahallesi, Aya Sofya Mahallesi’ne yakın olduğu için ödemeleri gereken bedel-i nüzulü kendilerinden talep ettiklerinde vermezler. İddia üzerine Ballica Mahallesi ahâlisi sorgulanır ve cevaplarında, “mahalleleri”nin Galimona Mahallesi’ne “tâbi” olduğunu, Galimona Mahallesi’nde de avârızhâne olmadığını; bu ana dek avârız, bedel-i nüzul, sürsat ve diğer örfî vergileri vermediklerini söylerler. Bütün vergilerden muafırlar ve sadece “harc-ı maktûl”ü Galimona Mahallesi ile birlikte vermektedirler. Neticede haklılıkları ortaya çıkar.⁷⁶ Ballica Mahallesi, Galimona Mahallesi’ne bağlı, vergiden muaf küçük bir “mahalle” olarak görünmektedir. İmâmları ve câmileri de olmayan “mahalleli”, bütün işlerinde tâbiyetlerinden ötürü Galimona Mahallesi ile birlikte hareket ederler. Gerek Galimona gerekse Aya Sofya mahallelerinin “nefs-i şehir”in kenarındaki aslî son mahalleler olduğu hesaba katılırsa,⁷⁷ Ballica “Mahallesi”, “nefs-i şehir” ile köyler arasında kalan, şehre yardımcı bir saha olarak “fina-i mısır” şeklinde değerlendirilebilir. Johansen, “finâ”nın şehrin yerleşik alanı ile açık kırsal kesimi arasında bir köprü işlevi gördüğünü söyler.⁷⁸ Ballica Mahallesi’nin konumu bu tanıma uymaktadır. Ballica Mahallesi, “finâ” değilse bile, kendisinden sonra köylerin başlaması nedeniyle muhtemelen Trabzonlu seyahate çıktığında, Ballica Mahallesi’ndeki son evi geçtikten sonra seferî hükmü elde ediyor ve 15 günden kısa bir yolculuğa çıktı ise yeniden dönünceye kadar Cuma namazı kılma yükümlülüğü kalkıyor ve namazların farzlarını da iki rekât kılıyordu.

Elbette nasıl her evin avlusu yoksa bütün şehirlerde de “finâ” olması zorunlu değildir. Bu durumda şehrin sınırları yukarıda yapılan izahtan anlaşılacağı gibi şehirde bir ferдин bulunduğu güzergâhtaki son ev olacaktır. Fakat “finâ”sı olan bir şehirde sınır, bu “finâ”nın bittiği yerden itibaren hesap edilmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen’in verdiği tanım, meseleyi biraz daha tasrih eder:

“Bir beldenin kenarlarında olup ‘Fina-i Mısır’ denilen yerler de beldenin sayılır. Bunlar ekserî bir ok atımından = dört yüz adımdan az bir mesafe teşkil ederler. -Belde ile aralarında tarlalar, bostanlar bulunmadıkça- beldenin mütemmimi bulunurlar. *Binaenaleyh bunları da geçmek lazımdır ki, müsaferet başlamış olsun.* Şehrin dışındaki bağlar, bostanlar ve bekçilere, bostancılara ait meskenler, kulübeler şehirden sayılmaz.”⁷⁹

Böylece şehrin evlerden müteşekkil “nefs”i ile “finâ” arasında bir ok atımından az bir mesafe varsa ve merkez ile “finâ” arasında tarlalar, bostanlar yoksa şehirden bu “finâ”yı aşınca

74 Turan Açık, “Mahalle ve Câmii: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme”, *OTAM* 35 (2014), 1-39.

75 T.Ş.S., nr. 1821-4, vr. 10b-1. Evâhir-i Safer 1029 (27 Ocak-4 Şubat 1620) Ayrıca bk.: “Nefs-i şehirden hâric Meklavita nâm karye...” T.Ş.S., nr. 1826, vr. 51b-1. Selh-i Zilhicce 1038 (20 Ağustos 1629).

76 T.Ş.S., nr. 1827, 56a-1 Evâsıt-ı Zilhicce 1040 (11-20 Temmuz 1631).

77 Galimona Mahallesi’nin bir diğer adı da (nâm-i diğer) Şehre Küstüdüdür.

78 Johansen, “The all-embracing town and its mosques: al-misr al-gâmi”, 148.

79 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1986), 158. (Vurgu bize ait).

çıkılmış olur. Johansen, “galve” denilen ok atımı mesafenin 200 metreden az olduğunu söyler.⁸⁰ Yani 200 metreyi aşarsa, bu bir ok atımı mesafe olmayacak ve şehrin sınırı da 200 metrenin ötesindeki muhitten değil de “nefs”in son evinden başlayacaktır. Fakat Osmanlıların “finâ”yı, galve ya da sabit mesafeler ile değil de işlevsel tanımları (at bağlama, ordunun savaş talimi yapması vb.) itibarıyla değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Cuma namazının vücbiyyeti için gerekli mesafeyi ise ölçü birimleriyle tahdit etmek yerine ezan sesinin duyulduğu yer olarak belirlemeyi uygun görmüşlerdir.⁸¹ Çünkü Johansen’in belirttiği üzere Osmanlı döneminde şehirler genel bir büyüme döngüsüne girmişler ve bilhassa barut ve ateşli silahların orduda yoğun vaziyette kullanılır hale gelmesiyle askerın talimi için daha geniş bir “finâ” gerekli olmuştur. Ayrıca şehrin büyüklüğüne göre “finâ”nın da çapı değişebilmektedir. Böylece “finâ”nın büyüklüğü, büyük ve küçük şehirler ile köy ve şehir arasındaki farkı belirleyen bir kriterdir.⁸² Elbette her şehrin “finâ”sı olmayabilir ya da “finâ” olan bir şehirde bütün cephelerde “finâ” olacak şekilde bir kaide yoktur. Bu durumda “finâ” olan yerde sınır, burası hesaba katılarak tayin edilecek, olmayan yerde ise o cephedeki son ev sınıra işaret edecektir.

Bursa, 16. yüzyılın sonlarında Özer Ergenç’in tahrir defterleri ekseninde tespit ettiği 143 mahallesi ile büyük bir şehirdir⁸³ ve bu bağlamda “finâ”sı da geniş bir şehre tekabül eder. Ayrıca 17. yüzyılın ortası ve sonuna tarihlenen şer’iyye sicillerinde açıkça “finâ” kavramının zikredilerek bu bölgelere işaret edilmesi, fıkıh, şehir ve sınırları hususunda yukarıdan beri iddia ettiğimiz meselelerin Osmanlı belgeleri tarafından da ispat edildiğini gösterir. Böylece “mısr” ve “finâ” kavramlarının kazandırdığı perspektifle Bursa şer’iyye sicillerinden şimdilik okunan bir kısmında karşılaştığımız “finâ”ların isimlerini zikredip kısmen muhtevaları hakkında bilgi vermeye çalışarak meseleyi daha da somutlaştırabiliriz. Bununla birlikte sicillerin sistematik vaziyette tetkiki ile Bursa’nın mahallelerden müteşekkıl “nefs”inin etrafındaki ve buranın ihtiyaçlarını karşılayarak şehir olma vasfını ikmâl eden “finâ”yı, mümkün olduğunca görünür kılmak eldedir.

21 Safer 1104 (1 Kasım 1692) tarihli bir kayıtta Musa Baba denilen bölgenin “finâ” olduğu görülmektedir. Pir Emir’in kuzeyinde olup Hançerli Sultan Hamamı ve Hançeriye Medresesi buraya yakındır.⁸⁴ Hazreti Emir Mahallesi sâkinlerinden İbrahim b. Ömer, “medine-i mezbûre finâsından Musa Baba Zâviyesi kurbünde vâkı’ bir tarafı el-Hâcc Halil mülküne ve bir tarafı Dedezâde Mustafa mülküne ve bir tarafı ba’zen kendi mülkü ve ba’zen Hançeriye Medresesi’ne ve bir tarafı tarik-i ammâ müntehî senede on altı akçe mukâta’ası olan Dere Bağçe dimekle ma’rûf tahminen iki dönüm dut hadikası”nı Mahmud b. Mehmed’e 85 esedi guruşa satmıştır.⁸⁵ Bursa şehrinin “finâ”larından bir diğeri de Topraklık adlı mevkidir. Medine-i Bursa mahallerinden İstabl-ı Bayezid Paşa Mahallesi sâkinlerinden Ahmed b. Ramazan, “medine-i mezbûre finâsında Topraklık nâm mevzi’de bir tarafı Kuyumcu Anderye nâm zimmî bağına ve bir tarafı Eskici bağına ve bir tarafı Dülger Ahmed bağına ve bir tarafı tarik-i âmma müntehî olub merhûm Gâzi Hüdâvendigâr Vakfı’na senede on iki akçe mukâta’ası olan

80 Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 146.

81 “Bir kimse mısr’ın hâricinde olursa ezan sesini iştirse, İmam Muhammed (R.A.)’e göre Cuma namazı onun üzerine vâcib olur.” İbrahim Halebi, *İzahlı Mülteka el Ebhur Tercümesi*, 1/189-190.

82 Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 147.

83 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 43-68.

84 Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, 95.

85 Bursa Şer’iyye Sicilleri (B.Ş.S.), nr. B/150, vr. 1a-3.

tahminen iki dönüm harâbe bağ yeri”ni Peraşko v. Yorgi adlı zimmiye 7 esedî guruşa satar.⁸⁶ Daha çok bağlardan ibaret olduğu anlaşılan Topraklık adlı mevki, Hüdavendigâr Vakfı'na ait görünmektedir. Nitekim Bursa'da karşılaştığımız “finâ”ların birçoğu vakıf arazisidir.

Şehrin doğusunda Nilüfer ve Deliçay derelerinin birleştiği nokta olan Panayır Köprüsü ise bir başka “finâ”dır. Muhtemelen çayı geçince şehirden de çıkılmış olur; zira nehirlerin şehri ikiye bölmekte ya da sınırını belirlemekte kriter olduğu bilinmektedir.⁸⁷ Sarı Abdullah Mahallesi'nden Hançerlizâde Ali Bey b. Mehmed Bey, “medine-i mezbûre finâsında Panayır Köprüsü” yakınındaki bir tarafı Osman Bey mülkü, bir tarafı Pîrî Çelebi mülkü, bir tarafı vadi ve diğer tarafı da umumî yola uzanan evleri ile vakfa ait malları “bey'-i bi'l-istiğlâl”⁸⁸ üzere Kadri Efendi Vakfı mütevellisi Müderris Mehmed Efendi'ye 100 esedî guruşa satmıştır.⁸⁹ Osmanlı şehir portrelerinde de aslında nehirlerin bu hususiyetine işaret edildiği düşünülebilir. Örneğin Matrakçı Nasuh'un⁹⁰ Kayseri minyatüründe (EK 1), “Kal'a-i Kayseriyye”, surların içerisinde bir Cuma câmii ve evler stoğu ile resmedilir. Bunun hemen üzerinde, kale surlarının bitişinden itibaren nehir geçmekte ve nehrin üstünde surların dışındaki Kayseri yine bir Cuma câmii ve evler ile tasvir edilmektedir.⁹¹ Bilindiği üzere aslında şehirde Cuma namazı sadece bir yerde bütün şehir ahalisi ile kılınır. Eğer şehrin “finâ”sı varsa ve burada Cuma câmii inşa edilmişse bir de burada kılınmasına cevaz verilmiştir. Şehirde iki yerde Cuma namazı kılınabilmesi için o şehrin bir nehir vasıtasıyla bölünmüş olması gerekir. Bu şekilde şehir aslında fikhî bakımdan iki ayrı şehir hükmü edinmekte ve böylece her iki yakada da Cuma namazının şartları tecessüs etmektedir. Matrakçı'nın bir nehir ve nehrin her iki yakasında birer Cuma câmii ve evler ile resmettiği Kayseri'si sanki bu fikhî kaideyi tasvir eder. Elbette Osmanlı şehirlerinde sadece bir yerde Cuma namazı kılınmamaktadır. Fakat Matrakçı'nın şehri tasvir etmesi için gerekli asgarî şartlar bellidir ve o da içerisinde bulunduğu dünyanın şehri algılama biçiminin en somut örneğini göstermiştir. Nehrin bu sınır belirleme fonksiyonu aslında Kayseri tasvirinde daha da devam eder. Minyatürün alt tarafında Kayseri surlarının dışında evler resmedilmiştir; elbette bu evler şehrin buraya kadar uzandığını gösterir. Bu evlerin hemen bitiminde yine bir nehir resmedilir ve böylece hem evler hem de bitişiğindeki nehir ile şehrin sınırları tebellür eder. Anlaşıldığı kadarıyla Kayseri'nin bu tarafında “finâ” yoktur, zira evlerin bitiminde nehrin gelmesi buna işaret eder. Minyatürde nehirlerin sınır belirlemekteki fonksiyonu da devam eder. Kayseri'yi ikiye bölen nehrin bir üstünde yer alan nehir ve üzerindeki İncekara Köprüsü, Kayseri şehirden çıktığımızı, en yukarıda yer alan nehir de bir câmi ve evler stoğu ile Develü Karahisar'ın şehir olma hüviyetine, aynı zamanda sınırına işaret eder. Kafesçioğlu'na göre Matrakçı, nehir imgesini

86 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 5b-5. 13 Rebiülevvel 1104 (22 Kasım 1692).

87 Johansen, “The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi”, 149.

88 “Bedeli iade edildiğinde geri alınmak üzere bir malın satılmasını konu edinen” bey'-i bi'l-vefâ usulü satışlardan biri de istiğlâl üzere yapılan akittir. Malı alan kişinin tekrar söz konusu malı satıcıya kiralaması şeklinde akdedilir. Bu şekilde mal, asıl mülüklinin elinden çıkmaz ve aslında faizsiz bir vaziyette borç para temin edilmiş olur. Tafsilat için bk. Abdülaziz Bayındır, “Bey' bi'l-vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/20-22.

89 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 3b-4. 23 Safer 1104 (3 Kasım 1692).

90 Nasûhü's-Silâhi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014).

91 Hatta Erzincan tasvirinde surların içerisinde geçen ve şehri ikiye bölen Fırat nehrinin her iki tarafından alttaki kısım bir câmi ve üstteki kısım iki câmi ile temsil edilir. Ayrıca şehrin surlarının dışında yer alan iki türbenin de şehrin “finâ”sına, dolayısıyla sınırına işaret ediyor olması muhtemeldir. (EK 4.)

“bir seyahat metaforu” ve “yerleri birbirine bağlayıcı unsur” olarak kullanır.⁹² Fakat anlaşıldığı kadarıyla, aynı zamanda şehirleri birbirinden ayırmak ve şehrin sınırına işaret etmek için kullanmıştır. Benzer bir resmetme usulü birçok şehir için geçerlidir. Örneğin Kütahya da üç adet Cuma câmii ve evleri ile resmedilirken şehrin Altıntaş ovası ile ayrılan kısmı, evlere ve onlara bitişik olan nehir ile gösterilir (EK 2). Hatta emin olmamakla birlikte şehrin kuzeyinde kiremit örtülü tek bir ev ile gösterilen İlica mevkiinin “finâ” olması da kuvvetle muhtemeldir. Yine Niğde ve Ereğli de resmin tam ortasından geçen nehir ile ayrılmakta; bu arada nehrin Niğde tarafında sağ üst köşede, muhtemelen Niğde’nin güney doğusunda nehre yakın yer alan evler ile de “finâ”ya işaret edilir (EK 3). Osmanlı şehir portrelerini bu perspektif ile okuyarak örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bursa’da diğer bir “finâ”, şehrin kuzeydoğusunda Çekirge yolu üzerindeki Süleyman Çelebi’nin kabrinin de bulunduğu Yoğurtlu Baba mevziidir. El-Hâcc İbrahim b. Ali, Medine-i Bursa “finâsında Yoğurtlu Baba dimekle marûf mevzi’de” bulunan bir tarafı Oruçoğlu bağına, bir tarafı Osman adındaki kişi bağına ve iki tarafı umumî yola bitişik olup senede Gâzi Hüdâvendigâr vakfına on akçe “mukâta’a-i kadimesi” olan buçuk dönüm dut hadikası (bahçe) ve iki dönüm miktârı bağı 32 esedî guruşa satın almıştır.⁹³ Yoğurtlu Baba mevkiinde aynı adla bir zaviye ve mezarlık da vardır.⁹⁴ Aslında Osmanlı şehirlerinin kırsal bölgelerinde zaviyeler olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Tanyeli’nin yukarıda bahsi geçen “karşıt-odaklı” şehir modeli çerçevesinde dıştan içeri doğru cereyan eden büyüme döngüsünde, bu dışarda yer alan muhitlerin çoğu aslında “finâ” olabilir. Buraların şehirleşmesinde de zaviyelerin rolü büyüktür.

Bir başka bağ satışında Bursa’nın diğer bir “finâ”sı ile karşılaşılmaktadır. Buna göre, Tatarlar Mahallesi’nden el-Hâcc Mehmed b. Maden, “medine-i mezbûre finâsında Kuruçay nâm mevzi’de” kible tarafı Osman Çelebi bahçesine ve üç tarafı umumî yola komşu, senede havâss-ı hümayûna elli akçe mukâtaası olan mülk dut bahçesini 300 esedî guruşa İsa Çelebi b. Yusuf’a satmıştır.⁹⁵ Dolayısıyla Bursa’da “finâ”ların çoğunun aynı zamanda bağlık araziler olduğu anlaşılır. 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnâmesi’nde de şehrin etrafında olan bağ, bahçe ve bostanlardaki meyveleri, pazarcılarının ittifak hâlinde dükkânlarına getirip muhtesiblerle beraber narh koydukları, sonra mahkeme siciline kaydedildiği zikredilmektedir.⁹⁶ Ayrıca II. Bayezid devri Aydın Vilâyeti Kanunâmesi’nde “Ve şehir civârında ekilen *bostanlardan bâc alınmaz*. Bazarda bahaya dutulub kırk üç akçe de bir akçe alınır” denilmektedir.⁹⁷

Bursa “finâ”larından hamamları ile meşhur mühim bir havali de Çekirge’dir. Şehrin batısında ve hayli uzakta yer alan diğer adı ile Kapluca’nın I. Murad döneminde nüfus yoğunluğu artar. Fatih Sultan Mehmed’den 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Özer Ergenç’in tabiriyle ayrı bir “kasaba” olarak addedilir.⁹⁸ Ekim sonları 1573 tarihli Hüdâvendigâr Livası

92 Kafesçioğlu, “Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzilname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri”, 140.

93 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 37a-1. 22 Şabân 1104 (28 Nisan 1693).

94 Hasan Basri Öcalan, “Kaybolan Tarih: Süleyman Çelebi Türbesi ve Yoğurtlu Baba Dergâhı Haziresi”, *Süleyman Çelebi ve Mevlid: Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*, ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2007), 24-33.

95 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 51b-1. 16 Zilhicce 1104 (18 Ağustos 1693).

96 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 2. Kitap II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 194.

97 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 2. Kitap II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, 160.

98 Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, 43. 1530 tarihli Bursa tahrir defterinde “Vakf-ı merhûm Gâzi Hüdâvendigâr” başlığı

mufassal tahrir defterinde Bursa şehrinin mahalleleri arasında zikredilir. Her ne kadar mahalleler arasında ismi geçse de ayrı bir subaşının güvenliği temin ettiği bir mahaldir.⁹⁹ 17. yüzyılın sonunda bir mahalle olarak isimlendirilmesine rağmen “Medine-i Burusa finâsında” olduğu da eklenir.¹⁰⁰ Burasının uzaklığı, “finâ” oluşu ve vakıf arazisi olması ayrı bir subaşı tayin edilmesinin muhtemel gerekçeleridir. Çekirge, anlaşıldığı kadarıyla sürekli burada ikamet eden ve bunun yanında dönem dönem kaplıca için gelen değişken bir nüfusa sahiptir. Örneğin “Medine-i Burusa finâsından Çekirge Mahallesi sâkinelerinden Rabia binti Satılmış” buranın yerleşiklerindedir. Fakat Rabia, adı geçen mahalledeki bir taraftan İsmail adlı kişi mülküne, iki taraftan Koroğlu kızları Ayşe ile Fatma mülklerine ve bir taraftan da tarîk-i âmm ile sınırlanmış “bir bâb beyt-i ulvî ve bir bâb beyt-i süflî ve muhavvata-i yesîreyi (küçük avlu)” ihtiva eden mülk menziline 30 esedî guruşa satmıştır.¹⁰¹ 1617 tarihli bir sicil kaydında geçen “biz ehl ü ‘iyâlimizle Çekirge hamamına yatıya gidib birkaç gün anda sâkin olmak istediğimizde...” ifadesi, buranın geçici sâkinlerine işaret eder.¹⁰² Yine şehrin diğer mahallelerinde oturan kişilerin burada bağları vardır. Dolayısıyla Çekirge, sadece evlerden müteşekkil bir mahal de değildir. Bursa’da Soncuş (?) Mahallesi sâkinlerinden Musli Çelebi b. Yusuf, “Medine-i mezbûre finâsında Çekirge Hamamı” yakınında bir tarafı Ezvâd (?) imamı bağına, bir tarafı el-Hâcc İsmail zevcesi bağına, bir tarafı Ramazan Efendi bağına ve bir tarafı Eğrek yoluna ulaşan, Gazi Hüdâvendigâr Vakfı’na senede on sekiz akçe mukâtaası olan iki buçuk dönüm mülk bağını ve dört adet büyük pekmez tâbesini (tava), biri büyük ve diğeri küçük iki kazanını ve bütün bağ aletlerini karısı Âlime binti Abdullah’a 100 esedî guruşa satmıştır.¹⁰³ Yine Bursa Kalesi (“Hısnı”) mahallelerinden Filiboz Mahallesi sâkinlerinden Hasan b. Mehmed, “medine-i mezbûre finâsında Eski Kabluca kurbünde vâki” bir tarafı Hadice Hatun bağına, bir tarafı Kasımoğlu Mehmed bağına, bir tarafı Kolak/Kavlak (?) zimmî bağına ve son cephesinin bir kısmı İmamoğlu ve kalan kısmı umumî yola bitişik senede Gâzi Hüdâvendigâr vakfına on akçe mukâtaası olan bir dönüm bağını, daha önce Mahidevran Vakfı mütevellisi Feyzullah Efendi b. Ahmed’e “istiğlâl” yolu ile rehin vermiş; rehini kaldırdıktan sonra Abdullah b. Mehmed’e otuz guruşa satmıştır.¹⁰⁴

altında köyler ve Derecik ile Akpınar mezraalarının yanında “nefs-i Kabluca, hane 24, mücerred 10, imam 3, müezzîn 3” şeklinde kaydedilmiştir. BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), nr. 166, s. 8. Üçer imam ve müezzînin gösterdiği üç mescidi ve köylerden çok olan nüfusu ile Ergenç ister istemez buradaki “nefs” kavramını “kasaba” olarak zikretmiştir. Osmanlı belgelerinde çoğu zaman şehirler ve köylerle birlikte muğlak bir vaziyette zikredilen kasaba kavramının da bilindiği üzere idari taksimatta karşılığı yoktur. Ayrıca kimi zaman nahiyeler, kimi zaman da kazalar dahi kasaba olarak zikredilebilmektedir. (Rize Kazası’nın aynı zamanda “kasaba” olarak zikredildiği durumlar için bk. T.Ş.S., nr. 1822, vr. 62/1. Evâsıt-ı Şabân 1031 (21-30 Haziran 1622); T.Ş.S., nr. 1828, vr. 56/4, 56/5. Hatta Trabzon Kazası bile bazen kasaba olarak isimlendirilir: Beylerbeyi hâsaları reyâsından olup “Kasaba-i Trabzonîda sâkin zimmî reyâyâ”, merkeze arz-ı hâl etmişler ve üzerlerine ödemeleri lâzım gelen ispençelerini verdikleri halde, beylerbeyi voyvodalarının kendilerinden fazladan vergi talebinde bulunduğunu söylemişlerdir. T.Ş.S., nr. 1831, vr. 80/9. Evâsıt-ı Şabân 1058 (31 Ağustos-9 Eylül 1648). Dolayısıyla kasaba kavramının pek bir standardı yoktur. Fakat burada köylerden büyük, şehirlerden de küçük bir yerleşim yerini somutlaştırabilmek için ister istemez kullanmak gerekmiştir. “Nefs-i Kabluca” ifadesi tahrir defterleri bağlamında daha çok Kapluca’nın evlerden müteşekkil çekirdek kısmına işaret eder.

99 Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, 44.

100 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 8b-3. 25 Rebiülevvel 1104 (4 Aralık 1692).

101 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 40a-2. 10 Ramazân 1104 (15 Mayıs 1693).

102 Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, 44.

103 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 37a-2. 22 Şabân 1104 (28 Nisan 1693).

104 B.Ş.S., nr. B/150, vr. 26b-2. 21 Cemâziyülâhîr 1104 (27 Şubat 1693).

“Finâ” kavramı aslında tarih itibarıyla daha önceki sicillerde de geçmektedir. Bursa’da Muradiye Mahallesi sâkinlerinden vefat etmiş olan Ali Bali b. Mehmed’in “medine-i mezbûre finâsında Çekirge Mahallesi’nde” bir adet menzil, bağ ve bahçede hissesi vardır.¹⁰⁵ Dolayısıyla dikkatli bir okuma ile daha önceki yüzyıllar için de “finâ”lar ortaya çıkarılabilir ve tahrir defterlerinde her zaman göremediğimiz bu yerlerin de dâhil edilmesi ile hem şehrin neresi olduğu tayin edilir, hem de daha tam bir şehir tarihi yazma imkânı doğar. Bunun yanında kesin hüküm vermek güç olmakla birlikte “Mahrûse-i Burusa zeyinde...” gibi kelime gruplarının “finâ”ya işaret ediyor olması muhtemeldir. “Mahrûse-i Burusa zeyinde Karaca Ali Yeri dimekle ma’rûf mevzi” buna örnek gösterilebilir.¹⁰⁶ Yine ismini tam okuyamadığımız Ağane (?) adlı yer Bursa’nın “finâ”larından olabilir. Veled-i Enbiya Mahallesi sâkinlerinden iken vefat etmiş olan Süleyman Beşe’nin Piri Paşa vakfından olup “medine-i mezbûre zeyinde Ağane (?) kurbünde”, bir tarafı Mehmed Efendi bahçesine, bir tarafı “Yehudiler makberesine” ve iki tarafı umumî yola komşu, “icâre-i mu’accele”si belli ve senede üç bin beş yüz akçe “ücret-i müeccele”si olan bahçesi vardır.¹⁰⁷ Hem bir vakıf arazisi olması hem de bu havalide bir Yahudi mezarlığının varlığı, buranın da büyük ihtimalle bir “finâ” olduğuna delalet eder.

SONUÇ

Şehir, *Cuma namazı kılınan beldede evlerin toplamıdır*. Bu kısa tanım Osmanlı İmparatorluğu’nda “devlet” ve “toplum” arasındaki ortak zemini/mekânı göstermesi açısından da mühimdir. Padişahın izni şartıyla Cuma câmii ve namazı ile “kalıcı odak” olan merkezî otoritenin “resmî” hüviyeti, fıkının küllî kaidelerinin tarassutu altında cüz’î mekânın gerçekleri ve ihtiyaçları çerçevesinde fertler tarafından inşa edilen evlerin “sivil” hüviyeti ile bulunduğu şehir ortaya çıkar. Merkezî otoritenin imâr planları ile değil, “sivil” inisiyatifler ile teşekkül eden evler şehrin sınırlarını belirler. Bu durum, Osmanlı şehrinin sivil karakterini göstermesi açısından da mühimdir. İşte bu sivillik, merkezî otoritenin ızgara planlı şehirlerini ya da Napoleon Bonaparte’in toprakları ve topçu birliklerini rahatça içeri sokabilmek için yuvarlak meydanları birbirine bağlayan büyük bulvarlardan oluşan şehri kendisine referans alan Oryantalizm açısından “düzensiz” addedilir. Bulvarların etrafında bitişik nizamda ve her biri diğerinin aynı evlerden ziyade “topografyanın, güneşlenmenin, manzaranın, önemli bir abidenin görülmesinin, komşulara mesafe gibi unsurların icaplarına göre” şekillenen evler, “bir standartlar sisteminin ürünü” olarak “bulunduğu yere, ailenin ölçüsüne, gelir düzeyine göre bir kimlik sahibi” olur¹⁰⁸ Bu münferit kimliklerin toplamı (nefs→nüfûs) Osmanlı şehrine de karakterini verir.

105 B.Ş.S., nr. B/132, vr. 28b-3. 7 Rebiülâhîr 1069 (2 Ocak 1659). “Medine-i mezbûre finâsında Dolugeç (?) Deresi dimekle ma’rûf mevzi’de” bulunan ve senede Emir Sultan vakfına elli akçe mukâta’ası olan bir kestane bahçesi için bk. B.Ş.S., nr. B/132, vr. 7a-1. 6 Zilkade 1068 (5 Ağustos 1658).

106 B.Ş.S., nr. B/18, vr. 27a-3. 23 Cemâziyelâhîr 1104 (1 Mart 1693). Benzer bir başka örnek için bk. B.Ş.S., nr. B/132, vr. 5a-2. 2 Zilkade 1068. (1 Ağustos 1658).

107 B.Ş.S., nr. B/132, vr. 5a-2. 2 Zilkade 1068 (1 Ağustos 1658).

108 Cansever, *Osmanlı Şehri*, 119, 144.

Yine her ev için zorunlu olmayan, evin sahibinin ihtiyaçları ve fırsatları temelinde ortaya çıkan avlulara benzer vaziyette bazı Osmanlı şehirleri de avlularıyla (finâ) temayüz eder. Genelde şehrin etrafında yeşil bir kuşak olarak bağ ve bostanlar ile mücehhez “finâ”, “nefs”in nefes aldığı yerlere gönderme yapar. Şehrin ihtiyaçlarını karşılayan bu bölge, aynı zamanda sınırları belirleyerek şehri *tanımlar/tamamlar*.

“Nefs”i ve “finâ”sı ile bu tanım kaynağını fıkıhtan alır. Böylece Osmanlı şehrinin öncelikli olarak dinî/fikhî bir muhit olduğu ortaya çıkmış olur. Bütün endüstri öncesi şehirler aslında dinî muhitlerdir.¹⁰⁹ Orta Çağ Avrupası’nda da şehir “çok kesin bir anlamda, temel amacı Hıristiyan bir hayat yaşamak olan kolektif bir yapı”dır. Böylece Lewis Mumford’a göre, Orta Çağ şehri “Kutsal Hayat’ın peşinde bir cemaat olarak tarif edilebilir.”¹¹⁰ “İslâm milletinin ilk örneği olan Medine cemaatinden”¹¹¹ türeyen İslâm ve özelde Osmanlı şehri de bu bağlamda “millet” denen dinî cemaatin mekânıdır. Bilhassa vakıflar eli ile inşa edilen şehirler, Müslüman cemaatin iyiliği için ya da iki cihan saadeti için gerekli mekânı temsil eder.¹¹² Bu durum kozmopolit bir imparatorlukta Müslüman cemaatin dışında kalan unsurların bu şehirde var olmadığı anlamına gelmez. Şehir, fikhî kaideler ile kurulup sınırları tayin edilir, bu sınır içerisinde gayr-i Müslimler yine fikhî “mevzuat” çerçevesinde zimmet hukuku ile yer edinirler. Yani şehrin sınırlarını belirlemek hususunda gayr-i Müslimlerin varlığı doğrudan bir fonksiyon icra etmez.¹¹³ Fakat yukarıda örnekleri görüldüğü üzere mezarlıklarının olduğu bölgenin “finâ” olması, onların şehirdeki varlıklarının ironik bir göstergesidir. Fıkha göre belirlenen sınırların içerisinde şehirli ya da köylü kategorisine dâhil olup bilhassa vergi meselelerinde bu sınırlar onların yükümlülüklerini belirler.¹¹⁴

Günde beş vakit namazın cemaatle câmide kılınmasının zorunlu olduğu, şehirde Cuma namazına gitmeyenden iki ağaca bir akçe cürm alındığı¹¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda, şehirleri sadece sosyo-ekonomik perspektiften izah/idrak edemeyeceğimiz açıktır. Namazda seferîlik bâbı ve Cuma namazının vücutiyeti ekseninde belirlenen sınırları ile Osmanlı şehrinin fikhî bir birim olduğunu görmeye başladığımızda, artık neden şehrin idarî taksimatta görünmediğini ve “nefs” gibi kavramların ne anlama geldiğini de idrak etmeye başlarız.

109 Gideon Sjöberg, “The Preindustrial City”, *American Journal of Sociology* 60/5 (Mar., 1955), 443.

110 Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 332-333.

111 Jean-Louis Michon, “Dini Kurumlar”, *İslâm Şehri*, ed. R.B. Serjeant, çev. Elif Topçugül (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 36.

112 İnalçık, “İstanbul: An Islamic City”, 12.

113 Osmanlı şehir tasvirlerinde de gayr-i Müslimlerin mimarî formları görmezden gelinir: “İslami kurumların ve Osmanlı anıtlarının altı çizilirken şehirlerin gayr-i Müslim kurum ve anıtlarının (önemli istisnalar dışında) sessizce geçiştirilmesi, sembollerinden arındırılarak resmedilmesi veya yok sayılması, üzerinde durduğum seyahatname ve tarihlerin ortak özelliğidir.” Kafesçioglu, “Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzilname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri”, 145.

114 Timâr erbabından Dedeoğlu Mehmed, Kara Laz olarak bilinen Vasil adlı zimmiden davacı olur. İddiasına göre Vasil, Mehmed’in timârî köylerinden Zümluhâdan olup raiyyetidir. Kendisine ait olan rüsüm-ı raiyyeti talep ettiğinde Vasil vermek hususunda sorun çıkarır. Mahkemede sorgulan Kara Laz ise kendisinin dededen babadan kalma vaziyette otuz yılı aşkındır nefs-i şehirde Çölmeççi Mahallesi’nde sâkin olduğunu ve adı geçen köyde kat’i surette mülkü ve ziraata kabil boz toprakları bulunmadığını ifade eder. Neticede Mehmed’in de bu durumu itiraf etmesi üzerine Vasil’in “sâl be sâl” ispençesini vermesi ve bundan başka akçe talep edilerek rencide edilmemesi karara bağlanır. T.Ş.S., nr. 1824, vr. 51b-2. Evvâl-i Şabân 1042 (11-20 Şubat 1633).

115 “Ve kasd ile namaz terk etse, bey-namaz olsa, mahalle be mahalle ve köy be köy teftiş edüb muhkem ve müntehi haklarından gelüb ta’zir edeler; iki ağaca bir akçe cürm alına. Ve Cuma namazı vâcib oldu. Terk edenin hakkından gelüb ta’zir olunub iki ağaca bir akçe cürm alına.” Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahilleri: 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), 93.

Tabii diğer taraftan da örfî/idarî taksimatta eyaletin, sancağın ve kazanın içerisinde fikhî/şer'î bir birim olarak “nefs” ve “finâ”sı ile şehir görünmeye başlar. Artık görmeye başladığımız şehrin ne kadar mütakâmil olup olmadığını tespit etmek için de tarihçinin sosyo-ekonomik perspektifiyle şehre bakmak meşru hâle gelir.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim’li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

- Bursa Şer'iyye Sicilleri (B.Ş.S.), nr. B/18, B/132, B/150.
Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 2.
Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), nr. 166.
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d.), nr. 194.
Trabzon Şer'iyye Sicilleri (T.Ş.S.), nr. 1821-4, 1822, 1824, 1826, 1827, 1828, 1831.

2. Tez, Makale ve Kitaplar

- Açık, Turan. "Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler". *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*. der. Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli. 215-235. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Açık, Turan. *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Açık, Turan. "Mahalle ve Câmii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme". *OTAM* 35 (2014), 1-39.
- Açık, Turan- Düzenli, Halil İbrahim. "XVI-XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair". *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 8/244-263. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi-İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015.
- Açık, Turan. "Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Hükümünde Köyler". *History Studies* 13/1 (2021), 51-68.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri: 2. Kitap II. Bâyezîd Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tabilleri: 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.
- Aktüre, Sevgi. "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehîrsel Yapının Değişme Süreci". *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture* 1/1 (1975), 101-128.
- Ali Efendi. *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*. Cild-i Evvel. haz. H. Necati Demirtaş. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014.
- Aşıkpaşazâde. *Tevârih-i Âl-i Osman (Osmanlı Taribleri I'in içinde)*. haz. Nihal Atsız. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.

- Bakkal, Ali - Zehra Sula. "Mecelle'deki Külli Kaidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2019), 92-110.
- Barkan, Ömer L. *XV. ve XVI.ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- Bayındır, Abdülaziz. "Bey' bi'l-vefâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihali*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1986.
- Braudel, Fernand. *Uygurlukların Grameri*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Yayınları, 2014.
- Calvino, İtalo. *Görünmez Kentler*. çev. Işıl Saatçioğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Cansever, Turgut. *Osmanlı Şebri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Döndüren, Hamdi. "Cuma Namazı ve Kılınma Şartları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 141-150.
- Ebel, Kathryn Ann. *City Views, Imperial Visions: Cartography and the Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603*. Austin: The University of Texas, Doktora Tezi, 2002.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*. 2. Kitap. haz. Zekerya Kurşun vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. çev. Neyyir Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Gencer, Bedri. "Sosyal Devletten Kerim Devlete". *Bilgi* 19 (2009), 1-18.
- Gencer, Bedri. *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.
- Gencer, Bedri. "Filolojiden Sosyolojiye Türkiye'de Beşeri Bilimin Kaderi". *Türkiye'de Sosyolojinin Yüzyıllık Birikimi*. ed. Erkan Çav-Elif Süreyya Genç. 119-201. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Gökalp, Ziya. "Köy ve Şehir". *Makaleler VII*. haz. M. Abdülhalük Çay. 128-132. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Heller, Agness. "Where are we at home?". *Thesis Eleven* 41 (1995), 1-18.
- Imber, Colin. *Şeriatın Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. çev. Murtaza Bedir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

- İbrahim Halebî. *İzablı Mülteka el Ebbur Tercümesi*. çev. Mustafa Uysal. 1 Cilt. Konya, 1980.
- İnalçık, Halil. "İstanbul: An Islamic City". *Journal of Islamic Studies* 1 (1990), 1-23.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi (1664-1663). Nr. 12, haz. Rasim Erol vd. İstanbul: İsam Yayınları, 2010. <http://www.kadısicilleri.org/>
- Johansen, Baber. "The All-embracing Town and its Mosques: al-misr al-gâmi". *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 32 (1981), 139-161.
- Johansen, Baber. "Urban Structures in the View of Muslim Jurists: The Case of Damascus in the Early Nineteenth Century". *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 55-56 (1990), 94-100.
- Kafesçioğlu, Çiğdem. "Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzilname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri". *Günsel Renda'ya Armağan*. ed. Zeynep Yasa Yaman-Serpil Bağcı. 139-150. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Mevlânâ Mehmed Neşri. *Cihânnümâ*. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Michon, Jean-Louis. "Dinî Kurumlar". İslâm Şehri. ed. R.B. Serjeant, çev. Elif Topçugil. 13-47. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Molla Hüsrev. *Gurer ve Durer Tercümesi*. çev. Arif Erkan. 1 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği*. çev. Gürol Koca-Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçı). *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*. haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Necipoglu, Gülru. *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Öcalan, Hasan Basri. "Kaybolan Tarih: Süleyman Çelebi Türbesi ve Yoğurtlu Baba Dergâhı Haziresi". *Süleyman Çelebi ve Mevlid: Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri*. ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli. 24-33. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2007.
- Öz, Mehmet. "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Şehir Tarihi* 3/6 (2005), 57-88.
- Rosenthal, Erwin I. J. *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- Sjoberg, Gideon. "The Preindustrial City". *American Journal of Sociology* 60/5 (Mar., 1955), 438-445.
- Şahin, İlhan vd. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/441-451. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Şentürk, Recep. *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi: Fıkıhtan Sosyal Bilimlere*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2008.
- Tanyeli, Uğur. *Rüya, İnşa, İtiraz: Mimari Eleştiri Metinleri*. İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.
- Tanyeli, Uğur. *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Değişimi (11-15. Yüzyıllar)*. Ankara: İdealkent Yayınları, 2021.
- Taşar, Emin Selçuk. *Tabrir, Tasnif ve Tavsif: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Şehir ve Mimari*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Turner, Bryan S. *Marx ve Oryantalizmin Sonu*. çev. H. Çağatay Keskinok. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001.
- Uğur, Yunus. “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 9-26.
- Uğur, Yunus. “Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilâyet Defterleri’ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırma”. *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/48 (2020/1), 37-69.
- Uğur, Yunus. “Tarihçilikte ‘Mekânın Yeniden Keşfi’: Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler”. *İdealkent* 11/30 (2020/2), 678-700.
- Weber, Max. *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Bakış Kitaplığı Yayınları, 2003.
- Yerasimos, Stefan. “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. ed. Paul Dumont-François Georgeon. çev. Ali Berktaş. 1-18. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Yırtıcı, Hakkı - Uluoğlu, Belkıs. “Mekânın Altyapısal Dönüşümü”. *İTÜ Dergisi* 3/1 (2004), 43-52.

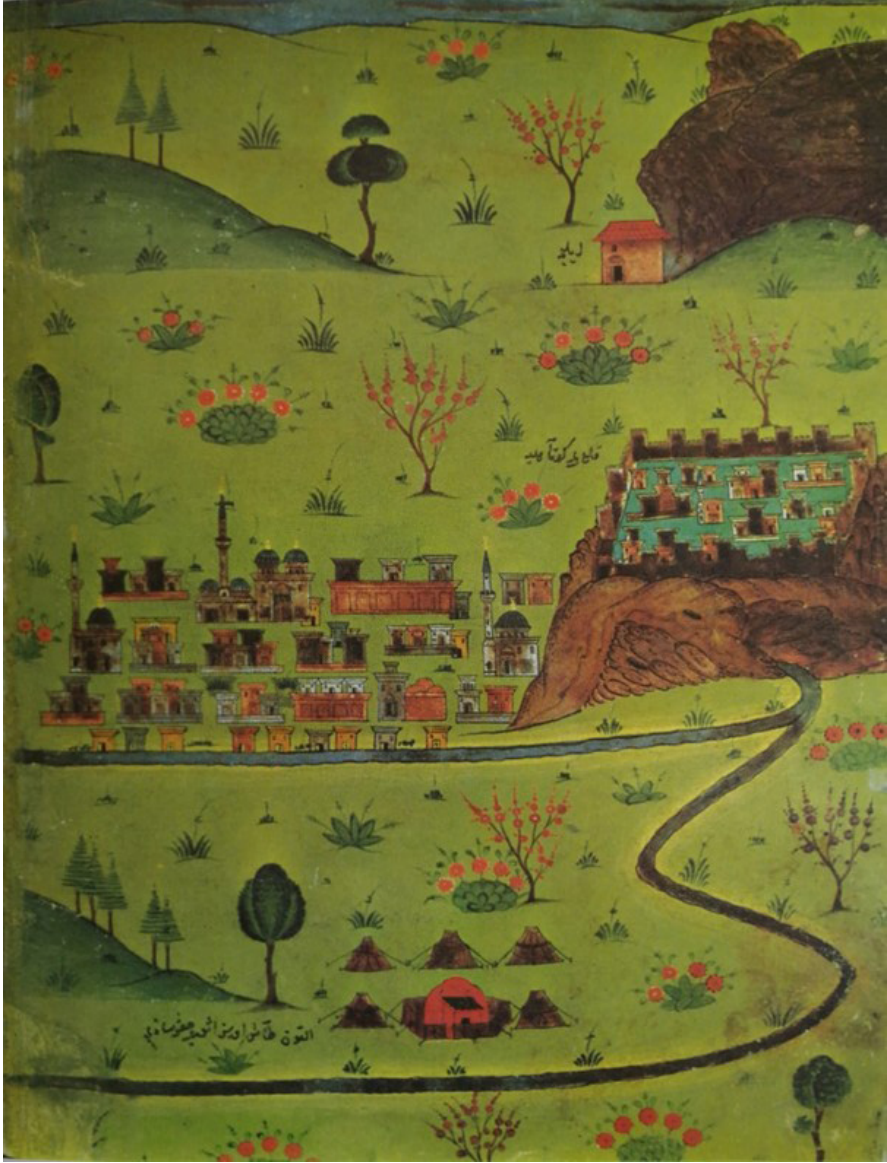
EKLER

Ek 1: Kayseri, İncekara Köprüsü, Develü Karahisar

Kaynak: Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 18b (tıpkıbasım).

Ek 2: Kütahya, Altuntaş Ovası, Ilıca

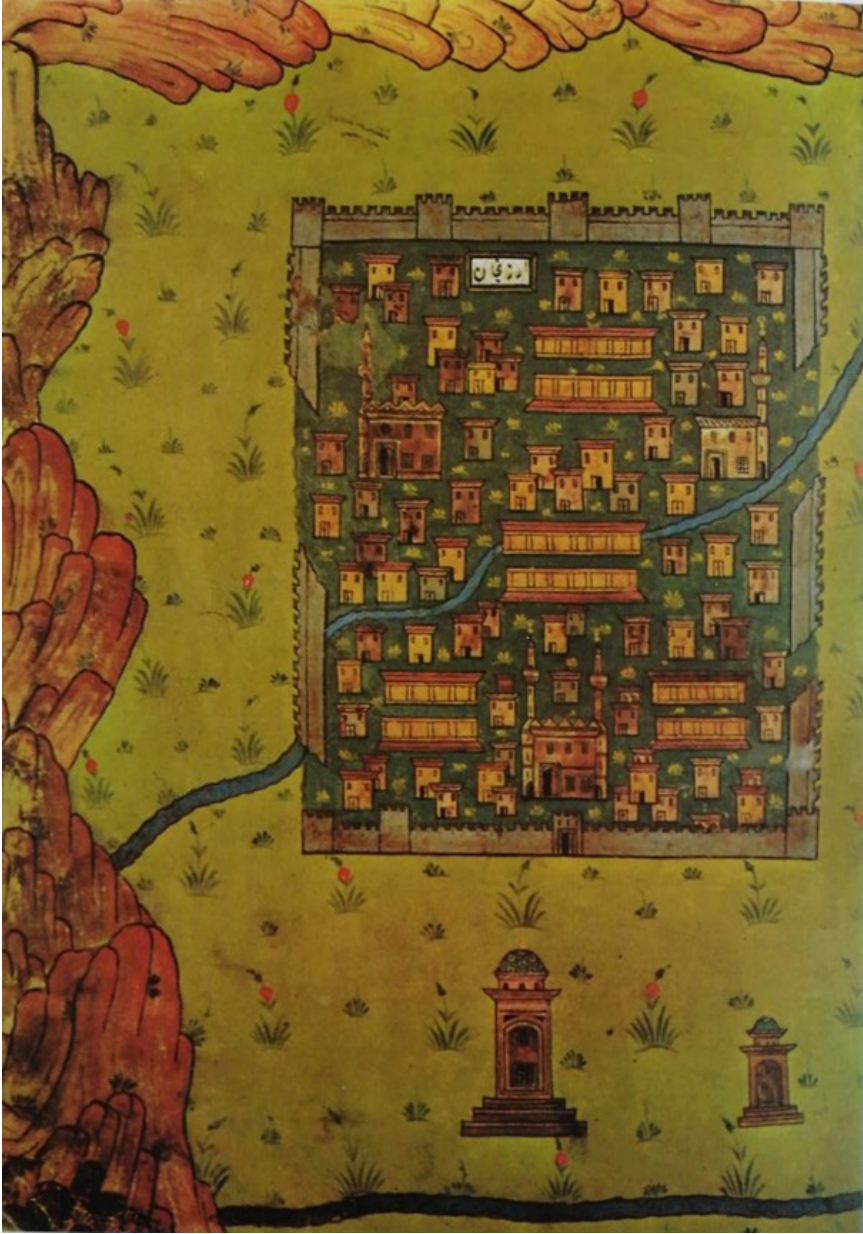
Kaynak: Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, 15b.

Ek 3: Niğde, Ereğli

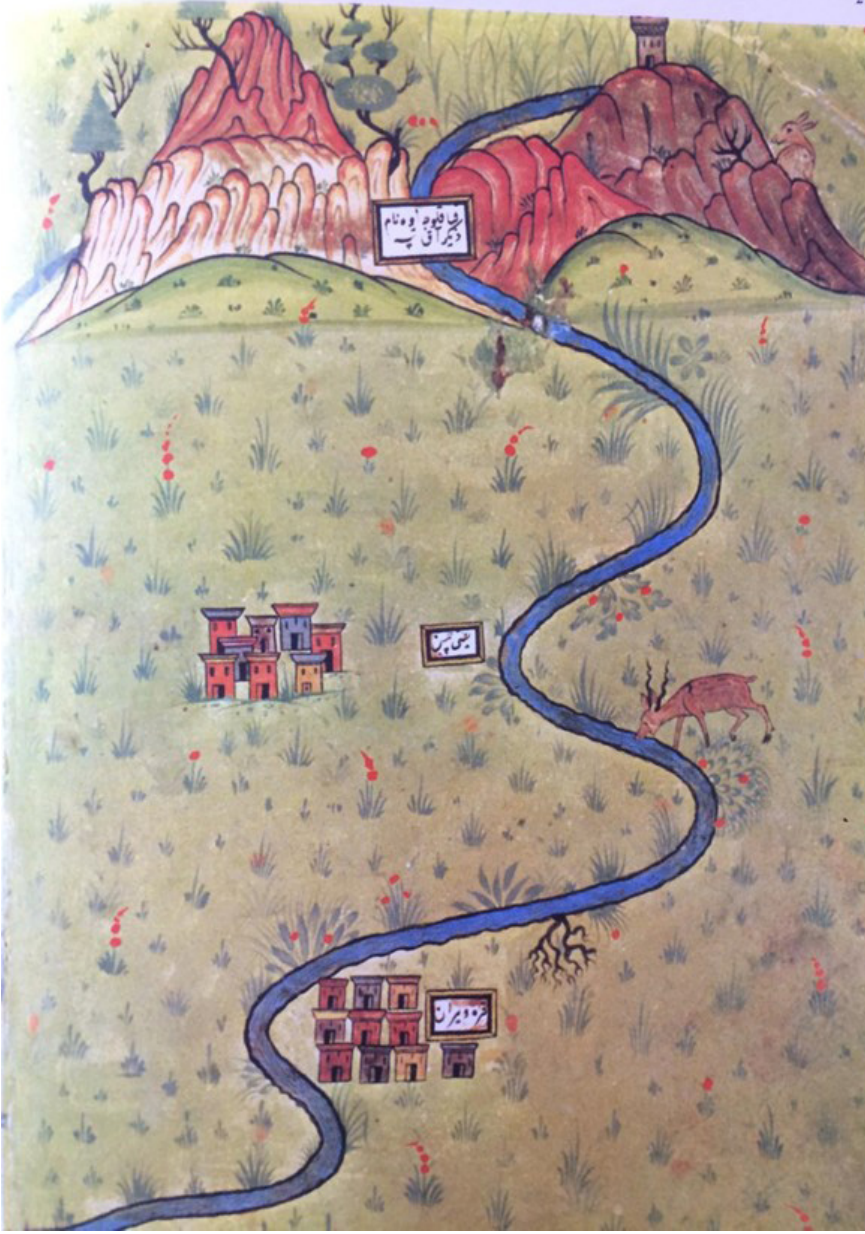
Kaynak: Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, 18a.

Ek4: Erzincan ve Muhtemel “Finâ”sı

Kaynak: Nasûhü’s-Silâhî (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, 22a.

EK 5: Karaviran, Yassıçimen, Aktepe

Kaynak: Nasûhü's-Silâhî (Matrâkçî), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, 21b.

Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbekir Vilayeti'nde İktisadi Hayat (1900-1909)

ECONOMIC LIFE IN DIYARBEKIR PROVINCE ACCORDING TO AMERICAN CONSULATE REPORTS (1900-1909)

İLKSEN DİLMAÇ*

ÖZ ABSTRACT

Amerikan Ulusal Arşivleri (National Archive and Records Administration) ve Amerika Birleşik Devletleri Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'ndan (The United States Department of Commerce and Labor) elde edilen konsolos raporlarına dayanılarak hazırlanan bu çalışmada, 1900-1909 yılları arasında Diyarbekir Vilayeti'nin iktisadi durumu incelenmiştir. Makalenin birinci bölümünde Diyarbekir Vilayeti'nin sosyo-ekonomik durumuna yer verilmiştir. İkinci bölümünde Diyarbekir'in ticaret potansiyeli ve vilayet dahilinde ithalat ile ihracata konu olan ürünler, ürünlerin miktarı ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Son bölümünde ise Amerika Birleşik Devletleri'nin vilayete olan iktisadi ilişkileri ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Diyarbekir merkezli herhangi bir Amerikan ajansının bulunmadığı, ticari faaliyetlerin Doğu Türkiye Amerikan Ajansı ve Harput Amerikan Konsolosluğu'nun çatısı altında yürütüldüğü görülmektedir. Vilayetin ihracatı tarım ve hayvancılığa dayalı ham ürünlerden oluşmakta, ithal edilen ürünler ise mâmül ve yarı mâmül mallardan meydana gelmektedir. Vilayet genelinde Amerikan mallarının az talep gördüğü tespit edilmiştir.

This article, based on consular reports obtained from the National Archives and Records Administration and the United States Department of Commerce and Labor, examines the economic situation of the Diyarbekir province between 1900 and 1909. In the first part, the article analyzes the socio-economic situation of the province of Diyarbekir. The next part examines Diyarbekir's trade potential and the amount and evaluation of the products subject to import and export within the province. The final section discusses the economic relations of the United States of America with the province. Within this framework, it becomes evident that no American agency has established its base in Diyarbekir. Instead, commercial operations transpire under the auspices of the Eastern Turkey American Agency and the Harput American Consulate. The province primarily exports agricultural and livestock-based raw products. Conversely, imports predominantly comprise finished and semi-finished goods. It is notable that there is a limited demand for American products within the entire province.

Anahtar Kelimeler: Konsolos Raporları, İktisadi Hayat, Amerikan Ticareti, Amerikan Konsolosluğu, Diyarbekir Vilayeti.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 19 Nisan 2023 | Date Received: 19 April 2023
Kabul Tarihi: 22 Mayıs 2023 | Date Accepted: 22 May 2023

ATIF | CITATION

Dilmaç, İlksen. "Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbekir Vilayeti'nde İktisadi Hayat (1900-1909)". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 107-129. doi.org/10.54462/kadim.1285492

* Doktora Adayı, YÖK 100/2000 Öncelikli Alanlar 'Doğu Akdeniz Çalışmaları' Araştırmacısı, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, ilksenkati@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0603-6250.

GİRİŞ

Yukarı Mezopotamya'nın eski şehirlerinden olan ve Asur kaynaklarında Amid veya Amida olarak belirtilen Diyarbekir, sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik konumu hasebiyle yüzyıllar boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.¹ Anadolu'nun kültürel ve ticari şehirlerinden birisi olması dolayısıyla devletler bu şehri kontrol altında tutmak için kendilerini yüzyıllar boyunca sürecek bir mücadele içinde bulmuşlardır. Şehir sırasıyla Bizans, Sasani, Emevi, Abbasi, Şeyhoğulları, Mervanoğulları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Hısn-i Keyfa Artukluları, Eyyubi, Anadolu Selçuklu, Mardin Artukluları, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir.²

Diyarbekir'in de dahil olduğu Doğu Anadolu coğrafyası Karadeniz, İskenderun Limanı ve Basra Körfezi üçgeninde yer almakla birlikte, Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla da Asya içlerine kadar açılmaya imkân veren bir konumdadır. Bölgenin sahip olduğu bu çok yönlü konum, batılı güçlerin nazarıdikkatini celbetmiş ve 19. yüzyıl başlarından itibaren Rusya ve İngiltere başta olmak üzere Doğu Anadolu coğrafyası uluslararası rekabet alanı haline gelmiştir.³ Yabancı tüccarlara Osmanlı Devleti'nde ticaret yapma hakkı tanıyan ahidnameler sayesinde Osmanlı topraklarında ticari faaliyet yürüten tüccarların mensubu olduğu devletlere konsolosluk açma ve vatandaşlarının işlerini yürütme hakkı tanınmıştır.⁴ Bu hak dolayısıyla batılı devletler 19. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu bölgesindeki önemli şehirlere konsolosluk açmaya başlamıştır. Bu şekilde yabancı devletler bölge hakkında ticaret başta olmak üzere her türlü habere ulaşabilmişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) diğer batılı devletler gibi 1890'lardan itibaren bölgede konsolosluk açılmak için girişimlerde bulunmuştur. Amerikan misyonerlerin yoğunlaştığı yerde konsolosluk kurmayı tercih eden Amerikalı yetkililer, hem o dönemde patlak veren Ermeni olayları sonrası bölgeden ABD'ye yoğun Ermeni göçünün yaşanması hem de bölgede yaşayan misyonerlerin yönlendirmesiyle Erzurum ve Harput'u Amerikan konsolosluk merkezleri olarak kabul etmişlerdir.⁵ Ardından ABD hükümeti, Osmanlı Devleti'ne Erzurum ve Harput'ta Amerikan konsolosluklarının kurulması için baskı yapmaya başlamıştır. Yapılan baskılar sonunda 1896'da Erzurum'da, 1901'de ise Harput'ta Amerikan konsoloslugu kurma hakkı elde etmiştir.⁶

- 1 Ahmet Güleç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 1.
- 2 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/465-466.
- 3 Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987), 95-96.
- 4 Mübahat Küttükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6 / 10-11 (Aralık 2011), 151.
- 5 Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1895), 163-165; Sevdâ Özkaya, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 2.
- 6 Erzurum ve Harput'ta kurulan ABD konsolosluklarının kuruluş sürecine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Özkaya, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 1-9; 18-21. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 181-195; Naim Ürkmez, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsoloslugunu Tesis Süreci", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*, ed. Murat Küçükkuşurlu vd. (Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, 2018) 1/144-152.

1 Ocak 1901'de Harput'ta Amerikan konsolosluğunun kurulması sonrası Harput konsolosluk bölgesi sınırları dâhilinde olan Diyarbekir vilayetinin ekonomik yapısının ele alındığı bu çalışmada, 1901-1909 yılları arasında Harput Amerikan Konsolosluğu'nda görev yapmış 3 konsolos ve 1 konsolos yardımcısının hazırladığı raporlar ve yazışmalar ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bölgeye ilişkin ilk rapor, Harput konsolosu Thomas Herbert Norton tarafından 1901 yılı sonunda hazırlanmıştır. 1905 yılına kadar Harput konsolosu olarak görev yapan Norton, bu süre zarfında 1902, 1903 ve 1904 senelerinde de raporlar hazırlayıp, ilgili raporları Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. 6 Kasım 1905 tarihinde konsolosluk görevini Evan Erastus Young devralmış, ancak 1905 senesine ait raporu konsolos yardımcısı Ernest Wilson Riggs hazırlamıştır.⁷ Young'ın da 1906 ve 1907 yıllarına ait raporları kaleme almıştır. 1908 ve 1909 yıllarına ait raporlar ise 1908'de Harput konsolosu olarak atanan William Wesley Masterson tarafından oluşturulmuştur.⁸ Raporlar, vilayetin merkez sancağı olan Diyarbekir Sancağı başta olmak üzere, vilayet sınırlarında bulunan diğer yerleşim birimlerinin ekonomik ve sosyal durumlarını ortaya koyacak genel bilgiler içermektedir. Bunun yanında vilayet özelinde cereyan eden ithalat-ihracatın ve ABD özelinde gerçekleşen ticaret ile Amerikalıların ticari girişimlerinin ne ölçüde olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

1. Diyarbekir Vilayetinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Harput Amerikan Konsolosluğu kurulduktan sonra, konsolosluk yetki bölgesi kapsamında yer alan Diyarbekir ve Mardin sancaklarının önemli ticaret merkezleri olduğunun farkında varan Norton, vilayetin genel durumuna ilişkin verileri Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ilemiştir. Raporlara göre, Diyarbekir vilayetinin yüzölçümü 18.074 mil kare olup, başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Diyarbekir vilayetinin sahip olduğu doğal koşullar, geniş çaplı tarım için konsolosluğun bir diğer bölgesi olan Ma'mûretü'l-Aziz vilayetine kıyasla çok daha elverişliydi.⁹ Ucuz hammadde ve iş gücü, geniş kömür yatakları ve Dicle nehrinin sahip olduğu su gücüne rağmen vilayet genelinde imalat sanayi çok az gelişmişti. Kömür yatakları Osmanlı Devleti kontrolü altında ilkel şartlar altında işletilmekteydi.¹⁰ Ayrıca, Ergani ve Maden'de bakır yatakları bulunmaktaydı. Bu maden üzerinden 130.000 doların üzerinde bir gelir elde edilse de gerek madencilik yöntemlerinin gerekse eritme işlemlerinin son derece basit ve ilkel şekilde yapılması hak edildiği şekilde kazanç sağlanmasını engellemekteydi.¹¹

Norton görevini icra ettiği 1901-1905 yılları arasındaki süreçte hazırladığı raporlarda Diyarbekir vilayetinin demografik özelliklerine yer vermiştir. Buna göre, vilayetin nüfusu 471.000 olup bunun yaklaşık 335.000'i Müslüman, geri kalan 136.000 ise ağırlıklı olarak Hristiyan'dır.¹² Osmanlı Devleti'nin hazırlamış olduğu Salname-i Diyarbekir'de ise 255.993

7 American National Archives and Records Administration (NARA), T 579, Roll 1, No. 1, 6 Kasım 1905.

8 Harput konsolosluğu'nda görev almış konsolos ve konsolos yardımcıları listesi için bk. *The Political Graveyard (TPG)*, "U.S. Consular Officials in Turkey" (Erişim 1 Şubat 2023).

9 NARA, T 579, Roll 1, No. 77, 24 Şubat 1902, 2; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1901* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1902), 1/1049.

10 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1046.

11 NARA, T 579, Roll 1, No. 77, 2.

12 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1049.

zükür (erkek), 214.767 *inas* (kadın) olmak üzere toplam nüfus 470.760'tır. Bunların 375.528'i Müslüman ve geri kalan 95.232'si ise gayrimüslimdir.¹³ Bu iki veriye baktığımız zaman toplam nüfus her iki kaynaktaki eş değer görünmektedir. Ancak gayrimüslim tebaa sayısına bakıldığında ise Osmanlı Devleti'nin sayıca Müslüman olarak belirttiği 40.768 kişiyi konsolosun Hristiyan olarak addetmesi dikkat çekmektedir. Nüfusa ek olarak, vilayetin 1900 ve 1901 yılı mali durumuna ilişkin bilgiler şu şekilde verilmiştir:

Tablo 1: Diyarbekir Vilayetinin 1900 ve 1901 Yılı Gelir Tablosu¹⁴

GELİR TÜRÜ	1900 YILI (\$)	1901 YILI (\$)
Aşar Vergisi	353.680	353.000
Ağnam Vergisi	176.590	176.000
Bedel-i Askeriye	71.020	71.000
Gümrük Vergisi	44.270	44.000
Toplam (ABD doları)	928.700	927.000
Toplam (Gümüş)	22.794.941,5 kuruş	22.753.215 kuruş
Toplam (Altın)	21.106.843,51 kuruş	21.068.207,1 kuruş

Kamu gelirleri, kamu gider kaynaklarının temininin sağlanması amacıyla devletin siyasal gücüne dayanarak gerçek ve tüzel kişilerin gelir ve malları üzerinden alınan pay olarak bilinen vergilerdir.¹⁵ Vilayetin kamu gelir kaynaklarına baktığımızda ilk sırada tahlil, sebze ve meyveler üzerinden alınan “aşar vergisi” bulunmaktadır. Geriye kalan gelir türleri “diğer gelirler” kategorisinde değerlendirilmekte olup, tutar açısından ikinci sırada yer almaktadır. Ardından küçükbaş hayvan vergisi olarak da bilinen “ağnam vergisi” üçüncü sırada, Hristiyan topluluklar tarafından ödenen askerlikten muaf tutulma vergisi olan “bedel-i askeriyeye” dördüncü sırada ve ticaret esnasında alınan “gümrük vergisi” ise en son sırada bulunmaktadır.

13 *Diyarbakır Salnameleri* (İstanbul: Acar Matbaası, 1999), 5/186.

14 Bir dolar 22,7273 kuruş altın ya da 24,545 kuruş gümüş değerindedir. USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1047; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1902* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1903), 1/1115

15 Mustafa Bulut, *19. Yüzyılın Sonlarına Doğru Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2022), 156.

Tablo 2: Diyarbekir Vilayetinin 1900 ve 1901 Yılı Gider Tablosu¹⁶

GİDER TÜRÜ	1900 YILI (\$)	1901 YILI (\$)
Ordu Ödeneği	265.620	265.000
Yerel Masraflar	243.250	243.000
Seraskerlik	111.890	111.000
Maliye	68.110	68.000
Bahriye	31.130	31.000
Hazine-i Hassa	21.890	21.000
Jandarma ve Polis	132.810	132.000
Toplam (ABD doları)	874.700	871.000
Toplam (Gümüş)	21.469,511,5 kuruş	21.378.695 kuruş
Toplam (Altın)	19.879.569,31 kuruş	19.795.478,3 kuruş

Kamu gider kaynakları veya kamu harcamaları, elde edilen vergi gelirlerinin devletin eğitim, sağlık, bayındırlık, adalet vb. hizmetler ve kamu personel giderlerinin karşılanması amacıyla kullanılmasıdır.¹⁷ Diyarbekir, sahip olduğu stratejik konum hasebiyle sadece ticaret merkezi değil, aynı zamanda askerî açıdan önemli bir bölgeydi. Bölge, Çaldıran Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına dahil edildikten sonra, Osmanlı'nın doğu savaşlarının önemli bir karargâhı haline gelmişti.¹⁸ 19. yüzyılda Rus tehdidinin artması üzerine, Diyarbekir askerî açıdan stratejik önemini Erzurum'a bıraksa da askerî ihtiyaçların karşılanmasındaki önemli misyonunu korumaya devam etmişti.¹⁹ Vilayetin kamu gider kaynaklarına baktığımızda en büyük rakamın askeriye için ayrıldığı görülmektedir. Vilayet geneli için yapılan harcamalar ise ikinci sırada bulunmaktadır. Vilayette görevli maliye memurlarının maaşlarıyla, gelirlerin tahsilatı için yapılan giderler maliye başlığı altında üçüncü sırada yer almaktadır.²⁰ Bunun yanında devletin merkezinde bulunan kamu kurumlarına da vilayet gelirlerinden aktarım yapıldığı görülmektedir.

Hem gelir hem de harcama kalemlerine tutarlarına baktığımızda ise 1900 senesi ile 1901 senesi arasında hem gelir hem de harcama açısından pek bir fark bulunmadığı gözlemlenmektedir.

2. Ticaret

Diyarbekir vilayeti diğer Osmanlı şehirleri gibi tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanan bir ekonomik yapıya sahip olsa da eski çağlardan itibaren Anadolu'da doğu-batı,

16 Bir dolar 22,7273 kuruş altın ya da 24,545 kuruş gümüş değerindedir. USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1047; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1115.

17 Bulut, *Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı*, 157.

18 Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5/1 (Haziran 1990), 192.

19 İbrahim Yılmazçelik, "Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakır", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4/3 (Aralık 2018), 43-44.

20 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Masrafları (1841-1861)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989), 17.

kuzey-güney kervan yollarının kesiştiği bir konumda bulunması dolayısıyla ticaretin vilayet ekonomisinde önemli yer tuttuğu bilinmekteydi. Ticaret ve ulaşım Ek-1’de görüleceği gibi ağırlıklı olarak üç güzergâh üzerinden yapılmaktaydı.²¹

İlk güzergâhla, deniz yoluyla Samsun’a, buradan karayoluyla Amasya, Tokat, Sivas ve Harput üzerinden Diyarbakır’a ulaşılmaktaydı. İkinci güzergâh, deniz yoluyla İskenderun, oradan karayoluyla Halep, Urfa, Birecik, Siverek, Diyarbakır yoluydu. Bu güzergâh, aynı zamanda posta yolu olarak da kullanılmaktaydı.²² Karayolu güzergahlarında trafiğin büyük bir kısmı deve, yük beygiri ve katırlarla oluşturulan kervanlar tarafından oluşmaktaydı. Samsun-Diyarbakır güzergahı ortalama 144 saatte, İskenderun-Diyarbakır güzergahı ise 108 saatte tamamlanmaktaydı.²³ Üçüncü güzergâhla da deniz yoluyla Basra’ya, buharlı gemilerle Bağdat’a, karayoluyla Musul’a ve Dicle Nehri üzerinden Diyarbakır’a ulaşılmaktaydı. Bağdat-Musul güzergahında katır ve develer kullanılmaktaydı.²⁴ Musul-Diyarbakır arasındaki bağlantı ise şişirilmiş koyun derilerinden yapılan kelek olarak da bilinen sallar ile sağlanmaktaydı. Karayoluyla 20 günde kat edilen bir mesafe, nehir üzerinden kelekler sayesinde 5-6 günde kat edilmekteydi.²⁵

19. yüzyılın sonlarında vilayette dış ticaret özellikle limanlara olan uzaklık, ulaşım yollarının kötü olması ve güvenlik ortamının sağlanamamasından dolayı olumsuz olarak etkilenmişti.²⁶ Bu durum Norton’un konsolosluk yaptığı 1901-1904 yılları arasında da devam etmiştir. Raporlara göre, ticaret yol güzergahlarının güvenliğini sağlama konusunda ciddi sıkıntılar baş göstermişti. Norton’un 23 Kasım 1901 tarihli raporuna göre, bölgedeki asayiş sorunları her geçen gün artmakta ve özellikle vilayet genelindeki kervanlar soyulmaktaydı. Bölgede emtia taşımacılığında rol oynayan katırcılar ise artık Siverek-Diyarbakır güzergâhından mal kabul etmemeye başlamışlardı ve Diyarbakır-Halep arasındaki ticaret yolunun güvenliğinin sağlanamamasından dolayı bölge ticareti aksamaktaydı.²⁷ Konsolos Şubat 1902’de Mardin ve Diyarbakır’e düzenlemiş olduğu yolculuk sonrasında bir rapor hazırlamış ve ticaret güvenliğine ilişkin şu bilgilere yer vermiştir:

"Harput’a giden yol hariç, yolların çoğu güvensizdir. Eskiden kervanlar her gün Halep’ten Diyarbakır’a giderdi. Şimdi ise güçlü bir koruma altında haftada bir kervan gönderilmektedir. Diyarbakır’da, tüm hatlardaki ticari girişimleri baskılayan bir güvensizlik var. Genel vali ile bu ve benzeri konularda yaptığım görüşmede benimle aynı fikirdedir. Vilayetin başında daha liberal ve geniş görüşlü bir kişinin bulunmasının, dağıtım merkezi olarak Diyarbakır’ı eski ticari ve coğrafi önemine kavuşturmak için çok şey yapacağı açıkça ortadaydı."²⁸

21 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 281, 311.

22 Sabri Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbakır’de Kıtık* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 104.

23 US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1904* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1905), 761.

24 Ahmet Gündüz, "Economic and Commercial Situation of Mosul Province According to the British Consulate Reports (1896-1912)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/3 (Temmuz 2017), 849.

25 Fasih Dinç, "Osmanlı Diyarbakır’ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları", *Belleten* 85 / 302 (Nisan 2021), 98.

26 Bulut, *Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı*, 95.

27 NARA, T 579, Roll 1, No. 72. 23 Kasım 1901.

28 NARA, T 579, Roll 1, No.77, 24 Şubat 1902, 2-3.

Kürt haydutlar tarafından gerçekleştirilen yağma faaliyetlerini engellemek, kervanların güvenliğini sağlamak amacıyla refakatçi silahlı kuvvetler kervanlara tahsis edilse de bu durum tam anlamıyla önlenemedi. Norton, 4 Kasım 1904 tarihli raporunda halen bu sorunun devam ederek vilayetin ithalat-ihracat hacmini olumsuz olarak eklediğine yer vermişti. Ancak Ekim 1904'te vilayetin batı kesiminde yer alan yarı bağımsız Kürt aşiretleri arasında Akdeniz'e giden kervanların artık taciz edilmeyeceğine dair mutabakat sağlandığı notunu da eklemiştir. Böylece, bu sorunun çözümlenmesine büyük bir adım atılmıştır.²⁹

Tüm bu olumsuzluklara rağmen vilayette ithalat-ihracat faaliyetleri yapılmaya devam edilmisti. Diyarbekir'de tüccarlar, ithalat ve ihracatı hemen hemen sadece İstanbul, Halep ve Beyrut şehirleri üzerinden yapılmaktaydı. Bu şehirdeki toptancılar dışında ülke dışından üreticilerle anlaşma yolu tercih etmeyen Diyarbekirli tüccarlar, ticari faaliyetlerini komisyoncular aracılığıyla yapmaktaydılar.

2.1. İhracat

Amerikan konsoloslarının hazırladığı raporlarda ihracat iç ve dış piyasa olarak ele alınmıştır. Raporlara göre, Diyarbekir vilayetinden yurtdışına ihracat yapılan ülkeler İngiltere, Fransa, Almanya, ABD, Rusya, İsviçre, Avusturya-Macaristan, İtalya, Mısır, İran, Çin, Hindistan'dır. İç piyasada ise İstanbul, Sivas, Tokat, Van, Bitlis, Erzurum, Ma'mûretü'l-Azîz, Suriye, Halep, Ayıntab, Musul, Bağdat'a ürün ihracı yapılmıştır.³⁰

29 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759.

30 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-1051; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/512; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1905* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1906), 360; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1906* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1907), 359; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1907* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1908), 1/602; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1909), 2/663; US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC), *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1909* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1911), 890.

1900-1909 yılları arasındaki iç ve dış piyasada gerçekleşmiş ihracat rakamları şu şekildedir:

Tablo 3: Diyarbekir Vilayeti İhracatı (1900-1909)³¹

YILLAR	İHRACAT (\$)	İÇ İHRACAT (\$)	TOPLAM (\$)
1900	957.220	689.820	1.647.040
1901	643.550	709.170	1.352.720
1902	906.110	1.145.530	2.051.640
1903	571.900	749.020	1.320.920
1904	594.300	695.740	1.290.040
1906	1.184.160	942.240	2.126.400
1907	1.253.000	1.159.500	2.412.500
1908	972.500	1.120.300	2.182.800
1909	1.189.000	1.203.500	2.392.500

Tabloya göre, toplam ihracat rakamlarının 1903 ve 1904 yılları haricinde genel olarak artış halinde olduğu görülmektedir. 1902 yılında toplam ihracat 2.051.640 dolar iken 1903'te 1.320.920 dolar ve 1904'te 1.290.040 dolara kadar düşüş göstermiştir. Bunun temel sebebi ise bölgedeki Kürt aşiretler arasındaki çatışmalardır. Bu çatışmalar hem tarımsal üretimin kaybına hem de ticaretin aksamasında neden olmuştur.³² 1904 yılında bu aşiretler arasında ateşkes sağlanması üzerine ihracat tekrardan artış göstermiştir. 1907 yılında bölgede meydana gelen yerel karışıklıklar 1908 yılı ihracatını olumsuz olarak etkilemiş ve ihracatta 229.700 dolarlık bir azalma görülmektedir.³³ 1909 yılında ise ihracattaki artış tekrardan sağlanmıştır.

Diyarbekir vilayetinden diğer ülkelere ihraç edilen ürünler ve ihracat sonrası elde edilen gelir şu şekildedir:

31 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-51; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 512; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 602; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 663; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 890.

32 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759.

33 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/667.

Tablo 4: Diyarbekir Vilayetinden Diğer Ülkelere İhraç Edilen Ürünler ve Değerleri (1898-1909)³⁴

ÜRÜN	KİTRE	BADEM	KOYUN BAĞIRSAGI	AT	KÜRK	TİFTİK	İPEK KOZASI	KEÇİ VE KOYUN DERİSİ	MEŞE PALAMUTU	BAKIR	YÜN
1898(\$)		18.000			13.130	66.650		66.650	18.000	72.970	204.330
1899(\$)		26.750			18.000	75.400		88.540	53.540	114.810	221.350
1900(\$)	6.810	11.190	6.810	6.810	22.370	75.400	2.670	88.540	110.920	390.000	221.350
1901(\$)	4.860	11.200	6.700	6.700	15.600	66.900	2.680	80.300	35.500	168.000	200.600
1902(\$)	9.740	5.840	14.600	11.700	19.480	53.570	3.210	79.770	61.600	168.000	198.430
1903(\$)	4.860	11.200	6.700	6.700	15.600	66.900	2.680	80.300	35.500	119.000	200.600
1904(\$)			14.700	14.700	12.250	53.900		83.300	39.2001	169.000	195.000
1906(\$)	14.400	38.400		24.000	18.800	72.000		105.200		192.000	384.000
1907(\$)	15.000	16.500	30.000	25.000	17.500	75.000	6.000	150.000	40.000	215.000	350.000
1908(\$)	7.000	11.000	30.000	15.000	17.500	42.500	13.000	115.000	40.000	206.000	200.000
1909(\$)	7.000	50.200	30.000	15.000	29.000	42.500	12.500	115.000	48.000	225.000	228.000

34 USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1901, 1050-51; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1902, 1120; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1903, 512; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1904, 760; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1905, 360; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1906, 360; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1907, 602; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1908, 663; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1909, 890.

Tabloya göre at, yün, tiftik, keçi/koyun derisi, koyun bağırsağı, kürk gibi hayvansal ürün ağırlıklı ihracat yapılmıştır. İhraç edilen hayvansal ürünler içerisinde en fazla kazanç ABD, İngiltere ve Fransa'ya gönderilen yün üzerinden elde edilmiştir. 1898-1903 yılları arasında Fransa ile İngiltere'ye, 1904 senesi sonrası Almanya ile ABD'ye ihracı yapılan keçi ve koyun derisi ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada bulunan tiftik ihracı İngiltere'ye yapılmış olup 1898-1903 yılları arasında Rusya ile Fransa'ya ve 1904 sonrası Almanya'ya ihraç edilen kürk dördüncü sıradadır. ABD, Avusturya, İngiltere ve Almanya'ya ihracı yapılan koyun bağırsağı beşinci sırada bulunmaktadır. At ihracı ise İngiltere'nin kontrolü altında bulunan Mısır ve Hindistan'a yapılmıştır. Tabloda bulunan hayvansal ürünler kadar istikrarlı olmasa da Diyarbekir'den Rusya'ya balmumu, Mısır'a tereyağı, Fransa'ya yumurta ve Mısır, İngiltere, Fransa, Almanya'ya koyun ihracı da yapılmıştır.³⁵ Hayvansal ürünlerin yanında kitle, meşe palamudu, ipek kozası ve bademden oluşan tarımsal ürünler ihraç edilen diğer ürünlerdendir. Bu ürünlerden badem Mısır ve Fransa'ya, kitle Fransa ve Almanya'ya ihraç edilmiştir. Hayvan derilerinin tabaklanmasında kullanılan meşe palamudu İngiltere, Fransa, Almanya'ya, ipek kozası ise Fransa ve Avusturya-Macaristan'a ihraç edilmiştir. Tüm bu ürünlerin yanında, ham bakır madeni de önemli ihracat ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır ve yünden sonra en fazla kazanç bakır madeninden elde edilmiştir. Bu ürün işlenmek üzere İskenderun Limanı üzerinden İngiltere gönderilmiştir.³⁶ Tablodaki ürünlerin dışında, 1907 yılında Rusya'ya 20.000 dolar değerinde ham pamuk ve 1900-1903 yılları arasında Mısır ve Fransa'ya mahlep ihracı yapılmıştır.³⁷

Diyarbekir vilayetinden diğer vilayetlere ihraç edilen ürünler ve ihracat sonrası elde edilen gelir ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 5: Diyarbekir Vilayetinden Diğer Vilayetlere İhraç Edilen Ürünler ve Değerleri (1898-1903)³⁸

ÜRÜN	1898(\$)	1899(\$)	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)
Tereyağı	88.540	124.050	114.810	133.800	61.470	133.800
İpek	66.650	88.540	88.540	60.200	598.000	100.000
Pirinç	53.510	53.510	53.510	44.600	66.640	44.600
Tahıl	398.930	180.000	26.750	17.900	58.440	17.900
Manusa	19.940	19.940	22.370	22.300	21.850	22.300
Kereste	26.750	18.000	13.620	9.000	8.760	9.000
Kurutulmuş Meyve			11.180	4.450	6.810	4.450

35 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 890; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/663.

36 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1120.

37 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/602.

38 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-51; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 512.

Şarap ve Alkollü İçki			6.810	4.450	7.300	4.450
Koyun	267.570	287.030	331.790	334.400	197.200	334.400
Zeytinyağı			3.400	2.230	5.840	2.230
Tütün			3.890	3.570	35.550	3.570
Baklagil			3.400	3.120	4.870	3.120
Katır			3.400	11.100	11.190	11.100
Sığır (Büyükbaş)			5.350	17.900	17.640	17.900

1900-1909 yıllarında oluşturulan ticaret raporları içerisinde iç ihracata ilişkin veriler sadece Konsolos Norton tarafından hazırlanmıştır. 1901 yılında göreve başlayan Norton, 1898-1900 yılları arasındaki verileri de temin ederek raporuna eklemiştir. Diğer konsolosların oluşturdukları raporlarda ise diğer vilayetlere gönderilen ürünlere ilişkin herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Bu yüzden iç piyasaya ihraç edilen emtianın senelik değişimi sadece 1898-1903 yıllarıyla kısıtlı kalmaktadır. Norton tarafından temin edilmiş bu veriler Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre; tereyağı, katır, sığır, koyun gibi hayvansal ürünler; ipek, manusa gibi dokuma sanayi ürünleri; kurutulmuş meyve, pirinç, tahıl, baklagil, tütün, zeytinyağı, kereste, şarap gibi tarımsal ürünler iç piyasa emtiası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ürünlerden tereyağı Suriye ve İstanbul'a; ipek Van, Halep, Harput, Bitlis ve Musul'a; pirinç Erzincan, Halep, Erzurum, Harput, Bitlis ve Musul'a; manusa kumaşı Bitlis, Van, Ma'mûretü'l-Azîz, Musul ve Halep'e; baklagil ve kereste Musul'a; tahıl Musul ve Halep'e; kurutulmuş meyve Erzurum, Musul ve Bağdat'a; şarap ve alkollü içecekler Musul, Bağdat, Halep, Erzurum ve İstanbul'a; koyun Suriye ve Harput'a; zeytinyağı Bağdat, Erzurum, Van, Ma'mûretü'l-Azîz, Musul, Halep ve Bitlis'e; sığır Harput ve Sivas'a; katır Bitlis, Van ve Halep'e ihraç edilmiştir.³⁹

İç piyasa emtiasından elde edilen gelire bakacak olursak, tahıldan elde edilen gelir 1898'de 398.930 dolar iken 1903 yılında 17.900 dolara kadar düşmüştür. Norton'un ifadesine göre belirtilen yıllar arasında bölgedeki tarımsal mahsul oldukça verimliydi. Ancak aynı durum tahıl ihracı yapılan Musul ve Halep vilayetleri için de geçerliydi. Bu durum da tahılın fazla olmasına rağmen talebin az olmasına yol açmış ve tahıl fiyatlarının düşmesine sebep olmuştur.⁴⁰ Diyarbekir vilayetinin önemli dokuma sanayi ürünlerinden birisi olan ipekten elde edilen gelir istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Diyarbekir'deki el tezgahlarında dokunan manusa kumaşından elde edilen gelir ise hemen hemen sabit kalmıştır.⁴¹ Bunun temel sebebi, Avrupa pamuklarının fiyat olarak daha ucuz olmasıdır.⁴²

39 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050-1051; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1120; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/512; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760.

40 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1120.

41 Manusa kumaş: Özellikle Arapgir ve Kemalîye başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde el tezgahlarda üretimi yapılan, yollu ve nakışlı bir kumaş türüdür. Fikri Salman, *Tarihi Türk Kumaş Sanatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, 1999), 141.

42 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1049

2.2. İthalat

Raporlarda Diyarbekir vilayetindeki ithalat faaliyetleri, ihracat bölümünde olduğu gibi iç ve dış piyasa ayırımına giderek incelenmiştir. Buna göre; Fransa, İngiltere, İtalya, Hindistan, Rusya, Almanya, ABD, Avusturya-Macaristan, Yunanistan, Belçika, İsveç, İran'dan ürün ithali yapılmıştır. İç piyasada da Halep, Ma'mûretü'l-Azîz, Bitlis, Adana, Tokat, Halep, Bağdat, İstanbul'dan ürün ithali gerçekleşmiştir.⁴³

1900-1909 yılları arasında Diyarbekir vilayeti özelinde gerçekleşmiş ithalat tutarları şu şekildedir:

Tablo 6: Diyarbekir Vilayeti İthalatı (1900-1909)⁴⁴

YILLAR	İTHALAT (\$)	İÇ İTHALAT (\$)	TOPLAM (\$)
1900	1.297.110	147.402	1.444.512
1901	1.194.720	200.920	1.395.640
1902	1.208.600	202.200	1.410.800
1903	1.197.929	200.920	1.398.840
1904			1.755.290
1906	1.845.024	355.200	2.220.224
1907	1.955.000	396.625	2.351.625
1908	1.837.620	387.620	2.225.240
1909	2.167.500	382.500	2.550.000

Tabloya bakıldığında 1900-1903 yılları arasında hem dış piyasada hem de iç piyasada gerçekleşmiş ithalat tutarları birbirine benzerdir. 1904 yılı sonunda güvenlik sorunun çözülmesi ithalat rakamlarına da yansımıştır. 1906 yılı sonrasında hem iç ithalat hem de dış ithalat rakamları 1903 yılına kıyasla artış göstermiştir.

43 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 359; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/661-662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

44 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 359; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 661-62; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

Diyarbakir vilayetine diğer ülkelerden ithal edilen ürünler ve tutarı aşağıdaki gibidir:

Tablo 7: Diyarbakir Vilayetine İthal Edilen Ürünler ve İthalat Tutarları (1900-1909)⁴⁵

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)	1906(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Kösele	35.510	31.200	30.000	31.200	38.400	40.000	40.000	60.000
Kâğıt	19.940	12.000	30.000	12.000	48.000	50.000	80.000	100.000
Şeker	44.270	44.600	45.000	44.600	96.000	100.000	100.000	175.000
Petrol	66.650	62.500	48.700	62.500	96.000	100.000	100.000	100.000
Hırdavat	133.780	133.800	134.000	133.800	144.000	150.000	175.000	200.000
Demir	44.270	35.700	48.700	35.700	52.800	55.000	59.000	75.000
Bakır Levha	8.750	22.300	26.700	22.300	33.600	35.000	35.000	50.000
Çuval	22.370	16.900	20.000	16.900	48.000	62.500	40.000	40.000
Yünlü Mallar	66.650	71.400	75.000	71.400	196.800	200.000	205.000	250.000
Pamuk İpliği	177.080	178.400	148.400	178.400	168.000	190.000	200.000	200.000
Pamuklu Basma (Kalın)	243.250	223.000	221.600	223.000	441.600	175.000	170.000	210.000
Pamuklu Basma (İnce)	68.590	62.500	50.000	62.500	168.000	40.000		
Bufalo/ Manda Derisi	22.370	26.800	25.000	26.800		35.000	52.500	55.000
Diğer Ürünler	121.620	21.900	46.100	21.900	229.424	32.500		36.500
Halı	8.750	8.900	9.000	8.900		15.000	15.000	25.000
Sigara Kâğıdı						20.000		30.000
Kahve	39.890	39.900	40.000	30.000		35.000	35.000	40.000
Mendil	6.687	6.700	6.000	6.700		5.000	5.000	10.000
Çarşaf Bezi	44.270					400.000	350.000	400.000

45 USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1901, 1050; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1902, 1119; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1903, 511; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1904, 759; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1905, 359; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1906, 358; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1907, 601; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1908, 662; USBFDC, Report upon the Commercial Relations During the Year 1909, 889.

Nakış İpliği			3.700		14.400	15.000	20.000	20.000
Fes	22.370	22.400	22.000	22.400		37.500	37.500	37.500
Kadife						15.000	10.000	10.000
Dikiş Makinesi	2.150	1.320	3.000	1.329		1.400	1.120	3.500
Lehim			10.000			20.000	20.000	20.000
Çivit	13.620	13.600	13.000	13.600		13.500	10.000	10.000
Cam Eşya			10.000			9.000	7.500	
Emaye Eşya						10.000	5.000	
Boya	19.940	17.900	17.500	31.000		20.000		
Kauçuk Taban						5.000	5.000	5.000
Kibrit ve Kav		32.000	15.000	32.000		17.500	15.000	20.000
İlaç			5.000			5.000	5.000	7.500
Alkollü İçki						5.000	5.000	7.500
Baharatlar		51.700	40.000	51.700		25.000	25.000	20.000
Çay			1.500			5.000	5.000	
Mum		3.700	3.700	3.700				
Tarım Makinesi						1.100		

Tablo 7'ye bakıldığında kösele, kâğıt, şeker, petrol, hırdavat, demir, bakır levha, çuval, yünlü ürünler, pamuk ipliği, ince ve kalın pamuklu basma her sene Diyarbekir vilayetine ithal edilmiştir. Kâğıt Fransa, Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan; kalın pamuklu basma İngiltere, Almanya ve İtalya'dan; ince pamuklu basma İngiltere'den; hırdavat Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan; bakır levha İngiltere'den; demir İsveç ve İngiltere'den; petrol Rusya, Avusturya-Macaristan ve ABD'den; şeker Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve İngiltere'den; çuval İngiltere ve Hindistan'dan; yünlü ürünler Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İngiltere ve Belçika'dan; pamuk ipliği İngiltere ve Hindistan'dan; kösele ise Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan ithal edilmiştir. Tablodaki diğer mallar ise her sene düzenli olarak ithal edilmemiştir. Buffalo/manda derisi Hindistan ve Çin'den; halı İran'dan; mendil, nakış ipliği, lehim, emaye eşya İngiltere'den; baharat ve çivit Hindistan'dan; dikiş makinesi ABD'den; boya Almanya'dan; sigara kâğıdı Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan; kahve Fransa ve Güney Amerika'dan; çarşaf bezi Almanya ve İngiltere'den; fes Avusturya-Macaristan ve Belçika'dan; kibrit Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan; ilaç Fransa ve Almanya'dan; çay Hindistan ve İngiltere'den; kadife kumaş İngiltere, Fransa ve İtalya'dan; cam eşya Fransa, Belçika ve Almanya'dan; ayakkabı üretimin-

de kullanılan kauçuk taban Rusya, Almanya ve ABD'den; alkollü içki Almanya, Fransa ve Yunanistan'dan; mum İngiltere, Fransa ve Belçika'dan; tarım aletleri ise İngiltere, ABD ve Almanya'dan temin edilmiştir.⁴⁶

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere ithal edilen ürünlerin büyük bir kısmı İngiltere'den temin edilmekteydi. Bu durum Konsolos Norton'un da dikkatini çekmiş, özellikle 1902 yılı raporunda Norton bu duruma yer vermişti. Rapora göre, vilayetteki dokuma sanayi üretiminde ağırlıklı olarak İngiltere'de üretilmiş "Mac Lore" ve "Hombart" marka pamuk iplikleri kullanılmaktaydı. Pamuk ipliğinin yanında, İngiltere başta olmak üzere Avrupa'dan pamuklu baskılar da ithal edilmekteydi. Bunun gibi daha nice ürünün yerel muadillerinden ucuz olması Osmanlı genelinde olduğu gibi Diyarbekir vilayetinde yerel üretimin azalmasına ve vilayetin dışarıya bağımlı bir hâle gelmesine yol açmıştı.⁴⁷

Diyarbekir vilayetine diğer ülkelerden yapılan ithalatın yanında İstanbul, Adana, Tokat, Bitlis, Ma'mûretü'l-Azîz, Suriye, Halep ve Bağdat'tan ürün ithalatı yapılmıştır. İthal edilen ürünler ve ithalat için harcanan meblağ ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: Diyarbekir Vilayetine Yapılan İç İthalat Ürünleri ve Tutarları (1900-1903)⁴⁸

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)
Sabun	66.650	66.650	65.000	66.650
Tuz	44.272	44.200	44.500	44.200
Arabistan Hurması	5.350	5.350	5.000	5.350
İşlenmemiş Pamuk	18.000	8.900	10.000	8.900
Sicim, İp, Halat	13.130	11.150	10.700	11.150
Mendil	20.063	20.070	22.500	20.070
Pamuk İpliği	44.270	44.600	44.500	44.600

Diğer vilayet ve sancaklardan ithal edilen ürünlere ilişkin veriler Konsolos Norton'un hazırladığı raporlarda tespit edilmiştir. Buna göre sabun Halep'ten, ham pamuk Ma'mûretü'l-Azîz'den, pamuk ipliği Adana'dan, mendil İstanbul ve Tokat'tan, tuz Bitlis'ten, hurma Bağdat'tan ve halat Halep'ten ithal edilmiştir. Ürün bazında harcanan meblağlara bakıldığında ise 1900-1903 yılları arasında hemen hemen aynı oranda harcama yapıldığı söylenebilir.

46 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 2/511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1905*, 360; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1906*, 359; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 2/661-662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

47 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1/1118.

48 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511.

3. Diyarbekir Vilayetinde Amerikan Ürünlerinin Yaygınlaştırılması Süreci ve Amerikan Ticareti

Harput Konsolosluğu'nun açılmasıyla, atanan konsoloslar bölgenin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin veri teminiyle birlikte Amerikalı girişimcilerin bölgeye ne tür yatırımlar yapabileceğine dair fizibilite çalışması yapmışlardır. Bu bağlamda ilk çalışmayı Konsolos Norton gerçekleştirmiştir. Konsolosluk her ne kadar resmî olarak 1 Ocak 1901 yılında açılrsa da konsolos, Osmanlı topraklarına 4 Temmuz 1900 yılında ulaşmıştır.⁴⁹ Bu yüzden Norton'un çalışmaları konsolosluk açılmadan önce başlamıştır.

Norton, Osmanlı Devleti'ne geldikten sonra ilk olarak Harput konsolosluk bölgesindeki ticari faaliyetler hakkında bilgi almak amacıyla bölgenin ileri gelen tüccarlarıyla yakın temas içerisinde bulunmuştu. Temaslar sonunda bölge ticareti hakkında deneyimli bir iş adamını temsilci olarak görevlendirmiş ve kendisine numuneler sağlayarak New York'taki üreticilerle bağlantı kurmasını sağlamıştı. Bu bağlantının ilk somut örneği ise koyun bağırsağı ticaretinde görülmüştü. Boston merkezli sosis imalatı yapan bir firma daha önceki senelerde Harput'taki hayvancılık potansiyelini fark ederek bölgeden koyun bağırsağı ithal etmek istemişti. Firma burada temin edilen koyun bağırsaklarının uygun şekilde temizlenmesi ve hazırlanması için bölgede bir fabrika kurma taleplerini Konsolos Norton'a iletmışlerdi.⁵⁰ Yapılan yazışmalar sonrasında Harput merkezli bir fabrika kurulmuş ve burada hazırlanan koyun bağırsakları Ma'mûretü'l Azîz ve Diyarbekir vilayetlerinden temin edilmişti.

Amerika ile Harput konsolosluk bölgesi arasındaki ticari bağlantıyı kurma açısından ilk somut adımı attıktan sonra Norton, bu bağlantıyı geliştirmek için Şubat 1902'de Mardin ve Diyarbekir'e kısa bir yolculuk düzenledi. Her ne kadar burada Amerikalı misyonerler aktif olarak çalışmalarını sürdürseler de ilk kez ABD tarafından yetkilendirilen bir konsolos bu iki şehri ziyaret etmekteydi.⁵¹ Konsolos, Diyarbekir ve Mardin'e yaptığı bu yolculukta aylardır devam eden asiyeş problemleri dolayısıyla vilayeti ciddi bir huzursuzluk içinde bulmuştu. Konsolos hem güvenliğini sağlayabilmek hem de iki şehir hakkında daha kapsamlı bilgi almak amacıyla Diyarbekir ziyareti esnasında İngiltere'nin Diyarbekir konsolos yardımcısı ve aynı zamanda Amerikan Board heyeti tarafından bölgeye öğretmen olarak atanan bir Amerikalı ile evli olan W. J. Anderson'dan, Mardin ziyareti esnasında Mardin'de yaşayan Amerikalılardan, kilise ileri gelenlerinden ve yerel yetkililerden destek almıştı. Bu yolculuk sonrasında vilayet genelindeki ticari durum ve vilayetin Amerikan ürünleri ile ticaretine rağbet durumuna ilişkin bir rapor hazırlamıştı. Buna göre, Amerika ile ticari ilişkiler kurmanın zorluklarına yer veren Norton, yetkililerin ve Diyarbekirli tüccarların bu konuda pek hevesli olmadıklarını gözlemlemişti. Ayrıca vilayet genelindeki tarım arazilerinin Amerikan menşei tarım makinelerine uygun olmadığını fark etmiş ve bu sorunun çözümü için ilerleyen zamanda kapsamlı bir inceleme yapacağını da iletmışti.⁵²

Piyasaya Avrupa menşei mallar hâkim olsa da Diyarbekir vilayetine 1900 yılında Harput merkezli Amerikan Singer Manufacturing Company bayisi üzerinden 76 adet Amerikan

49 Özkaya, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 4.

50 NARA, T 579, Roll 1, No. 7, 25 Ağustos 1900, 10; No. 10, 2 Ekim 1900, 1.

51 NARA, T 579, Roll 1, No.77, 24 Şubat 1902, 1.

52 NARA, T 579, Roll 1, No.77, 24 Şubat 1902, 2-3.

dikiş makinesi satılmıştı.⁵³ Bunun sonucunda Konsolos Norton burada Amerikan menşeli malların satılabileceği kanısına varmış ve Amerikalı menşeli ürünlerin yeterli şekilde tanıtımının yapılması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda ilk olarak, Norton'un önerisiyle "Doğu Türkiye Amerikan Ajansı" kuruldu. Bu ajansın amacı Amerikan mallarını bölgeye tanıtmak ve Amerikan standart malları ile emek tasarrufu sağlayan cihazların yararlarını yerel satıcıların ve tüketicilerin dikkatine sunmaktı. Bu ajansın çalışmalarını kolaylaştırmak ve yerel tüccarların Amerikan müesseseleriyle doğrudan ilişkiye girmelerini sağlamak amacıyla, konsolosluktaki büyük bir oda ticari müze olarak tahsis edildi. Bu odada Amerikan müesseseleri tarafından gönderilen tüm numuneler özenle sergilendi ve üzerlerine İngilizce, Türkçe ve Ermenice etiketler yapıştırılarak ürünlerin net fiyatları, nakliye masrafları ve gerekli bilgiler verildi. Bu sergi sayesinde konsolosluk yetki alanı kapsamındaki tüccar ve tüketicilerin Amerikan ürünlerine aşına olacağı tahmin edilmişti.⁵⁴

Doğu Türkiye Amerikan Ajansı'nın yürüttüğü bu çalışmaların meyvesi ilk olarak konsolosluk yetki alanı kapsamında bulunan Ma'mûretü'l-Azîz vilayetinde alınmaya başlandı. Bu vilayette Amerikan menşeli mallara olan talep artmıştı. Bu talebin artmasında üç faktör önemli rol oynamaktaydı. Bunlardan ilki Anadolu'dan ABD'ye yapılan Ermeni göçlerinin beşte dördü bu bölgeden gerçekleşmişti.⁵⁵ Bu göç hareketinin bir sonucu olarak burada yaşayan Ermenilerin ABD'de bir akrabası veyahut arkadaşı bulunmaktaydı. Bu insanlar, akrabaları ve arkadaşları vasıtasıyla Amerikan menşeli birçok ürünü yakından tanımışlardı.⁵⁶ İkinci faktör ise 1855'ten beri faaliyet gösteren Harput misyonerlerinin çalışmalarıydı. Harput Amerikan misyonunda görevli olan Amerikalı öğretmenler aracılığıyla vilayet halkı Amerikan evine, aksesuarlarına, kitapları ve süreli yayınlarına, iş yöntemleri ve girişimlerine kısacası Amerikan hayatına ilgi duymaya başladılar. Bu iki faktöre son on yılda Avusturya, Almanya ve İtalya'dan getirilen ucuz, kısa ömürlü Avrupa üretimi ürünlere karşı memnuniyetsizliğin artması da eklenince Amerikan mallarına olan talep önemli ölçüde artmıştı.⁵⁷

Doğu Türkiye Amerikan Ajansı ve Harput Amerikan konsolosları Ma'mûretü'l-Azîz vilayetinde olduğu gibi Diyarbekir'de de Amerikan menşeli mallara olan talebin yüksek olmasını arzu etmişlerdi. Diyarbekir ile ABD arasındaki ithalat ve ihracata konu olan ürünler ve bu ürünlerden elde edilmiş gelirler şu şekildeydi:

53 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1051.

54 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1062-1063.

55 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1131.

56 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 598.

57 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1132.

Tablo 9: ABD'den Diyarbekir Vilayetine İthal Edilen Ürünler ve İthalat Tutarları (1900-1909)⁵⁸

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Dikiş Makinesi	2.150	1.320	3.000	1.320	1.400	1.120	3.500
Petrol					100.000		
Tarım Makinesi					1.100		
Lastik Ayakkabı					5.000	5.000	5.000

ABD'den Diyarbekir'e yapılan ithal ürünlerin başında dikiş makinesi gelmektedir. Vilayette Amerikan Singer Manufacturing Company bayisi üzerinden düzenli bir şekilde dikiş makinesi satışı gerçekleşmiştir. Bunun yanında 1907 yılı özelinde petrol ve tarım makine satışının da gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Tablo 9'da belirtilen 100.000 \$ değerinde ithal edilen petrol sadece ABD'den değil, aynı zamanda Rusya ve Avusturya-Macaristan'dan da ithal edilmiştir. Aynı tabloda bulunan 1.100 \$ değerinde ithali yapılan tarım makineleri ise ABD'nin yanında İngiltere ve Almanya'dan da temin edilmiştir. 1907 yılı itibarıyla ABD Diyarbekir vilayetine lastik ayakkabı ithal etmeye başlamıştır. Elde edilen 5.000 \$ değerindeki gelir salt ABD'ye ait olmamakla birlikte, lastik ayakkabı ithali sağlayan Rusya ve Almanya'nın gelirlerinin dâhil edilmiş hâlidir. Raporlarda bu ürünlerin ne kadarının ABD'den geldiğine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Tablo 9'da belirtilen emtialar dışında Diyarbekir'e çivi, kitap, mobilya ve giysi ithalinin de yapıldığı konsolos raporlarından tespit edilmiştir. Bu ürünler Mardin Sancağı'ndaki Amerikan misyon istasyonunu çalışanlarının talebi üzerine Amerika'dan gönderilmiştir. Ancak raporlara göre, söz konusu ürünlerin vilayet piyasasında satılacak miktarda ithal edilmediği anlaşılmaktadır.⁵⁹

58 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 889.

59 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 760.

Tablo 10: Diyarbekir Vilayetinden ABD'ye İhraç Edilen Ürünler ve İhracat Tutarları (1900-1909)⁶⁰

ÜRÜN	1900(\$)	1901(\$)	1902(\$)	1903(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Yün	110.625	100.300	198.430	100.300	175.000	100.000	112.500
Tabaklanmış Deri	6.810	3.350	5.840	3.350			
Koyun Bağırsağı	6.180		14.600		30.000	30.000	30.000
Keçi-Koyun Derisi		80.300		80.300	150.000	100.000	100.000

Diyarbekir'den ABD'ye ihraç edilen ürünler ise Tablo 10'da da görüleceği üzere yün, koyun bağırsağı, tabaklanmış deri ile koyun-keçi derisiydi. Bu ürünler içerisinde yün en temel ihraç ürünü olarak sayılabilir. Vilayette üretilen yünlerin yarısı ABD tarafından satın alınmıştır. Geri kalan yün ise Fransa ve İngiltere tarafından satın alınmıştır.⁶¹ Sosis üretiminin temel malzemelerinden birisi olan koyun bağırsağı, başta ABD olmak üzere Avusturya ile Almanya'ya ihraç edilmiştir. Koyun-keçi derisi ise ABD ve Fransa'ya ihraç edilmiştir. İhraç edilen bu iki ürünün ne kadarının ABD'ye gönderildiğine ilişkin veri raporlarda bulunmamış olup bu ürünlerden elde edilen toplam gelir tabloya eklenmiştir.

Tablo 9 ve Tablo 10'da görüldüğü üzere Diyarbekir-Amerikan ticaretine konu olan emtia oldukça kısıtlı kalmış, ticaret konsolosların beklentisini karşılayamamıştı. Bunun en önemli sebebi Diyarbekir'de mevcut ticari koşullardan hızlı ve etkili bir şekilde yararlanabilecek Amerikan ajansının bulunmamasıdır.⁶² Vilayette Amerikan menşei emtia tanıtımının tam anlamıyla yapılmamasının yanında, Amerikalı ve Amerikan etkisinde kalan Ermenilerin sayıca azlığı da ticaret hacminin düşüklüğüne teşkil etmiştir. Ayrıca ulaşımın masraflı olması ve ticaret yollarında asayiş sorunu beklenen ticari hareketliliği olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu yüzden Diyarbekir'de Amerikan mallarının ithali dikiş makinesi, tarım aleti, petrol ve lastik ayakkabı ile ihracat da deri, yün ve bağırsak ile sınırlı kalmıştır.

SONUÇ

Diyarbekir jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısıyla Doğu Anadolu coğrafyasının önemli şehirlerinden birisidir. Bununla birlikte pek çok ticaret yolunun kesişme noktasında bulunduğu Osmanlı Devleti topraklarına dahil olmasından itibaren önemli ticaret şehirlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla misyonerlik

60 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1901*, 1050; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1119; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1903*, 511; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1904*, 759; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 601; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1908*, 662; USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1909*, 890.

61 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1907*, 1/602.

62 USBFDC, *Report upon the Commercial Relations During the Year 1902*, 1139.

faaliyetleri dolayısıyla gelen Amerikalılar buraya bir konsolosluk kurulması için ABD hükümetine çağrıda bulunmuşlardır. Uzun çalışmalar sonrasında 1901 yılında Ma'mûretü'l-Azîz ve Diyarbekir vilayetlerini kapsayacak yetki alanına sahip bir Amerikan Konsolosluğu Harput'ta kurulmuştur. Harput Amerikan konsolosları 1900-1909 yılları arasında Diyarbekir vilayetinin sosyo-ekonomik durumu ve vilayet ticareti hakkında düzenli olarak raporlar hazırlamışlardır. Bu tür ticaret raporları 20. yüzyılın başlarında Diyarbekir vilayetinin ticaret potansiyelinin ortaya koyulmasında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Raporlara göre, 1900-1909 yılları arasında Diyarbekir vilayeti sınırlarında gerçekleşen ihracat daha çok tarım ve hayvancılığa dayalı işlenmemiş ürünlerden oluşmaktadır. Bu ürünler hem Avrupa ülkeleri, Mısır, İran, Çin, Hindistan ve ABD'ye hem de Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki muhtelif vilayetlere gönderilmiştir. İthal edilen ürünler ise yarı işlenmiş ve işlenmiş mallardan oluşmaktadır.

1901'de Harput Amerikan Konsolosluğu'nun kurulması sonrası konsolosluk yetki alanında Amerikan menşeli emtianın tanınmasını sağlamak ve Amerikan ticaretini geliştirme amacıyla konsolosluğun da desteğiyle Doğu Türkiye Amerikan Ajansı kurulmuş ve ticaret sergisi yapılmıştır. Bu faaliyetler sonucunda konsolosluk yetki alanı kapsamında olan Ma'mûretü'l-Azîz vilayetinde Amerikan mallarına olan talep artmışken, Diyarbekir vilayetinde Amerikan mallarına olan talep iki temel sebepten dolayı istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bunlardan ilki bölge tüccarlarının hem ithalat hem de ihracatta doğrudan ticaret yerine İstanbul, Halep ve Beyrut'taki toptancılar üzerinden ticaret yapmasıydı. Görevli konsoloslar süregelen dolaylı ticaret sistemi yerine Amerikalı tüccarlar ile bölgede yaşayan tüccarlar arasında doğrudan ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Fakat Amerika-Diyarbekir arasındaki ulaşımın masraflı olması ve bölge güvenliğinin ilgili yıllarda sağlanamaması Amerikalıların ticaret yapma konusunda isteklerinin azalmasına neden olmuştur. İkinci olarak, Diyarbekir vilayetinde ticaretin geliştirilmesi için Diyarbekir merkezli herhangi bir Amerikan ajansı kurulmamıştı. Her ne kadar Doğu Türkiye Amerikan Ajansı ve Harput Amerikan Konsolosluğu Amerikan mallarının tanıtımı için konsolosluk bölgesinde çalışmalar yapmış olsalar da bu tanıtım Diyarbekir halkının talebini arttırmak için yeterli olmamıştır. Bu yüzden vilayet genelinde dikiş makinesi, lastik ayakkabı, petrol, tarım makinesi gibi çok az Amerikan malı talep görmüştür.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

American National Archives and Records Administration (NARA)

Despatches From U.S. Consuls in Harput, Turkey (1895-1906), T 579, Roll 1, No. 1, No. 7, No. 10, No. 72, No. 77.

2. Tez, Makale ve Kitaplar

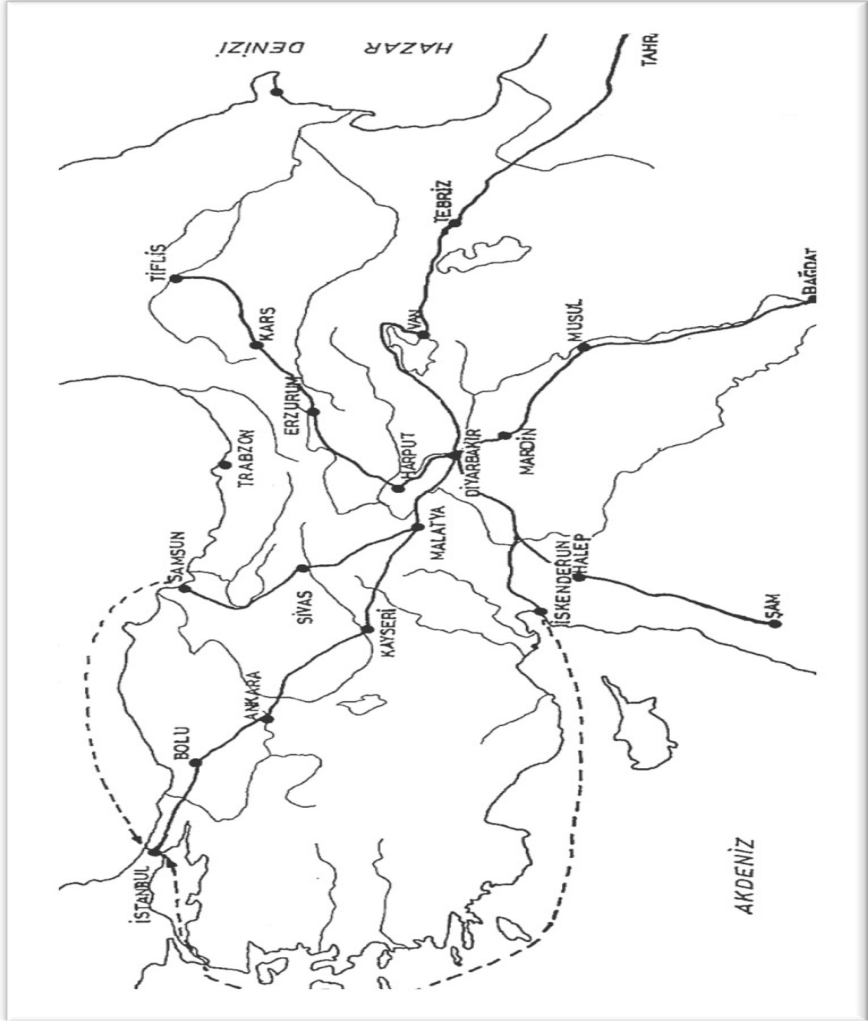
- Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Bulut, Mustafa. *19. Yüzyılın Sonlarına Doğru Diyarbakır Vilayetinde Sosyo-Ekonomik Yapı*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2022.
- Diñç, Fasih. "Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları". *Belleten* 85 / 302 (Nisan 2021), 95-133. <https://doi.org/10.37879/belleten.2021.95>
- Diyarbakır Salnameleri, 5 Cilt*. İstanbul: Acar Matbaası, 1999.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Greene, Frederick Davis. *The Armenian Crisis in Turkey*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1895.
- Gülenç, Ahmet. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Gündüz, Ahmet. "Economic and Commercial Situation of Mosul Province According to the British Consulate Reports (1896-1912)". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/3 (Temmuz 2017), 848-863.
- Güran, Tevfik. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Masrafları (1841-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987.
- Kurt, Yılmaz. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5/1 (Haziran 1990), 191-200.
- Kütükoğlu, Mübahat. "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (Aralık 2011), 152-168.
- Mengirkaon, Sabri. *19. Yüzyılda Diyarbakır'da Kıtılık*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Özkaya, Sevdâ. *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

- Salman, Fikri. *Tarihi Türk Kumaş Sanatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, 1999.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1901*. Vol 1. Washington: U.S. Government Printing Office, 1902.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1902*. Vol 1. Washington: U.S. Government Printing Office, 1903.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1903*. Vol 2. Washington: U.S. Government Printing Office, 1904.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1904*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1905.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1905*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1906.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1906*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1907.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report Upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1907*. Vol 1. Washington: U.S. Government Printing Office, 1908.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908*. Vol 2. Washington: U.S. Government Printing Office, 1909.
- US Bureau of Foreign and Domestic Commerce (USBFDC). *Report upon the Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1909*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1911.
- Ürkmez, Naim. "Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci". *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*. ed. Murat Küçükuşurlu vd. 1/144-152. Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim. "Economic Situation of the Ottoman Period in Diyarbakır". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4/3 (Aralık 2018), 36-80.

3. İnternet Erişimleri

- TPG, The Political Graveyard. "U.S. Consular Officials in Turkey". Erişim 1 Şubat 2023. <https://politicalgraveyard.com/geo ZZ/TK-consuls.html>

EK

Kaynak: İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).

Mapping the Links: Network Perspectives on Musician Communities of Late Ottoman Istanbul*

BAĞLANTILARI
HARİTALANDIRMAK:
GEÇ DÖNEM OSMANLI
İSTANBUL'UNDA YAŞAYAN
MÜZİSYENLERİN AĞ ANALİZ
YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ

ONUR ÖNER**

ABSTRACT

The core idea of this paper is to represent the social networks of musicians, which lived in late Ottoman Istanbul. The networked society, as a social term, aims to depict communities in ongoing interactions and hence gives prominence to ties and connections between members of the society in question. To digitalize those links, there are innovative devices such as Gephi software. Through various algorithms, the program converts the relational database of musicians and digitally visualizes this database in many different forms. The powerful layouts offer compelling evidence of the channels of musical knowledge that were transmitted from masters to disciples as well as between musicians. Moreover, the visual depiction of musician networks would permit us to interpret the influential, isolated musicians and the interactions between the main and the sub-clusters in the whole network. This paper offers an innovative approach to the musician communities of late Ottoman Istanbul.

Keywords: Ottoman/Turkish Music History, Ottoman Urban History, Istanbul, Social Network Analysis (SNA), Digital Humanities.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 6 Temmuz 2023 | Date Received: 6 July 2023
Kabul Tarihi: 19 Ağustos 2023 | Date Accepted: 19 August 2023

ATIF | CITATION

Öner, Onur. "Mapping the Links: Network Perspectives on Musician Communities of Late Ottoman Istanbul". *Kadim* 6 (October 2023), 131-147. doi.org/10.54462/kadim.1323438

ÖZ

Bu çalışma, geç dönem Osmanlı İstanbul'unda yaşamış olan müzisyenlerin sosyal ağları üzerine yoğunlaşmaktadır. "Ağ toplumu" kavramı toplumları süregelen ilişkiler ve etkileşimler içerisinde tanımlarken, bireyler arasındaki sosyal bağ ve bağlantıları önelemektedir. İlişki ağlarını görselleştirmek için geliştirilen programlardan birisi de Gephi'dir. Gephi, farklı algoritmalar eşliğinde müzisyen ağlarının farklı biçimlerde görselleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu makale, müziğe dair bilginin hocadan öğrenciyeye iletimine ve müzisyenler arasında nasıl dolaştığına dair etkili görsel tasarımlar geliştirmektedir. Bununla birlikte, ağ içerisinde bulunan etkin ve izole durumdaki müzisyenler ile oluşan alt kümelerin birbirleriyle olan etkileşimlerine dair yeni argümanlara da kapı aralamaktadır. Bu çalışma, geç dönem Osmanlı İstanbul'unda yaşayan müzisyenler hakkında yeni bir bakış açısı önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı/Türk Müziği Çalışmaları, Osmanlı Şehir Tarihi, İstanbul, Sosyal Ağ Analizleri, Dijital Beşerî Bilimler.

* I presented an earlier version of this paper at an online International Conference, namely as Intercommunal Musical Geographies of Late Ottoman Istanbul, which is organized by Ethnomusicology and Cultural Anthropology Laboratory, Department of Music Studies, School of Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens (NKUA) in October 29, 2021. I want to thank the scholars that participated in the lecture, whose comments and critiques were significant for the final version of this study. I also thank the anonymous reviewers whose comments improved significantly this study.

** Ph.D., Istanbul/Turkey, onur.ioa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3994-4426.

INTRODUCTION

Emin Efendi (Yazıcı, d. 1945) first learnt Mevlevî rite in the *Rast* mode from certain Haşim Efendi (d.?). *Kudümzenbaşı* Raif Dede (d. 1903) of Galata Mevlevî lodge and Ahmed Celaleddin Dede (d. 1946) of the Sheikh of Üsküdar Mevlevî lodge, were other sources of knowledge regarding the Mevlevî rites. Hobçuzade Ahmed [Gavsi] Efendi (d. 1908), the *zakirbaşı* of Kadiri lodge at Tophane, trained him on *miraciye*. After his demise, he continued to study with his brother Hobçuzade Rıza Efendi (d. 1924). Bolahenk Nuri Bey (d. 1911) taught him two Mevlevî rites composed by himself, on the modes of *Buselik* and *Karçıgar*. Rauf Yekta Bey (d. 1935) helped him to be familiar with *hamparsum* notation and theoretical issues in music, while Şevket Gavsi (d. 1954) trained him on the Western notation. Moreover, Sheikh Cemaledin Efendi (d. 1937) further enriched his repertoire particularly on the religious forms.¹

It is highly probable to come across many passages similar to the one that I have quoted above amid innumerable musician biographies recorded by Ergun. On the one hand, it indicates how immensely deep and diversified the Ottoman music culture was, on the other hand, it shows how comprehensive one had to be musically. Apart from the points one could derive from the quotation, it quite simply emphasizes the interactions between musicians. In other words, it is about the social milieu of musicians in the city. Generally speaking, a multitude of names that were behind the musical cultivation of Emin Efendi was not unique to him and, likely, that it is not the completed list of people that contributed to his musical improvement. Reading musician biographies one after another, one accumulates thousands of names that interacted with each other directly or indirectly. Yet, as the number of people increases, it becomes harder to assess the relative importance of such connections among musicians.

It is precisely where this study stands out from other research initiatives with its unconventional way of approaching musician biographies. It aims to make those immense interactions manageable and indeed intelligible by digitally mapping and visualizing the social networks (henceforth, SNA) of musicians. However, SNA has been applied very limitedly in the field of history, with the steady advancement of Digital Humanities in social sciences, historical studies that particularly seek to analyze social structure by stressing the patterns, interactions, and relations between individuals, employing the set of SNA techniques that have great potential.²

1 Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler*, 2 Vol. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943), 669.

2 For a summary of historiographical debates on social network studies and some insights on how digital technology changes the field structurally, see Hannah Knox, Mike Savage, and Penny Harvey, "Social Networks and the Study of Relation: Networks as Method, Metaphor and Form", *Economy and Society* 35/1 (2006), 113-140; For a more recent literature review in the field of archaeology, that reconsiders the networks rather as sources of power, competition and conflict, see Francesca Mazzili, "A Decade of Network Studies on Religion in the Pre-Roman and Roman Periods", *Networks as Resources for Ancient Communities*, eds. Raffaella Da Vela, Mariachiara Franceschini & Francesca Mazzilli (Tübingen: Tübingen University Press, 2023), 165-183; Martin Grandjean's study explores and visualizes the networks of 3,200 people (overwhelmingly scientists, such as Albert Einstein, Marie Curie and George Hale) in order to understand the internal organization of *International Committee on Intellectual Cooperation* (ICIC) between 1922-1927 founded by the League of Nations, "Archives Distant Reading: Mapping the Activity of the League of Nations' Intellectual Cooperation", *Digital Humanities 2016*, Conference organized by Jagiellonian University and Pedagogical University, conference proceedings: 531-534. Ruth Ahnert and Sebastian E. Ahnert focused on 289 letters that were written either by or to Protestants residing in England during Mary's reign. The source

Regarding the background of my affiliation to the network analysis of historical communities, I should go back to 2019. That year I submitted my doctoral dissertation, which was a prosopography study on musicians of Istanbul from the late Ottoman to the early Republican years.³ Being open to computational methods, the quantitative analysis via IBM SPSS Statistics 23.0 (SPSS) formed the backbone of the dissertation. In brief, the thesis addressed the social aspects of musicians, from family background to their education patterns, from occupational continuity to the financial difficulties they have faced. Regarding the relationship between music and geography, the study analyzed Istanbul by focusing on the frequency of musical activities and the distribution of musicians among the neighborhoods as well. Since the period that I prepared the dissertation, I have just begun to explore historical network studies, the study only hesitantly dealt with the networks of musicians, particularly via software. In only seven pages, by using the least attributes of the system, I attempted to show the most popular teachers of music some of whom went unnoticed by the historiography.⁴ Although this paper would overwhelmingly rely on the data collected for my dissertation research, it would heavily draw upon more recent developments in the field. Hence all the network layouts are original and generated exclusively for this research article.

1. Sources

Although this study will be based on a great range of secondary sources that provide biographical material on the musicians of late Ottoman Istanbul, particular credit should be given to two biographical dictionaries. Ergun's two-volumes study, *Türk Musikisi Antolojisi*, might easily be considered a song-text collection as a genre since the study contains a very large number of examples of religious repertoire, which is still considered to be an authoritative source for the Ottoman religious music repertoire. Nevertheless, the significance of the book for my research topic lies elsewhere. It provides innumerable biographies of musicians particularly belonging to the Sufi circles of Istanbul. The author's profound knowledge of the subject matter was largely due to the fact that he himself was a Sufi sheikh of the *Sadî* order. In the Sufi musicians' life narratives, Ergun particularly put emphasis on their social milieu by focusing on the master-disciple relationships and various lodges they frequented. Critically speaking, the domination of musician biographies from the Sufi circles of the city might be considered as the major drawback of the book since it fails to embrace other musician groups, including non-Muslim, women and non-Sufis of late Ottoman Istanbul.

İbnülemin's biographical dictionary is another chief source that would expand the limits of the study by opening more space to those "excluded" groups.⁵ To construct musician biogra-

material contains a network of 377 individuals and 795 edges. These letters provide crucial evidence for the social organization of the Protestant community in England at that time, "Protestant Letter Networks in the Reign of Mary I: A Quantitative Approach", *ELH* 82/1 (Spring 2015), 1-33. For a number of social network studies in history that employed computer-based technologies, see *Vizualizing Historical Networks*, Centre for History and Economics, Harvard University, <http://histecon.fas.harvard.edu/visualizing/index.html> (accessed on 4 May 2023); *Mapping the Republic of Letters*, Stanford Humanities Centre, Stanford University, <http://republicofletters.stanford.edu/casestudies/voltairepub.html> (accessed on 10 April 2023).

3 Onur Öner, *A Collective Biography Study of Musicians: Patterns, Networks and Music as a 'Profession' in the Late Ottoman Era and the Early Republican Years in Istanbul* (İstanbul: Şehir University, Graduate School of Social Sciences, PhD dissertation, 2019).

4 Öner, *A Collective Biography Study of Musicians*, 221-227.

5 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikînasları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1958).

phies, the author made use of a great degree of contemporary sources.⁶ He resorted to journals, daily papers and books by giving full reference to author, date and number, etc. Official documents, such as salnames, and the personnel registers of civil officials (*sicill-i ahvâl*) were frequently referred to. Another frequently used technique to collect biographical material was to ask musicians to write their life stories in their own words.

Above all, the originality of this research lies in its evaluation of available sources that contain innumerable musician biographies and a large amount of network data. In other words, viewing sources from the point of social network analysis is motivating on the ground that they offer a rich biographical material that is full of interconnections between musicians.

2. Methodology

A source supplying thousands of individuals (nodes) and displaying multiple connections (edges) – acting in directed and undirected ways – within a defined period is the optimum starting point for an SNA approach. However, it is crucial to define selection criteria for people whose biographies are in question. People need to share a certain degree of common ground, which might vary on a range of issues from opinions to interests and from social background to the profession. Having lived through the same socio-historical context with shared cultural experiences and knowledge is another criterion. It should be stated that the overwhelming majority of people the study would focus on meet the selection criteria. The group is composed of amateur and/or professional musicians that included composers, singers, and instrumentalists alike. Regarding the period, the great majority underwent the long and complex sociopolitical changes from the late nineteenth century to the Early Republican years. Last but not least, comparing the musician biographies of earlier periods in terms of social milieu, late Ottoman musician biographies are generally far more prolific.

To fully explore the channels in which musical knowledge was transmitted from one to another, I constructed a relational database. In other words, an index of individuals that included the names of people from whom they received music education, to whom they taught music, and the sources in which their names were mentioned. The recurring presence of the same individuals in the database either due to having more than one student or due to being trained by more than one instructor is recorded carefully since the reappearances are vital to reveal the frequency/intensity of the interconnections. Following that, to transform the data into a visual layout I benefited from software Gephi, which is an open platform that visualizes social networks. It uncovers multilayered structures in networks through its different metric systems and can present them in specific layout algorithms.⁷

6 The principal ones were Rauf Yekta, *Esatiz-i Elhân: Hoca Zekai Dede Efendi* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318); *Dede Efendi* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1340); Doktor Suphi Ezgi, *Nazari ve Ameli Türk Musikisi*, 5 Vol. (İstanbul: İstanbul Konservatuarı Yayını, 1933-1953); Mustafa Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi: Bestekârları, Besteleri Güftelerile* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960).

7 *Gephi* (Accessed June 6, 2023).

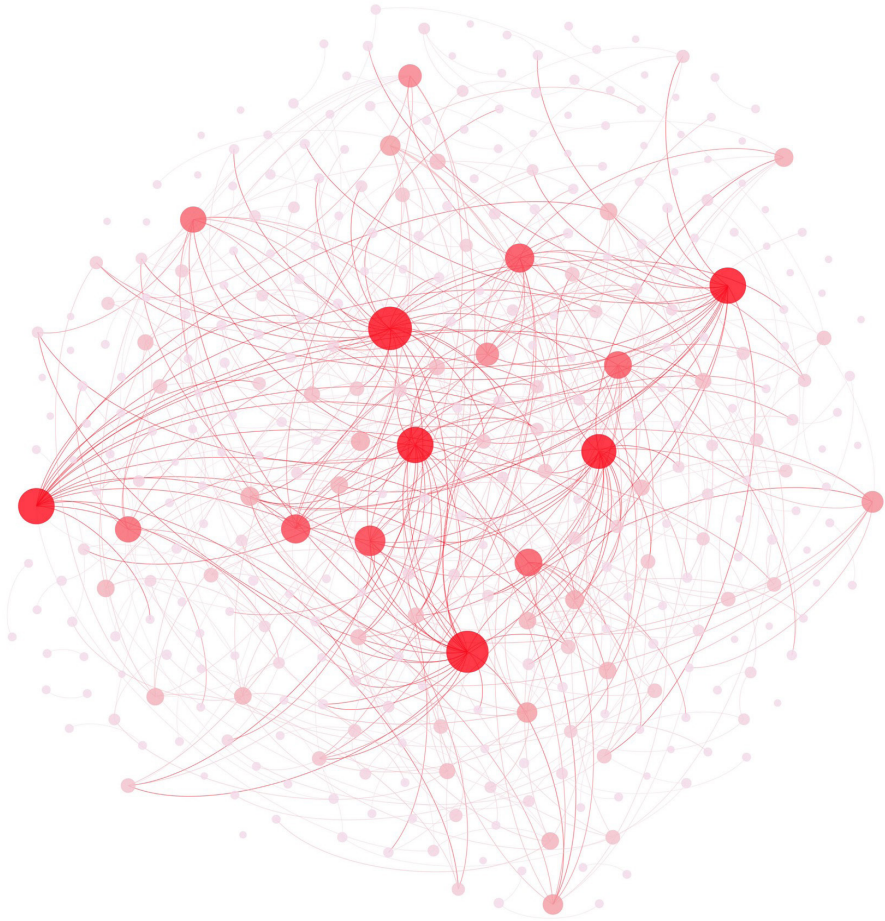

Figure 1: Mapping the transmission of musical knowledge among musicians by Gephi

Figure 1 illustrates the network structure of 358 musicians (nodes) that were linked to each other by 492 edges. More technically, the program calculated the degree centrality through the Force Atlas layout algorithm which is one of the ways Gephi offers to display the network structure. The node sizes are set between minimum 0.6 and maximum 3.5. I set the tones of red according to the number of appearances of the actors in the relational database.

3. Visualization of Social Networks and Data Analysis

This section will apply a number of metrics in Gephi, including degree centrality, betweenness centrality, and eigenvector centrality. Because each measurement has distinctive projections upon the same relational database and hence visualize it accordingly, I will provide brief explanations on the technical terms in particular and the features of the system in general for more advanced visual analysis.

3.1. Degree centrality

The degree centrality measurement is based on the total number of ties (edges) a node possesses. It emphasizes on the most central actors based on the number of connections it has in a given network structure. To better understand the directions of interactions, degree centrality offers two variations: In-coming edges are measured by in-degree metric, whereas the number of out-going ones is measured by out-degree metric. Out-degree centrality measures the expansiveness of an actor in a given structure but not the popularity, which is rather displayed through in-degree centrality that counts the number of edges a node in question receives.⁸

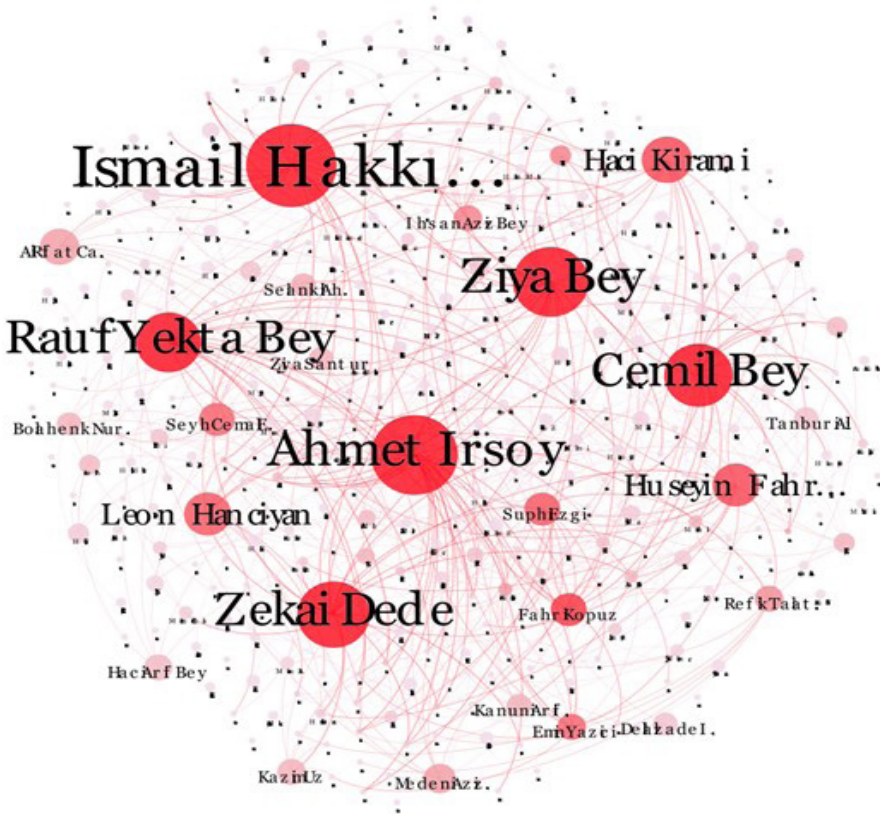

Figure 2: Out-degree by Force Atlas layout algorithm shows 358 musicians (nodes) that were linked to each other by 492 edges.

Figure 2 indicates that musical information and knowledge emanated more frequently from Zekâî Dede (d. 1897), Ahmet İrsoy (d. 1943), İsmail Hakkı Bey (1927), Ziya Bey (d. 1927), Rauf Yekta Bey (d. 1935), and Cemil Bey (d. 1916). Nevertheless, there seems a great range of differences between these names in terms of disseminating information. The case of Zekâî

8 Christina Prell, *Social Network Analysis: History, Theory & Methodology* (London: SAGE Publications, 2012), 96-99.

Dede requires a separate discussion since he passed away before the rest of the musicians in the group. The emphasis upon the date of his demise is meaningful on the ground that music schools, either private or state-sponsored, began to operate after 1909 brought a fundamental shift to music education.⁹ Without witnessing the change, Zekâi Dede taught music in a state school, *Darüşşafaka*, more than ten years in the latter part of his life.¹⁰ It might be said that he was an upholder of the conventional way of music training based on the master-disciple relationship. His son, Ahmet Irsoy, would succeed his father in *Darüşşafaka*, where he maintained the position for over forty years. Moreover, he was employed in the first state-run art school, *Darülbedayi*, in 1914, and another state-sponsored music school, *Darülelhan*, in 1917. The latter, however, did not remain in function regularly. In 1926, *Darülelhan* supported the policy for the advancement of Western music education, whose underlying causes are not the subject matter of this study; Department for Ottoman music thereby came to an end. Ahmet Irsoy's position was eventually transformed into being a committee member, namely the Committee on Classification and Evaluation [of Historical "Turkish" Music], (*Tasnif ve Tesbit Heyeti*). He contributed to the Committee's studies prior to his death.¹¹

İsmail Hakkı Bey (d. 1927), another critical musician according to out-degree centrality computation, played a pivotal role in the establishment of the first private music school in Istanbul in 1908.¹² Generally speaking, his life story should be considered within the broader sociopolitical transformations. As an official functionary, the reorganization of the Ottoman bureaucracy in 1909 would have far-reaching implications in his personal history. In a narrower perspective, he was a dismissed official, whose aim was to organize a private music school, which was in fact an attempt to deal with his financial uncertainty. From a broader perspective, his willingness to adapt to change in music was notable particularly in a transitional and unstable period of time that the more conventional ways of support in music were gradually subsiding into insignificance.

Ziya Bey (d. 1927) is also a central figure in the network structure whose life story resembles that of İsmail Hakkı Bey in many ways. Both actors were subject to historical change. Two years after he retired from the Ministry of Military Affairs in 1916, Ziya Bey was employed in the Şark Musikî Cemiyeti, which was a private school established in Kadıköy in 1918 by a collective effort of several musicians, some of whom included Ali Rifat Bey (d. 1935), Leon Hancıyan (d. 1947), Sami Bey (d. 1939), Ziya Bey (d. 1927), İhsan Aziz Bey (d. 1935).¹³ In the latter part of his life, he was even invited to Mersin, a city in the southern part of Turkey, to establish a music school, where he died in 1927.¹⁴

9 For an alternative interpretation of private music schools in Late Ottoman Istanbul that pays particular attention to the professionalization of musicians, identity formation, and increased visibility of women musicians, see my article, "Music in Early Twentieth Century Istanbul: Reconsidering the Role of Private Music Schools", *Archiv Orientalní* (ArOr) 89/1 (2021), 63-84.

10 İnal, *Hoş Sadâ*, 286-300.

11 Cem Behar, *Musikiden Müziğe: Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 83-116.

12 Nuri Güçtekin, "İsmail Hakkı Bey ve Osmanlı Devleti'nde İlk Özel Müsiki Okulu: Müsiki-i Osmani Mektebi (1910-1920)", *Rast Müzikoloji Dergisi* 2/2 (2014), 4.

13 Gültekin Oransay, "Cumhuriyetin İlk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musikimiz", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 117 (1973), 248.

14 Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, 142-143; İnal, *Hoş Sadâ*, 302-303.

3.2. Betweenness Centrality

Another computation I applied to my relational data is betweenness centrality, which operates in a more sophisticated model than degree centrality. It counts a node's role within the whole network structure and pays particular attention to whether it interconnects with other clusters. The node(s) frequently found on the shortest paths will come forward with a high degree of betweenness centrality. A high betweenness centrality brings to the forefront the node(s) that connect various parts of the network. They are the brokers in a given network whose absence would cut off the interaction or the flow of information. Therefore, their existence, as well as the strategic position they have, is critically important in a network structure.¹⁵

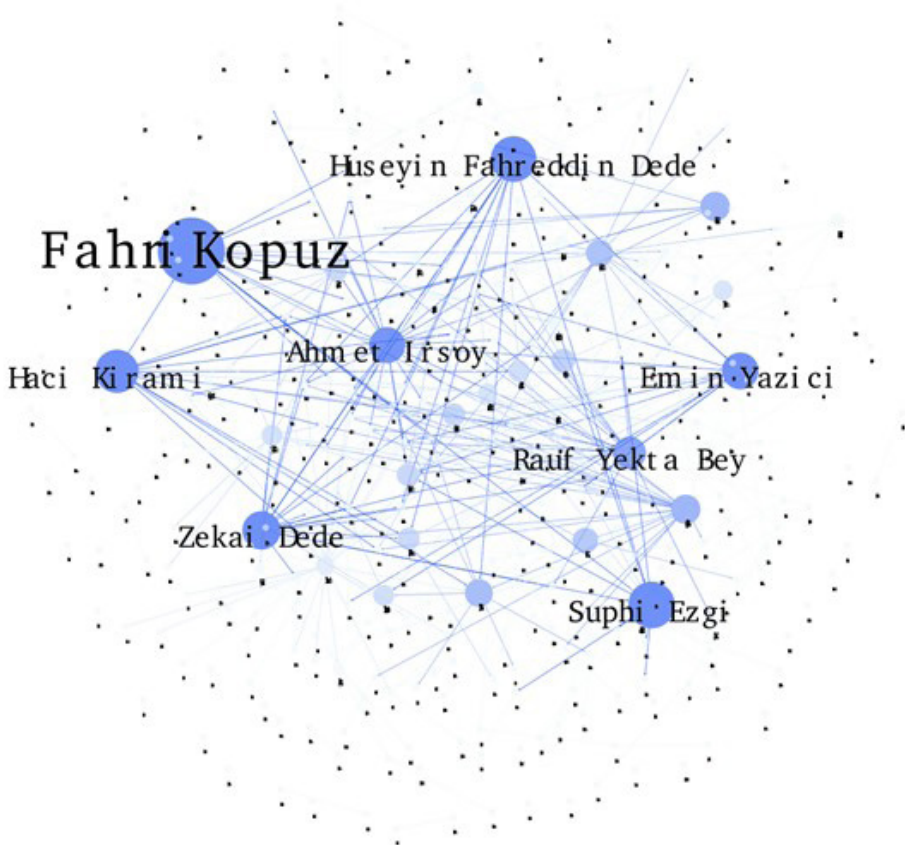

Figure 3: Betweenness centrality by Fruchterman Reingold layout algorithm shows 358 musicians (nodes) that were linked to each other by 492 edges.

15 For a study that employs the algorithms briefly explained above, see Dimitrios Kydros - Anastasios Anastasiadis, "Social Network Analysis in Literature: The Case of The Great Easterns", proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies of the European Society of Modern Greek Studies 4 (2015), 681-702.

The converted version of the relational data through betweenness centrality has made İsmail Hakkı Bey and Ziya Bey less significant, and both musicians were highly critical in the degree centrality measurement. Nevertheless, Zekâi Dede, Rauf Yekta Bey, and Ahmet Irsoy remain in their leading position, which means that they are among the actors that held strategic positions between sub-networks for the circulation of knowledge. Moreover, the computation introduces new people to leading positions with limited importance in terms of expansiveness counted previously by out-degree centrality (see Figure 2). They are Hüseyin Fahreddin Dede (d. 1911), Hacı Kirami (d. 1909), and Fahri Kopuz (d. 1968).

Hüseyin Fahreddin Dede seemed to never engage with a music school either as a performer or as a teacher. His base was a Sufi lodge as he was the Sheikh of Bahariye Mevlevî lodge in the Eyüp neighborhood until his death in 1911.¹⁶ Even though his degree centrality score is not really high, what made him more special was his interconnection with other clusters in the network structure. He was in touch with influential actors of other clusters whose scores in three different models of computation are displayed in Table 1. He was taught by Zekâi Dede and contributed to the musical advancement of his son, Ahmet Irsoy. Among many musicians he trained, İhsan Aziz Bey (d. 1935), Emin Efendi (d. 1945) and Suphi Bey (d. 1962) should be emphasized whose degree centrality scores were high-level. Moreover, they were among the ones that provided alternative paths to other sub-clusters.

Fahri Bey (Kopuz) entered the office of the Council of State (Şûrâ-yı Devlet) in 1903. After serving only six months, he was transferred to the office in the Ministry of Military Affairs (*Bâb-ı Seraskeri*, which was transformed into the *Harbiye Nezâreti* on 22 July 1908). There, he served until the end of World War I. How he acted as a bridge and hence connected many clusters in the network so successfully is related primarily to his music teachers, many of whom had pivotal roles in the network structure. Hacı Kirami, Ahmet Irsoy, Ziya Bey, Cemil Bey, and Suphi Ezgi were the sources of his music education. His active participation in music schools should also be counted. He was on the teaching staff of *Mûsikî-i Osmanî*, founded in 1909, and only three years later, he was among the founders of a new one, *Dârü't-Talîm-i Mûsikî*, which operated in the Şehzadebaşı neighborhood at the Fatih district.¹⁷

The degree and the betweenness centrality algorithms reveal that there is an all-embracing Sufi network, whose adherents were not only among the principal sources by which knowledge emanated but also their strategic positions in the broader structure facilitated the dissemination of knowledge between main clusters in a broader sense. Zekâi Dede, his son Ahmet Irsoy, Hüseyin Fahreddin Dede, and Rauf Yekta Bey were the members of the Mevlevî order.

16 Rauf Yekta Bey vd., *Mevlevî Ayinleri XXXII* (İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı, 1934), 836; İnal, *Hoş Sadâ*, 192-204; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1 Vol., ed. Müjgan Cunbur (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), 526-530; Sezai Küçük, *Mevlevîlîğin Son Yüzyılı* (İstanbul: Simurg, 2003), 152-162.

17 Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, 200-205; İnal, *Hoş Sadâ*, 180.

Table 1: Applied algorithms and nine musicians in top rankings

DEGREE CENTRALITY		BETWEENNESS CENTRALITY	
İsmail Hakkı Bey	25	Ahmet Irsoy	188.866667
Ahmet Irsoy	24	Fahri Kopuz	181.566667
Rauf Yekta Bey	20	H. Fahreddin Dede	172.833333
Zekai Dede	20	Hacı Kirami	159
Ziya Bey	20	Rauf Yekta Bey	143.166667
Cemil Bey	19	Zekai Dede	136.433333
Fahri Kopuz	16	Cemil Bey	98.833333
Hacı Kirami	15	Ziya Bey	84.566667
H. Fahreddin Dede	15	İhsan Aziz Bey	83

3.3. Eigenvector Centrality

Although degree and eigenvector centralities measure the edges (ties) a node possesses, their difference from one another is considerable. As stated above, degree centrality essentially focuses on the number of edges, whereas eigenvector centrality weighs the quality of those edges. For example, an actor has six edges (links) but all six are connected to nodes that have lower degree centrality. However, an actor with only two edges might have higher eigenvector centrality if important nodes link those two nodes. Therefore, nodes with higher eigenvector degrees indicate the situation that they were connected to nodes (neighbors) that have larger centrality scores than those connected to non-central nodes.¹⁸

18 M. E. J. Newman, *Networks: An Introduction* (New York: Oxford University Press, 2010), 169-171.

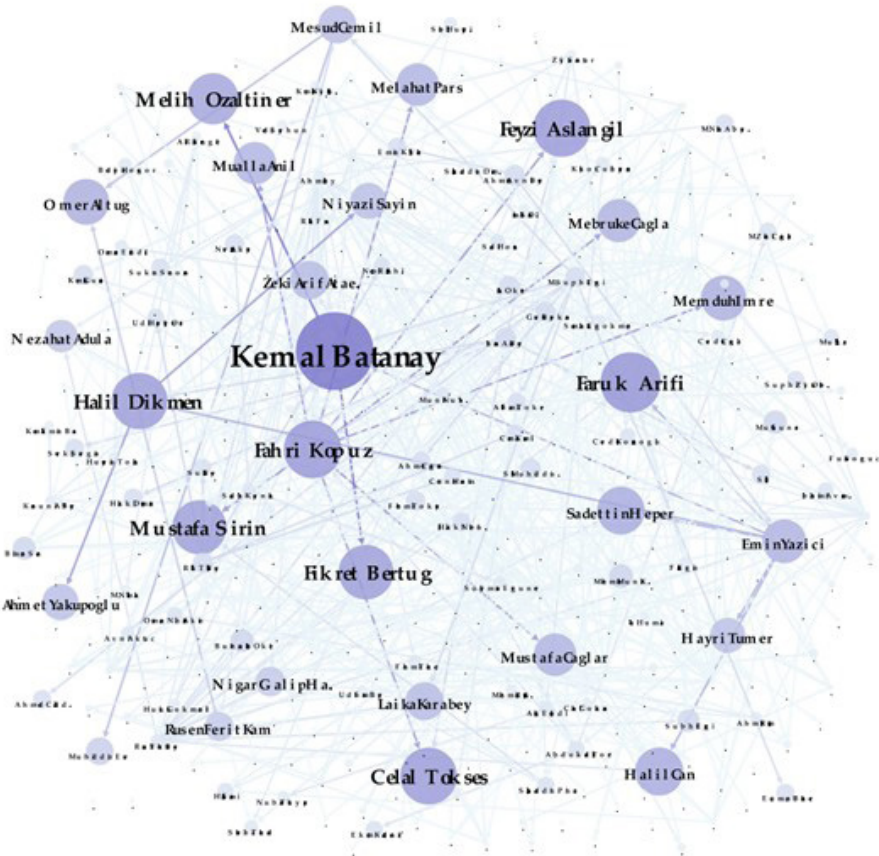

Figure 4: Eigenvector centrality shows 358 musicians (nodes) that were linked to each other by 492 edges.

Actors with more leading roles in the degree centrality, including Cemil Bey, Hüseyin Fahreddin Dede, Zekai Dede, and İsmail Hakkı Bey, are hardly in sight in Figure 4. However, since the algorithm operated on a different mentality that is more sensitive to the quality of the adjacent nodes in the structure, it brings new musicians to prominent positions, including Kemal Batanay (d. 1981), Faruk Arifi (d.?), Sadettin Heper (d. 1980), Fahri Kopuz (d. 1961), Celal Tokses (d. 1964) and Feyzi Aslangil (d. 1965). To elaborate some of those names, the reason why Kemal Batanay becomes a critical node in this layout lies in his relationship to actors many of whom held central positions in the network structure. Figure 5 illustrates that he has received music education from Ahmet Irsoy, Rauf Yekta Bey, Suphi Ezgi, Sheikh Cemaleddin Efendi, and Emin Yazıcı.¹⁹

19 Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, 251-253; For a well-detailed account of his educational record in music that provides insights about innumerable actors and connections, see Muhittin Serin, *Kemal Batanay* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2006), 18-23.

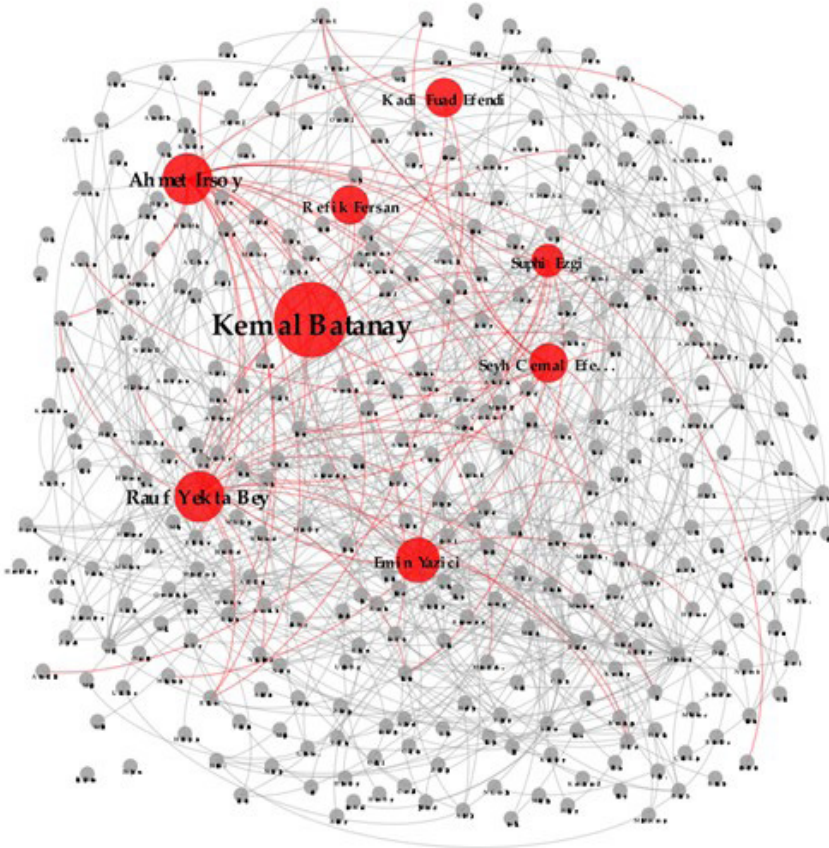

Figure 5: Eigenvector centrality layout for Kemal Batanay.

Similar to the case of Batanay, Faruk Arifi becomes pivotal due to the power of the actors to whom he was connected to. Ahmet Irsoy, İsmail Hakkı Bey, and Rauf Yekta Bey, were some of the names behind the musical refinement of Arifi whose high scores in degree and betweenness centralities are stated in Table 1.

The position of Cemil Bey should be noted as well. Although degree centrality score emphasized his expansiveness on the basis that he was a frequented music teacher, eigenvector centrality brings forward a different image of him. His introvert and self-sufficient personality seemed to be generated by the ways his students were connected to the broader structure. Table 2 reveals that his cluster formed an isolated network with a limited amount of interaction to the neighboring structures in the network. Interestingly, the cluster was one of the densely populated ones, however, many of its actors were in minimal contact with other nodes and structures (see Figure 6).

Table 2: Eigenvector centrality scores for the cluster of Cemil Bey

RANK	NAME	EIGEN. CENTRALITY
13	Fahri Kopuz	0.465663
22	Laika Karabey	0.386016
26	Bimen Şen	0.326604
47	İ. Hakki Nebioğlu	0.189561
61	Bedriye Hoşgör	0.142125
66	Fuat Sorguç	0.133625
69	Refik Fersan	0.126359
71	Mesud Cemil	0.120652
73	Faize Ergin	0.106429
77	Udi Sami Bey	0.092222
82	Şemsettin Ziya Bey	0.084956
88	Dürrü Turan	0.07075
97	Nevres Bey	0.056543
98	Reşat Erer	0.056543
99	Kadı Fuad Efendi	0.056543
110	Hikmet Bey	0.049277
111	Fahire Fersan	0.049277

Figure 6. Cemil Bey (the largest orange-colored node) and his students (orange-colored nodes)

CONCLUSION

Multifarious relation types, including family ties, friendship, education, professional responsibilities, and such phenomena, link people and generate the social system. Nevertheless, interactions should not be limited to actors who know each other. Some people might be in the same network and may be influenced by the same source without encountering or getting to know each other. The algorithm-based approach introduced a model to convert those innumerable past connections into an intelligible form and, hence, to make dynamic network structures researchable. Moreover, visual mapping brought invisible or yet unnoticed networks to the surface.

Focusing particularly on the channels through which musical knowledge was transmitted to one another offered a glimpse of the social milieu of musicians from the late nineteenth to the early twentieth century Istanbul. Digital maps produced via various algorithms Gephi has offered, names such as Zekâi Dede and his son Ahmet Irsoy, Ziya Bey, Rauf Yekta, İsmail Hakkı Bey, and Cemil Bey appeared as central figures in terms of sources of musical knowledge. The betweenness centrality highlighted different names as it searched for those that connected different parts of the network structure. Suphi Ezgi, Hüseyin Fahreddin Dede, Fahri Kopuz, and Emin Yazıcı were the names whose critical positions facilitated the circulation of musical information. Eigenvector measurement that prioritizes the adjacent quality score rather than the number of links a node has, Sadettin Heper, Fahri Kopuz, Feyzi Aslangil, Faruk Arifi, and Celal Tokses came to the forefront within the network structure. Eigenvector centrality also revealed the differences between main clusters as Zekâi Dede, Ahmet Irsoy, and Rauf Yekta Bey's clusters were more closely connected, and it may also be said that the transmission of knowledge between those parts of the network was more fluent. Although the number of links they had was not few and might compete with other populated clusters, Cemil Bey and İsmail Hakkı's clusters were considered to be the more isolated parts. The music education in those clusters seems to be more exclusive to the members. Maybe the reason was that the central figures were more dominant or comprehensive in their way of education. The last point regarding the network structure is that a "Mevlevî effect" has been the most obvious in each layout. Many of the central figures, as well as the musicians that interconnected the sub-clusters, were Mevlevîs.

To conclude, this study introduces the software Gephi and the capacity of its attributes to the Ottoman music historiography. The network thinking supported by the computational approach would reveal the social milieu of musicians as well as the links among them. The decoded multifarious connections of musicians and generated visual layouts might not only influence the studies of Ottoman musicians but could provide alternative perspectives to future digital studies on Ottoman urban society and its cultural networks.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalarına atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

BIBLIOGRAPHY

- Ahnert Ruth - Sebastian E. Ahnert. "Protestant Letter Networks in the Reign of Mary I: A Quantitative Approach". *ELH* 82/1 (Spring 2015), 1-33.
- Behar, Cem. *Musikiden Müziğe: Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Ergun, Sadettin Nüzhet. *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler*. 2 Vol. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943.
- Ezgi, Doktor Suphi. *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi*. 5 Vols. İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Yayını, 1933-1953.
- Grandjean, Martin. "Archives Distant Reading: Mapping the Activity of the League of Nations' Intellectual Cooperation". Proceedings of the *Digital Humanities 2016*, Conference organized by Jagiellonian University and Pedagogical University, Kraków, Poland, 531-534.
- Güçtekin, Nuri. "İsmail Hakkı Bey ve Osmanlı Devleti'nde İlk Özel Müsikî Okulu: Müsikî-i Osmanî Mektebi (1910-1920)". *Rast Müzikoloji Dergisi* 2/2 (2014), 1-18.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikînasları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1958.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. 1 Vol, edited by Müjgan Cunbur, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Knox, Hannah, Mike Savage and Penny Harvey. "Social Networks and the Study of Relation: Networks as Method, Metaphor and Form". *Economy and Society*, 35/1 (2006), 113-140.
- Küçük, Sezai. *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*. İstanbul: Simurg, 2003.
- Kydros, Dimitrios and Anastasios Anastasiadis. "Social Network Analysis in Literature: The Case of *The Great Eastern*". Proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies of the European Society of Modern Greek Studies 4 (2015), 681-702.
- Francesca Mazzili. "A Decade of Network Studies on Religion in the Pre-Roman and Roman Periods", *Networks as Resources for Ancient Communities*. Edited by Raffaella da Vela, Mariachiara Franceschini & Francesca Mazzilli, Tübingen: Tübingen University Press, 2023, 165-183.
- Newman, M. E. J. *Networks: An Introduction*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Oransay, Gültekin. "Cumhuriyetin İlk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musikimiz". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 117 (1973), 243-255.
- Öner, Onur. *A Collective Biography Study of Musicians: Patterns, Networks and Music as a 'Profession' in the Late Ottoman Era and the Early Republican Years in Istanbul*. İstanbul: Şehir University, PhD dissertation, 2019.
- Öner, Onur. "Music in Early Twentieth Century İstanbul: Reconsidering the Role of Private Music Schools". *Archiv Orientalní* (ArOr) 89/1 (2021), 63-84.
- Prell, Christina. *Social Network Analysis: History, Theory & Methodology*. London: SAGE Publications, 2012.
- Rona, Mustafa. *50 Yıllık Türk Musikisi: Bestekârları, Besteleri Güftelerile*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.

Serin, Muhittin. *Kemal Batanay*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2006.

Yekta, Rauf. *Esatiz-i Elhân: Hoca Zekai Dede Efendi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318.

Yekta, Rauf. *Dede Efendi*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1340.

Yekta, Rauf vd. *Mevlevi Ayinleri XXXII*. İstanbul: İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı, 1934.

Web Sources

Vizualizing Historical Networks, Centre for History and Economics, Harvard University, (Accessed on 4 May 2023). <http://histecon.fas.harvard.edu/visualizing/index.html>

Mapping the Republic of Letters, Stanford Humanities Centre, Stanford University, (Accessed on 10 April 2023). <http://republicofletters.stanford.edu/casestudies/voltairepub.html>

A Maverick Pressman: The Personal and Professional Life of Edgar Whitaker (1831-1903)

BAŞINA BUYRUK BİR
GAZETECİ: EDGAR
WHITAKER'IN ŞAHSİ VE
MESLEKİ HAYATI (1831-1903)

BURHAN ÇAĞLAR*

ABSTRACT

This study offers an exhaustive analysis of Edgar Whitaker, a pivotal figure in Ottoman journalism and one of the primary proprietors of *The Levant Herald*. The investigation traces Whitaker's path from London through India and eventually to the Ottoman Empire. While previous research has predominantly focused on his political clashes with the Hamidian regime and his diplomatic relations, this study endeavors to expand on the understanding of Whitaker, delving into aspects of his personal life, such as kinship bonds, social interactions, and marriage. Particular attention is given to his association with the Abbotts, exploring his family ties, friendships, and social life in Constantinople. Drawing upon primary sources, archival records, and periodicals, this research presents a wide-ranging perspective of Whitaker's life, illuminating his educational background, early career, and involvement in diverse social and cultural environments. Ultimately, this study enhances the nuanced understanding of Whitaker's personal and professional spheres, revealing his multifaceted achievements as a Levantine journalist and newspaper proprietor in the Ottoman Empire.

Keywords: Edgar Whitaker, Journalism, *The Levant Herald*, Levantine Press, Abbotts, James Carlile McCoan, Société Musicale de Constantinople.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 3 Mayıs 2023 | Date Received: 3 May 2023
Kabul Tarihi: 24 Ağustos 2023 | Date Accepted: 24 August 2023

ATIF | CITATION

Çağlar, Burhan. "A Maverick Pressman: Personal and Professional Life of Edgar Whitaker (1831-1903)". *Kadim* 6 (October 2023), 149-174.
doi.org/10.54462/kadim.1291662

ÖZ

Bu çalışma, Osmanlı gazeteciliğinde önemli bir figür olan *The Levant Herald*'in sahiplerinden Edgar Whitaker'a odaklanmakta, onun Londra'dan Hindistan'a oradan Osmanlı İmparatorluğu'na uzanan hikâyesinin izini sürmektedir. Daha önceki araştırmalar, Whitaker'ın Hamidiye rejimi ile olan siyasi münasebetlerine ve diplomatik ilişkilerine odaklanırken bu makale ailesi, sosyal çevresi ve evliliği gibi kişisel yaşamının izini sürmektedir. Makalede özellikle Whitaker'ın Abbottlar ile ilişkileri, sıhrîyet bağları, arkadaşlıkları ve İstanbul'daki sosyal hayatı ortaya konmuştur. Birincil kaynaklar, arşiv belgeleri ve süreli yayınları temel alan çalışmada Whitaker'ın eğitimine, erken kariyerine ve sosyal, kültürel çevresine dair bir perspektif sunulmaktadır. Nihayet makale Whitaker'ın şahsi ve mesleki hayatını aydınlatarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir Levanten gazeteci ve yayıncının profesyonel yaşamına dair bilgilerimizin sınırlarını genişletmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edgar Whitaker, Gazetecilik, *The Levant Herald*, Levanten Basın, Abbotts, James Carlile McCoan, Société Musicale de Constantinople.

* PhD Candidate, Research Assistant, Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, burhancaglar@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5032-516X.

INTRODUCTION

In the midst of the tumultuous Crimean War, the British and Ottoman forces forged a military alliance, withstanding the rigors of warfare against their shared adversary, the formidable Russian army. As the tsarist forces were ultimately defeated, the attention of the European continent turned towards the Near East, igniting a keen interest in the region. Responding to this surge of curiosity, several British journalists journeyed to the region, armed with nothing but their pens and notebooks, to document the events and convey the stories of distant lands to a captivated audience in London.¹

As the war faded into memory, the Ottoman Empire underwent a significant transformation, a flowering of its press. Newspapers that were once confined to the Levantine merchants and traders took on new life, spreading their wings to reach the masses, diversifying their content, and multiplying in number. They sang of the people and places, of the hopes and fears, of all that was happening in the lands of the Ottoman Empire.²

The British press was stirred by the events of the Crimean War and sought to bring news from the frontlines to their readers. Reporters affiliated with major European newspapers, particularly *The Times* of London, ventured into the conflict to bring back stories. This was in response to the public's growing interest and curiosity in the war and the Near East. These journalists played a crucial role in conveying information about the Ottoman geography and producing reports from the frontlines between the Crimea and Constantinople line.³

In the wake of the Crimean War, *The Levant Herald*, an English language newspaper, was founded in Constantinople. It was there that London-born Edgar Whitaker rose to prominence as its publisher, earning himself a reputation as one of the most renowned British journalists in the Ottoman Empire. His writings were read not only throughout the Ottoman lands, but also across the entire Near East and Europe, solidifying his status as the voice of British journalism in the Ottoman world.⁴

The aim of this study is to conduct a comprehensive analysis of the life and legacy of Edgar Whitaker, a prominent figure in Ottoman journalism and one of the primary proprietors of *The Levant Herald*. The investigation traces Whitaker's journey from London to India, culminating in his arrival in the Ottoman Empire. This study draws upon existing scholarship to provide a thorough overview of Whitaker's life. Unlike previous studies that have focused on his instrumental role in shaping political opposition to the Hamidian regime and his relations with the Porte and the British Embassy,⁵ this research delves into his personal life, including an examination of his familial ties, social circle, and marriage. Specifically, this research seeks to explore Whitaker's association with the Abbots and touch upon various issues including his family connections, friendships, and social life in Constantinople. Moreover, this investigation aims to provide a broader perspective on Whitaker's life, extending beyond

1 Stefanie Markovits, "Rushing into Print: Participatory Journalism During the Crimean War", *Victorian Studies* 50/4 (2008), 560-561.

2 Erol A. F. Baykal, *The Ottoman Press (1908-1923)* (Leiden; Boston: Brill, 2019), 28-30.

3 Markovits, "Rushing into Print", 560-561.

4 Burhan Çağlar, "Edgar Whitaker: A British Journalist in the Ottoman Empire", *Media History* 29/1 (2023), 39-58.

5 Çağlar, "Edgar Whitaker", 39-58.

his professional endeavors to encompass his education, early career, and social, cultural, and political relations. Overall, this study contributes to a more comprehensive understanding of Whitaker's life and experiences, illuminating the personal and professional spheres of his life and providing insight into the socio-political context in which he lived and worked. Through this research, his impact on Ottoman journalism and his adaptability in a dynamic sociopolitical climate are explored, shedding light on a figure who was at once a part of, and distinct from, his contemporaries.

1. Voyages and Settling into the Near East

The Levant Herald, an influential newspaper that emerged in the wake of the Crimean War, was established by James Carlile McCoan, a war correspondent for *The Daily News*. He felt the need of a pressing to disseminate Near East news and his vision bore fruit in the form of this seminal publication, bridging the Ottoman Empire and Europe. Capitalizing on his journalistic prowess and extensive network, McCoan successfully brought *The Levant Herald* to life, creating a resonating voice for English speakers that persisted for five decades, all emanating from the heart of the Eastern capital.⁶

Under McCoan's proprietorship, the newspaper gained significant prestige, disseminating regional developments to a global readership beyond the Ottoman Empire, and influencing public opinion. However, as the government expanded press regulations, censorship tightened, restricting and prohibiting publications to assert authority. The 1864 Press Regulation, modeled after a French law enacted in 1852, further aggravated the impact of censorship on the press.⁷

After a period of devoted management, McCoan parted ways with *The Levant Herald*, transferring ownership to Edgar Whitaker in 1872 prior to his departure from Constantinople. Having previously served as the British Consul of the Dardanelles and the acting British Vice-Consul at Gallipoli, Whitaker was well-versed in the political climate of the region. McCoan's departure marked a significant transition, signifying the culmination of his influential tenure and ushering in a new era in the newspaper's history. Upon his return to Britain, he left behind a profound journalistic legacy set to be perpetuated by his successor, entrusted with the task of upholding the high standards that McCoan had set, thereby ensuring the sustained prestige of the publication.⁸

Edgar Whitaker was born on September 26, 1831, in Frome, Somerset, England. As the second child of Alfred Whitaker and Catherine Mary Woolbert, he was raised in a bureaucratic, conservative family. His education was primarily guided by his uncle, George Whitaker, a notable academic who held various prestigious positions at the College of Living of Oakington, Cambridgeshire, and later established Trinity College in Toronto, Canada.⁹

6 David Murphy, *Ireland and the Crimean War* (London: Four Courts Press, 2002), 170-173, 185.

7 Baykal, *The Ottoman Press*, 305-310.

8 Diana Cooper-Richet, "The English-Language Press in Continental Europe", *Edinburgh History of the British and Irish Press: Expansion and Evolution, 1800-1900*, ed. David Finkelstein (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020), 2/235-236.

9 *The Levant Herald and Eastern Express*, "Death of Mr. Edgar Whitaker" (August 24, 1903), 1.

Edgar moved to his uncle's home where he grew up in a settled, urban, and educated environment that valued politics, law, and scholarly interests over commerce. Besides his siblings Edward and Edith Rose, Edgar displayed an innate musical talent from a young age. His love for music led him to learn the violin and piano, and compose songs, which potentially influenced his unconventional career path.¹⁰

Raised in an intellectually stimulating environment that valued literature, arts, and education, Edgar was exposed to diverse cultural expressions. Music, in particular, significantly shaped his worldview. Although he initially followed in his family's footsteps, pursuing a law degree at one of Britain's most prestigious institutions, he left after the first year and embarked on a journey to India.¹¹ This journey marked an important milestone that would shape his character, enabling him to come into contact with different cultures, a life-changing experience coinciding with his youth, as his cultural personality swiftly took shape. The impact of such an adventurous life after having grown up in the unencumbered atmosphere of Britain is evident in his works published in *The Levant Herald*.

In the early bloom of youth, he toiled for the Great Indian Peninsular Railway Company stationed in Bombay, under the auspices of the East India Company. The impetus for his departure from India remains shrouded in mystery, but the demise of his father, a London judge, may have been a contributory factor. In his petition, Whitaker cited the harsh climate and weather conditions as a cause for his departure.¹² Although we have scant knowledge of his experiences in India, it is noteworthy that the Abbott family, with whom Whitaker forged a lifelong bond, and eventually became a son-in-law, also had a history in this region. It was common practice for the large merchant families who traversed the markets of Britain in the East to create family ties between these far-flung geographies.¹³

In his journey through the Ottoman lands, Whitaker's first steps took him to Smyrna, where he delved into the heart of the Levantine world as an employee of the Ottoman Bank.¹⁴ It was only after acquiring *The Levant Herald* that he settled in Constantinople, embarking upon a new chapter in his life. Whitaker embarked on yet another journey in 1857 after a brief stint in his homeland, marking his return to the lands of the Orient. The Crimean War had recently ended, and the European public was aglow with interest in the Ottoman Empire following its triumph over the Tsar's armies. The Ottomans and Constantinople had become the focus of many publications, and Whitaker was drawn to this geography at a time when the Ottoman Empire was on an upward trajectory in Europe. His destination was Smyrna, a bustling port city in the Mediterranean and one of the Ottoman Empire's largest. Whitaker was appointed the director of the Smyrna branch of the Imperial Ottoman Bank, a joint subsidiary of the Abbotts, and was thereby entrusted with the establishment and operation of the bank's crucial branches. Despite his lack of formal education in finance, he discharged

10 "Men and Manners in Constantinople", *The Eclectic Magazine of Foreign Literature, Science, and Art* (New York: E. R. Pelton, 1885), 743-744.

11 "Men and Manners in Constantinople", 743-744.

12 *The Times*, "Obituary" (August 25, 1903), 4; *The Levant Herald and Eastern Express*, "Death of Mr. Edgar Whitaker", 1.

13 M. Chris Mason, *Heart like a Fakir: General Sir James Abbott and the fall of the East India Company* (London: Rowman & Littlefield, 2023), 1-10.

14 *The Levant Herald and Eastern Express*, "Death of Mr. Edgar Whitaker", 1.

this position with responsibility.¹⁵ In his role as the director, he authored a pamphlet offering an overview of the organization's nature, functions, and services. This publication aimed to encourage individuals to invest their savings with the institution, emphasizing the potential for increased profitability. Whitaker elucidated the benefits of investing, underscoring the possibility of greater returns. Additionally, highlighting the bank's comprehensive capacity to serve diverse interests, he invited society to engage as clients.¹⁶ Intriguingly, he left his position before the year's end due to administrative disagreements and returned to Britain. The abruptness of his departure and his lengthy journey back home suggest impetuosity, leaving the motivations behind his decision the subject of speculation.

Smyrna, a city of lively commerce and a bustling harbor, beckoned Whitaker into the heart of the Ottoman world. He lingered almost a year, savoring the sights and sounds of a busy port in the Mediterranean. Camel caravans carrying raw materials and goods from all corners of the empire flowed into Smyrna, where ships transported them to other destinations. Investment in infrastructure was on the rise, and plans were underway to build a railway extending to the inner provinces, which would accelerate the flow of goods.¹⁷ The Ottoman central authority held sway over the region, creating an atmosphere that contrasted sharply with Whitaker's impressions of India. Following a two-year stay in Britain, Whitaker returned to the Ottoman Empire, where he was appointed Vice-Consul of Gallipoli from 1859 to 1862. This appointment signaled the culmination of his interrupted education in Britain and, perhaps, the influence of his family's bureaucratic connections.¹⁸ Whitaker's decision to take office in the Ottoman lands instead of returning to India or joining his uncle in Canada still remains a mystery.

2. The Appointment: Professional Duties and Family Ties

Gallipoli was a challenging location for Whitaker's posting given its strategic significance as the gateway to the Dardanelles and the Black Sea. Since the fourteenth century, the Ottomans had maintained control of the area, making it a site of considerable political and economic importance. Whitaker's role as acting vice-consul required him to navigate political, economic, and social relationships between the Ottoman and British governments. His responsibilities included representing British interests in Ottoman territory, negotiating trade agreements, protecting British citizens and businesses, and reporting on political and economic developments in the region. Moreover, his appointment in Gallipoli overlapped with a period of significant change in Anglo-Ottoman relations, as the Ottomans underwent modernization and reform, resulting in new opportunities and challenges for British trade and

15 *The Times*, "Obituary", 4; *The Levant Herald and Eastern Express*, "Death of Mr. Edgar Whitaker", 1; *The Bankers' Almanac and Yearbook* (West Sussex: T. Skinner, 1976), 853; Rauf Beyru, 19. *Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005), 164-165. Banking initiatives had been on the agenda in the Ottoman Empire since 1847. The Imperial Ottoman Bank was formally established in London in 1856, a momentous event in the historical trajectory of Ottoman banking. See: Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank* (Istanbul: Ottoman Bank Historical Research Center, 1999).

16 *Journal de Constantinople*, "Banque Ottomane" (January 19, 1856), 2.

17 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle: University of Washington Press, 1990), 124-130.

18 Thomas Arthur Reed, *A History of the University of Trinity College, Toronto: 1852-1952* (Toronto: University of Toronto Press, 1952), 46-47, 82-86, 172; Christopher Fergus Headon, "George Whitaker", *Dictionary of Canadian Biography* (Accessed March 1, 2019).

investment. Therefore, Whitaker's work in Gallipoli was crucial to advancing Britain's diplomatic and economic interests in the region. Overall, his appointment was a critical juncture in his career, providing him with valuable experience and expertise in Ottoman affairs, as well as enhancing his diplomatic skills and acumen for future assignments. He dutifully served at his post in Gallipoli, upholding his role from December 1859 to 1862 with the exception of a brief absence in April 1862, where he had been acting as the leading consular official in the Dardanelles.¹⁹

Upon his appointment as Acting Vice-Consul in Gallipoli, he found himself in a region with significant ties to the Abbott family. The consuls of Gallipoli and Dardanelles, the Calvert brothers, were sons-in-law of Richard Benjamin Abbott (1803-1858), the patriarch of the Abbott family who had recently passed away.²⁰ Frederick William Calvert (1818-1876) had tied the knot with Eveline Eugenie Abbott (1829-1911), and his brother, James Campbell Francis Calvert (1827-1896), with Lavinia Clementia Abbott (1834-1921).²¹

Elfrida Mary (1837-1860), the middle daughter of the Abbotts, was married to Captain James Hope Atkinson (1825-1865), founder of the Masonic Lodge of Smyrna.²² Laura Hortensia (1842), another sister, wed John Gerard, son of Frederik Honisher, a local merchant from Smyrna. Alice Victoria (1840), the youngest sister, was yet to be joined in matrimony but was reportedly in a romantic relationship with Whitaker.²³

Meanwhile, Ernest Frederick, the youngest among the siblings, was pursuing legal studies at the Middle Temple in London. Upon graduation, he served an internship at the British Consular Court in Constantinople alongside James Carlile McCoan, a legal practitioner and journalist. Subsequently, Ernest assumed responsibility for his father's former mining concessions in Western Anatolia, proceeding to establish Abbott's Emery Mines Ltd by expanding existing partnerships and mining ventures.²⁴

Amidst a tapestry of intricate family connections and marital ties, Whitaker found his place in the Levantine society, working alongside the Calvert siblings in the Dardanelles. Frank Calvert, the elder of the two brothers (1828-1908), was not commissioned for any diplomatic task, but was rather a self-made archaeologist who carried out excavations in the region in his quest to discover the lost city of Troy. In pursuit of his goal, he embarked on excavations

19 *The Graphic*, "Mr. Edgar Whittaker" (November 20, 1886), 535.

20 TNA. FO. 78/1525, No. 13, F.W. Calvert to John Russell, October 28, 1860; Susan Heuck Allen, *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlık* (Berkeley: University of California Press, 1999), 294, 299; Great Britain. Foreign Office, *The Foreign Office List And Diplomatic And Consular Hand Book: January 1876* (London: Harrison & Sons, 1876), 49; *Hansard's Parliamentary Debates, Third Series* 165 (London: Hansard, 1862), 81-82; Michael S. Clark, "The Possidhon Affair", *San Joaquin Geological Services* (Accessed March 1, 2019).

21 Marcelle Robinson, *Schliemann's Silent Partner: Frank Calvert (1828-1908) Pioneer, Scholar, and Survivor* (Philadelphia: Xlibris Corporation, 2006), 52-45, 60, 165, 198, 194.

22 John Heron Lepper, "The Poor Common Soldier: A Study of Irish Ambulatory Warrants", *Ars Quatuor Coronatorum* 38 (1925):164-165.

23 Allen, *Finding the Walls of Troy*, 316; Elena Frangakis-Syrett, "British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *New Perspectives on Turkey* 6 (1991): 214-218; Nadia Giraud, "Searching for distant relations, the Abbotts of Salonica", *Levantine Heritage: The Story of a Community* (Accessed March 1, 2019); Quentin Compton-Bishop, "The Górkiewicz and Connected Families in Smyrna", *Levantine Heritage: The Story of a Community* (Accessed March 1, 2019).

24 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Yordam Kitap, 2008), 70; "Bar Examinations", *The Law Students' Journal*, Ed. John Indermaur, Charles Thwaites (London: George Barber, 1890), 12/179.

in the area, eventually purchasing the land where he wanted to excavate, thereby securing permission to continue his work. In the years to come, Calvert invited Heinrich Schliemann to join him, and the two embarked on the joint quest to find the ancient city. It was at this very moment that Whitaker set foot in Constantinople, and it was not long before the Trojan treasures were unearthed. However, Schliemann fled to Athens, taking all the spoils with him. In response, Frank Calvert took to *The Levant Herald*, publishing several articles in an attempt to call out the robbery, clear his name, and bring it to public attention.²⁵

Edgar Whitaker and Alice Victoria Abbott had been engaged since the 1860s, although their relationship was somewhat turbulent. Rumors spread about Alice Victoria's intense intimate relationship with William H. Wrench, former vice-Consul at Dardanelles. However, ultimately, Edgar and Alice married in 1884 in Constantinople, registering their marriage in London as well. In marrying Alice, Whitaker became associated, both socially and economically, with a wealthy leading family of commerce in the Levant. Through them, he built connections to the high society of the Levantine community, known for its modern and fine lifestyle.²⁶

Edgar and Alice were unable to have a child through natural means, yet they found their family in Evelyn Wanda Gorkiewicz, the grandchild of Alice's elder. The child, born to Marcel Théophile Gorkiewicz and Hélène Adèle Louise Helenco van Lennep, was welcomed into the Whitaker family with open arms. Helenco was the descendant of Helen Louise Elisabeth Abbott and Charles David van Lennep, the Swedish consul in Smyrna, who was originally from Germany. Evelyn was raised as their own, adopting the Whitaker surname until her marriage to Sir Robert Paul in London in 1919.²⁷ Evelyn displayed considerable artistic talent, as evidenced by the landscape she painted, which may have been cultivated during her time living with Edgar and Alice in Constantinople. Evelyn regarded Edgar her uncle, and those in her immediate social circle acknowledged her as his niece. She participated in musical and artistic activities with him, including playing the trumpet in the orchestra that he conducted.²⁸ A London-based magazine offered an orientalist view, mentioned the musical taste of the Whitakers in an article, and asserted the city's lack of cultural and artistic offerings. The passage indicates that the Whitakers participated in a collective and understated European-style artistic and musical engagement, providing insight into the family's social connections and way of life in Constantinople.²⁹

Amid the elite Levantine circles of Constantinople, the Whitakers graced the scene, attending grand balls, concerts, and other events where he showcased his virtuosic talent on the violin, flaunting his affinity for classical music. In addition to Edgar Whitaker instrumental prowess, he also composed several musical pieces, including "The Day That is Fled," a

25 *The Levant Herald*, "Schliemann's Discoveries" (July 16, 1873), 2; *The Levant Herald*, "Important Discovery at Troy: Priam's Treasure No Fiction" (January 4, 1874), 3; *The Levant Herald*, "The Recent Archaeological Discovery' in the Troad" (January 28, 1874), 3; *The Levant Herald and Eastern Express*, "The Law on Antiquities" (November 10, 1886), 2.

26 Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)* (Istanbul: İletişim Yayıncılık, 2004) 100; Allen, *Finding the Walls of Troy*, 327; *The Graphic*, "Mr. Edgar Whitaker", 535.

27 Allen, *Finding the Walls of Troy*, 27, 43, 70, 294; Francis Yeats-Brown, *Caught by the Turks* (London: Edward Arnold, 1919), 153-158, 173-177, 206.

28 George Brown Burgin, *Memoirs of a Clubman* (London: Hutchinson, 1921), 46.

29 "Men and Manners in Constantinople", 743-744.

composition for mezzo-soprano or contralto, dedicated to Lady Layard, the wife of the British ambassador to Constantinople. He composed “Salve Maria”, a song for soprano, and “The Days That Are No More”, dedicated to the wife of the renowned civil engineer, Thomas Brassey.³⁰ He also established the Orchestral Philharmonic Society, which later blossomed into the Société Musicale de Constantinople, hosted by the British Embassy. His own musical compositions, conducting, and performances raised the musical standards of the Levantine community in the Ottoman Capital, aided by contributions from his artistic friends. The orchestra soon caught the eye of Sultan Abdulhamid II, who invited Whitaker to perform at grand official ceremonies held at the palace.³¹ Besides his involvement in societies in the Ottoman capital, Whitaker also had affiliations with communities in his homeland. For instance, he was nominated for induction into the Royal Geographical Society by Arnold Kemball and F. Goldschmid on November 14, 1887. However, his failure to remit his subscription dues resulted in his removal from the society in December of the following year.³²

3. Exploration Through Print: The Visions of His Journalistic Venture

Edgar Whitaker’s acquisition of *The Levant Herald* constituted a notable milestone within the realm of Ottoman press. The augmented circulation of the newspaper not only attracted the interest of the Levantines but also captured the attention of the international press. An American missionary emphasized the publication’s prominence by noting its significant position within the print media.³³ According to an account from a journalist based in Smyrna, *The Levant Herald* enjoyed considerable esteem among its readership, with some interruptions in availability casting a pall over the ensuing week.³⁴ As press culture evolved, the quantity of publications proliferated, and the press’s sway over public opinion broadened. Periodicals became pervasive, appearing in a multitude of public venues, including tobacco and barber shops, coffee houses, and teahouses.³⁵

In the early years of *The Levant Herald*, the political climate had stiffened, leading to a surge in censorship on printing and publishing, imposing heavy restrictions on all publishers. While residing in the Ottoman lands, Whitaker bore witness to numerous transformations in press life. During his tenure in the consular mission, he gained a comprehensive understanding of the potential of the capitulations’ provisions and became well-versed in the legal framework governing the Levantine press. He acquainted himself with the intricacies of the system and became highly knowledgeable about the possibilities and limitations of the regulatory environment. Despite his lack of prior publishing experience, he became well-versed in the sector. Over time, as press legislation evolved, the government tightened state control over the press to the point of almost silencing newspapers entirely. The severity of the punishments

30 *The Morning Post*, “The Day That is Fled” (November 26, 1879), 7.

31 *Le Sémaphore de Marseille*, “Correspondance Particuliere” (Jun 30, 1887), 1-2; *Journal de Salonique*, “Edgar Whitaker” (August 31, 1903), 2; Sidney Whitman, *Turkish Memories* (New York: Scribner’s Sons, 1914), 171.

32 Royal Geographical Society (with IBG) /Fellowship Certificate - Edgar Whitaker; Royal Geographical Society, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* 10 (London: Stanford, 1888), 44.

33 Roderic H. Davison “The Question of Fuad Paşa’s Political Testament”, *Belleleten* 23 (1959): 125.

34 *The Sheffield Daily Telegraph*, “Russian Intrigues in Armenia” (November 27, 1884), 5.

35 Milena B. Methodieva, *Between Empire and Nation: Muslim Reform in the Balkans* (Stanford: Stanford University Press, 2021), 137.

for press offenses in the penal code had increased.³⁶ The Ottoman authorities claimed that all such regulations applied to the entire Ottoman press, despite the actual situation conflicting with the capitulations' provisions. The absence of a well-defined description of the press within the capitulations' documents provided grounds for respective parties to promote their own interests.³⁷ The Ottoman administration took a cautious yet unwavering approach, implementing alternative control mechanisms over publications based on economic factors through financial support.

Under Whitaker's ownership, *The Levant Herald* witnessed an increase in the imposition of bans, closures, and penalties in comparison to its previous proprietor, McCoan. The newspaper had a notorious reputation amongst the state authorities and a section of the Ottoman press. The Sublime Porte considered the newspaper's journalism to be detrimental in terms of its example to the Ottoman press in general.³⁸ Newspapers published under the capitulations were subject to inspection by the embassy of the proprietors' nationality. Since *The Levant Herald* was under the supervision of the British Embassy, it was seen as the embassy's press organ, a view shared not only by the Sublime Porte but also by the public.³⁹ Although the embassy rejected this view, Whitaker acknowledged that the newspaper had a pro-British stance during McCoan's ownership and criticized it. He asserted that upon his acquisition of the newspaper, it was always at the service of the sultan and published articles in favor of the Ottoman Empire as a matter of principle.⁴⁰

Upon assuming ownership of *The Levant Herald*, Whitaker inherited an Ottoman press that had already undergone a noteworthy degree of diversification, with a variety of new forms of publication emerging. The Levantine press expanded its readership and diversified its content, with newspapers such as *La Turquie*, *Le Courrier d'Orient*, and *L'Orient Illustré* catering to French-speaking audiences. *The Levantine Times and Shipping Gazette*, an English language newspaper, posed a challenge to *The Levant Herald* due to their overlapping readerships.⁴¹ Against this backdrop of a changing media landscape, Whitaker completed his purchase of *The Levant Herald*. Following the acquisition, several modifications were made to the newspaper, including a content reorganization, typological changes to the design, font, and print format, as well as a complete overhaul of the printing press. The publication sought to showcase an active and inclusive publishing strategy by dedicating additional space to readers' letters and local news. Emphasis was placed on maintaining a professional journalistic approach and delivering the most up-to-date news of interest. In this regard, the newspaper broadened its news network and built connections with the general Ottoman press, which was undergoing its own transformation. Consequently, the period witnessed a surge in references to the Ottoman press within the newspaper.

Over time, there was a growing interest in newspapers and a shift in public expectations

36 Baykal, *The Ottoman Press*, 35.

37 Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı – Türk Adli ve İdari Modernleşmesi* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2013), 200-201.

38 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Presidency State Archives of the Republic of Turkey, Department of Ottoman Archives, İstanbul) (henceforth BOA), Y.PRK.AZJ, 26/65-1.

39 TNA. FO. 424/27A, No. 103, From Sir H. Bulwer to Earl Russel; TNA. FO. 424/27A, No. 36, From Mr. Layard to the Earl of Derby.

40 BOA, Y.PRK.AZJ, 11/32, Edgar Whitaker to Palace, March 29, 1886; BOA, Y.PRK.AZJ, 26/65-1.

41 Baykal, *The Ottoman Press*, 28-29.

with regard to news. Periodicals serving various political and cultural circles diversified their news coverage. *The Levant Herald* also underwent changes with regard to the nature of its news reporting, reflecting the rapidly expanding fields of interest observed among Ottoman readers. European readers expected up-to-date journalism that adhered to their standards. Notably, a wide range of topics, including politics, local issues, and rumors, were as attractive as commercial news. While the newspaper initially had a primarily economy-oriented content, it gradually expanded its coverage to include political news such as information on revolts, reforms, Ottoman debts, and other related issues.⁴² To meet readers' evolving expectations, Whitaker aimed to publish a newspaper with a stronger focus on political content. His journalistic approach aimed to meet these expectations by providing a greater quantity of tabloid-style news, secret information, rumors, and political events. Moreover, he expanded the newspaper's coverage of domestic policy.

Whitaker's journalism went beyond traditional boundaries as he actively participated in the Ottoman-Russian War of 1877-1878 as a correspondent. In the nineteenth century, sharing information about countries on public platforms was a notable activity and was considered valuable as espionage reports.⁴³ Remarkably, during the war, Whitaker personally toured the military headquarters of the belligerent forces and took detailed notes on the course of the conflict, including troop movements, strategic plans, and other key developments. As a war correspondent for both *The Times* and *The Exodus* during the war, he ventured to the frontlines and visited various battlefields, including the Danube and battles of Elena.⁴⁴ He skillfully captured the intensity and realities of war with his graphic pen, vividly depicting the scenes he witnessed on the battlefields. Recognizing the significance of his work, Russian newspapers went as far as publishing counterarguments from war correspondents of *The Times*, who offered their own observations on the latest developments at the front. As the Russian army advanced towards Edirne, Whitaker followed the refugees to Constantinople, fleeing ahead of the Russian army.⁴⁵ In his writings, he depicted the suffering endured by these displaced individuals, offering an account of their experiences. His publications in the *European Press*, referred to as *Turkophile* by the Russians, shed light on the perspectives of the Turks from a European standpoint.⁴⁶

Whitaker's experiences as a war correspondent were not limited to the Russo-Ottoman War. He also reported on other conflicts and wars, providing unique insights into, and firsthand accounts of events as they unfolded. In the midst of the 1885 Serbo-Bulgarian Crisis, Whitaker returned to the battlefield as a war correspondent, this time accompanying the Bulgarian forces and providing updates to *The Times*.⁴⁷ He also closely observed the Pan-Slavic activities taking place in Bulgaria and wrote a treatise on the potential conflicts that could arise in the Balkans if its expansionist plans were to include the Eastern Rumelia

42 Baykal, *The Ottoman Press*, 28-29.

43 Feroze A. K. Yasamee, "Some Notes on British Espionage in The Ottoman Empire, 1878-1908", *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, ed. Çiğdem Balım-Harding - Colin Imber (Istanbul: 2000), 432-433.

44 *The Levant Herald and Eastern Express*, "Death of Mr. Edgar Whitaker", 1.

45 Onur İşçi, "Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat: Russian and Ottoman Newspapers in the War of 1877-1878", *Russian History* 41 (2014), 185-186.

46 İşçi "Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat", 188-189; *The Graphic*, "Mr. Edgar Whittaker", 535.

47 *The Times*, "Obituary", 4.

Province.⁴⁸ Whitaker's reporting for *The Times* extended beyond the conflicts he covered as a war correspondent. He served as the Constantinople correspondent for the newspaper until 1895, providing valuable insights into the political, economic, and cultural events taking place in the region. His reporting covered a wide range of topics, including the Ottoman Empire's internal affairs, its relationships with European powers, and the social and cultural changes taking place in the region.⁴⁹

4. A Meandering Path: From Closures to New Licenses

Whitaker's resourceful techniques as a journalist helped to raise the profile and reputation of the newspaper. He introduced new reporting techniques, such as firsthand accounts and detailed analysis, and expanded the newspaper's coverage to include a wider range of topics from politics, culture to social issues. He also sought to increase the newspaper's circulation by making it more accessible and appealing to a broader audience. These innovations served to enhance the status and influence of the newspaper both in the Ottoman Empire and abroad. Although reliable data on readership figures are scarce, reports indicate that sales of the newspaper exceeded 10,000 copies per day in 1882, a significant circulation rate for the Ottoman press. However, this surge in demand also resulted in a rise in complaints, censorship, and even suspension or closure of the publication.⁵⁰

Whitaker's journalistic works often earned the ire of Ottoman authorities and resulted in penalties for the newspaper. His articles and analyses covered contentious topics such as Ottoman debts, non-Muslim policies, Ottoman statesmen, foreign states, and ambassadors, as well as significant events such as the Bulgarian uprising and Armenian question.⁵¹ Publishing readers' letters was a risky endeavor and could lead to penalties for the newspaper. The letters section was also considered particularly precarious, as it often contained controversial opinions and criticism of Ottoman authorities. Despite these challenges, Whitaker and his team were committed to providing a platform for their readers to express their views and engage in informed debate. However, the risks involved ultimately led to Whitaker's exploration of alternative publishing options, culminating in the establishment of *The Constantinople Messenger*.

Early in his journalism career, Whitaker faced censorship when his use of sarcasm and ridicule to criticize the government's handling of a water shortage issue led to a two-month suspension of his newspaper. This incident occurred just two months after he had acquired the newspaper and marked an early legal challenge for Whitaker. However, the sentence was overturned within a fortnight, and the newspaper resumed publication on November 29, 1872.⁵²

48 Edgar Whitaker, "The Coup d'Etat in Eastern Roumelia", *The Nineteenth Century: A Monthly Review* 18 (July-December 1885), 819-832.

49 Whitman, *Turkish Memories*, 171; Journal de Salonique, "Edgar Whitaker", 2.

50 Harlan Page Hubbard, *Hubbard's Newspaper and Bank Directory of the World* (New Haven: H.P. Hubbard, 1882), 2/1915-1916.

51 *La Presse*, "Tribunaux Étrangers" (January 15, 1867), 3; *The Manchester Courier*, "Freedom of the Press in Turkey" (January 20, 1867), 7; William James Stillman, *The Autobiography of a Journalist* (London: Grant Richards, 1901), 2/71.

52 *The Sheffield Daily Telegraph*, "Turkey" (November 11, 1872), 3; *The Levant Herald*, "Local" (November 5, 1872), 202; *The Pall Mall Gazette*, "Embezzlement at Liverpool" (December 19, 1872), 8.

In May 1877, Whitaker's coverage of the Minister of War, Redif Pasha, in *The Levant Herald*, resulted in the suspension of the newspaper. The article criticized Pasha's stance on the censorship of news related to the Russo-Ottoman War, leading to the suspension of the newspaper for a month in July.⁵³ Despite the setback, the suspension provided Whitaker with the opportunity to travel to the front lines and observe the war's progression firsthand. This experience would prove invaluable to his future reporting and cement his reputation as a pioneering figure in the Ottoman press.

During the armistice negotiations for the Russo-Ottoman War, the press was strictly forbidden from publishing articles that criticized Russia. Whitaker, however, defied this restriction by quoting a news item from the European press that criticized the Tsar. As a result, he received a warning on February 19, 1878.⁵⁴ In cases of misdemeanors, newspapers were generally given warnings instead of being suspended outright. If a newspaper received three reprimands, a one-month suspension would be enforced. For instance, in 1873, Whitaker was cautioned for using inappropriate language in an article about a cabinet reshuffle.⁵⁵ Similarly, in 1876, he received another warning when he published a correspondent letter reporting that Ottoman troops had failed against the rebels in Montenegro, contradicting the Sublime Porte's declaration of the army's victory.⁵⁶ Despite the risk involved, Whitaker remained committed to providing accurate and critical reporting to his readers and continued to push the boundaries of what was acceptable in the Ottoman press. This dedication to quality journalism would prove to be a hallmark of his career, as he continued to challenge the status quo and strive for editorial freedom throughout his time in Constantinople.

Roughly two weeks prior to the deposition of Sultan Abdulaziz (Jun 4, 1876), Whitaker's publication of an article detailing the embassy of Russian Ambassador Ignatyev resulted in *The Levant Herald's* suspension, thereby depriving the newspaper of the opportunity to report on the coup against the sultan in a highly charged environment. In the midst of the lively atmosphere that witnessed Sultan Murat V's ascension, the controversial death of the former Sultan Abdulaziz,⁵⁷ Whitaker felt compelled to report on the unfolding events. Consequently, for the first time, a new newspaper called *The Commercial Advertiser* (*Moniteur du Commerce*), licensed by Whitaker's brother-in-law, F. Calvert, was published.⁵⁸ According to reports in the London press, newsboys who were present on the bustling streets whispered to passers-by that this publication was, in fact, *The Levant Herald*, pointing to the stacks of newspapers tucked under their arms. Copies of *The Commercial Advertiser* were even mailed to subscribers of *The Levant Herald*.⁵⁹ Whitaker had discovered a clever method to circumvent the penalties imposed on him. However, the new newspaper was subsequently warned that its publishing license did not cover English language publications. As a result, the

53 *The Evening Telegraph*, "The Levant Herald Again Suspended" (May 30, 1877), 3; *The Levant Herald*, "War News: Prohibition of Its Publication" (Jun 6, 1878), 176.

54 *The Standard*, "Turkey and Russia" (January 19, 1878), 5; *The Morning Post*, "Turkey and Armistice" (March 1, 1878), 6.

55 *Innsbrucker Nachrichten*, "Turkei" (April 21, 1873), 3.

56 *The Standard*, "Turkey" (January 14, 1876), 5.

57 Avi Rubin, *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial: The Yıldız Case* (New York: Syracuse University Press, 2018), 58-60.

58 Gérard Groc - İbrahim Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours: Histoire et Catalogue* (Istanbul: ISIS Press, 1985), 129, 137.

59 *The Standard*, "The Crisis in Turkey" (May 25, 1876), 5.

newspaper was asked to halt any reporting of content in languages other than French. Despite the newspaper's objections to the proficiency requirements outlined in the license, they were unable to achieve a satisfactory outcome.⁶⁰

In his efforts to disseminate news in similar cases, Whitaker pursued novel licenses with a particular focus on obtaining permission to publish in English. During his search, he came across *The Constantinople Messenger*, a newspaper that first appeared in the Ottoman capital in 1856. The scarcity of surviving copies from its initial period, as well as its limited mention in the London Press, suggests that it was a sporadic publication with a restricted readership.⁶¹ By incorporating *The Constantinople Messenger* into *The Levant Herald*, Whitaker took advantage of the opportunity to declare the newspaper's official establishment date as far back as 1856.

The Ottoman Empire's defeat in the war caused widespread public discontent and dismay, leading to efforts to dethrone the ruling sultan, Abdulhamid II, and restore his predecessor, Sultan Murad V, to the throne. Among these attempts, the Çırağan Incident of 1878 stands out, even though it was ultimately unsuccessful. While the Ottoman press, in general, paid no attention to the event due to censorship, Whitaker covered it fervently in *The Levant Herald* for several consecutive days. He brought the incident to the forefront of the newspaper, using language that reflected the government's rhetoric.⁶² Subsequently, he printed an anonymous reader's letter that praised the event and contended that the ex-sultan was the rightful heir to the throne, and whose reign had been illegitimately usurped. The letter, signed on behalf of "the Ottoman Nation", sparked debate regarding its authenticity, with some sources speculating that Cleanthi Scalieri, the Master of the Prodoos Masonic Lodge, had penned it.⁶³

The publication of the anonymous letter in *The Levant Herald* had far-reaching consequences that extended beyond the Ottoman Empire. The letter caused significant commotion within the Ottoman government, leading to swift action being taken against Whitaker. In response, Whitaker sought refuge in the British embassy, and the Porte confiscated newspaper copies and issued an arrest warrant against him. The incident resulted in a diplomatic crisis between the British Foreign Ministry and the Porte, while the former arguing that such actions without embassy permission under judicial capitulations were not permitted.⁶⁴

Moreover, the impact of the letter was felt in the European press and among the British public, generating strong criticism against the Ottoman government. These events added another layer of difficulty to Britain's ongoing negotiations with the Porte, which was aiming to secure a temporary occupation and administration of the island of Cyprus in exchange for safeguarding the Ottoman Empire's Asiatic region against Russian aggression and supporting the Ottomans during the Congress of Berlin.⁶⁵

60 *The Standard*, "The Crisis in Turkey", 6.

61 *The Chester Chronicle*, "Turkey" (November 1, 1856), 3; *The North British Daily Mail*, "Special Express" (October 27, 1856), 1.

62 Hüseyin Çelik, *Ali Suâvi ve Dönemi* (Istanbul: İletişim Yayınları, 1994), 389-399; *The Levant Herald*, "The Affair at Tcheragan" (May 29, 1878), 1; *The Levant Herald*, "Local & Provincial News" (May 29, 1878), 4-5; *The Levant Herald*, "The Affair at Tcheragan" (May 22, 1878), 2-4; *The Levant Herald*, "Mysterious Movement at Tcheragan: Conflict in the Palace and Death of Ali Suâvi Efendi" (May 22, 1878), 2.

63 Burhan Çağlar, "Turmoil in the Capital: British Publication Alarmed the Hamidian Regime", *Belleten* 85/302 (2021), 135-139.

64 Çağlar, "Turmoil in the Capital", 135-139.

65 See, Gail Dallas Hook, *Protectorate Cyprus: British Imperial Power before WWI* (London: I. B. Tauris I. B., 2020).

Whitaker claimed that he published the letter in response to threats he had received, and he even informed the sultan's aide-de-camp about it beforehand. However, the latter denied having any prior knowledge of such.⁶⁶ As a consequence, Whitaker was temporarily compelled to leave the country, and *The Constantinople Messenger*, with George Fuller as its temporary editor, took over the publication duties of *The Levant Herald*. The British ambassador Layard's report to London highlighted that the public was already in a state of confusion due to the war and subsequent events. He stated that the letter in question further exacerbated the situation, resulting in significant criticism against Whitaker and accusations from the Porte that he had intentionally published it.⁶⁷

The Constantinople Messenger identified itself as the oldest English newspaper in the Ottoman capital and announced to be the successor of *The Levant Herald*. In his effort to communicate the continuity of the publication, Whitaker utilized advertisements and news in the London Press to convey that it was the same newspaper was operating under a different name.⁶⁸ He made several petitions to the Palace and the Ministry of Internal Affairs, requesting the renewal of *The Levant Herald's* license. He argued that the name change had negatively affected the newspaper's reputation and sales, emphasizing his intention to serve the sultan through the newspaper.⁶⁹ Whitaker's application was intended to establish a dialogue with the government to enhance relationships and secure the reallocation of the canceled license to guarantee the newspaper's continued publication. He attempted to cultivate better relationships with the Ottoman government as the editor of *The Constantinople Messenger*. Nevertheless, his coverage of government officials, ministers, and the sultan caused reactions from foreign newspapers, accusing him of excessive adulation. The publication of articles that praised them without sufficient cause was deemed regrettable as this was not in keeping with the standards of its precursor, *The Levant Herald*. Some believed Whitaker should not compromise the newspaper's standards by including flattering articles.⁷⁰

During the hiatus of *The Constantinople Messenger*, Whitaker attempted to find a solution by reviving *The Commercial Advertiser*. However, when he wrote an article in response to an argument in the Turkish newspaper *Tercüman-ı Hakikat*, it resulted in the closure of the newspaper due to severe backlash. In the article, Whitaker used an analogy by conferring the title of veteran upon a cherished fighting rooster belonging to an eastern ruler, which was interpreted as an allusion to the Sultan Abdulaziz. The former sultan was rumored to have organized ram and cock fights and rewarded the victorious animal with a badge. This dynastic analogy carried unfavorable connotations, ultimately leading to the termination of *The Commercial Advertiser's* publication on January 23, 1880.⁷¹

66 Çağlar, "Turmoil in the Capital", 135-139

67 Çelik, *Ali Suavi*, 429.

68 *The Birmingham Daily Post*, "Turkey" (Jun 12, 1878), 8; *The Daily News*, "Turkey" (February 2, 1881), 7; *The Graphic*, "The Levant Herald" (July 20, 1878), 9; *The Hampshire Advertiser*, "Notes of the Current Events" (July 13, 1878), 6.

69 BOA, İ.DH, 785/63775, 19; From Internal Affairs to Foreign Affairs, September 15, 1879.

70 *The Glasgow Herald*, "The Eastern Question" (September 16, 1880), 3.

71 *The Dublin Daily Express*, "Turkey" (February 5, 1880), 2; *The Standard*, "A Turkish Difficulty" (February 1880), 5.

Subsequently multiple attempts at such, Whitaker eventually obtained permission to resume publishing *The Levant Herald*. His final request was approved during the official ceremony held in honor of the sultan's birthday.⁷² In order to demonstrate his loyalty to the Porte, he presented a letter of guarantee written in French and pledged to uphold it in his publications.⁷³ Nonetheless, *The Levant Herald* was once again compelled to cease publication after only a brief period of time on March 27, 1882. The article that led to the closure of the newspaper was deemed offensive by the Palace. In a series of articles exploring French influence in the Near East, the newspaper examined the Ottoman dynasty and identified Osman Gazi as its founder.⁷⁴ The article asserted that the dynasty's bloodline had been intermixed for centuries through marriages with women of diverse backgrounds and concubines in the harem, resulting in a hybrid genealogy. It further suggested that due to cultural practices prevalent in the Ottoman lands, it was not possible to claim pure blood ties, even for the present sultan, Abdulhamid II (1876-1909). The Palace took offense at the article's assertion, leading to the newspaper's closure. Upon the release of this article, authorities immediately closed the newspaper and seized all copies of such.⁷⁵

After the closure of *The Levant Herald* due to this controversial article, Whitaker resumed publishing under the name *The Constantinople Messenger*. However, the newspaper was terminated following a brief three-week publication. In an attempt to continue publishing, Whitaker came to an agreement with *Le Temps de Constantinople*, a French-language newspaper owned by E. Pappadopoulo. The newspaper copied the format of *The Constantinople Messenger* and even appealed to its former subscribers by replicating its advertisements. Nonetheless, this venture was also short-lived, as the publication was banned within a week.⁷⁶

Upon his return to publishing *The Levant Herald*, Whitaker faced penalties soon after its release. In his coverage of the famine and drought in Anatolia, he reported on the severe suffering concentrated in the provinces with significant Armenian populations. Whitaker detailed the tragic deaths of individuals due to starvation along the roadsides, mothers abandoning their children, and an increase in banditry and looting. He called on the Ottoman government to take immediate action and stressed the Porte's responsibilities before outside intervention. *The Levant Herald*, along with two Armenian newspapers that cited Whitaker's article, were subsequently banned from publication on April 21, 1880.⁷⁷ In another article, Whitaker criticized the Sublime Porte's lack of accountability and the failure of ministers and pashas to fulfill their duties, which sparked a harsh reaction from the government.⁷⁸ Despite the suspension of *The Levant Herald*, Whitaker persisted in publishing and distributing the weekly edition to European readers while establishing a new newspaper, *Le Sémaphore de Constantinople*, for the local population. The name "Sémaphore" gained popularity due to its similarity in pronunciation to "same as before" in English.⁷⁹ However, both newspapers were

72 *The Western Times*, "Re-appearance of the Levant Herald" (July 25, 1881), 4.

73 BOA, Y.PRK.MK, 1/44, July 12, 1881.

74 *The Levant Herald*, "France in the East" (March 11, 1882), 3.

75 *The Times-Democrat*, "The Levant Herald" (August 20, 1882), 14; *Berliner Börsenzeitung*, "Konstantinopel" (May 18, 1882), 4.

76 *The Chicago Tribune*, "The Levant Herald" (July 4, 1882), 4.

77 *The Morning Post*, "Turkey" (May 1, 1880), 5.

78 *The Manchester Courier*, "The 'Bag and Baggage' Policy" (May 8, 1880), 3; *The Glasgow Evening Citizen*, "Lawlessness in Constantinople" (May 3, 1880), 2.

79 *The Examiner*, "News From Turkey" (May 22, 1880), 13; Groc - Çağlar, *La Presse Française de Turquie*, 75, 168; *The Daily News*, "Turkey" (July 24, 1880), 4.

eventually banned and seized due to licensing issues, leading to an investigation of Whitaker for his opposition to press laws. To avoid imprisonment, Whitaker fled first to Varna and then to London. The British Embassy intervened in the case, asserting that under the provisions of judicial capitulations, its citizens could not be subject to trial by Ottoman courts. This matter was subsequently brought to the attention of the British Parliament.⁸⁰

Resuming his journalistic pursuits in the Ottoman lands, Whitaker found himself in conflict with the Yıldız Court, which had been established in 1881 to adjudicate certain statesmen charged with the murder of the penultimate sultan. In response, the Sublime Porte issued a decision prohibiting the dissemination of information pertaining to the case.⁸¹ The press was instructed to avoid reporting on the investigation until official statements were released. However, Whitaker continued to provide summaries of the court proceedings for several days, defying the censorship. Consequently, *The Constantinople Messenger* was suspended from publication for a month, effective on June 21, 1881.⁸²

As per his colleague's account, Whitaker did not consistently adhere to censorship regulations and would even intentionally invite censorship. When feeling fatigued, he reportedly wrote articles or published news that he knew would result in a ban and appeared to view the subsequent penalty as a welcome respite. As a result, Whitaker took a one-month leave from his duties to concentrate on playing the piano. Upon his return, he appeared to be reinvigorated and renewed his journalistic pursuits.⁸³

An article in the London press criticizing the newspaper suspensions found the imposed fines to be unusual. The author noted that the content intended for publication had already been reviewed by the censorship board, and all the articles in the newspaper had subsequently been penalized for being approved. It was further asserted that the Sublime Porte had demeaned its own institutions by enforcing such measures.⁸⁴ The foreign press ridiculed the newspaper's repeated penalties and closures, pointing out the challenge in determining whether it was open more than it was closed or vice versa. The intense level of scrutiny and frequent punishment the newspaper endured was also noted as being unprecedented in worldwide journalism. The press emphasized the daunting, costly, and vexatious nature of reporting in the Ottoman Empire, particularly in Whitaker's position.⁸⁵ Nonetheless, he persevered and negotiated with the Palace to establish a new publication, *The Eastern Express*.

80 *The Northern Echo*, "Journalism in Turkey" (May 17, 1880), 3; *The New York Times*, "The Troubles in the East" (May 11, 1880), 1; *The Daily Telegraph*, "The Levant Herald" (May 6, 1880), 5; *The Standard*, "Imperial Parliament" (May 6, 1880), 2.

81 Rubin, *The Yıldız Case*, 58-60.

82 *The Constantinople Messenger*, "The State Trials" (Jun 20, 1881), 2; *The Constantinople Messenger*, "Official Notification" (Jun 22, 1881), 2.

83 Burgin, *Memoirs of a Clubman*, 46.

84 *The Standard*, "Turkey" (May 26, 1891), 5.

85 *The Times-Democrat*, "The Levant Herald" (August 20, 1882), 14; *St. Louis Globe-Democrat*, "Ten Pages" (March 27, 1882), 4.

Edgar Whitaker introduced *The Eastern Express* as a continuation of *The Levant Herald*. In his efforts to reassure readers, Whitaker emphasized that the publication's new name did not signify any alteration in editorial policies, and that he remained committed to serving the Ottoman sovereign and people.⁸⁶ Despite facing comparable legal fines and suspensions, *The Eastern Express* eventually met the same fate as its predecessors and ceased publication permanently. Whitaker subsequently launched a new newspaper, *The Levant Herald & Eastern Express*, combining both names, which he continued to publish until his death.⁸⁷

5. The Passing of a Pioneer

On August 24, 1903, Edgar Whitaker passed away in Constantinople, the land he had called home for most of his life. He had a chronic disease that had been increasingly worsening since May of that year prior to his death. At his funeral, family, relatives, friends, and newspaper staff alike came to pay their final respects, along with foreign mission chiefs and officials who sent wreaths. The ceremony was held with a small but solemn service. Following the funeral, Edgar was laid to rest at the Haydarpaşa British Cemetery.⁸⁸ The land on which the cemetery was built was donated by Sultan Abdulmecid to Queen Victoria of the British Crown during the Crimean War, thus making it effectively British territory. Edgar, a son of the “Empire on which the Sun Never Sets”, found his ultimate resting place in the Ottoman capital on soil that was, by virtue of its history, British.

Out of respect for the solemnity of the occasion, the newspaper was not published on the day of the funeral. The following day, the newspaper carried the news of the funeral with these words:

“Impressive but simple like his manners and all his life was the funeral of the late Mr. Edgar Whitaker yesterday afternoon. The crowd of mourners, and the heap of telegrams and letters of condolence addressed to the widow, bore ample testimony to the regret universally felt at the death of a distinguished journalist.”⁸⁹

Upon the death of Edgar Whitaker, ownership of *The Levant Herald* passed to Charles Plumer Clifton, a respected member of a notable Levantine family who shared a close relationship with the late journalist. The families had resided in close proximity to each other in Kandilli for many years.⁹⁰ Clifton eventually sold the newspaper to Dr. Lewis Francis Mizzi, a British national of Maltese descent, ten months after he took charge. Under Mizzi's ownership, the newspaper continued to be published for a decade, until 1914.⁹¹

86 *The Eastern Express*, January 2, 1886, 1; *The Eastern Express*, “The Eastern Express” (May 20, 1882), 2; *The Morning Post*, “Asylum for Israel” (May 31, 1882), 6; *The Daily News*, “Turkey” (February 2, 1881), 7.

87 Cooper-Richert, “The English-Language Press in Continental Europe”, 2/235-236.

88 *The Evening Mail*, “Obituary” (August 26, 1903), 4.

89 *The Levant Herald and Eastern Express*, “Death of Mr. Edgar Whitaker” (August 24, 1903), 1.

90 BOA, BEO, 2137/160221, August 11, 1903; Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans* (London: Geoffrey Bless: 1951), 49.

91 BOA, DH.MKT, 826/46, March 6, 1904; *The Times*, “Death of Dr. Lewis Mizzi: Long Legal Career in Constantinople” (August 14, 1935), 14; *The Guardian*, “Turkey” (October 8, 1914), 7.

CONCLUSION

Edgar Whitaker's life was defined by his significant immersion into Ottoman society during the zenith of Britain's imperial power. Instead of choosing any of the various British colonies worldwide, Whitaker, intriguingly, gravitated towards India initially, before establishing his life within the Ottoman Empire. His service as the British Empire's consul further reinforced this orientation, allowing him to deeply ingrain himself within the Ottoman culture. His marriage into a Levantine family, alongside his thriving career and musical exploits, reinforced his integration within the Ottoman world and strengthened his relationships within the state and society.

During his tenure as the acting vice-consul in Gallipoli, Whitaker accumulated considerable knowledge about Ottoman affairs. This exposure to the delicate political, economic, and social interactions between the Ottoman and British governments coincided with a period of significant changes in Anglo-Ottoman relations and an expansion of the British consular organization within the Ottoman Empire.

Whitaker's acquisition of *The Levant Herald* from James McCoan marked a pivotal moment in his career, as the steward of this flagship outlet of the Ottoman press. He successfully navigated the rapidly evolving landscape of journalism, meeting and shaping public expectations. His administration of *The Levant Herald* had a profound influence on the evolution of English-language press in the Ottoman Empire during the late nineteenth century. He introduced progressive reporting methods and broadened the scope of the newspaper's coverage.

Whitaker's integration within the community he reported on provided him with an exceptional understanding of his readership's expectations, effectively guiding his editorial approach. Although his interaction with the Sublime Porte and its restrictive policies posed challenges, his British nationality afforded him certain privileges within the Ottoman context.

By leveraging intricate familial connections and marriage alliances, Whitaker was able to solidify his place within the Levantine society. His collaboration with the Calvert siblings in the Dardanelles and his marriage to Alice Victoria Abbott placed him within the elite circles of Levantines. This alignment presented him with ample opportunities and cemented his standing in the community. The couple were marked by their engagement in musical and artistic pursuits, as they became prominent figures among the elite Levantine circles. Whitaker's founding of the Orchestral Philharmonic Society, which later evolved into the Société Musicale de Constantinople, showcased his musical talent, and raised the musical standards in the Ottoman capital, contributing significantly to the cultural landscape of the period.

Whitaker's life was multifaceted, marked by his roles as the official representative of the British government in his consul post, as an author, editor, and adventurer. His life reflected a sharp wit, tenacity, adventurous spirit, and craftiness. Deeply rooted in European culture and arts, he demonstrated proficiency in literature and was fearless in expressing his critiques yet remained open to engaging in constructive dialogue with authorities. Despite facing

challenges and penalties due to his journalism, Whitaker's commitment to accurate and insightful reporting remained undeterred. His experiences within the Levantine community in Constantinople provided essential insights into the region's political and social nuances, which he skillfully navigated in his reporting and commentary. His life and career thus significantly illuminate the socio-political dynamics of the period, contributing a nuanced perspective of the era.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: *Kadim*, imtiyaz sahibince kaleme alınan işbu makalenin yayın sürecinde kör hakemlik müessesesini titizlikle işletmiştir. Editör, makalenin tüm editoryal işleyişini yürütmüş, bu esnada yazar sürecin tamamen dışında tutularak COPE yayın etiği prosedürlerine riayet edilmiştir (Committee on Publication Ethics Council, [COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors](#), Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: *Kadim* meticulously employed blind peer reviewing in the publication of this article, written by the journal proprietor. The editor carried out the editorial workflow, and the author was excluded entirely from the process. The COPE's publication ethics procedures (Committee on Publication Ethics Council, [COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors](#), Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately. This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

.....

BIBLIOGRAPHY

1. Archival Documents

T.C. Cumhurbaşkanlığı, Osmanlı Arşivi (Presidency State Archives of the Republic of Turkey, Department of Ottoman Archives, Istanbul), (BOA).

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO).

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT).

İrade Dahiliye (İ.DH).

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ).

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK).

The National Archives of the United Kingdom, London, (TNA.)

Foreign Office Documents (FO.)

Home Office Documents (HO.)

Royal Geographical Society (with IBG) /Fellowship Certificate - Edgar Whitaker.

2. Published Sources and Dissertations

Allen, Susan Heuck. *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlık*. Berkeley: University of California Press, 1999.

Apaydın, Bahadır. *Kapitülasyonlar ve Osmanlı – Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2013.

Baykal, Erol A. F. *The Ottoman Press (1908-1923)*. Leiden: Brill, 2019.

Beyru, Rauf. *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.

Burgin, George Brown. *Memoirs of a Clubman*. London: Hutchinson & Co., 1921.

Clark, Michael S. “The Possidhon Affair”. *San Joaquin Geological Services*. Accessed March 1, 2019. http://www.mikesclark.com/genealogy/possidhon_affair.html

Clark, Michael S. “Genealogy of the Abbott Family”. *San Joaquin Geological Services*. Accessed March 1, 2019. <http://www.mikesclark.com/genealogy/abbott.html> Davison, Roderic H. “The Question of Fuad Paşa’s Political Testament”. *Belleten* 23 (1959) 119-136.

Compton-Bishop, Quentin. “The Górkiewicz and Connected Families in Smyrna”. *Levantine Heritage: The Story of a Community*. Accessed March 1, 2019. <http://www.levantineheritage.com/testi67.htm>

Cooper-Richet, Diana. “The English-Language Press in Continental Europe”. *Edinburgh History of the British and Irish Press: Expansion and Evolution*. Ed. David Finkelstein. 2/221-240. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.

- Çağlar, Burhan. "Edgar Whitaker: A British Journalist in the Ottoman Empire". *Media History* 29/1 (2023). 39-58. <https://doi.org/10.1080/13688804.2022.2048642>
- Çağlar, Burhan. "Turmoil in the Capital: British Publication Alarmed the Hamidian Regime". *Belleten* 85/302 (2021), 133 – 153. <https://doi.org/10.37879/belleten.2021.133>
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Davison, Roderic H. "The Question of the Documents Called Les Responsibilites". 4 volumes. 1543-1568. *XI. Türk Tarih Kongresi: 05-09 Eylül 1990*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Frangakis-Syrett, Elena. "British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries". *New Perspectives on Turkey* 6 (1991): 191-227.
- Giraud, Nadia. "Searching for distant relations, the Abbotts of Salonica". *Levantine Heritage: The Story of a Community*. Accessed March 1, 2019. <http://www.levantineheritage.com/testi60.htm>
- Goffman, Daniel. *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*. Seattle: University of Washington Press, 1990.
- Great Britain. Foreign Office, The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Hand Book: January 1876*. London: Harrison and Sons, 1876.
- Groc, Gérard - Çağlar, İbrahim. *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours: Histoire et Catalogue*. İstanbul: ISIS Yayıncılık, 1985.
- Hansard's Parliamentary Debates, Third Series 165*. London: Hansard, 1862.
- Headon, Christopher Fergus. "George Whitaker". *Dictionary of Canadian Biography*. Accessed March 1, 2019. http://www.biographi.ca/en/bio/whitaker_george_11E.html
- Hubbard, Harlan Page. *Hubbard's Newspaper and Bank Directory of the World*. 2 volumes. New Haven: H. P. Hubbard, 1882.
- İşçi, Onur. "Wartime Propaganda and the Legacies of Defeat: Russian and Ottoman Newspapers in the War of 1877-1878". *Russian History* 41 (2014), 181-196.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2004.
- Kurmuş, Orhan. *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap, 2008.
- Lepper, John Heron. "The Poor Common Soldier: A Study of Irish Ambulatory Warrants". *Ars Quatuor Coronatorum* 38 (1925): 149-196.
- Markovits, Stefanie. "Rushing into Print: Participatory Journalism During the Crimean War". *Victorian Studies* 50/4 (2008), 559-586.
- Mason, M. Chris. *Heart like a Fakir: General Sir James Abbott and the fall of the East India Company*. London: Rowman & Littlefield, 2023.
- Methodieva, Milena B. *Between Empire and Nation: Muslim Reform in the Balkans*. Stanford: Stanford University Press, 2021.
- "Men and Manners in Constantinople". *The Eclectic Magazine of Foreign Literature, Science, and Art*. 743-744. New York: E. R. Pelton, 1885.

- Murphy, David. *Ireland and the Crimean War*. London: Four Courts Press, 2002.
- Reed, Thomas Arthur. *A History of the University of Trinity College, Toronto: 1852-1952*. Toronto: University of Toronto Press, 1952.
- Robinson, Marcelle. *Schliemann's Silent Partner: Frank Calvert (1828-1908) Pioneer, Scholar, and Survivor*. Philadelphia: Xlibris Corporation, 2006.
- Royal Geographical Society, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* 10. London: Stanford, 1888.
- Rubin, Avi. *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial: The Yıldız Case*. New York: Syracuse University Press, 2018.
- Ryan, Sir Andrew. *The Last of the Dragomans*. London: Geoffrey Bless: 1951.
- Stillman, William James. *The Autobiography of a Journalist*. 2 volumes. London: Grant Richardss, 1901.
- The Bankers' Almanac and YearBook*. West Sussex: T. Skinner, 1976.
- Whitaker, Edgar. "The Coup d'Etat in Eastern Roumelia". *The Nineteenth Century: A Monthly Review* 18 (July-December 1885), 819-832.
- Whitman, Sidney. *Turkish Memories*. New York: Scribner's Sons, 1914.
- Yasamee, Feroze A. K. "Some Notes on British Espionage in The Ottoman Empire, 1878-1908". *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*. ed. Çiğdem Balım-Harding - Colin Imber. 431- 442. Istanbul: Isis Press, 2000.
- Yeats-Brown, Francis. *Caught by the Turks*. London: Edward Arnold, 1919.

APPENDIX

Figure 1: A contemporary artistic interpretation of Edgar Whitaker (1831-1903)
(Generated with Midjourney AI)

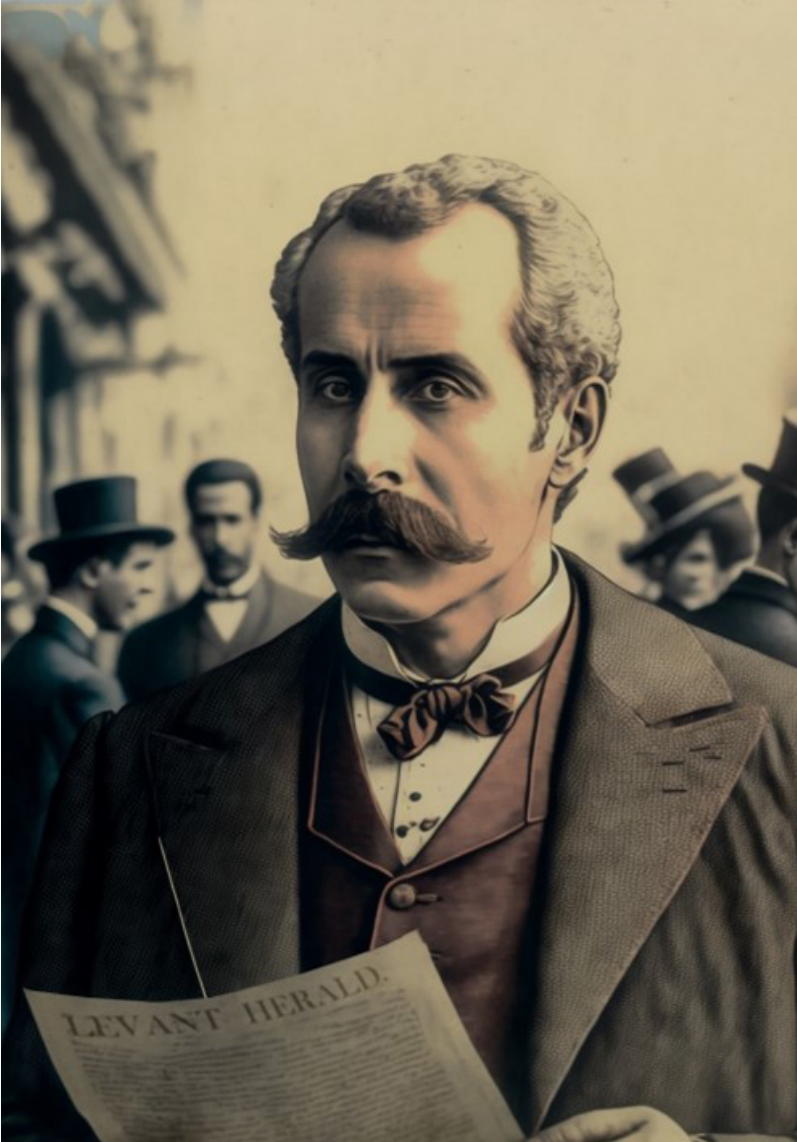

Figure 2: A contemporary artistic interpretation of James Carlile McCoan (1829-1904). (Generated with Midjourney AI)

Figure 3: Edgar Whitaker (1831-1903)

Figure 4: James Carlile McCoan (1829-1904)

Figure 5: Edgar Whitaker's Certificate of Royal Geographical Society (Fellowship Certificates FC-WATT-WILL. Fellowship Certificates, 1836-1945.

DIED.....
RESIGNED.....
REMOVED *Dec. 1888.*

CERTIFICATE OF CANDIDATE FOR ELECTION.

Name *Edgar Whitaker Esq*

Description *Gentleman*

Residence *10, Grosvenor Place, St. James's Square*

being desirous of admission into the ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY, We, the undersigned, recommend him as likely to become a useful and valuable Fellow.

Dated this *4th* day of *August* 188*7*

T. Holliday F.R.G.S. { From personal knowledge.
Mrs. J. L.

(Signed) Arnold Kemball F.R.G.S.

Samuel Haume F.R.G.S.

Proposed *14th Nov.* 188*7*.

Elected *28th Nov.* 188*7*.

Wiley Digital Archives: Royal Geographical Society (with IBG). (Accessed 07 Jun. 2022).

1848 İhtilâllerinin Osmanlı Devleti Üzerine Etkileri: Bosna Örneği*

THE EFFECTS OF THE REVOLUTIONS OF 1848 ON THE OTTOMAN STATE: THE CASE OF BOSNIA

SEMRA İŞİN**

ÖZ ABSTRACT

Osmanlı Balkanlarının önemli eyaletlerinden biri olan Bosna'da, 1848 İhtilâlleri esnasında ihtilâl cemiyetleri ve ayrılıkçı düşünceye sahip kişilerin etkisiyle huzursuzluk başlamış; Saraybosna ve Travnik gibi merkezlerde asayiş bozulmuş, ayaklanmalar patlak vermiş ve mali sıkıntılar yaşanmıştır. Bosna'daki bu olayların arkasındaki ihtilâl yanlılarının girişimlerine hem Hırvatlar ve Sırplar hem de Müslüman tebaadan kimseler destek vermiştir. Bahsi geçen unsurların temelde ortak bir hedefleri olmasa dahi çıkarları doğrultusunda iş birliği yapmış ve Bosna halkını Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmışlardır. İhtilâlcı cemiyetlerin ve Slavların ayrılıkçı faaliyetleri bölgede huzursuzluklara yol açmış olsa da daha ziyade Müslüman erkân Bâbiâli için sorun teşkil etmiştir. Nitekim Bosna Valisi Tahir Paşa idaresindeki yerel yönetime de ihtilâl sırasında en çok bu kesime karşı nasıl bir siyaset izleneceği konusu sıkıntı yaratmıştır. Bu bağlamda ihtilâlleri önlemek amacıyla askeri tedbirlere ağırlık verilirken, gizli soruşturmalar yapılarak bölgedeki olaylara hâkim olunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1848 İhtilâlleri, Osmanlı Devleti, Bosna Eyaleti, Hırvatlar, Sırplar, Boşnaklar.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 8 Mart 2023 | Date Received: 8 March 2023
Kabul Tarihi: 12 Nisan 2023 | Date Accepted: 12 April 2023

ATIF | CITATION

İşin, Semra. "1848 İhtilâllerinin Osmanlı Devleti Üzerine Etkileri: Bosna Örneği". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 175-189.
doi.org/10.54462/kadim.1262209

* Bu makale Semra İşin'in "1848 İhtilâli'nin Osmanlı Devleti'ne Etkileri ve Alınan Tedbirler (1848-1850)" (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2022) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Araştırmacı, Kocaeli/Türkiye, isinsemra2341@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8910-8004.

GİRİŞ

Dünya, 18. yüzyılın sonuna doğru, halkların gerek fikri birikimlerin gerekse gelişen ekonomik gücün belli zümrelerin eline geçmesinin etkisiyle yönetimlere ve kendilerine biçilen rollere karşı başkaldırılarına tanıklık etmiştir. Bunların en sonuncusu ya da diğer bir ifadeyle kıtadaki birçok devlette aynı an da gerçekleşen son ihtilâl, 19. yüzyılın ortalarında patlak vermiş olan 1848 İhtilâlleridir. Kıta Avrupa'sını yeniden bir ihtilâle sürükleyen etkenler arasında 1789 İhtilâli'nden sonra ortaya çıkan ve giderek derinleşen siyasi ve ekonomik sorunlar olmak üzere iki temel unsur bulunmaktadır.¹

İhtilâl niteliğindeki ilk olaylar, 22 Şubat 1848'de Paris'te patlak vermiş olsa da, 3 Ocak 1848'de Viyana idaresine karşı ayaklanan İtalyanların girişimi, 1848 İhtilâli'nin başlangıcı varsayılmaktadır.² Fransa'daki ihtilâl hareketi daha önce yaşanan ihtilâllerde görülmeyen hızla kıtanın neredeyse tümüne yayılmış, başta Avusturya-Macaristan ve Alman devletleri olmak üzere birçok yerde peşi sıra ayaklanmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir.³ 1848 İhtilâllerinin karakteri yayıldığı devletlerdeki taleplere binaen şekillenmiş; İtalya, Alman devletleri ve Macarlar özelinde milliyetçi, Avusturya idaresi noktasında daha liberal, Fransa'da ise sosyalist ve liberal istekler doğrultusunda yön bulmuştur.⁴ 1848 İhtilâlleri patlak verdiği ilk andan itibaren yayıldığı tüm devletlerde başarıya ulaşmış, fakat aynı yılın ortalarına doğru karşı ihtilâl hareketinin güç kazanmasına paralel olarak 1848'in sonuna doğru etkisini yitirerek, ihtilâller neticesinde kurulan idareler ve yapılan reformların ortadan kaldırılmasıyla, kısa vadedeki başarısını 1852-1853 yıllarında kaybetmiştir. Buna karşın 1848 İhtilâlleri daha sonra gerçekleşecek olan başta birleşik İtalya devleti olmak üzere ulus devletlerin kurulmasında önemli etkiler bırakmıştır.⁵ Bu bağlamda ayrıca sosyalist, liberal ve milliyetçi ideolojilerin daha da kökleşmesine katkı sağlamıştır.

1. Osmanlı Balkanlarında 1848 İhtilâlleri

1848 İhtilâlleri özellikle Doğu Avrupa'ya yayıldıktan sonra ağırlıklı olarak milliyetçilik ideolojisi üzerinden hareket etmiştir. Bu doktrin çok uluslu Osmanlı Devleti'nin de 19. yüzyılın başından itibaren yoğun şekilde hissettiği akımların başında gelmektedir. Dolayısıyla 1848 İhtilâlleri Osmanlı Devleti için de büyük bir tehlike oluşturmuştur. Nitekim ihtilâl, Avusturya ve Alman devletlerinde ayaklanmalara yol açtıktan hemen sonra Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında etkilerini göstermeye başlamış;⁶ önce

1 Roger Price, *1848 Devrimleri* (İstanbul: Babil Yayınları, 2000), 23-34.

2 Spencer M. Di Scala, *Italy from Revolution to Republic 1700 to the Present* (New York-London: by Routledge, 2018), 83-86.

3 Mike Rapport, *1848 Year of Revolution* (New York: Basic Books, 2009), 162; R. J. Rath, *The Viennese Revolution of 1848 Austin* (Texas: University of Texas Press, 2013), 34.

4 Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzylında, Balkanlar ve Osmanlı Devleti* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 65.

5 J.R. Hill, *The Revolutions of 1848 in Germany Revolutions of 1848 in Germany, Italy and France*, (Ypsilanti-Michigan: Eastern Michigan University History and Philosophy, Senior Honors Theses & Projects, 2005), sy; Jr. W.H. Sewell, *Work and Revolution in France the Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge: University of Arizona-Cambridge University Press, 1980), 271-272; Toktamış Ateş, *Siyasi Tarih* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 237-237.

6 Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "1848 İhtilâlleri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Adalarda Aldığı Önlemler", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39 (Mayıs 2006), 49-64.

Eflâk ve Boğdan'da Rumenler ve peşi sıra da Slavların, Bulgarların ve Rumların yaşadıkları yerlerde bazı olaylar patlak vermesine yol açmıştır.⁷

Eflâk ve Boğdan'daki ihtilâl hareketi yönetimde değişikliğe neden olacak kadar başarıya ulaşmıştır. Bölgedeki ihtilâl başlarda Osmanlı Devleti açısından daha çok iç mesele sayılmış ve diplomatik yollarla sorun halledilmeye çalışılsa da Rusya'nın devreye girmesiyle bu durum değişmiş; iki devletin ortak müdahalesiyle Eflâk ve Boğdan'daki ihtilâlcı yönetim ortadan kaldırılmış ve ihtilâl sonlandırılmıştır.⁸

Bâbiâli idaresi Eflâk ve Boğdan'daki ihtilâl girişimiyle ilgilenirken, eş zamanlı olarak başta Belgrad ve Karadağ bölgesi olmak üzere Slav ırkına mensup Sırplar ve Hırvatların yaşadığı bazı yerlerde karmaşa ve ayaklanmalar çıkmıştır. Öte yandan Vidin, Tırnova, Niş gibi Bulgar nüfusun ağırlıkta olduğu bölgelerde ihtilâl yanlılarının ayrılıkçı faaliyetlerde buldukları ortaya çıkmıştır. Her ne kadar başlarda Bulgarların yaşadığı yerlerde, ilk etapta herhangi bir ayaklanma meydana gelmese de 1848 yılının sonuna doğru Bâbiâli'ye gelen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla kimi olayların yaşandığı görülmektedir.⁹ Bahsi geçen yerlerde çıkan olaylar idarelerin müdahalesi sonucunda bir ihtilâl hareketine dönüşmeden durdurulmuştur.

Diğer bir yandan ise ayrılıkçı Rumlar, daha önce de olduğu gibi 1848 İhtilâlleri döneminde de Osmanlı aleyhine çalışmaya devam etmiştir. Yunanistan'daki Rumların da katkılarıyla ihtilâlciler, Osmanlı'nın Rumeli bölgesindeki eyaletlerde huzursuzluk çıkarmak maksadıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine bu bağlamda Filik-i Eterya Cemiyeti'nin faal çalışmaları olmuş, ihtilâlcı hareketi Osmanlı topraklarına yaymak amacıyla bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Fakat ihtilâl yanlısı Rumlar istedikleri neticeye ulaşamamış, girişimleri boşa çıkmıştır.¹⁰ 1848 İhtilâllerinin Osmanlı Devleti'ne yansımalarına dair yapılan çalışmaların sınırlı olması, Balkan topraklarında Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu Bosna'da 1848 İhtilâli sırasında neler yaşandığı hakkında var olan bilgilerin de oldukça sınırlı olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada müstakil olarak 1848 İhtilâlleri sırasında Bosna'da yaşananlar konu alınmış ve mümkün olduğunca söz konusu açık kapatılmaya çalışılmıştır.

2. Bosna'da 1848 İhtilâli

Fransa'da ihtilâlin patlak vermesi ve hızla yayılmasının akabinde 10 Mart 1848 tarihinde aralarında dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa, Serasker Paşa, Fethi Paşa, Kaptan Paşa ve Maliye Nazırı gibi devlet adamlarının bulunduğu Bâbiâli idaresi bir araya gelerek, ihtilâlin Osmanlı Devleti'ni etkileyip etkilemeyeceği, olası bir ihtilâle karşı alınacak tedbirler ve bu süre zarfında izlenmesi gereken politika üzerine istişare yapmışlardır.¹¹ Bu

7 Dan Berindei, "Osmanlı Devleti ve Eflâk'taki 1848 İhtilali", XIII. *Türk Tarih Kongresi*, 04-08 Ekim 1999, 3/1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 134; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbi Kalemî (A.MKT), 124/42, 27 Cemazeyilevvel 1264 (1 Mayıs 1848), lef 1; BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (I.MTZ. (04)), 1/ 13, 10 Safer 1265 (5 Ocak 1849), lef 2; BOA, A.MKT, 122/ 68, 8 Cemazeyilevvel 1264 (12 Nisan 1848), lef 1.

8 Ahmed Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, çev. Yücel Demirel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 8/1265.

9 BOA, A.MKT, 167/94, 12 Safer 1265 (7 Ocak 1849).

10 BOA, A.MKT, 122/25, 5 Cemazeyilevvel 1264 (9 Nisan 1848), lef 3; BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), 67/1964, 14 Cemazeyilevvel 1264 (18 Nisan 1848), lef 6.

11 BOA, I.MSM, 67/1925, 4 Rabiulahir 1264 (10 Mart 1848); BOA, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT), 1/38, 19 Rabiulahir 1264 (25 Mart 1848), lef 7.

kapsamda Bâbîâlî yönetimi, 14 Nisan 1848'de başta Balkanlarda olmak üzere birçok yerel idareye bir genelge yollayarak, buralardaki yetkilileri muhtemel bir ihtilâl riskine karşı uyarmıştır.¹² Nitekim kısa bir süre sonra ihtilâl yanlılarının Osmanlı topraklarının birçok yerinde, özellikle Hristiyan ahali aracılığıyla ayaklanma çıkarmak amacıyla harekete geçtiklerine yönelik Dersaadet'e ulaşan istihbaratlar, Osmanlı yönetiminin endişelerini haklı çıkarmıştır.¹³

Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin Doğu Avrupa kısmında yer alan Bosna'da,¹⁴ 1848 İhtilâlleri esnasında Bâbîâlî'nin dikkatini yönelttiği eyaletlerin başında gelmekteydi. Zira bölge, ihtilâlin yoğun olarak hissedildiği ve büyük ayaklanmaların patlak verdiği Avusturya-Macaristan Devleti sınırında yer almaktaydı.¹⁵ Öte yandan Viyana yönetiminin özellikle 1797 Campo Formio Antlaşması'ndan sonra Dalmaçya kıyılarına ulaşmak amacıyla coğrafik olarak, stratejik bir konumda yer alan Bosna topraklarını hâkimiyeti altına almak için bölgede önemli girişimleri bulunmaktaydı.¹⁶ Hem söz konusu neden, hem de Avusturya ile yapılan ticarî faaliyetlerden ötürü taraflar arasında yoğun bir iletişim vardı. Bu bağlamda ihtilâlin fikrî etkilerinin ilk andan itibaren Bosna'ya ulaşması büyük bir ihtimaldi. Her ne kadar ihtilâl sırasında Avusturya'nın kendi iç sorunlarıyla ilgilenmesi, Viyana idaresini fiiliyatta bir tehdit unsuru olarak ortadan kaldırsa da diğer başka unsurların girişimleri Bosna eyaletinde ihtilâl riskinin devam etmesine yol açmıştı.

15 Mayıs 1848'de Bosna Valisi Tahir Paşa'nın Dersaadet'e gönderdiği rapordan anlaşıldığı üzere ihtilâlin ilk dönemlerinde eyalette herhangi bir olayın yaşanmadığı ve bölgenin asayişinin yerel idarenin kontrolü altında olduğu görülmektedir. Buna karşın Tahir Paşa'nın raporundan anlaşıldığı kadarıyla söz konusu kişiler, reayayı Osmanlı idaresine karşı kışkırtmak amacıyla girişimlere başlamış, halk arasında tedirginlik ve huzursuzluğun çıkmasına sebebiyet vermişlerdir. Nitekim yaşananlardan hoşnutsuz olan reaya, yerel idare merkezine gelerek asayişin bozulmasından ötürü duydukları rahatsızlıklarını dile getirmiş, Tahir Paşa'dan meselenin çözülmesini istemişlerdir.¹⁷ Bu durum Tahir Paşa açısından endişe vericidir; zira ona göre bölge halkının büyük bölümü ihtilâl kavramına, bunun ne tür sorunlara yol açabileceğini anlayacak donanıma sahip değildir; dolayısıyla kolayca manipüle edilmeleri ve bir ihtilâl hareketine kalkışabilmeleri mümkündür. Bu bağlamda Tahir Paşa Bâbîâlî'den, bölgede bir ayaklanma çıkma olasılığına karşı takviye asker gönderilmesini, çünkü ayrılıkçı düşünceye sahip kişilerin batıda patlak veren ihtilâlleri fırsat olarak değerlendirdiklerinin altını çizmiştir.¹⁸ Tahir Paşa'nın söz konusu talebine, Bulgaristan ve Yenişehir'de de sorunların olması nedeniyle Bâbîâlî tarafından olumsuz yanıt verilmiş, hâlihazırda bölgedeki askerî kuvvetlerle asayişin sağlanmaya çalışılması gerektiği bildirilmiştir.¹⁹ Bâbîâlî'nin bu cevabı

12 BOA, A.MKT, 121/5, 10 Cemazeyilevvel 1264 (14 Nisan 1848), lef 2.

13 BOA, A.MKT, 123/95, 24 Cemazeyilevvel 1264 (29 Nisan 1848).

14 Bosna eyaletinde 1848 İhtilâllerinin hemen akabinde 1849 yılında başlayan isyanlar patlak vermiştir. Bu isyanların temelinde Tanzimat meselesi yatmaktadır. Öte yandan Osmanlı idaresi çıkan ayaklanmaların genel olarak "Fesad" diğer bir ifadeyle ihtilâl olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla bölgedeki ihtilâlcî olayların diğer sorunlardan ötürü çıkan isyanlarla karıştırılması ve bilgi yanlışlığına sebebiyet vermek için bu çalışmada kullanılan belgeler 1848 yılı ile sınırlanmıştır.

15 Feyzioğlu, "1848 İhtilâlleri" 57.

16 Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)* (Ankara: Alter Yayıncılık, 2009), 52-53.

17 BOA, İ.MSM, 67/1947, 11 Cemazeyilahir 1264, (15 Mayıs 1848).

18 BOA, İ.MSM, 82/2329, 16 Zilkade 1264 (16 Ekim 1848), lef 1.

19 BOA, İ.MSM, 67/1947, 29 Cemazeyilahir 1264 (2 Haziran 1848), lef 2.

aslında 1848 İhtilâllerinin Balkanlarda yarattığı etkiyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Tahir Paşa'nın bu raporundan sonra Bosna'da ihtilâl yanlısı grup ve cemiyetlerinin sayısının arttığı ve bu kişilerin girişimleri nedeniyle bölgedeki asayişin gün geçtikçe bozulduğu görülmektedir. Nitekim kısa bir süre sonra ihtilâl cemiyetlerinin kıskırtmaları neticesinde Saraybosna'daki durum daha da kötüleşmiş ve bir ayaklanma patlak vermiştir. Nizamiye askerlerinin olaylara müdahalesiyle ayaklanma çok büyümeden bastırılmış, düzen yeniden sağlanmıştır. Olaylar sırasında karışıklığa yol açtığı ve “*fesat fikirler*” diğeri bir ifadeyle ihtilâl fikrini yaydığı tespit edilen bazı kimseler tutuklanmış, fakat daha fazla tepkiye sebebiyet vermemek için kimisi Bâbîâlî'nin de uyarısı kapsamında serbest bırakılmıştır.²⁰

Bosna'daki ihtilâl yanlıları, bölgede kaosa neden olmak için halk arasındaki her türlü sorunu ayaklanma çıkarmak maksadıyla bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Bunların başında bilhassa Tahir Paşa'nın Bosna valisi olarak atanmasından sonra yürürlüğe giren Tanzimat uygulamasının icra edileceği ve Osmanlı ordularına bölgeden asker alınacağı gibi söylemler gelmektedir. Bu kapsamda ihtilâl taraftarları, söz konusu haberleri daha geniş kitlelere yayıp, gerilimi tırmandırmak ve ihtilâl çıkarmak amacıyla ilanlar bastırmış ve bu materyalleri halka dağıtmışlardır. Nitekim bu propagandalar sayesinde Bosna'da halk arasında tedirginlik daha da artmıştır. Bosna idaresi bu karmaşa ortamına son vermek ve asayiş sağlamaya amacıyla Yenipazar sınırından dört tabur askerini bölgeye getirilmesine karar vermiştir. Askerlerin geleceği haberi, ihtilâl cemiyetlerinin fiili olarak harekete geçip askerî birliklere saldırmaya yönelik karar almasına yol açmıştır. İhtilâl cemiyetlerinin bu kararı, Bosna yerel idaresine kadar ulaşmış, ancak bir süre sonra bu kişilerin askerlerle çatışmaya girmeye cesaret edemeyip söz konusu planlarını gerçekleştirmekten vazgeçtikleri öğrenilmiştir.²¹

Bosna idaresi ihtilâl sırasında bilhassa Bâbîâlî'nin direktifleri doğrultusunda halk arasında karmaşaya yol açacak hususlardan kaçınmaya çalışmıştır. Zira herhangi bir dönemde normal karşılanan davranışlar dahi 1848 İhtilâlleri sırasında Bosna'da tehdit unsuru hâline gelmiştir. Bunlardan biri Mirliya Mustafa İzzet Paşa'nın Tahir Paşa'nın görüşlerini dikkate almadığı, askerlerin konaklama meselesinden doğan ve Bosna'da büyük bir soruna yol açan Travnik'teki ayaklanmalardır.²² Travnik, 19. yüzyılın başından itibaren Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi büyük devletlerinin konsolosluklarını kurduğu ve 1851'e kadar da bu özelliğini devam ettirdiği Bosna'nın önemli merkezlerinden biridir.²³ Dolayısıyla bölge halkı batıdaki düşünce dünyasına yabancı değildir. Bu durumun bilincinde olan Tahir Paşa, Travnik'in asayişini kontrol altına almak için bölgeye Mirliya Mustafa İzzet Paşa komutasında bir grup asker göndermiştir. Bu kapsamda yerel yönetimin hareketlerinin, ihtilâl cemiyetlerinin faaliyetlerinin de etkisiyle bölgedeki bazı kesimler tarafından ihtilâl çıkarmak amacıyla bahane teşkil edebileceğinin farkında olan Tahir Paşa, askerî birlik Travnik'e hareket etmeden önce Mustafa İzzet Paşa'ya askerî çadurları şehirden uzak bir yere kurmasını ve askerleri şehrin içine sokmamasına dair uyarılarda bulunmuştur.

20 BOA, İ.MSM, 82/2329, 11 Şevval 1264 (10 Eylül 1848), lef 2.

21 BOA, İ.MSM, 82/2329, 27 Şevval 1264 (26 Eylül 1848), lef 4.

22 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 4.

23 Machiel Kiel, “Travnik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/ 308-311.

Böylece ihtilâlcı grupların karmaşa çıkarabilecekleri kozlarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Lakin Mustafa İzzet Paşa, Tahir Paşa'nın uyarısını dikkate almayarak, askerleri şehre yakın bir mevkiye konuşlandırmıştır. Nitekim bu durum Tahir Paşa'nın endişesini doğrular nitelikte sonuçlanmıştır. Askerin bölgeye ulaşmasının hemen ardından şehrin ileri gelenlerinden birkaç kişi merkezdeki karargâha giderek, çadırların kaldırılmasını istemişlerdir. Ancak Mustafa İzzet Paşa bu talebi reddetmiş ve taraflar arasında tartışma çıkmasına neden olmuştur. Daha sonra bu kişilerin ihtilâl yanlısı olduğu, tartışma çıkması maksadıyla kasti ve planlı hareket ettikleri ortaya çıkmıştır.²⁴

Mustafa İzzet Paşa ve yöre ahali arasında tartışma yaşandığı haberleri hızla yayılınca şehirde bir dizi olay patlak vermiş, ilk etaptaki kargaşa askerlerin erken müdahalesiyle bastırılmıştır. Ancak ihtilâlciler faaliyetlerine ara vermeyerek, mevcut huzursuzluğu daha da körükleyip kısa bir süre sonra olayların yeniden patlak vermesine ve çatışmaların büyümesine sebep olmuştur. Ayaklanma esnasında şehir merkezindeki çarşı dahi kapatılmak zorunda kalmıştır. Travnik'teki bu olaylar sırasında bir araştırma başlatılmış ve bölge esnafının ihtilâl cemiyetleriyle ortaklaşa hareket ettiği, hatta kendi aralarında gruplaşarak halkı idareye karşı kışkırtmak ve ayaklanmalara destekçi toplamakla görevli birer de kethüda belirledikleri açığa çıkmıştır. Bölgedeki karmaşanın büyümesi ve asayişin sağlanamaması üzerine yerel meclis, bölgedeki esnaf gruplarıyla müzakereler başlatarak bir anlaşma yapmış ve böylelikle Travnik'teki olaylar bastırılmıştır. Söz konusu anlaşmaya göre, esnafları temsilen kethüdalar seçilmiş, bundan sonra herhangi bir karmaşa içinde yer alıp, ihtilâlcı girişimlerde bulunmayacaklarına dair güvence alınarak, bu kişiler affedilmiştir. İlâveten şayet daha sonraki süreçte bir karmaşaya dâhil oldukları anlaşılırsa itirazsız tutuklanıp, Dersaadet yetkililerine teslim edilecekleri ve kargaşadan ötürü bölgeye sevk edilen askerlerin masraflarının da bu şahıslar tarafından karşılanacağı uyarısı yapılmıştır. Travnik'teki ayaklanmalarda yer alanlara ceza verilmemesi gerçekte stratejik bir hamledir. Çünkü söz konusu kişiler bölgenin ileri gelenleri olmakla beraber hem büyük bir nüfuza hem de maddi açıdan önemli bir güce sahiptir.²⁵ Dolayısıyla bunların tutuklanması, Travnik'te huzursuzlukların artmasına ve yeniden olayların çıkmasına neden olabilirdi.

Travnik'teki olayların ayrıntılarını Bâbiâli yetkililerine aktaran Tahir Paşa raporunda, her ne kadar olaylarda yer alanlarla mutabakat sağlanmış olsa da söz konusu kişilere güvenilmemesi gerektiği, zira buldukları ilk fırsatta yeni bir ihtilâl girişiminde bulunacakları, üstelik bu amaç doğrultusunda hazırlık dahi yaptıklarını da altını çizerek belirtmiştir. Yine bu bağlamda Travnik'in ayaklanmaların merkezi olarak seçilmesinin nedenini bölgenin eyalet içindeki konumuna bağlayan Paşa, ihtilâlin buradan tüm Bosna'ya yayılmasının kolay ve hızlı olduğunu da vurgulamıştır. Ayrıca genel olarak tüm Bosna halkının hareketleri gözlemlendiğinde, ayrılıkçı olaylara katılma olasılığı bulunan kişi sayısının azımsanmayacak derecede fazla olduğunu ve tehlikenin boyutunun giderek arttığını belirtmiştir. Bu nedenle Tahir Paşa yazısında, Bâbiâli yetkililerine bir an önce Bosna'da takviye kuvvetler yollanarak gerekli askerî tedbirlerin alınması gerektiği vurgusu yapmıştır. Tahir Paşa, daha önce asker talebinin Bâbiâli tarafından reddedilmesine binaen eyalete gönderilecek askerî birliklerin masraflarının yerel idarenin hazinesinden ödeneceğini belirterek, Bosna'da ek

24 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 4.

25 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 4.

askere ihtiyaç olduğunun altını çizmiştir. Zira Tahir Paşa'ya göre komşusu Avusturya'da ihtilâller bitmediği müddetçe Bosna eyaletinde problemler bitmeyecek, ihtilâl cemiyetleri çalışmalarına devam edecektir. Bosna'daki ihtilâl girişimlerinin ciddi bir hâl alması, Bâbiâli idaresinin Tahir Paşa'nın ek asker talebine onay vermesiyle neticelenmiştir.²⁶ Tahir Paşa'nın Bâbiâli'ye gönderilecek askerlerin mali yükünü üstlenme teklifi Bosna'daki durumun hassasiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Öte yandan nüfusunun büyük bölümü Müslüman olan bir Balkan eyaletinde Avrupa eksenli bir ihtilâlin neden karmaşa ve kimi ayaklanmalara yol açtığını anlamak için olaylarda etkin rol alanların kimler olduğuna ve bunların hedeflerine bakmak gerekmektedir.

3. Sırp ve Hırvatların Bosna'daki Ayrılkçı Girişimleri

1848 İhtilâlleri sırasında Bosna üzerinde çeşitli tasavvurları bulunan Slav milletler, eyalet için önemli birer tehdit hâline gelmişlerdir. Bunlardan ilki uzun zamandır "Büyük Sırbistan" kurma düşüncesinde olan Sırlardır.²⁷ İkinci ise 1848 İhtilâllerini milletlerinin kurtuluşun bir şansı olarak gören Hırvatlardır ve bunlarda tıpkı Sırlar gibi kuracakları devlet için önemli bir stratejik konumda olan Bosna ve Hersek'i ilhak etmeyi planlamaktadırlar.²⁸ Slav ırkına mensup bu milletler, bölgenin ilhakını farklı saiklere bağlayarak meşrulaştırma yoluna dahi gitmişler, Hırvatlar bölge ile dinî bağı öne sürerken, Sırlar bu bağı etnik kökene dayandırmışlardır.²⁹

Bu kapsamda da 1848 İhtilâlleri adı geçen milletler için amaçlarına ulaşmanın bir aracı olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Tahir Paşa'nın Dersaadet'e gönderdiği raporların bazılarında söz konusu milletlerin harekete geçtiği görülmektedir. Bilhassa eyalet dışından bölgeye gelen ihtilâl yanlılarının başta Ortodoks reaya olmak üzere halkı kışkırttığı açığa çıkmıştır. Öte yandan bu dönemde Bosna için en büyük riski, Avusturya-Macaristan Devleti'nde yaşayan ve ihtilâlin etkisiyle ayaklanan Sırlar ve Hırvatların Osmanlı topraklarındaki soydaşlarıyla kurdukları iletişimden doğan tehlike oluşturmuştur. Zira yetkililere ulaşan istihbaratlara göre Avusturya'daki Hırvatlar, Sırlar ve Dalmaçya'daki Slavlar, Bosna ve Hersek'teki halkı provoke etmek amacıyla ihtilâl yanlısı kimseleri buralara yollamışlardır. Bu bilgiler üzerine yerel idare tarafından bahsi geçen Slav milletlerin yoğunlukta olduğu bölgelere casuslar gönderilerek bir araştırma başlatılmıştır. Gizlilik içerisinde yapılan soruşturma neticesinde Bosna yönetimine gelen istihbaratın doğru olduğu ve aralarında Karadağlıların da bulunduğu ihtilâl yanlısı grupların ahaliyi kışkırtmak amacıyla harekete geçtiği, Nemçeli ve Bosnalı Hırvatların bir isyan çıkarma hazırlığı yaptıkları anlaşılmıştır. İlaveten Sırların ihtilâl ortamından faydalanarak Osmanlı Müslüman tebaasını kışkırtarak ihtilâl çıkarmayı amaçladıkları ve merkezi Belgrad olmak üzere Bosna topraklarının da kapsayan bir Slav Krallığı kurma düşüncesinde oldukları ortaya çıkmıştır.³⁰ Gerçekte Slavların Osmanlı Balkanlarına dair düşünceleri Bosna eyaletinde ilk kez duyulan bir söylem

26 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 4.

27 Charles Jelavich- Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920* (Seattle-London: University of Washington Press, 2000), 63.

28 Micha Glenn, *The Balkans Nationalism, War, and the Great Powers 1804-2012* (Canada: House of Anansi Press, 2012), 46-57.

29 D. V. Krestić, "Croatian Pretensions to Bosnia and Herzegovina Since 1848", *Balkanica 45*, ed. Dušan T. Bataković (Belgrade: Institute For Balkan Studies Serbian Academy of Sciences And Arts, 2014), 267.

30 BOA, İ.MSM, 67/1947, 29 Cemazeyilahir 1264 (2 Haziran 1848), lef 2.

değildir; bunu 19. yüzyılın başlarına kadar götürmek mümkündür.³¹

Gerek Sırplar gerekse Hırvatlar bahsi geçen faaliyetlerini etkili kılmak maksadıyla yazılı materyalleri kullanmışlardır. Hırvatlar gazeteler vasıtasıyla Bosna'daki soydaşlarına ortaklaşa hareket edeceklerini duyurarak, bölge halkının fikrini değiştirip desteklerini almaya çalışmışlardır. Örneğin, 27 Mayıs 1848 tarihli Novine gazetesinde Dalmaçyalıların artık Hırvatlarla birleşmek arzusunda olduklarına, ancak bir yandan da Bosna halkıyla kardeşlik bağı kurmayı hedeflediklerine dair haberlere yer verilmiştir. Bosnalıları ikna etmek için ise söz konusu isteklerini ekonomik nedenlere dayandırmış, tarafların birbirlerinin mallarına muhtaç olduğuna ve şayet birleşme gerçekleşirse bunun bölgedeki ticarete pozitif katkı sağlayacağı vurgusu yapılmıştır. Yine bu kapsamda aynı gazetenin sonraki günlerinde yayınlanan haberlere göre Slavların Bosna'da karmaşa ve ayaklanma çıkaracakları bilgilerine bulunmaktadır.³²

1848 İhtilâlleri sırasında Bâbîâli yetkililerine çok sayıda rapor yollayarak, Doğu Avrupa'da yaşanan ihtilâllerin ayrıntıları hakkında bilgileri Dersaadet'e aktaran Viyana Sefiri Şekib Efendi de Sırp ve Hırvatların bu girişiminden haberdar olmuş ve konuyla ilgili Bâbîâli yetkililerini bilgilendirmiştir. Fakat Şekib Efendi'ye göre Viyana'da da duyulan söz konusu plandan ötürü endişe etmeye gerek yoktur, zira "*Bağımsız Slav Birliği*" tasavvuru oldukça eskiye dayanan ama gerçekleşmeyecek olan bir imgeden ibarettir.³³

Sırp ve Hırvatların girişimlerine paralel olarak Bosna'da ihtilâl tehlikesi de artmıştır. Bu nedenle Bosna yerel idaresi, Travnik Meclisinde eyaletin mevcut durumu hakkında görüşmeler yapmıştır. Meclisteki müzakerelerde özellikle Osmanlı ve Nemçe Hırvatlarının birlik olup harekete geçmesi halinde bölgede çıkabilecek olayların durdurulmasının mümkün olmayacağı ve asayişin bir daha tesis edilemeyeceği konusunda ortak bir yargıya varılmıştır. Dolayısıyla bölgenin asayışı için Bâbîâli'den bir bölük nizamiye ve iki bin başıbozuk asker ve askerî lojistik malzemesi istenmesine karar verilmiştir. Bâbîâli'ye gönderilen yazıda yetkililere Bosna'da ihtilâl olasılığının ve bilhassa dış kaynaklı tehditlerin göz önünde bulundurulması uyarısı yapılarak, talep edilen askerlerin mümkün olduğunca hızlı gönderilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Öte yandan asker sevki meselesinde Bosna eyaletinin sınırlarının tamamının Hırvatlar, Sırplar ve Karadağlılardan oluşan Slav milletleri tarafından çevrili olduğunun da unutulmaması ve bu unsurların harekete geçmesi durumunda bölgeye askerinin ulaştırılması noktasında büyük sıkıntılar yaşanacağını da altı çizilmiştir.³⁴

Aslında Sırplar ve Hırvatların faaliyetlerini sadece Bosna ile sınırlandırmak pek de doğru değildir. Zira Bulgar milletlerin yaşadığı Osmanlı eyaletleri, Belgrad ve Karadağ'da da Slavların faaliyetleri bulunmaktadır.³⁵ Ayrıca 1848 İhtilâllerinin Avusturya ve Alman devletlerine yayılmasının akabinde Doğu Avrupa'da bulunan Slavlar harekete geçerek, Prag'da ilk Panslavist Kongresinde toplanmışlardır.³⁶ Prag'daki bu kongre başlangıçta sadece Avusturya Slavları için tasarlanmışken Rusya, Avusturya ve Osmanlı yönetimi altında bulunan tüm

31 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, 77-78.

32 Feyzioğlu, "1848 İhtilalleri", 59-61.

33 BOA, İrade-i Hâriciye (İ.HR), 45/2100, 29 Rabiulahir 1264 (4 Nisan 1848), lef 2.

34 BOA, İ.MSM, 67/1947, 29 Cemazeyilahir 1264 (2 Haziran 1848), lef 2.

35 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, 50-52.

36 Hans Kohn, *Nationalism Its Meaning and History* (Florida: Robert E. Krieger Publishing Company Malabar, 1982), 71.

Slav topluluklarından delegelerin katıldığı büyük bir kongreye dönüşmüştür.³⁷ Nitekim Marx'ın da vurguladığı gibi 1848 İhtilâli ve Panslavist Kongresinden sonra Slavlar, ihtiyaç duydukları merkez ve kuvveti Osmanlı topraklarında bulacaklarını anlayarak yönlerini buraya çevirmişlerdir.³⁸ Dolayısıyla 1848 İhtilâlleri deyim yerindeyse Osmanlı Devleti'nin artık açık bir şekilde Slavların hedefi haline gelmesine yol açmıştır.

4. Tanzimat Uygulamasının Propaganda Unsuru Hâline Gelmesi ve Bosnalı Müslüman Erkânın İhtilâlcî Faaliyetleri

Bâbîâli idaresi, 1848 İhtilâlleri patlak verdiğinde Osmanlı toprakları için Hristiyan tebaayı en önemli tehdit unsuru olarak öngörmüştür. Lakin zaman ilerledikçe Bosna özelinde görülmüştür ki çıkarları doğrultusunda Müslüman tebaadan bazıları da 1848 İhtilâllerinin propagandistleri olmuştur. Bosna Müslüman erkânın ihtilâl döneminde Osmanlı yönetimi için sorun haline gelmesinin temel nedeni Tanzimat Fermanı'dır. Çünkü Tahir Paşa'nın Bosna valiliğine getirilmesiyle birlikte Bâbîâli, eyalette Tanzimat uygulamalarının devreye konulmasına yönelik emir vermiştir. Ancak bu durum, yerel güçler tarafından hoş karşılanmadığı gibi, daha önceki imtiyazlarını ve güçlerini yeniden elde etmek isteyen ve ayrıcalıklarını kaybetme korkusu yaşayan Bosnalı Müslüman erkânın, ihtilâl cemiyetleriyle iş birliği yapmasına yol açmıştır. Öyle ki söz konusu kesim, çıkarları doğrultusunda Karadağ ve Sırp liderlerle dahi birlikte hareket etmiştir.³⁹

Öte yandan eyalet erkânı diye adlandırılan bu kimselerden bir kısmının, imtiyazlarını kullanarak ahaliye kötü muamele etmeleri, şehir ve kasabalarda ikamet eden sipahilerin yanı sıra ileri gelenlerden bazılarının ise vergilerini ödememesi de halk arasında hâlihazırda devam eden bir huzursuzluğa neden olmuştur. Bu kapsamda 1848 İhtilâlleri bahsedilen kimseler için de bir kurtuluş olarak görülmüş ve ihtilâl söylemlerinin değer bulmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁰ Dolayısıyla hem halk hem de Bosna erkânı içerisinde ihtilâl yanlılarını destekleyenlerin sayısının azımsanmayacak derece çok olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan halkın kendilerine zorbalık yapan erkândan kurtulmak için ihtilâli bir fırsat olarak değerlendirmesi, Avrupa devletlerinde yaşanan ihtilâllerde ağır angaryalar nedeniyle ayaklanan köylülerinki ile bir noktada benzerlik taşımaktadır.

Nitekim Bosnalı tüccar, esnaf ve çiftlik sahiplerinden oluşan bu yerel güçler, hem Saraybosna'daki hem de Travnik'teki ayaklanmalarda etkin rol oynamış, bu bağlamda mali güçlerini kullanmaktan ve reayayı ayaklanmalara katılmaları konusunda zorlamaktan çekinmemişlerdir. Bosna Valisi Tahir Paşa'nın konu hakkında başlattığı soruşturmada, bu kişilerin bölgedeki ulemanın da iş birliğiyle, ahaliye zorbalık yaptıkları anlaşılmıştır. Tahir Paşa, meseleyle ilgili bu kişilerin ne kadar uyarılsalar da tutumlarından vazgeçmeyeceklerine ve devlete verdikleri sadakat sözlerinde durmayacaklarına dair Bâbîâli yetkililerini uyarmayı ihmal etmemiştir. Bosnalı erkânın bölgedeki gücü Bosna idaresinin haklarında hukuki olarak bir yaptırım uygulamasına da engel olmuştur. Tahir Paşa, Müslüman erkânın tutuk-

37 Douglas Maggach-Stedman G. Jones, *The 1848 Revolutions and European Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 411.

38 Karl Marx - Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol Yayınları, 1992), 637-638.

39 Michael Palaiet, *The Balkan Economies c. 1800-1914*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 133.

40 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 5.

lanmasını oldukça riskli bir hareket bulmuş ve bu kişileri tutuklama girişiminde bulunmamıştır. Bu bağlamda da erkâna karşı takip edilecek stratejide oldukça dikkatli davranmış ve problemleri mümkün mertebe uzlaşma yoluna giderek çözmüştür.⁴¹

5. 1848 İhtilâllerinin Bosna'daki Ekonomik Etkileri

1848 İhtilâllerinin çıkmasının temel nedenlerinden biri Avrupa kıtasında yaşanan ekonomik sorunlardır. Ancak ihtilâl mevcut mali sıkıntıların çözümüne katkı sağlayamadığı gibi yaşanan olaylar durumun giderek kötüleşmesine neden olmuştur.⁴² 1848 İhtilâllerinin iktisadî hayata yansıyan olumsuz etkileri, zaten kötü olan Osmanlı ekonomisinin daha da bozulmasına yol açmıştır. Örneğin kıtadaki ihtilâlden ötürü uluslararası ticarette durgunluk meydana gelmiş, vergiler beklenen miktarda toplanamamış, mültezimler anlaşma miktarları olan ödemeleri yapamamışlardır.⁴³ Dolayısıyla yaşanan bu problem, Bosna'yı da etkisi altına almış ve iktisadî sıkıntılar yaşanmasına sebebiyet vermiş;⁴⁴ özellikle Avusturya'da yaşanan ihtilâl Bosna ekonomisinde büyük zarara yol açmıştır. İki devlet arasındaki ticaret ve bölgedeki tüccarlar ile halk arasında yapılan alışveriş önemli ölçüde durma noktasına gelmiştir. Tüm bu sorunlar ise Bosna gümrük gelirlerinin önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Tahir Paşa konuya dair 5 Eylül 1848'de Bâbîâli'ye gönderdiği bir yazıda Bosna'da ihtilâl nedeniyle mültezimlerin ve tüccarların büyük sıkıntılar çektiği, mültezimlerin ödemelerini yapamadığı ve tüm bunların yerel idarenin hazinesini etkilediği vurgulamıştır. Bu kapsamda da Bâbîâli'den maaş ödemeleri gibi bazı kalemlerde yapılması gereken masraflar için para istenmiştir.⁴⁵ Ek olarak Bosna valisi, bölgedeki ekonomik sorunların giderilmesi doğrultusunda Bâbîâli'den derhal harekete geçmesini ve bu meseleye çözüm bulmasını talep etmiştir. Çünkü Tahir Paşa'ya göre eğer konu hakkında bir çare bulunamazsa, bölgedeki ekonomik durum bir daha eskisi gibi olmayacaktır. Tahir Paşa'nın yazısı üzerine Dersaadet yetkilileri eyaletin en önemli gümrüğü olan Ahlon'a'nın üç aylık gelirlerinin yer aldığı bir rapor istemiştir. Söz konusu bu raporda kıtadaki ihtilâlin Bosna'ya ekonomik etkilerine dair daha somut bilgileri görmek mümkündür. Coğrafi olarak Bosna eyaletine yakın olan İtalyan devletlerinden daha önce yapılan hayvan ve emtia gibi birçok malların ticareti de önemli oranda azalmıştır.⁴⁶ Bosna'daki iktisadî durumda yaşanan sıkıntılara dair haberler yabancı basında dahi yer bulmuş, Avrupa'daki ihtilâlin ticareti etkilediği ve dolayısıyla bu durumun da Bosna ticaretine büyük zarar verdiği belirtilmiştir.⁴⁷

6. Bosna'da 1848 İhtilâllerine Karşı Alınan Tedbirler

Bâbîâli idaresi 1848 İhtilâllerinin başından itibaren devleti, olası bir ihtilâl hareketinden korumak amacıyla askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik önlemler almıştır. Bu bağlamda yerel

41 BOA, İ. MSM, 82/ 2329, lef 6.

42 Helge Berger- Mark Spoerer, "Economic Crises and the European Revolutions of 1848", *The Journal of Economic History* 61/2 (2001), 295-297; *The Times*, "The State Of The Continent", (20 May 1848), 6.

43 BOA, İ. MSM, 22/535, 20 Şevval 1264 (19 Eylül 1848).

44 Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyamları (1839-1878)*, 52-54.

45 BOA, Mabeyni Hümayun Evrakı (MB. İ) 3/ 5, 6 Şevval 1264 (5 Eylül 1848).

46 BOA, Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Valâ Evrakı (A.MKT.MVL), 62/3, 16 Recep 1264 (18 Haziran 1848).

47 *The Times*, "Germany" (22 July 1848), 6.

idarelere gönderilen yazılarda en üst kademedeki devlet görevlilerinden, en alt kademedeki memurlara kadar tüm sorumlular ikaz edilmiş; ihtilâl yanlılarının ayaklanma ve karmaşa çıkarmalarına neden olabilecek durumlardan sakınılması uyarılarında bulunulmuştur.⁴⁸ Bosna eyaleti de birçok açıdan Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki önemli merkezlerinin başında gelmekteydi. Bu bağlamda Bâbüâlî idaresi, diğer bölgelerde olduğu gibi Bosna'da tedbir alınması için yetkili birimleri harekete geçirmiştir.⁴⁹ Her ne kadar başlarda Bosna'da herhangi bir olay yaşanmasa da zaman içerisinde bölgede ihtilâl cemiyetlerinin etkinliğinin artmasıyla durum değişmiş, birden fazla ayaklanma çıkmıştır.⁵⁰

Bosna yerel idaresi, ihtilâlin başından itibaren Bâbüâlî'nin talebi doğrultusunda Hristiyan ahalî başta olmak üzere halka iyi davranılması, var olan problemlerin mümkün mertebe sükûnet içerisinde çözülmesi, olası ayaklanmaların büyümeden bastırılması gibi genel tedbir uygulamalarını devreye koymuştur. Ancak buna ilaveten Bosna Valisi Tahir Paşa da bölgede alınacak tedbirlerde takip edilecek stratejiye dair bir plan yapmıştır. Bu kapsamda da öncelik askerî tedbirlere verilmiştir. Buna göre eyaletteki muhtemel bir ayaklanma girişimine müdahale edecek askerî birliklerin komutası bölgenin ileri gelenlerinden Mustafa Paşa'da olacaktır. Lakin Mustafa Paşa olayları bastıramazsa Tahir Paşa bizzat askerlerin başına geçecek ve ayaklanmaları bertaraf edecektir. Ayrıca bu plan merkezi idarenin izniyle devreye konulacak ve alınan karar hakkında Bâbüâlî yetkililerine bilgi verilecektir. Bâbüâlî'nin onayının gecikmesi ihtimaline karşı da cevap gelinceye kadar hâlihazırda sorun yaşanan bölgelere önlem amacıyla süvari alayları ve topçu birlikleri gönderilecektir.⁵¹

Yine bu bağlamda Tahir Paşa askerî lojistik eksiklerin giderilmesi için Saraybosna'da bir kışlanın yapılmasını ihtilâl döneminde olduğu için uzun vadede gerekli görmüş ve kurulması hakkında Dersaadet'ten izin istemiştir. Tahir Paşa'nın önerisi üzerine yapılan müzakerenin ardından konuya müspet bakan Bâbüâlî, kışla inşasının detaylarının belirlenmesi için meseleyi Meclis-i Valâ'ya göndermiştir.⁵² Öte yandan Bosna'da ihtilâl taraftarlarının girişimlerinin artmasına paralel olarak Tahir Paşa bölgedeki asker sayısını yeterli bulmamış, dönem dönem Bâbüâlî yetkililerinden ek asker talep ederek Bosna'daki sorunların büyük bir ihtilâl hareketine evrilmesinin önünü almaya çalışmıştır.⁵³

1848 İhtilâllerinde Bosna'da kimlerin ihtilâl yanlısı olabileceğine dair yerel idarenin bir öngöründe bulunması oldukça zordur. Bu durumun farkında olan Tahir Paşa gerek ihtilâlcilere fırsat oluşturmamak gerekse askerî gücün bölünmemesi içinde bazı tedbirler almıştır. Örneğin, Travnik'e giden askerî birliğin konaklaması, güzergâh değiştirmesi, başkalarıyla konuşması yasaklanmıştır. Zira Tahir Paşa'ya göre ihtilâl yanlılarının askerlerin ve yerel idarenin planları hakkında bilgi almaya yönelik girişimlerinin olması oldukça yüksek ihtimaldir.⁵⁴

Öte yandan Bâbüâlî'nin onayına sunulan Tahir Paşa'nın söz konusu planı yetkililerce

48 BOA, Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.) 5/50, 14 Cemazeyilahir 1264 (18 Mayıs 1848).

49 Levent Düzcü, "Korku ile Tedbir Arasında Bir İhtilâlî İzlemek: 1848 İhtilâli ve Osmanlı Hükümeti", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (Ağustos 2016), 71.

50 BOA, Sadâret Âmedi Kalemî Defterleri (A.AMD) 10/13, 9 Ramazan 1264 (9 Ağustos 1848), lef 1.

51 BOA, A.AMD, 10/13, lef 1.

52 BOA, A.MKT.MHM., 7/28, 13 Zilhicce 1264 (10 Kasım 1848), lef 4.

53 BOA, İ.MSM, 67/1947, 7 Recep 1264 (10 Haziran 1848) lef 3.

54 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 4.

kabul edilerek, Bosna valisinden tedbirlerin bir an önce devreye konulması için eksik azaların seçilerek, yerel meclisi toplaması istenmiştir. Bu bağlamda da yeni azaların tüm halkı temsil edebilecek şekilde seçilmesi hususuna da dikkat edilmesi vurgusu yapılmıştır.⁵⁵ Bâbîâli yönetiminin uyarıları doğrultusunda gerçekleştirilen aza seçimlerinin ardından mecliste yapılan toplantıda, siyasi ve sosyal tedbirler bağlamında bazı kararlar alınmıştır. Mecliste alınan kararlar kısaca şöyledir; öncelikle merkezî yönetimin emirinin harfiyen takip edileceği, alınan tüm kararların önce mecliste ahalinin de bulunduğu oturumlarda sesli bir şekilde okutulduktan sonra yayınlanması ve ihtilâlcı cemiyetlere karşı bölgenin ileri gelenleriyle iş birliği yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bilhassa toprak sahibi, tüccar ve esnaflardan oluşan bölgenin ileri gelenlerinin, ihtilâl süresi boyunca gözetim altında tutulmasına yönelik fikir birliğine varılmıştır. Nitekim yerel mecliste yapılan görüşmeler sonrasında eyalet erkânını Osmanlı idaresine karşı ayaklanmasının engellemek amacıyla ayrıca güvence uygulamasına gidilmiş ve bu kişilere temsilcileri aracılığıyla senet imzalatılarak anlaşma yapılmıştır.⁵⁶

1848 İhtilâlleri esnasında söz konusu zümrenin ihtilâlcı faaliyetlere katılması ve bölgede huzursuzluk çıkarılmasındaki en büyük etken Tanzimat Fermanı'dır.⁵⁷ Zira bu kimseler fermanın çeşitlik ilkesine karşıdılar ve imtiyazlarını kaybetmemek için her türlü ayrılıkçı girişime destek vermektedirler.⁵⁸ Bu nedenle Tahir Paşa Bâbîâli'ye gönderdiği 26 Eylül 1848 tarihli raporda, Tanzimat Fermanı'nın bölgede gerek imtiyaz sahibi Müslümanlar, gerekse ahali arasında yanlış algılandığını; dolayısıyla uygulamaların yürürlüğe konulup konulmaması hakkında yetkililerin bir karar vermesi gerektiğinin altını çizmiştir. Nitekim Bâbîâli idaresi de ihtilâlden ötürü geri adım atarak, fermanın ilkelerinin bir süre için de olsa ara verilmesi gerektiği yönünde karar almıştır.⁵⁹ Böylelikle bir yandan ihtilâl cemiyetlerine karmaşa çıkarmak amacıyla bahane teşkil edebilecek bir mesele ortadan kaldırılmış, diğer yandan ise eyalet erkânın tehlike unsuru olmalarının önü alınmıştır.

Bosna Valisi Tahir Paşa, 1848 İhtilâlleri sırasında eyaletteki sınırları dâhilindeki gelişmeleri öğrenebilmek amacıyla kimi bölgelere casuslar göndererek gizli araştırmalar yapmış ve ulaştığı bilgiler ışığında önlemler almıştır. Mesela imtiyaz sahibi yerel güçlerin kimlerle iş birliği içinde olduğu öğrenmek amacıyla gizlice bir soruşturma başlatmış; bir Kadiri şeyhinin bu zümreyle birlikte hareket ettiği ve ahaliyi devlete karşı kışkırttığı anlaşılmıştır. Bu durumun açığa çıkması üzerine şeyh tutuklanmış ve Girit'e sürülmüştür.⁶⁰ Yine tedbirler noktasında en ufak istihbaratı dahi atlamamış ve kendisine ulaşan bilgilerin doğruluğunu teyit ettirmeye çalışmıştır.⁶¹ Tüm bu süreç boyunca Tahir Paşa'nın ihtilâli önlemek ve ihtilâl sırasında eyalette meydana gelen olayları bastırmadaki çabası ve Bosna'da muhtemel ihtilâl hareketlerini bertaraf etmedeki başarısı Bâbîâli yetkililerinin de gözünden kaçmamıştır. Nitekim bu bağlamda Dersaadet'ten Bosna'ya gönderilen bir yazıda çalışmalarından dolayı Tahir Paşa'nın takdir edildiği vurgulanmıştır.⁶²

55 BOA, A.AMD, 10/13, lef 1.

56 BOA, İ.MSM, 82/ 2329, 28 Zilkade 1264 (16 Ekim 1848), lef 3.

57 Bosna'daki Tanzimat uygulamasının, Bâbîâli ve Tahir Paşa arasındaki yazışmaların ve alınan kararların ayrıntıları için bk. Halil İnalçık, *Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar*, (Ankara: Maarif Vekâleti, 1942)

58 BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT), 20/14, 11 Cemazeyilevvel 1264 (15 Nisan 1848), lef 2.

59 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 5.

60 BOA, İ.MSM, 82/2329, lef 6.

61 BOA, İ.MSM, 82/ 2329 lef 5.

62 BOA, A.MKT.MHM, 7/28, lef 4.

SONUÇ

1789 İhtilâl-i Kebir ile başlayan ihtilâller serisi, günümüz ulus devletlerin inşa sürecini başlatmakla birlikte gerek siyasî gerekse düşünsel manada zihin dünyasının şekillenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. 1848 İhtilâlleri de söz konusu serinin son halkası olup, milliyetçilik ve liberalizm düşüncesi eşliğinde kıtadaki devletlerde büyük olaylara neden olmuştur. Kıtada yaşanan ihtilâlleri daha çok Hristiyan âleminin bir sorunu olarak algılayan Osmanlı Devleti'nde yaşanan sorunlar, bu durumun değiştiğini ve Batıdaki problemlerin Osmanlı topraklarını da açıkça etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Bosna'da yaşanan huzursuzluklar ve kimi olaylar bunu açıkça göstermektedir. Bosna toprakları üzerinde emelleri olan milletler ihtilâli bir fırsat olarak değerlendirirken, bölgedeki problemler propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Her ne kadar Slavlar 1848 İhtilâlleri sırasında istedikleri başarıyı elde etmeseler de daha sonraki süreçte bölgede çıkan isyanları yakından takip etmiş, halkı yönetime karşı kıskırtmışlardır. Yine bu kapsamda Bâbüâli'nin kendi elleriyle büyük güç kazanmasına müsaade ettiği Bosna eşrafı, Tanzimat nedeniyle kaybedecekleri imtiyazlarını vermemek adına reayaya baskı yaparak ihtilâl cemiyetlerinin girişimlerinin etkili olmasını sağlamışlardır. Bu ise Osmanlı merkezî idaresinin bölgedeki zayıflığına işaret etmektedir. Nitekim Müslüman eşrafında etkisiyle 1849 yılından itibaren Osmanlı yönetimine karşı başlayan ayaklanmalar bunun açık bir kanıtıdır. Öte yandan Müslüman halkın ihtilâllerde rol oynaması, Bâbüâli yönetiminin ihtilâllerde Hristiyanların tehlike unsuru olarak görülmesi tezini çürütmektedir. İhtilâl cemiyetleri, Sırlar, Hırvatlar ve Müslüman eşrafın etkisiyle Bosna'da patlak veren olaylar Eflâk ve Boğdan'daki ihtilâl hareketi kadar başarılı olmasa da yaşananlar demografik özellikleri baz alındığında dikkate alınması gereken olaylardır. Dolayısıyla ihtilâlin bölgedeki ekonomik etkileri de düşünüldüğünde 1848 İhtilâllerinin etkilerini ufak bir iki ayaklanma olarak değerlendirmek de pek doğru değildir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT).
 Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT).
 İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (I. MTZ).
 İrade-i Hâriciye (İ. HR).
 İrade- Mesail-i Mühimme (İ. MSM).
 Mabeyni Hümayun Evrakı (MB. İ).
 Sadaret Âmedi Kalemî Defterleri (A. AMD).
 Sadâret Mektûbî Kalemî (A. MKT).
 Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT. MVL).
 Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM).

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

- Ahmed Lütü Efendi. *Vak'aniüvis Ahmed Lütü Efendi Taribi. c. VII.* çev. Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Ateş, Toktamış. *Siyasi Tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Berger, Helge - Spoerer, Mark. "Economic Crises and the European Revolutions of 1848". *The Journal of Economic History* 61/2 (2001), 293-326.
- Berindei, Dan. "Osmanlı Devleti ve Eflâk'taki 1848 İhtilali". *XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim 1999, 3/1*, 133-138. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Düzcü, Levent. "Korku ile Tedbir Arasında Bir İhtilâli İzlemek: 1848 İhtilâli ve Osmanlı Hükümeti". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (Ağustos 2016), 51-78.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer. "1848 İhtilâlleri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Adalar'da Aldığı Önlemler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39 (2006), 49-64.
- Glenny, Micha. *The Balkans Nationalism, War, and the Great Powers 1804-2012*. Canada: House of Anansi Press, 2012.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Dönemi Bosna İsyânları (1839-1878)*. Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.

- Hill, J.R. *The Revolutions of 1848 in Germany Revolutions of 1848 in Germany, Italy and France*. Ypsilanty-Michigan: Eastern Michigan University History and Philosophy, Michigan, Senior Honors Theses & Projects, 2005.
- İnalçık, Halil. *Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar*. Ankara: Maarif Vekâleti, 1942.
- Jelavich, Charles- Jelavich, Barbara. *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*. Seattle-London: University of Washington Press, 2000.
- Khan, Hans. "Brunswick Manifesto of 1792 Against the Revolutionary France: An Example of Blatant Foreign Intervention with Counterproductive Consequence". *Jbss* 5/2 (2014) 1-22.
- Kiel, Machiel. "Travnik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/ 308-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Krestić, V. D. "Croatian Pretensions to Bosnia and Herzegovina Since 1848". *Balkanica* 45. ed. Dušan T. Bataković. 267-294. (Belgrade: Institute For Balkan Studies Serbian Academy of Sciences And Arts, 2014).
- Kutlu, Sacit. *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzylında, Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Maggach, Douglas - Jones, Stedman G. *The 1848 Revolutions and European Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Marx Karl - Engels, Friedrich. *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*. çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 1992.
- Palairat, Michael. *The Balkan Economies c. 1800-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Price, Roger. *1848 Devrimleri*. İstanbul: Babil Yayınları, 2000.
- Rapport, Mike. *1848 Year of Revolution*. New York: Basic Books, 2009.
- Rath, R.J. *The Viennese Revolution of 1848 Austin*. Texas: University of Texas Press, 2013.
- Sewell, Jr. W.H. *Work and Revolution in France the Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge: University of Arizona-Cambridge University Press, 1980.
- Spencer, M. Di S. *Italy from Revolution to Republic 1700 to the Present*. New York-London: by Routledge, 2018.

3. Süreli Yayınlar

The Times. "The State Of The Continent", 20 May 1848.

The Times. "Germany", 22 July 1848.

Haiti Krizi ve Yirminci Yüzyıl Başı Küresel Dünya Ekonomisinde Osmanlı Tüccarları (1903-1915)

HAITI CRISIS AND THE
OTTOMAN MERCHANTS IN THE
EARLY TWENTIETH CENTURY
GLOBAL ECONOMY (1903-1915)

KAZIM BAYCAR*

ÖZ ABSTRACT

Yirminci yüzyılın başında Haiti'de Suriyeli Osmanlılara karşı ortaya çıkan bir toplumsal baskı dünya gündemini bir süre meşgul etmişti. Birçok ülkenin doğrudan ya da dolaylı taraf olduğu bu kriz, bir süre sonra büyük güçlerin siyasi ve ticari çatışma konusu haline gelmiştir. Bu makale dönemin küresel ekonomik rekabetin bir panoraması şekline dönüşen Haiti krizini incelemekte ve bu krizin mağduru Osmanlıların küresel rekabetteki konumunu irdelemektedir. Bu dönemde Haiti, transatlantik ticaret yolu üzerinde stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Bu coğrafi konumu ticari kazançta dönüştürenler arasında daha önce ABD üzerinden Haiti'ye göç eden Suriyeli Osmanlılar da bulunuyordu. Suriyeli Osmanlıların Haiti ekonomisinde ön plana çıkması yerli halkta ve ülke yöneticileri arasında bir tepki doğurdu. Nitelim Suriyeliler ülkedeki iş imkanlarının azalmasından ve yükselen fiyatlardan sorumlu tutuyorlardı. Öte yandan bölgede nüfuz elde etmek isteyen ve bunu mevcut Suriyelilerin konumlarını kullanarak gerçekleştirmek niyetinde olan Batılı devletler görünürde Suriyelilerin haklarını koruma yarışına girdiler. Osmanlı İmparatorluğu da tabiiyetinde bulunan bu tüccarların haklarını gücü nispetinde korumaya çalışmaktan geri durmamıştır. Makale büyük güçlerin güç gösterisi biçimini alan Haiti krizini birincil kaynaklar ışığında tafsilatıyla irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, 19. Yüzyıl, Haiti, Suriyeli Göçmenler, Ekonomi Tarihi.

At the beginning of the twentieth century, social pressure against Ottoman Syrians emerged in Haiti, taking an immense part in the world agenda. Many countries directly or indirectly got involved in the crisis, which later turned out to be a political and economic collision between big powers. This study scrutinizes the Haiti crisis as a synopsis of the global economic competition and analyses it by focusing on the Syrians who were the victims of the situation. Haiti was a junction of the transatlantic trade route, and it possessed a very strategic location. The Ottoman Syrians who migrated to Haiti through the USA were among those who benefited themselves commercially from this positioning. The grasp of trade by Syrians drew the reactions among the Haitian administration and people. They were accused of causing inflation and unemployment. At the same time, big powers intended to intervene in the crisis under the guise of preserving the rights of Syrians. The Ottoman Empire did not hesitate to rescue its Syrian citizens from the turmoil. The article sketches out the Haiti crisis, which would become Western countries' display of power, relying on primary sources.

Keywords: Ottoman Empire, 19th Century, Haiti, Syrian Immigrants, Economic History

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 7 Ağustos 2023 | Date Received: 7 August 2023
Kabul Tarihi: 2 Ekim 2023 | Date Accepted: 2 October 2023

ATIF | CITATION

Baycar, Kazım. "Haiti Krizi ve Yirminci Yüzyıl Başı Küresel Dünya Ekonomisinde Osmanlı Tüccarları (1903-1915)". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 191-210. doi.org/10.54462/kadim.1338913

* Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, kazimbaycar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6420-7559.

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın başında dünyanın büyük güçleri, yeryüzünde kapsadığı alan bakımından pek de önemsenmeyecek boyutta bir yarımada devleti olan Haiti'de, küresel çapta bir nüfuz çatışması içinde bulunuyorlardı. Bu çatışmanın aktörleri arasında, kendisini kıtanın hamisi kabul eden ve bölgede hiçbir “yabancı kuvveti” görmek istemeyen Amerika Birleşik Devletleri ile, Orta ve Güney Amerika'da iddialı birer oyuncu olarak yer almak isteyen Avrupa devletleri dışında, kendi vatandaşlarının haklarını koruma sorumluluğunu üstlenen Osmanlı İmparatorluğu bulunuyordu. Çatışmanın objesi Haiti'de bir süredir ticari hayatı ellerinde tutan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Biladüş-Şam bölgesinden Amerika kıtasına göç eden Suriyeli Osmanlılardır.¹

Esasen Haiti'de yaşanan bu küresel çatışma on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında oluşan küresel dünya ekonomik düzeninin bir özeti hüviyetindeydi. Bu dönem ekonomi tarihçilerince neredeyse bütün dünya genelinde insan, mal ve hizmetlerin serbestçe dolaşımının gerçekleştirildiği bir yüzyıl olarak tanıtılmaktadır. Literatürde “Birinci Küreselleşme Yüzyılı” olarak tanımlanan bu dönemde ülkeler arası dış ticaret; savaşların sona ermesi, ulaşım teknolojilerinin gelişmesi ve devletlerin gümrük duvarlarını kısmen veya tamamen indirmesi neticesinde kendisinden önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüğe ulaşmıştı.² İmkân ve olanaklar kapsamında ortaya çıkan bu değişim sadece ürünlerin kıtalar arasında dolaşımıyla sınırlı kalmamış, işgücü ve finansal araç hareketliliğini de aynı şekilde tetiklemiştir.

Dünya genelinde gözlemlenen bu küreselleşme olgusu, dönemin önde gelen imparatorluklarından biri olan Osmanlı'yı da etkilemiştir. Her ne kadar hâkim literatür Birinci Küreselleşmeyi Atlantik ekonomi ile sınırlayıp Osmanlı ve diğer coğrafyaları bu olgunun etki alanının dışında tutsa da,³ tarihsel veriler bu yaklaşımın somut gerçeklerle örtüşmediğini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel dünya düzeni içinde sadece edilgen bir biçimde şekillenmediği, kendi gücü nispetinde bu düzenin şekillenmesine de katkıda bulunduğu yeni tarihsel okumalar ile ortaya çıkmaktadır.⁴

Bu makale Osmanlı'nın ve tebaasının, on dokuzuncu yüzyıl küresel dünya düzenindeki aktif varlığının bir örneği olarak, dönemin dünya gündeminde önemli bir yer işgal eden Haiti krizini ve bu krizde merkezi rol oynayan Osmanlı tüccarlarını ele almaktadır.⁵ Coğrafi

1 Birincil kaynak olarak kullandığımız Amerikan basınındaki ilgili haberlerde çalışmamıza konu olan göçmenler genellikle “Syrians” (Suriyeliler) şeklinde anılmaktadır. Ancak döneme ve habere konu olan bağlama göre bu kişilere atfen vatandaşlıklarına vurgu yapan “Turkish Citizens” (Türk Vatandaşı) ya da “American Citizens” (Amerikan Vatandaşı) ifadelerini de kimi zaman görmekteyiz. (*The Salt Lake Herald*, «Uncle Sam Protects the Turks in Hayti» (5 Ağustos 1904), 7 ve *The Butler Weekly Times*, “American Citizens Stoned in Hayti” (11 Ağustos 1904), 2). Hatta dönemin politik konjonktürüne koşut olarak bu göçmenlerin Amerikalılarca bütünüyle sahiplenildiğini gösteren “Srians=Americans Ask Protection” (Suriyeliler=Amerikalılar Koruma Bekliyorlar) gibi haber başlıklarına da rastlamaktayız. (*The Fargo Forum and Daily Republican*, “Srians=Americans Ask Protection” (1 Nisan 1905), 1).

2 Timothy Hutton - Jeffrey G. Williamson, *The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact* (New York: Oxford University Press, 1998).

3 Kevin O'Rourke, H - Jeffrey G. Williamson, *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy* (Cambridge: MIT Press, 1999).

4 Şevket Pamuk - Jeffrey G. Williamson (ed.), *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950* (London and New York: Routledge, 2000).

5 Konu ile ilgili ilk bulgulara yer verdiğimiz çalışma için bk. Kazım Baycar, “Yirminci Yüzyıl Başında Haiti'de Suriyeli Osmanlı Tüccarlarının Varoluş Mücadelesi”, *IV. Başkent International Conference of Multidisciplinary Studies*, ed. Nurlan Akhmetov (Ankara: İksad Global, 2023), 1/758-762.

olarak çok küçük bir alanda mevcudiyet göstermesine rağmen Haiti, o dönemde dünyanın önde gelen ülkelere mensup tüccar ve girişimcilerinin ilgi gösterdiği, küresel ticarete göz ardı edilemeyecek bir öneme sahipti. Nitekim Avrupa'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya gidecek olan ürünler genellikle bu yarımadadan aktarmalı olarak varacakları yere ulaşıyordu. Öte yandan bu ülke Yeni Dünya'da siyasal ve ekonomik nüfuz elde etmek isteyenler için önemli bir stratejik kavşak noktası olarak görülüyordu.⁶

Tüm bu nedenlerle Haiti'de nüfuz sahibi olmak isteyen Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa gibi büyük güçler, kendileri arasında bir sıcak çatışmaya girmeden, Haiti'nin iç dinamiklerinden istifade ederek mevcut düzeni kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirmeyi hedeflemişlerdir.⁷ Bu noktada, büyük güçlerin Haiti'deki hakimiyet yarışlarının konusu olan ve ortaya çıkan çatışmaların doğrudan etkilerine maruz kalan iki kesim bulunmaktaydı. Bunlar geçmişlerinde Batılı güçlere karşı verdikleri uzun mücadeleler neticesinde bağımsızlıklarını elde eden "Haitililer" ile; yine Batılıların bölgede menfaatleri doğrultusunda varlıklarını kullandıkları "Suriye kökenli Osmanlı vatandaşları"ydı.

Haitililer, kendi kaynaklarını ele geçirmek isteyen Batılı güçlere karşı verdikleri mücadeleler ile kolonizasyon tarihinde sıra dışı bir konuma sahiptir. Nüfusunun çoğunluğunu yüzyıllar öncesinde köle plantasyonlarında çalıştırılmak üzere Afrika'dan Amerika kıtasına Fransızlar tarafından getirilen siyahiler oluşmaktaydı. Bu özelliğinden dolayı kurdukları ülke sonraki dönemlerde "Siyahi Cumhuriyet" (*Black Republic*) olarak anılmıştır. Fransızlar bölgenin egemenliğini İspanyolların elinden "Yedi Yıl Savaşları"nın sonlanmasıyla devralmıştır. Haiti'nin uzun yıllar başkentliğini yapacak olan Port au Prince de yine Fransızlar tarafından 17. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Bölge Fransızlar için 18. yüzyılın sonuna kadar önemini korudu. Nitekim bu döneme kadar Fransa'nın Yeni Kıta'ya yaptığı ihracatın üçte ikisi bu bölgedeki üretimle gerçekleştiriliyordu.⁸ Haitililer ülkelerindeki Fransız egemenliğine 1804 yılında son verip bağımsızlıklarını ilan ettiler ve böylelikle Afro-Amerikanların kurduğu ilk cumhuriyet olarak tarihte müstesna bir konuma sahip oldular.

Ancak Haitililerin siyasi bağımsızlık mücadelesi bu tarihte sona etmeyecektir. Sonraki dönemlerde de bu defa Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfuzu altına girmeyi reddederek milli egemenliklerini koruma mücadelelerine devam edeceklerdi. Amerika'nın bölgeye ilgisi, kendi çevresindeki Avrupalı kolonizatörleri uzaklaştırma siyasetini ilan ettiği "Monroo Doktrini"ne kadar uzanır. Benzer şekilde, Amerikalı politikacılar (özellikle demokratlar) bölgeyi Amerikan hakimiyet alanı haline getirme istediğini ifade eden "Kader İbrazı" (*Manifest Destiny*) felsefesini benimseyerek işgal ve siyasi müdahalelerini meşrulaştırma aracı olarak kullanmışlardır.⁹

6 David Nichols, *Haiti in Caribbean Context: Ethnicity, Economy and Revolt* (London: Macmillan Publishers Limited, 1985), 108-120.

7 Brenda Gayle Plummer, "The Metropolitan Connection: Foreign and Semiforeign Elites in Haiti, 1900-1915", *Latin American Research Review* 19/2 (1984), 131-134.

8 Steeve Coupeau, *The History of Haiti* (Connecticut: Greenwood Press, 2008), bölüm: 2, 3, 4 ve 5.

9 Amerika Birleşik Devletleri'nin Pasifik Okyanusu'na doğru genişlemesini ve orada mukim yerli halkların yerini beyaz Amerikalıların almasını öngören bu ideolojik duruş, özellikle 19. yüzyılda kendisine taraftar bulmuştur. Amerika'nın karasal genişlemesini (*territorial expansion*) öngören bu yaklaşım Amerikan siyasetini de önemli ölçüde şekillendirmiştir. Bu bağlamda Alaska'nın satın alınması, Hawaii'nin ilhakı ve Amerika'nın İspanyol kolonilerini elde etmek için giriştiği çatışmalar bu ideolojinin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bk. *Britannica*, "Manifest Destiny" (Erişim 13 Ekim 2023).

Panama Kanalı'nın inşa süreci, Amerika'nın söylemde bölgedeki haklarını korumak; görünürde ise hakimiyet alanını genişletmek adına zor kullanmaktan kaçınmayacağı bir dönemi beraberinde getirdi. Bizzat dönemin başkanı Roosevelt, 1905 yılındaki Kongre açılış konuşmasında "adaleti sağlamak için" güç kullanacağını ifade etmekten çekinmeyecekti. Daha sonra Büyük Sopa (*Big Stick*) olarak adlandırılacak bu politikası öncelikle Haiti'yi ve komşusu Dominique Cumhuriyeti'ni hedef almaktaydı.¹⁰ Nihayetinde Panama Kanalı'na giden yolu kontrol altına almak isteyen ABD, 1915-1934 yılları arasında Haiti'de kısmi bir işgal uygulayacaktı.

Yarımada'daki küresel rekabetin ikinci objesi ise, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan çeşitli sebeplerle Amerika'ya göç etmiş ve sonrasında Haiti'ye yerleşerek bu ülkenin ticari hayatına büyük ölçüde egemen olmuş Osmanlı vatandaşı Suriyelilerdi. Esasen on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kendi ana vatanlarından yola çıkan Suriyeli tüccarlar Amerika Birleşik Devletleri'ne varıp orada kendilerine yeni bir hayat kurmayı amaçlıyorlardı. Ancak bir süre sonra yakın mesafedeki Haiti adasındaki yüksek ticari kazanç potansiyelini keşfederek bu küçük yarımadaya geldiler ve kısa sürede ticaretin ana aktörü durumuna yükseldiler. Haiti'deki Suriyelilerin geldikleri ülkede ticari egemenliklerini tesis edebilmelerini sadece sahip oldukları ticari yeteneklerle ya da girişimci özellikleri ile açıklamak durumun bütününe açıklamakta yetersiz kalacaktır. Esasen, ABD ve Avrupalı devletler Haiti'deki yatırımlarını bu ülkede bulunan Suriyeli göçmenler eliyle yürütmektedirler. Suriyeli Osmanlıların Batılılar adına üstlendikleri bu aracı rol onların Haiti'deki ticari egemenliklerini sağlamada etkili olacaktır. Ancak ticaret nihayetinde bir rekabet alanıydı ve söz konusu işlevleriyle Suriyeli Osmanlılar bir süre sonra büyük güçlerin Haiti özelinde giriştikleri rekabette hâkim olmak istedikleri, yönlendirdikleri ve hatta araçsallaştırdıkları insanlar haline geleceklerdi.

Bir süre sonra bu durum Haiti halkı ve hükümeti ile; büyük güçlerin yereldeki müessesileri olarak görülen Suriyeliler arasında ciddi bir gerilimin oraya çıkmasına sebebiyet verecektir. İşte 1903 yılında patlak veren ve etkileri 1915'e kadar süren "Haiti Krizi", yerli Haiti hükümetinin Amerika ve Avrupa'nın sahadaki mümessili olarak algıladığı Suriyelilerin ülkedeki varlıklarını ortadan kaldırmak istemesi neticesinde oraya çıkmıştır. Somut olarak söz konusu kriz yerli halkın ve onları destekleyen askeri güçlerin Suriyelilere ait işyerlerini taşlaması ile ortaya çıkmış, hükümetin Suriyelilerin ülkeyi terk etmesine yönelik kararıyla tırmanmış ve büyük güçlerin müdahaleleriyle de iyice içinden çıkılmaz hale gelmiştir.

Dönemin dünya gündeminde önemli bir başlık olarak yer tutan "Haiti Krizi" meselesi, akademik çalışmalar bağlamında aynı büyüklükte yer edinmemiştir. Doğrudan bu alanda kaleme alınmış birkaç makale dışında, meseleye konu olan ülke arşivlerinin değerlendirildiği tafsilatlı bir çalışma ortaya konmamıştır. Bu mütevazi literatür içinde konuya ilgili ilk makaleyi kaleme alan Gayle Plummer, Haiti'deki Suriyelilerin Osmanlı baskısından kaçıp bu bölgeye sığınan kişiler olarak tanıtmaktadır. Yine aynı yazar, Suriyelilerin "zulümden kaçıp sığındıkları" yeni ülkede bu defa yerli Haitililerin baskısı ile karşılaştıklarına dikkat çekmekte ve Suriyeli göçmenlerin neticede iki taraflı mağduriyet yaşadığı üzerine bir kurgu

10 Suzy Castor - Lynn Garafola, "The American Occupation of Haiti (1915-34) and the Dominican Republic (1916-24)", *The Massachusetts Review* 15/1 (1974), 253-275.

inşaa etmektedir.¹¹ Plummer, Suriyelilerin kendi vatanlarından çıkış nedenlerini raf ömrünü doldurmuş eski kaynaklara dayandırdığından isabetli bir değerlendirme yapamamıştır. Nitekim daha sonra ortaya konan çalışmalar Osmanlıların Suriye’den çıkışlarındaki temel etkenin siyasi değil, ekonomik saikler olduğunu göstermiştir.¹²

İşte bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurmaya katkı sağlamak maksadı ile Haiti krizini tafsilatıyla ele almaya çalışmaktadır. Çalışmanın temel kaynaklarını, Amerikan basınında yer alan konuyla ilgili üç yüzü aşan gazete haberi oluşturmaktadır. Bu haberler krizi günbegün izlememize olanak sağlamaları açısından önemlidir. Ancak kaynakların menşei ve niteliği gereği olayı sadece belli bir perspektifle aksettirdikleri de dikkate alınması gereken bir durumdur. Bununla birlikte söz konusu gazete haberlerinin meselenin genelini tasvir etmesi bakımından, krizin anlaşılmasında önemli bilgileri ihtiva ettiği düşünülmektedir. Öte yandan bu çalışmanın, ileride farklı ülke kaynaklarını değerlendirecek ve bu ülkelerin perspektiflerini yansıtacak yeni çalışmalara bir hareket noktası sağlama maksadının olduğunu da ifade etmek gerekir.

Literatürde yer alamayan bir diğer kritik husus Osmanlı İmparatorluğu’nun bu krizde nasıl bir tutum sergilediğidir. Kahir ekseriyeti Osmanlı vatandaşlarından oluşan Suriyelilerin konu olduğu bu krizde Osmanlı’ya neredeyse hiç değinilmemesi, bir literatür eksikliğinin ötesinde, kasıtlı bir tercihin neticesi olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Nitekim yazıda da görüleceği üzere Amerikan kaynakları Osmanlı’nın duruşu üzerine kısmi bilgiler vermekte ve İmparatorluğun meseleye “kendi vatandaşlarının haklarını koruma perspektifiyle” yaklaştığını göstermektedir.¹³ Elde Osmanlı bakışını yansıtacak bilgiler olmasına rağmen konu ile ilgili akademi ve akademi dışı kaynaklarda “Osmanlı” sıfatının bu Suriyeliler için ifade edilmemesi de belli bir makro tarih zihniyetinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Literatürde, daha sonradan Amerikan veya Fransız vatandaşlığı almış Suriyelilerin yeni vatandaşlık mensubiyetlerine çoğu zaman dikkat çekilirken aslen Osmanlı vatandaşları olduklarından ve Amerika’ya Osmanlı pasaportu ile geldikleri gerçeğinden neredeyse hiç bahsedilmez.¹⁴ Bu noktada çalışmamız söz konusu problematiği makalenin konu sınırlamasının dışında tutmakta, ileride bu konu üzerine farklı bağlamlarda yapılacak olan çalışmalar için Haiti krizi örneğine dikkat çekmekle iktifa etmektedir.

-
- 11 Brenda Gayle Plummer, “Race, Nationality, and Trade in the Caribbean: The Syrians in Haiti, 1903-1934”, *The International History Review* 3/4 (1981), 517-539.
- 12 Bu konuda Plummer’in kullandığı tek kaynak Philip ve Joseph Kayal’ın Amerika’daki Suriyeliler üzerine yazmış oldukları kitaptan ibarettir. Philip M. Kayal - Joseph Kayal, *The Syrian-Lebanese in America* (Boston: Twayne Publishers, 1975). Bu çalışma Suriyelilerin Amerika’ya göç etmelerinin nedeninin politik baskılar olduğunu iddiasını ortaya koymaktadır. Ancak daha sonra çeşitli arşiv kaynakları üzerine bina edilen yeni çalışmalar göçlerin temel nedeninin ekonomik motivasyonlar olduğunu göstermiştir. Bu yeni yaklaşımı ifade eden çalışmalar için bk. Kemal Karpat, “The Ottoman Emigration to America, 1860-1914”, *International Journal of Middle Eastern Studies* 17/2 (Mayıs 1985), 175-209; Alixa Naff, *Becoming American: The Early Arab Immigrant Experience* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1993). Kazım Baycar, “Küresel Göç Çağında Osmanlı Transatlantik Göçleri ve Sebepleri”, *Divan* 21/40 (2016), 1-32.
- 13 Osmanlı arşivlerinde bulunan ilgili diplomatik yazışmalarda, imparatorluğun Haiti’deki Suriyeli tebaasının haklarını korumak maksadı ile bu ülkede bulunan Amerikan ve Fransız mümessiller aracılığı ile girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 76/2, 1 akt. Mehmet Temel, *XIX. Ve XX. Yüzyılda Osmanlı Latin Amerika İlişkileri* (İstanbul: Nehir Yayınları, 2004), 69-70.
- 14 Fransa ile yapılan diplomatik yazışmalarda Haiti’deki Osmanlıların Fransız bürokratlarına “Suriyeliler” olarak anılması dönemin Osmanlı hariciyecileri arasında da rahatsızlık yaratmıştır. Temel, *Osmanlı Latin Amerika İlişkileri*, 78-79.

1. Haiti'de Suriyeli Osmanlı Karşılığı ve 1904 Olayları

Haiti'deki Suriyeli Osmanlılar hakkında Amerikan basınındaki çıkan 27 Haziran 1903 tarihli ilk haber söz konusu göçmen grubunun ülkeye girişinin yasaklanmasını öngören "Syrian Exclusion Act" (*Suriyelileri Dışlama Kanunu*) ile ilgiliydi.¹⁵ Habere göre Haiti senatosundan geçen yasağın gerekçesi ise ülkedeki Suriyeli sayısının gereğinden fazla artış göstermesi ve gelen bu yabancıların Haitili gençlerin¹⁶ sahip olması gereken işleri ellerinden almasıydı. Bu kanun esasen toplumda Suriyeli tüccarlara karşı olan ve gittikçe ivmelenerek artan öfkenin siyasetteki dışavurumundan başka bir şey değildi. Nitekim Haiti halkının önemli bir kısmı o dönem mevcut ekonomik zorlukların müsebbibi olarak sadece Suriyelileri değil, Haitili olmayan bütün yabancıları görmekteydi. Ancak Suriyeliler gerek dükkân sahibi gerek seyyar satıcı olarak toplumda daha görünür olmaları nedeniyle yerli halkın fiili tepkilerine daha fazla maruz kalıyorlardı.¹⁷

Söz konusu bu tepki yasanın uygulanamaması neticesinde bir süre sonra Suriyelilere karşı linç ve saldırı hareketine dönüştü. 1904 yılı Mayıs ayı ortalarında Suriyelilere karşı beslenen kin infilak etmiş ve başkentte halkın Suriyelilere ait dükkanların yağmalanması neticesini doğurmuştur.¹⁸ "Kahrolsun Suriyeliler" (*Down with Syrian*) sloganlarının atıldığı gösterilerin nedeni olarak basında Suriyelilerin hayat pahalılığı ve yükselen fiyatların müsebbibi olarak gösterilmeleri yer almaktaydı. Kışladaki askerlerin de saldırganların tarafında yer aldığı olayları Haiti polisi güçlüğüyle yatıştırabilmişti. Öte yandan gün boyunca Suriyelilere ait dükkanların taşlandığı ve olaylarda iki Suriyelinin yaralandığı bildirilmekteydi. Olayların bir miktar yatışmasının hemen ardından bir kısım Suriyeliler dükkanlarını yeniden açmaya yeltendilerse de yeni bir galeyanın ortaya çıkmasından endişe eden polisler tarafından engellenmişlerdi.¹⁹

Haiti'de yüzyıl başında görülen hayat pahalılığından ve yükselen fiyatlardan Suriyeli esnafların sorumlu olduğu fikri dönemin Haiti yöneticileri tarafından da paylaşılmakta ülkedeki olumsuzlukların faturası yüksek düzeydeki politikacılar tarafından dahi Suriyelilere kesilmekteydi.²⁰ Nitekim olayların meydana gelmesinde kısa bir süre önce Haiti Parlamentosu aldığı bir kararla Suriye kökenli yabancıların ülkeye girişini yasaklamakta ve Haiti'de mevcut Suriyelilerin ülkeyi terk etmesi için kendilerine altı ay süre tanınmaktaydı.²¹ Alınan bu karar Haiti'nin resmî gazetesi olan *Moniteur Officiel*'in 9 Haziran 1904 tarihli sayısında yayınlandı. Aynı günlerde Haiti Başkanı Nord, yaptığı konuşmalarda parlamentonun aldığı karara dikkat çekmekte Suriyelilerin ülkeyi terk etmemeleri halinde "1804 Olayları"nın²² hatırla-

15 *The Pacific Commercial Advertiser*, "A Vexed Question in Hayti" (27 Temmuz 1903), 3.

16 Haberde lafzen "children of Toussaint l'Ouverture" ifadesi geçmektedir. Ülkenin bağımsızlık mücadelesini veren "Toussaint l'Ouverture'un çocukları" anlamına gelen bu ifade yaygın olarak Haitili gençlere istinaden kullanılır.

17 Aslında bütün yabancılara olan tepki görünürdeki Suriyeliler üzerinde yoğunlaşıyordu. Nitekim gazete haberine göre Alman ve Fransız mümessilleri bir süre önce Saray muhafızları tarafından saldırıya uğramıştı. *Evening Star*, "Haitiens are Aroused" (2 Ağustos 1904), 11.

18 *The Washington Times*, "Secret Service Tracks to Cover Bogus Citizens" (25 Eylül 1904), 9.

19 *The Minneapolis Journal*, "Powell Pledges Guards in Haiti" (3 Ağustos 1904), 1.

20 Kazım Baycar, *Ottoman-Arab Transatlantic Migrations in the Age of Mass Migrations, 1870-1914* (Oxford: University of Oxford, Economic and Social History, Ph.D. Dissertation), 247.

21 *Evening Star*, "Haitiens are Aroused", 11.

22 1804 yılında Fransızların Haiti'de egemenliklerinin sona ermesiyle ülkenin başına Afrika kökenli eski bir köle olan Jean Jacques Desslines geçmiş ve aynı yılın mart ayında ülkedeki bütün beyazların katledilmesini emretmişti. Bunun neticesinde girişilen katliamlarda en iyimser tahminlere göre, içlerinde kadın, çocuk ve yaşlılarında bulunduğu yaklaşık 2500 Avrupalı öldürülmüştü. *The Minneapolis Journal*, "Massacre Manage Hangs Over Haiti" (2 Ağustos 1904), 1.

tarak büyük bir kıyım gerçekleştirilebileceğine dair gözdağı vermektedir.²³ Söz konusu bu radikal politik söylemler bazı provakatif eylemlerle de destekleniyordu. Yine basına yansıyan haberlere göre Başbakan Nord başkentinde sokaklarında arabasıyla bir gezinti yaptığı sırada etrafında toplananlara para saçıyor ve parayı almak için birbirini ezen halk, “Çok Yaşa Nord, Kahrolsun Suriyeliler” sloganları atıyordu.²⁴

Haiti’de Suriyelilere yönelik nefret içerikli propagandalar ve saldırılar gerek Avrupa devletlerinin gerekse de Amerika Birleşik Devletleri’nin gündemine doğrudan yansımaktaydı.²⁵ ABD açısından Suriyelilerin saldırıya uğraması çeşitli nedenlerden ötürü birincil öneme sahipti. Öncelikle bu ülkede bulunan Suriyelilerin bir kısmı Amerikan vatandaşıydı ve ABD kendi toprakları dışında bulunan vatandaşlarını korumak durumundaydı. Öte yandan Haiti’deki Suriyeliler hem Amerikan ürünlerinin bu ülkede pazarlanmasına aracılık etmekte hem de Amerikan yatırımlarının takibatını yapmaktaydı. Saldırıların gerçekleştiği ilk günlerde söz konusu baskılara maruz kalan Suriyeliler ellerinde Amerikan bayrakları ile Amerikan büyükelçiliğine gelip korunma talebinde bulundular.²⁶ Kendilerinin hamileri olarak gördükleri Amerika’nın Haiti maslahatgüzarı Mr. Powell’a durumlarını ifade ederek kendisinden yardım istediler.²⁷ Bunun üzerine Amerikan mümessili Suriyelilere sakin olmalarını salık vererek en kısa zamanda güvenliklerinin sağlanacağını vadetti.²⁸ Ayrıca bazı tüccarların Powell’a Başkan Nord’un 1804 olaylarını hatırlatarak tehditte bulunduğunu söylemeleri üzerine Powell meseleyi başkanla görüşeceğini vadetti.²⁹

Diğer taraftan maslahatgüzar Powell Amerikan dışişleri bakanlığına meseleyi bildirip Amerikan çıkarları adına olaylara karşı sessiz kalınmamasını istemiştir. Powell ayrıca yaptığı tahkikat neticesinde sorunun nasıl ortaya çıktığını tafsilatlı bir biçimde anlatmıştı. Buna göre kargaşanın fitilini ateşleyen olay Haiti ordusundan bir askerinin Suriyeli Osmanlı vatandaşına ait bir dükkândan yaptığı alışveriş esnasında aldıklarına karşılık kendisinden ödemesi istenen paranın daha azını vermek istemesi ile başlamış. Dükkân sahibinin pazarlık teklifini kabul etmemesi ile olay büyümüş ve meseleye bir taraftan komşu Suriyeli esnafının diğer taraftan ise Haitili askerlerin karışması neticesinde büyük bir kavgaya dönüşmüştü. Yerli halktan kişilerin de Haitili askerlerinin safında kavgaya katılmaları ve Suriyelilerin dükkânlarını taşlamaları neticesinde de iki Suriyelinin hayatını kaybetmişti.³⁰

Amerikan mümessili Haiti’de Suriyelilere karşı ciddi bir nefretin varlığından ve yakın bir gelecekte bunun daha da pekişme riskinden söz etmekteydi. Bunun nedeni olarak da Suriyelilerin yerel ekonomideki baskın rollerine dikkat çekmiş ve Haitililerin kendi ekonomilerini yeniden ele almak konusundaki kararlılıklarını vurgulamıştı. Maslahatgüzar Powell, Amerikan hükümetine hitaben gönderdiği bir başka bilgi notunda henüz fiili bir müdahaleye gerek olmadığını ancak durumun daha da kötüleşmesi karşısında hazırlıklı olunması

23 *The Minneapolis Journal*, “Massacre Manage Hangs Over Haiti”, 1.

24 *Perth Amboy Evening News*, “Nord Winning Popularity” (4 Ağustos 1904), 2.

25 *Rosebud County News*, “Washington Notes” (28 Temmuz 1904), 2.

26 *Santa Fe New Mexican*, “Americans Takes Refuge in Legation” (4 Ağustos 1904), 1.

27 *New-York Tribune*, “Rioting in Hayti” (3 Ağustos 1904), 3.

28 *The Minneapolis Journal*, “Massacre Manage Hangs Over Haiti”, 1.

29 *The San Francisco Call*, “Brands Story as a Canard” (17 Ağustos 1904), 1.

30 *The Saint Paul Globe*, “Soldier Buys and Receive no Change” (17 Ağustos 1904), 4

gerektiğini bildirmişti.³¹ Suriyeli esnafa verdiği söz üzerine Mr. Powell Haiti başkanı Nord ile görüşerek Suriyelilerin güvenliklerinin sağlanmasını ve bu sayede Amerikan sermayesinin ve çıkarlarının korunmasını istedi.³²

Suriyelilere karşı Haiti'deki bu girişimler Amerikan gazetelerinde geniş yer bulmuştu. Bu haberlerinin ekserisi Suriyelilere karşı saldırıları "ırkçı bir nefret" olarak tanımlıyor,³³ saldırıları gerçekleştirenleri "şebeke", "gangster çetesi" gibi küçültücü kelimelerle anıyordu.³⁴ Olayların kışkırtıcısı ve müsebbibi olarak gösterilen Haiti Başkanı Nord "87 yaşında eski bir köle", "son derece cahil, ergen tavırlı kindar", "sürekli olarak insanlarını beyazlara karşı kin beslemelerine neden olan" kişi şeklinde tanıtılıyordu.³⁵ Keza Amerikan basını Haiti'yi bir cumhuriyet olarak değil "bir ipotekli devlet" (*mortgaged estates*) olarak sunmakta ve yabancı bankerlerin Haiti hükümetinin dizginlerini ellerinde tuttuğundan ve Başkan'ın da onların hizmetkarı olduğundan bahsetmekteydi.³⁶

Öte yandan saldırıya uğrayan Suriyelilerin kim oldukları, Amerikan devleti ve toplumu ile ne ölçüde ilgili oldukları konusunda gazetelerde bir kafa karışıklığı söz konusuydu. Kimi gazeteler onlara atfen "Amerikan" ifadesini kullanırken kimisi onları "foreigner" (yabancılar) olarak tanımlamaktaydı.³⁷ Bir kısım haberlerde ise Suriyeliler vatandaşlık mensubiyetleri dikkate alınarak tanımlanmakta ve gazete manşetlerinde "Amerikalılar Türkleri Koruyor" (*Americans protecting Turks*) başlıklarıyla yer almaktaydı.³⁸ Bazı gazeteler ise bu ülkedeki Suriyeliler içinde Amerikan vatandaşlarının bulunduğu dikkat çekmek üzere haberleri "Haiti'de Amerikalılar Taşlanıyorlar" başlığıyla vermektedir.³⁹

4 Ağustos 1904 tarihindeki bir habere göre Türk hükümeti Mr. Powell'dan Haiti'de bulunan Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunun korunmasına yönelik faaliyette bulunmasını istemiştir. Bu göre Batı Hint Adaları'nda bulunan Suriyelilerin önemli bir kısmı Amerikan vatandaşı olmakla birlikte bu kişilerin çoğunluğu Türk vatandaşlığından da çıkmamıştı. Öte yandan Mr. Powell bu kişilerin hepsine sadece Amerikan vatandaşı gözüyle yaklaşmaktaydı. Haber, Haiti'deki Suriyelilerin durumunun Rusya'daki Yahudilerin durumu ile benzerlik gösterdiğini ifade etmekte ve her iki grubun da benzer baskılara maruz kaldığını yazmaktaydı. Yine haberde mevcut koşulların bir askeri müdahaleyi gerektirecek seviyeye ulaşmadığı ancak Amiral Sigsbee'nin her an müdahale için Haiti kıyılarında hazır beklediği ifade edilmektedir.⁴⁰

Öte yandan Haitililerce saldırıya uğrayan Suriyelilerin esasen Osmanlı vatandaşı olması dolayısıyla meseleye dönemin Türk hükümeti de müdahil olmuş ve kendi tebaasının haklarının korunması adına girişimlerde bulunmuştur. O sıralar Türkiye'nin Haiti'de bir mümessilinin bulunmaması nedeniyle Türk vatandaşlarının işleri Amerikan mümessilliği

31 *The Washington Times*, "Port au Prince Scene of Riot" (4 Ağustos 1904), 5.

32 *Evening Star*, "Haitiens are Aroused", 11.

33 *The San Francisco Call*, "Haytian Mobs Stone Syrians" (3 Ağustos 1904), 2.

34 *The San Francisco Call*, "Starry Banner No Protection" (5 Ağustos 1904), 2.

35 *The Rising Sun*, "President Nord is Blamed" (26 Ağustos 1904), 2.

36 *The Washington Times*, "Republic of Haiti a Mortgaged Estate" (12 Eylül 1904), 5.

37 *The Saint Paul Globe*, "Powell Puts End to Haitian Riots" (5 Ağustos 1904), 1.

38 *The Black Hills Union and Western Stock Review*, "Disorders in Hayti" (12 Ağustos 1904), 2.

39 *The Tacoma Times*, "Americans are Stoned in Hayti" (4 Ağustos 1904), 3.

40 *Evening Star*, "A Diplomatic Coincidence" (4 Ağustos 1904), 7.

tarafından yürütülüyordu. Olayların patlak verdiği günlerde İstanbul'daki Amerikan mümessili Leishman, Türkiye'de bulunan Amerikan vatandaşlarına, Avrupalılara tanınan hakların aynısının tanınmasını öngören taleplerde bulunmaktaydı.⁴¹ Bu talepleri bir fırsat bilen Osmanlı hükümeti bir karşılık beklentisi olarak açık açık, Amerikan vatandaşlarına sağlayacağı ayrıcalıklar karşılığında Haiti'deki Suriyeli Osmanlıların benzer hak ve hukuklarının korunmasını istiyordu.⁴²

Haiti'deki Amerikan maslahatgüzarı Mr. Powell'ın Suriyelilerin haklarına yönelik duyarlılığı Amerikan yönetiminde kısmi kabul görse de bütünüyle karşılık bulmamıştır. Zira Haiti'deki Suriyelilerin, en azından bir kısmının Amerikan vatandaşlığını kaçak yollarla aldığı, bir kısmının ise sahip olduğu vatandaşlık hakkını istismar ettiğine yönelik bir kısım iddialar söz konusuydu. Bu iddiaların bazıları mahkeme kararları ile de tescil edilmişti. Bu ve benzeri durumları dikkate alan Amerikan merkezi hükümeti Suriyeliler konusunda hızlı bir adım atmak yerine daha temkinli ve diplomasinin ön planda olduğu bir müdahaleyi tercih etti. Amerika'nın olaylar karşısında ne yapması gerektiği konusunda tartışmalar sürerken dönemin dışişleri bakan yardımcısının ilginç bir beyanati basında yer aldı. Bakana göre her bir Suriyelinin durumunun ayrı ayrı ele alınmalıydı. Bakan yardımcısı Amerikan vatandaşlığı alanların gerçekten Amerikalı olmak için mi yoksa yurt dışında Amerikan şemsiyesi altında korunma avantajından istifade etmek için mi vatandaşlık aldığının araştırılması gerektiğini öne sürmekteydi.⁴³

Bütün bunlara rağmen Amerikan yönetimi çeşitli kaygılarla duruma müdahale etmeyi gerekli görüyordu. Bu kaygıların başında, Suriyelilere karşı ortaya konan baskıların diğer şehirlere ve belki de "beyaz" milletlerin vatandaşlarını da kapsayacak bir biçimde genişleme olasılığıydı.⁴⁴ Böylesi bir durumda sadece Amerika değil, diğer Avrupa devletleri de duruma müdahil olmak için girişimlerde bulunacaktı ki, bu durum Amerikan menfaatlerinin zedelenmesi anlamında geliyordu. Zaten olayların başlamasıyla Fransa'nın bölgeye müdahalede bulunacağına dair haberler gelmekteydi.⁴⁵ Böylesi bir durumda ise Amerika'nın Monreo Doktrini gereği sessiz kalması söz konusu olamazdı. Bu nedenle mevcut koşullar altında olası bir infialin yeniden patlak verme ihtimaline karşı Ağustos 1904'te Amerikan Deniz Kuvvetleri komutanı Amiral Sigsbee'ye Haiti'ye gönderilmek üzere bir ya da iki savaş gemisinin hazırda bekletmesi emredildi.⁴⁶ Yaklaşık bir ay sonra da gemilerden biri bu maksatla başkent Port-au-Prince'e demir attı.⁴⁷ Amerikan yetkililerin ifadelerine dayanılarak verilen haberlere göre hükümet de iç siyasi dengeleri dikkate alarak yarımada bir müstemleke düzeni kurmak dahil her olasılığı değerlendirilmekteydi.⁴⁸

Bu süre zarfında Amerikan diplomatik heyetleri Haiti makamlarıyla müzakerelere devam etmiş ve bu görüşmeler neticesinde Suriyelilerin dükkanlarını yeniden açmalarına izin verilmişti. Ancak olaylar sonrasında her şeyini yitiren yüze yakın Suriyeli Amerika'ya çoktan geri

41 *The Washington Times*, "Port au Prince Scene of Riot", 5.

42 *The Salt Lake Herald*, "Uncle Sam Protects The Turks in Hayti", 7.

43 *The Washington Times*, "Port au Prince Scene of Riot", 5.

44 *The Washington Times*, "Republic of Haiti a Mortgaged Estate", 5.

45 *Rosebud County News*, "Washington Notes", 2.

46 *The Times Dispatch*, "Disorder in Hayti" (3 Ağustos 1904), 8.

47 *The Washington Times*, "Secret Service Tracks to Cover Bogus Citizens", 9.

48 *The Washington Times*, "Republic of Haiti a Mortgaged Estate", 5.

dönmüştü. Olaylar bir süreliğine yatışmıştı ancak yeniden alevlenmesi ya da diğer şehirlere sıçraması konusunda yaygın bir endişe duyulduğu da ortadaydı.⁴⁹ 9 Ağustos 1904 tarihinde bu defa Amerika'nın Haiti mümessili Mr. Leger Amerikan Dışişleri bakanlığını ziyaret ederek olaylar hakkında genel bir durum değerlendirmesi yapmış ve gelinen durum hakkında muhataplarına bilgi vermişti. Mr. Leger öncelikle Amerikan gazetelerde yer alan Haiti'de yabancı düşmanlığı içerikli haberlerin bütünüyle yalan olduğunu ifade etti. Söz konusu olağanüstü gelişmelerin gazetelerde yazdığı gibi genel durumu yansıtmadığını, yaşanan üzücü hadiselerin münferit olduğunu ve hiçbir zaman Haiti genelinde bir nefret seviyesine ulaşmadığını ifade etti. Suriyelilere karşı toplumda bir tepkinin var olduğunu kabul etmekle beraber, bu tepkinin Suriyelilerin kimliklerinden dolayı değil, Haiti'deki ticari faaliyetlerinin hacminden kaynaklandığını dillendirdi. Mr. Leger'e göre Haiti halkı kendi işlerinin ellerinden alması kaygıları taşımaları dolayısıyla Suriyelilere olumsuz bakmaktaydılar. Bu durumun bir benzerinin Amerika'da da görüldüğünü dikkat çeken mümessil, Amerikan hükümetinin de benzer koşullar altında benzer bir biçimde bir süre önce "Çinlileri Dışlanma Yasası"nı⁵⁰ yürürlüğe koyduğunu hatırlattı.

Mr. Leger'e göre Suriyeliler Haiti'ye geldiklerinde yerli halk başlangıçta onları sıcak karşılamıştı. Ancak zamanla ekonomiyi ele geçirmeleriyle beraber piyasadaki fiyatları yükseltmeleri ev sahibi ülke halkının canını sıkıyordu. Yine ona göre bu insanlardan bazıları Haiti Milli bankasının borçlanma senetlerinde hilekarlık yapmış ve yaklaşık bir milyonluk bir vurgun gerçekleştirmişlerdi.⁵¹ Bu sahtekarlığı yapanlar kanunen yargılandıklarında farklı ülkelerin vatandaşı olduklarını ileri sürerek, kendi haklarının korunması için Amerikan makamlarını göreve çağırmış ve Amerikan medyasında yalan yanlış haberlerin yayılmasını sağlamışlardı.⁵² Görüşmenin sonunda Mr. Leger Haiti toplumunun misafirperver ve insancıl karaktere sahip olduğunu, ülkeye iyi niyetle gelenlere her zaman kapılarının açık olduğunu ve ancak hilekarlık için gelenlerin cezalandırılmayı göze almaları gerektiğini ifade etmişti. Bu görüşmenin hemen ardından Haiti mümessili ile ABD dış işleri bakanı John Hay arasında "Suçluların İadesi" anlaşması imzalanarak Haitililerin kaygıları Amerikan makamlarınca dindirilmeye çalışıldı.⁵³

Bu görüşmeden bir hafta sonra Haiti devlet başkanı Nord, yabancıların tıpkı 1804 olaylarına benzer bir katliamdan geçirileceğini söylediğine dair iddiaları kesin bir dille yalanladı. Amerikan maslahatgüzarı Powel'in Başkanın yaptığı iddia edilen konuşmayı sorması üzerine Nord, sözlerinin kasıtlı bir biçimde çarpıtılıp, maksadından saptırıldığını ifade etti.⁵⁴ Eylül ayının sonlarına doğru mevcut durumu dikkate alan Haiti hükümeti Suriyelilerin mal varlıklarını satıp ülkeyi terk etmeleri için süreyi altı ay uzattıklarını ilan etti ve bunun Suriyeliler için tanıyan son şans olduğunu bildirdi.⁵⁵

49 *The Savannah Morning News*, "Trouble Still Feared on Island of Hayti" (6 Ağustos 1904), 1.

50 Chinese Exclusion Act: 1882 yılında Amerikan Kongresinden geçen bir kanunu ifade etmektedir. Kanunla, belirtilen özel şartlar dışında Çinlilerin ABD topraklarına girmesi on yıl süre ile yasaklanmıştı. "Chinese Exclusion Act 1882", *National Archives* (Erişim 5 Ağustos 2023).

51 *The Washington Times*, "Minister Explains Feelings of Haitians" (10 Ağustos 1904), 4.

52 *Evening Star*, "Haitians Friendly" (9 Ağustos 1904), 1.

53 *Evening Star*, "Haitians Friendly", 1.

54 *Evening Star*, "Denied by Gen. Nord" (16 Ağustos 1904), 2.

55 *The Evening Bulletin*, "Syrians in Hayti" (22 Eylül 1904), 1.

Süreç içinde Haiti meselesine taraf olarak yeni Avrupa devletlerinin de devreye girdiği görülmektedir. Bu dönemde Fransa'nın Haiti'de bulunan Suriyeli Katoliklerinin hamiliğini terk etmesi ile bu kişilerin haklarının takibini Fransa ile yapılan mutabakat gereği, Haiti'de bulunan Alman mümessil yüklenecekti.⁵⁶ Suriyelilere tanınan altı aylık sürenin bitimine doğru Amerikan mümessil Powell yaptığı açıklamalarda Haiti'de Suriyelilere karşı toplumsal boyutta ciddi bir tepki olduğunu, sürenin bitimiyle bu kişilerin saldırılara maruz kalabileceğini ifade etti. Powell ayrıca gazetecilerden gelen bir soru üzerine "hakiki" Amerikan vatandaşlığı belgesine sahip Suriyelilerin Amerikan makamlarınca koruma altına alınacağını; Fransız, Britanya ve Dominik Cumhuriyeti tabiiyetinde bulunanların kendi hükümetlerince korunacağını; Osmanlı uyrukluların ise Fransız ve Amerikan temsilciliklerinin yardımı ile ülkelerine geri gönderileceklerini bildirdi.⁵⁷

O günlerde yayınlanan "Suriyeliler Amerika'dan koruma talep ediyor" başlıklı bir haberde Amerikan yönetiminin kendi vatandaşlarını dünyanın her yerinde korumaya kararlı olduğu ancak Suriyeliler konusunda sahte vatandaşlık elde etme meseleleri nedeniyle böylesi bir tutum sergilemek konusunda tereddütte bulunduğunu yazıyordu.⁵⁸ Öte yandan Powell 29 Mart itibarıyla ülkede yaşayan toplam 1200 Suriyeliden 400'ünün ülkeyi terk ettiği bilgisini paylaştı. Geriye kalanlar içinde Amerikan uyruğunu geçmiş kırk kadar Suriyeli ile bazı Avrupa devletlerinin tabiiyetindeki kişilerin haklarının korunacağını ifade ederek, kanunun sadece Osmanlı uyruğunda kalanları kapsayacağını bildirdi. Ayrıca mümessil, Amerika'ya dönecek olanların mallarını gümrüksüz olarak kendi ülkelerine gönderebilmelerine imkân sağladıklarını da belirtti.⁵⁹

Öte yandan Haiti makamları, Amerikan mümessili tarafından ileri sürülen 1 Nisan'da sürenin bitimiyle Suriyelilere karşı yeniden düşmanca saldırıların başlayabileceği iddialarını yalanlayarak, Haiti'de tansiyonun yüksek olmadığını, hükümetin kamu düzenini sağlamada hiçbir biçimde zorlukla karşılaşmadığını ve Suriyelilerin gönderilmesi sürecinin barışçıl bir biçimde hayata geçirileceğini Amerikan yetkililerine iletiler.⁶⁰ Nihayet Suriyelilerin ülkeyi terk etmesi için tanınan sürenin son gününde *Associated Press* Ajansı'nın geçtiği habere göre Haitili bazı vatandaşların kışkırtması ile Suriyelilere saldırmaya yeltenen bir kısım askerinin teşebbüsleri polisler tarafından sert bir biçimde bastırıldı. Başkan Nord'un bu nevi girişimlerin derhal önlenmesini emrettiğini bildiren haber, böylelikle hükümetin kamu düzenini çok temkinli bir biçimde kurmak istediğini göstermiş olduğu yorumunda bulundu.⁶¹

Öte yandan tanınan sürenin sona ermesi ile Haiti'de bulunan Suriyelilerden Amerikan ve Avrupa vatandaşı olanların kendi ülkelerinin bayraklarını dükkanlarına asmış olduklarına dair bilgiler ajanslarca paylaşıldı.⁶² 1 Nisan 1905 tarihli bir gazete Haiti polislerinin yeni bir olay çıkmaması için güvenliği maksimum seviyede tuttuğunu, Suriyelilerin sadece birkaçının dükkanlarını açtığını, diğerlerinin evlerinde beklediğini belirtiyordu.⁶³ Elde edilen bilgilere

56 *The Salt Lake Tribune*, "Germany and Syrians" (11 Mart 1905), 2.

57 *The Salt Lake Tribune*, "Hate the Syrians" (22 Mart 1905), 1.

58 *The Fargo Forum and Daily Republican*, "Syrians= Americans Asks Protections", 1.

59 *The Salt Lake Tribune*, "Syrians in Haiti Protected by Various Home Governments" (8 Nisan 1905), 1.

60 *The Topeka State Journal*, "Denial From Hayti" (30 Mart 1905), 1.

61 *Daily Press*, "Brooklyn Goes to Haiti" (31 Mart 1905), 5.

62 *New-York Tribune*, "Haytian Riot Checked" (31 Mart 1905), 2.

63 *The San Francisco Call*, "Police Guards Streets of Syrians in Haiti" (1 Nisan 1905), 5.

göre Suriyeliler Nisan ayının üçüncü ve dördüncü gününe kadar ortalıkta hiç görünmemeyi ve halkın kendilerine karşı olan kını dindikten sonra ticari hayatta kendilerini göstermeyi tercih ettiler. Böylelikle bir süre sonra her şeyin yoluna gireceği inancı Suriyeliler arasında hakimdi.⁶⁴ Suriyelilere tanınan ürenin sürenin dolmasıyla birlikte yeni bir infialin ortaya çıkmaması için Haiti hükümeti azami gayret göstermişti. Meseleye bu kadar hassasiyetle yaklaşmalarının nedeni Amerikan yönetiminin Haiti'deki Suriyelilerin durumunu bahane ederek Brooklyn adındaki kruvazörü Haiti'ye göndereceğine dair söylentilerin ortaya çıkmasıydı.⁶⁵ Esasen o günlerde bizzat maslahatgüzar Powell Amerika'nın olası tehlikelere karşı bölgeye savaş gemisi göndermesi gerektiği dillendiriyordu.⁶⁶

Haiti hükümetinden gelen bütün olumlu haber ve mesajlara rağmen Brooklyn savaş gemisi dış işleri bakanlığının talimatıyla Haiti'ye gitmek üzere Guantanamo'dan ayrıldı.⁶⁷ Haberin yayılmasının hemen ardından Haiti hükümeti yeni bir hamle yaparak ülkedeki Suriyelilerin ayrılması için yeni bir süre uzatımına gitti ve son günü 15 Mayıs olarak belirledi. Tabii bu süre uzatımı sadece ellerinde sahte Amerikan vatandaşlığı belgesi olanlar için geçerli olacaktı.⁶⁸ Haiti hükümetinin böyle bir adımı atmasındaki maksadın ABD'nin Suriyelileri bahane ederek bölgeye müdahalesini önlemeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunda kısmen başarılı olduğunu ifade etmek de mümkündür. Zira Nisan ayının 3. günü Haiti'ye varan Brooklyn savaş gemisi, yeni kararın alınmasından hemen sonra, Amerikan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın yeni bir emri ile Santa Domingo'ya gitmesi emredildi. Gemi Port Au Prince'te iki gün kaldıktan sonra 5 Nisan'da bölgeden ayrıldı.⁶⁹

2. 1911: Darbe, Yeni Siyasi Düzen ve Suriyeli Osmanlılara Karşı İkinci Hamle

Osmanlı Suriyelilerine karşı 1904 yılında patlak veren olaylar Amerika'nın müdahalesi ile kısmen çözülmüştü. Ancak Haiti'de bulunan Suriyeli Osmanlılara yönelik tacizler bütünüyle sona ermemiş, sadece belirli bir düzeyde kontrol altına alınmıştı. Örneğin 1908 yılının Kasım ayında Haiti hükümeti 20 Musevi, kalanı Müslüman ve Katolik olmak üzere toplam 80 Suriyelinin sınır dışı edileceğine dair kararını duyurdu. Hükümet bunu yaparken daha önceki olayların ortaya çıkmasına neden olan 1903 yılındaki kanununa atıfta bulunuyordu. Ayrıca hükümet kanuna konu olan Suriyelilerin Fransız vatandaşlığı edindiğine dikkat çekerek, söz konusu kişilerin Amerikan korumasında olamayacaklarını ilan etti.⁷⁰

Yine süreç içinde Suriyelilerin durumuna Amerika dışında Fransa, İngiltere ve Almanya da müdahil olmuştu. Özellikle 1908'de General Nord'un bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılması sonrası Avrupalı güçler de bölgede oluşacak olan yeni statükoda yer alabilmek için kendi çıkarlarına koşut bir duruş sergilediler. Amerika Monreo Doktrini gereği Avrupalı güçlerin varlığından rahatsızlık duymaktaydı. Avrupalıların ise bölgedeki egemenliği tümüyle Amerika'ya bırakmak gibi bir niyetleri söz konusu değildi. Esasen darbe ve sonrası

64 *New-York Tribune*, "Haytian Riot Checked", 2.

65 *Bismarck Daily Tribune*, "Trouble Impending" (31 Mart 1905), 1.

66 *The McCook Tribune*, "Time Entended to Syrians" (31 Mart 1905), 6.

67 *The Pensacola Journal*, "Cruiser Brooklyn Sailed Immediately for Hayti" (2 Nisan 1905), 1.

68 *The Columbus Journal*, "Time Entended to Syrians" (29 Mart 1905), 2.

69 *Evening Star*, "To Believe the Newark" (5 Nisan 1905), 1.

70 *The Detroit Times*, "Haiti Expels Syrians" (2 Kasım 1908), 9

süreç Başkan Nod kadar Haiti'deki Suriyeliler için de yeni bir trajedinin habercisiydi. Başkana karşı darbe derin bir ekonomik bunalımın neticesi olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim askerler kadar geçim sıkıntısı yaşayan halk da askeri müdahaleyi desteklemiş ve yaşanan kargaşada dükkanları yağmalamıştı. Sadece 3 Aralık 1908 tarihinde on bir tüccarın dükkânı talan edilmişti ve bu dükkanlardan sekiz tanesi Suriyelilere aitti. Günler süren kargaşanın sonunda General Antoine Simon askerleriyle birlikte ülkenin yönetimini ele almıştı.⁷¹ Darbenin hemen ardından Haiti'de bulunan Amerikan, Fransız ve Alman mümessiller kargaşanın yeniden başlaması durumunda elindeki askeri güçler ile müdahale edeceklerine dair ortak bir nota verdiler. Bu sırada Amerikan savaş gemisi Eagle ve İngiliz Kruvazörü Scylla bölgeye intikal ederek Haiti yakınlarına demirledi.⁷²

Darbe sonrası süreçte Haiti'deki Suriyeli Osmanlı tüccarlarının karşılaştıkları güçlükler bir süre sonra trajik bir hal almaya başlamıştı. Yarımadada gerçek anlamda bir istikrar hiçbir şekilde sağlanamıyordu. Fransız ve Alman güçleri eski başkanı desteklemekte ve onu yeniden başa geçirmek isteyenler ile işbirliği yapmaktaydı. Özellikle Almanların bu maksatlarını fark eden darbeci güçler 1911 yılında bütün Alman vatandaşlarının sınır dışı edilmesine karar verdiler.⁷³ Söz konusu istikrarsızlık döneminde belli bir siyasi duruşa sahip her hizip iktidardakilere karşı darbe hazırlığı yapmaktaydı. Hemen her bir darbe girişiminin sonucunda zarara uğrayan yine dükkanları yağmalanan Suriyeli Osmanlılar olmuştu. Neticede Ağustos 1911 tarihinde Haitili iki general, Cincinnatius Laconte ve Antenor Eirmin, İngiliz himayesinde peşi sıra darbeler gerçekleştirip Başkan Simon'u iktidardan indirdiler. Olay sırasında oluşan karışıklıkta Suriyelilere ait Makhlouff işyeri ve şirketi yağmacıların ana hedefi oldu.⁷⁴ Bu sırada Avrupalı devletler de gerek siyasi ilticaları kabul etmek gerekse yatırımlarını korumak maksadı ile gemilerini Haiti limanlarına yanaştırdılar. Almanya için Keitel & Co. ve Herrman & Co. bankalarının güvenliği özellikle çok önemliydi.⁷⁵

Darbeler neticesinde iktidara gelen yeni hükümetlerin de Suriyelilere yaklaşımı olumlu değildi. 1911 yılında Haiti hükümeti "1903 Suriyeliler Kanunu"nun uygulanacağına dair kararlılık belirterek Suriyelilerin Haiti'deki mevcudiyetlerinin sonlanması için yeni bir milat belirledi. Bu tarih bir sonraki senenin Mart ayının 31'i idi. Hükümetçe ilan edilen bu süreye kadar dükkân işletme lisansına sahip kişiler dışındaki bütün Suriyelilerin ülke dışına çıkması istenmekteydi.⁷⁶ 9 Aralık 1911 tarihi itibarıyla da hükümetin aldığı kararla Suriyeliler iki ay içerisinde dışardan ürün ithal etmeyi bırakacak ve altı ay içerisinde de tüm ticari faaliyetlerini durduracaklardı. Ayrıca Suriyelilerin bütün ticaret lisansları iptal edilecekti. Böylesi bir durumda Suriyeliler karşılarında iki seçenek bulunuyordu; ya ülkeyi terk edeceklerdi ya da aç kalacaklardı.⁷⁷

Hükümetin yeni tarihi ilan etmesinin hemen ardından, Suriyelilerin hamiliğini üstlenme iddiasında olan Fransa, kanunun uygulanmasını önlemek; hiç değilse altı ay geciktirmek maksadıyla diplomatik girişimler başlattı. Ancak halktan gelecek tepkiden çekinen Haiti

71 *Omaha Daily Bee*, "Mob Sacks the City" (4 Aralık 1908), 1.

72 *The Citizen*, "Looters are Shot" (10 Aralık 1908), 3.

73 *The Times Dispatch*, "Situation in Haiti Growing Serious" (19 Temmuz 1908), 2.

74 *Evening Star*, "Haiti Has no Head" (3 Ağustos 1911), 1.

75 *Evening Star*, "Haiti Has no Head", 1.

76 *New-York Tribune*, "Fear Outbreak in Haiti" (23 Mayıs 1912), 6.

77 *The New York Times*, "Haiti Drives Out Syrian Merchants" (21 Aralık 1911), 1.

hükümeti önerilen bu süre uzatımına yanaşmamaktaydı. Buna karşılık Fransa, ciddiye-tini gösterir biçimde savaş gemisini Haiti'ye yanaştırarak kısmi bir misillemede bulundu.⁷⁸ Haiti'deki Suriyelilerin durumu üzerine Fransa'nın yaptığı müzakerelerin neticesinde; hükümetin onayı ile işletme açanların ülkede kalmalarını, diğer Suriyelilerin ise işletmele-rini kapatarak ülkeyi terk etmelerini öngören bir uzlaşya varıldı. Bunun karşılığında Haiti hükümeti Suriyelilerin alacaklarının tümünün eksiksiz tahsil edebilmelerini garanti etti.⁷⁹ Bu uzlaşy Suriyeli müteşebbisler kadar, benzer durumun kendi başlarına gelmesinden endişe-lenen işletme lisansına sahip diğer yabancıların da tepkisini çekmişti.⁸⁰

Suriyeli Osmanlılara karşı Haitililerin tavırları Fransa kadar Amerika Birleşik Devletleri'nde de yankı uyandırdı. Bu ülkede bulunan Suriyeli göçmenler Haiti'de yaşayan kendi insanların durumlarının düzeltilmesine yönelik Amerikan yönetimi nezdinde gi-rişimlerde bulundular. Bu bağlamda merkezi Brooklyn'de bulunan *Syrian-American Club* (Suriyeli American Topluluğu) Senato'ya bir mektup göndererek, Haiti'deki Suriyelilerin yaşadıkları zorlukların halli için senatörlerden yardım istediler. Söz konusu mektupta Suriye Topluluğu kendilerinin Haiti'deki Amerikan ticari çıkarları için ne kadar önemli bir konumda olduklarını vurgu yaparak, federal hükümeti kendilerine destek vermeleri yönünde yönlendirmelerini istediler. Bu, Amerikan politikacıları için de önemsenmeyecek bir durum değildi. Nitekim Amerika'daki Suriyeli Osmanlılar sadece 1911 yılında 5 milyon dolarlık bir ticaret gerçekleştirmişler. Aynı şekilde Suriyeliler Amerikan sermayesinin ve bankacılık faaliyetlerini Haiti'de takip etmeleri bakımından ciddi bir işleve sahiptiler.

Esasen sürecin tümü bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Suriyeli Osmanlıların yarımada-daki en büyük güçleri dış piyasa ile olan ticari bağlarından kaynaklanmakta olduğu görülmektedir. Bu şartların oluşması sağlayan da esasen Haiti hükümetlerinin uyguladığı politikalarıdır. Nitekim 1903 yılı sonrasında çıkarılan kanunlar ile Suriyelilerin Haiti'de varlık gösterebilmeleri için her birinin en az 150 dolarlık bir lisans alım anlaşması yapmaları şart koşulmuştu. Bununla hükümet Suriyelilerin ticari hakimiyet alanlarını sınırlamayı he-deflemişti. Ancak ortaya çıkan durum niyet edilenin tam aksine bir netice verdi. Suriyeliler yabancı sermayedarlar ile iş tutarak hem kendilerini güvenceye almış hem de yabancıların doğrudan yatırım yapabilmelerine olanak sağlamışlardı Suriyeliler dışarıdan toptan aldıkları ürünleri Haiti'de perakende satışını yaparak hem büyük gelir elde ediyorlar ve de mevcudiyet-lerini sağlama almak adına Batılılar ile ticari ilişkiler kuruyorlardı.⁸¹

1911 olayları tıpkı daha önceki dönemlerde olduğu gibi, uzun süreli ve çekişmeli bir süreci beraberinde getirdi. Suriyeliler varlık mücadelelerini diğer devletlerin himayesi ve müdahalelerine bağlamakta ve böylelikle Haiti hükümetinin yaptırımlarını dengelemeye çalışmaktay-dılar. Haiti hükümeti de Avrupalılara ve Amerika'ya karşı mücadelesini Suriyeliler üzerinden yürütmeye çalışmaktaysa da buna tam olarak güç yetiremiyordu. Suriyelilere yönelik politika-lar Amerika'nın yarımada'yı fiilen işgal ettiği 1915 yılına kadar dünya basınında zaman zaman yer alamaya devam etti. İşgalin amacının bölgede Amerikan finansal çıkarlarını korumak

78 *New-York Tribune*, "Fear Outbreak in Haiti", 6.

79 *New-York Tribune*, "Syrians Closed Out in Hayti" (25 Mayıs 1912), 5.

80 *Norwich Bulletin*, "Port Au Prince-Haiti" (25 Mayıs 1912), 1.

81 *The New York Times*, "Haiti Drives Out Syrian Merchants", 1.

olduğu dönemin resmi makamlarınca da gizlenme ihtiyacı duyulmayan bir gerçekti.⁸² Haiti başkanı Simon'un 1911 yılında görevden uzaklaştırılmasının ardından Haiti devleti bir dizi darbe ve siyasi istikrarsızlık süreci içine girdi. Dört yıllık süreç içerisinde iktidara gelen dört başkan da ya öldürüldüler ya da zorla görevlerini bırakmak durumunda bırakıldılar.

Söz konusu istikrarsızlık dönemi içinde dünya siyasetinde de bir kısım gelişmeler yaşanmaktaydı. Avrupa'da büyük güçler farklı bloklarda birbiriyle mücadele ederken, Türkiye'de meşruti monarşi ilan edilmiş ve Almanya'ya yakın duranların çoğunluğu oluşturduğu bir iktidar başa geçmişti. Almanya küresel hakimiyet yarışında geç kalmışlığını tamamlamak adına Karayıpler'de nüfuz alanını genişletme politikası yürüttü. Bu bağlamda Almanya Haiti'de çok kısa süre içerisinde pek çok yatırım gerçekleştirerek ülkede ekonominin kendi eksenlerinde işlemesini sağlamaya çalıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin doğrudan askeri müdahalesi, Almanya'nın gittikçe genişleyen bu nüfus alanına karşı "Monreo Doktrini" ruhunun yarattığı bir tepkimenin neticesiydi. Daha sonra dünya barışının sağlanması misyonu ile ilan edildiği ileri sürülen "Wilson Prensipleri"nin yazarı Başkan Wilson, bu dönemde Haiti'deki istikrarsız durumun nihayetlenmesi adına bölgeye askeri müdahalenin kararını veren kişiydi. Müdahalenin neticesinde Amerikan resmi kayıtları 3000'e yakın kişinin hayatını kaybettiğini bildirmekteydi.⁸³ Son yapılan akademik çalışmalar ise ölen Haitili insan sayısının 11500 civarında olduğunu belirtmektedir.⁸⁴

Almanya kendisine karşı yapıldığı belli olan bu askeri müdahaleye karşı koyacak güce sahip değildi. Nitekim Birinci Dünya Savaşı patlak vermişti ve Almanya savaşın bir tarafının lideri durumundaydı. Amerika Birleşik Devletleri müdahaleden yaklaşık bir yıl sonra Nisan 1916'da kendi egemenliğini Haiti'nin genelinde tesis etmeyi başardı. ABD bu ülkede kendi menfaatlerini gözetecek yöneticileri atadı ve Amerikan çıkarları doğrultusunda yeni bir anayasayı Haiti'de hayata geçirdi. Haiti tarihinde trajik bir dönem olarak anılan bu sürecin ilginç bir biçimde Amerika'nın himayesindeki Suriyeliler açısından olumlu neticelendiği görülmektedir. Nitekim işgal sürecinde Suriyelilere yönelik herhangi bir haber Amerikan basınına yansımada. Bu dönemde sayıları yüzlerler ifade edilen Suriyeliler sonraki yıllarda değişen küresel, ekonomik ve toplumsal yapı içerisinde Haiti'de dikkate değer bir gündem olmaktan uzaklaşmıştır.

SONUÇ

Yirminci yüzyılın başında kendi anavatanlarından çok uzak bir yarımada ülkesindeki Suriyeli Osmanlı tüccarlarının varlık mücadeleleri, aslında dönemin küresel güçlerinin kendi aralarındaki büyük çatışmanın bir neticesiydi. Bir diğer ifadeyle 1904 yılıyla başlayıp, bir direnç sonrası sönen ve 1911'de yeniden alevlenen Haiti'deki Osmanlılar meselesi bir tarihi anekdot olmaktan öte dönemin küresel ticari egemenlik mücadelesinin küçük bir adadaki yansıması niteliğindedir. Büyük devletler bu oyunun ya "kazanana" ya da "kaybetmeyenleri" konumundaydılar. Küresel çatışmanın "kaybedenleri" ise yerli Haiti halkı ve bu

82 Harold Palmer Davis, *Black Democracy: The Story of Haiti* (New York: L. MacVeagh, 1928), 170-173.

83 Hans Schmidt, *The United States Occupation of Haiti, 1915-1934* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1971), 103.

84 Mary A. Renda, *Taking Haiti: Military Occupation and the Culture of US Imperialism, 1915-1940* (Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 2006), 10.

ülkeye ticari kazanç elde etmek için gelen, kendilerinden menkul güçleri olmamakla birlikte Batılı güçlerin ve Osmanlı'nın sınırlı desteği ile hayatta kalma mücadelesi veren Suriyeli Osmanlılardı. Görünürde birbiriyle mücadele halinde olan bu iki unsur aslında aynı düzenin iki mağduru konumundaydılar.

Osmanlı topraklarından Atlantik'in öteki yakasına göç eden Suriyeli Osmanlıların kısa bir süreç içinde ticarete egemen olmaları ve büyük devletlerin bölgedeki ekonomik partnerleri konumuna erişmeleri başlı başına cari tarih literatüründe sıra dışı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hâkim anlayış özelde Suriyelilerin ve Müslümanların genelde ise Osmanlı tebaasının ticarete ve yüksek beşerî sermaye gerektiren iş kollarında varlık gösteremediği fikri üzerine kuruludur. Ülkelerinden millerce mesafe uzakta kendilerine bütünüyle yabancı topraklarda bulunan Suriyelilerin ticaretteki üstün varlıkları kendi başına söz konusu tarih okumasını sorgulaya yöneltmektedir.

Bu çalışma Haiti'deki Suriyeli Osmanlı tüccarlarının ticari hayattaki varoluş mücadelesini Amerikan kamuoyuna yansıyan haberler üzerinden ele almıştır. Bundan sonra gerçekleştirilecek olan araştırmalarla dönemin diğer önemli aktörleri olan Fransa, Almanya ve Osmanlı devletinin resmi kayıtların değerlendirilmesi, meselenin daha geniş bir perspektif ile anlaşılabilmesine olanak tanıyacaktır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişim'li bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS).

National Archives in Washington

“Chinese Exclusion Act 1882”. *National Archives in Washington, DC*. Erişim 5 Ağustos 2023. <https://www.archives.gov/milestone-documents/chinese-exclusion-act>

2. Süreli Yayınlar

Bismarck Daily Tribune. “Trouble Impending” (31 Mart 1905), 1.

Daily Press. “Brooklyn Goes to Haiti” (31 Mart 1905), 5.

Evening Star. “Haitiens are Aroused” (2 Ağustos 1904), 11.

Evening Star. “Haitians Friendly” (9 Ağustos 1904), 1.

Evening Star. “Denied by Gen. Nord” (16 Ağustos 1904), 2.

Evening Star. “A Diplomatic Coincidence” (4 Ağustos 1904), 7.

Evening Star. “To Believe the Newark” (5 Nisan 1905), 1.

Evening Star. “Haiti Has no Head” (3 Ağustos 1911), 1.

New-York Tribune. “Rioting in Hayti” (3 Ağustos 1904), 3.

New-York Tribune. “Haytian Riot Checked” (31 Mart 1905), 2.

New-York Tribune. “Fear Outbreak in Haiti” (23 Mayıs 1912), 6.

New-York Tribune. “Syrians Closed Out in Hayti” (25 Mayıs 1912), 5.

Norwich Bulletin. “Port Au Prince-Haiti” (25 Mayıs 1912), 1.

Omaha Daily Bee. “Mob Sacks the City” (4 Aralık 1908), 1.

Perth Amboy Evening News. “Nord Winning Popularity” (4 Ağustos 1904), 2.

Rosebud County News. “Washington Notes” (28 Temmuz 1904), 2.

Santa Fe New Mexican. “Americans Takes Refuge in Legation” (4 Ağustos 1904), 1.

The Black Hills Union and Western Stock Review. “Disorders in Hayti” (12 Ağustos 1904), 2.

The Citizen. “Looters are Shot” (10 Aralık 1908), 3.

- The Columbus Journal*. "Time Entended to Syrians" (29 Mart 1905), 2.
- The Detroit Times*. "Haiti Expels Syrians" (2 Kasım 1908), 9
- The Evening Bulletin*. "Syrians in Hayti" (22 Eylül 1904), 1.
- The Fargo Forum and Daily Republican*. "Syrians= Americans Asks Protections" (1 Nisan 1905), 1.
- The McCook Tribune*. "Time Entended to Syrians" (31 Mart 1905), 6.
- The Minneapolis Journal*. "Powell Pledges Guards in Haiti" (3 Ağustos 1904), 1.
- The Minneapolis Journal*. "Massacre Manage Hangs Over Haiti" (2 Ağustos 1904), 1.
- The New York Times*. "Haiti Drives Out Syrian Merchants" (21 Aralık 1911), 1.
- The Pensacola Journal*. "Cruiser Brooklyn Sailed Immediately for Hayti" (2 Nisan 1905), 1.
- The Rising Sun*. "President Nord is Blamed" (26 Ağustos 1904), 2.
- The San Francisco Call*. "Brands Story as a Canard" (17 Ağustos 1904), 1.
- The San Francisco Call*. "Haytian Mobs Stone Syrians" (3 Ağustos 1904), 2.
- The San Francisco Call*. "Police Guards Streets of Syrians in Haiti" (1 Nisan 1905), 5.
- The Saint Paul Globe*. "Soldier Buys and Receive no Change" (17 Ağustos 1904), 4
- The Saint Paul Globe*. "Powell Puts End to Haitian Riots" (5 Ağustos 1904), 1.
- The Salt Lake Herald*. "Uncle Sam Protects The Turks in Hayti" (5 Ağustos 1904), 7.
- The Salt Lake Tribune*. "Germany and Syrians" (11 Mart 1905), 2.
- The Salt Lake Tribune*. "Hate the Syrians" (22 Mart 1905), 1.
- The Salt Lake Tribune*. "Syrians in Haiti Protected by Various Home Governments" (8 Nisan 1905), 1.
- The Savannah Morning News*. "Trouble Still Feared on Island of Hayti" (6 Ağustos 1904), 1.
- The Tacoma Times*. "Americans are Stoned in Hayti" (4 Ağustos 1904), 3.
- The Times Dispatch*. "Disorder in Hayti" (3 Ağustos 1904), 8.
- The Topeka State Journal*. "Denial From Hayti" (30 Mart 1905), 1.
- The Times Dispatch*. "Stuation in Haiti Growing Serious" (19 Temmuz 1908), 2.
- The Washington Times*. "Secret Service Tracks to Cover Bogus Citizens" (25 Eylül 1904), 9.
- The Washington Times*. "Minister Explains Feelings of Haitians" (10 Ağustos 1904), 4.
- The Washington Times*. "Republic of Haiti a Mortgaged Estate" (12 Eylül 1904), 5.
- The Washington Times*. "Port au Prince Scene of Riot" (4 Ağustos 1904), 5.

3. Tez, Makale ve Kitaplar

- Baycar, Kazım. “Küresel Göç Çağında Osmanlı Transatlantik Göçleri ve Sebepleri”. *Divan* 21/40 (2016), 1-32.
- Baycar, Kazım. “Yirminci Yüzyıl Başında Haiti’de Suriyeli Osmanlı Tüccarlarının Varoluş Mücadelesi”. *IV. Başkent International Conference of Multidisciplinary Studies*. ed. Nurlan Akhmetov. 1/758-762. Ankara: İksad Global, 2023.
- Baycar, Kazım. *Ottoman-Arab Transatlantic Migrations in the Age of Mass Migrations (1870-1914)*. Oxford: University of Oxford, Economic and Social History, Ph.D. Dissertation, 2015.
- Castor, Suzy - Garafola, Lynn. “The American Occupation of Haiti (1915-34) and the Dominican Republic (1916-24)”. *The Massachusetts Review* 15/1 (1974), 253-275.
- Coupeau, Steeve. *The History of Haiti*. Connecticut: Greenwood Press, 2008.
- Davis, Harold Palmer. *Black Democracy: The Story of Haiti*. New York: L. MacVeagh, 1928.
- Heidler, David S. – Heidler, Jeanne T. “Manifest Destiny”. *Britannica*. Erişim 13 Ekim 2023. <https://www.britannica.com/event/Manifest-Destiny>
- Hutton, T. J. - Williamson, Jeffrey G. *The Age of Mass Migration: Causes and Economic Impact*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Karpat, Kemal. “The Ottoman Emigration to America, 1860–1914”. *International Journal of Middle Eastern Studies* 17/2 (Mayıs 1985), 175–209.
- Kayal, Philip M. - Joseph Kayal, *The Syrian Lebanese in America*. Boston: Twayne Dipopublishers, 1975.
- Nicholls, David. *Haiti in Caribbean Context: Ethnicity, Economy and Revolt*. London: Macmillan Publishers Limited, 1985.
- O’Rourke, Kevin H. - Jeffrey G. Williamson. *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*. Cambridge: MIT Press, 1999.
- Pamuk, Şevket. - Williamson, Jeffrey G. (ed.). *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950*. London and New York: Routledge, 2000.
- Plummer, Brenda Gayle. “Race, Nationality, and Trade in the Caribbean: The Syrians in Haiti, 1903-1934”. *The International History Review* 3/4 (1981), 517-539.
- Plummer, Brenda Gayle. “The Metropolitan Connection: Foreign and Semiforeign Elites in Haiti, 1900-1915”. *Latin American Research Review* 19/2 (1984), 119-142.
- Régnier, Léonce. *Législation Usuelle des Conseils Communaux de la République*. Port-Au Prince: Imprimerie de L’Abeille, 1906.

- Renda, Mary A. *Taking Haiti: Military Occupation and the Culture of US Imperialism, 1915-1940*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 2006.
- Schmidt, Hans. *The United States Occupation of Haiti, 1915-1934*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1971.
- Temel, Mehmet. *XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı-Latin Amerika İlişkileri*. İstanbul: Nehir Yayınları, 2004.

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Yaşar, Murat. *The North
Caucasus Borderland: Between
Muscovy and the Ottoman
Empire (1555-1605)*.

EDINBURGH: EDINBURGH
UNIVERSITY PRESS, 2022.
272 PAGE.
ISBN: 9781474498692.

JOHN COLARUSSO*

ABSTRACT

Based on a comparative analysis of the Ottoman and Muscovite diplomatic correspondence, this book presents a historical account of the North Caucasus peoples from 1555 to 1605, when Russia expanded into the region. The North Caucasus becomes a contested borderland, with the Ottomans, Safavids, Crimean Khanate, and Muscovy competing for influence externally, and the Nogays, Cossacks, Dagestanis, and Circassians internally. This elaborate interplay of cooptation, persuasion, loyalty, and betrayal eventually led to the Ottomans and Dagestani allies expelling the Muscovites from the region.

Keywords: North Caucasus, Ottomans, Muscovy, Dagestan, Borderland.

ÖZ

Bu kitap, Kuzey Kafkasya haklarının Rusya'nın bölge içlerine yayılmaya başladığı 1555-1605 dönemindeki tarihini, Osmanlı ve Moskova arşivlerindeki diplomatik yazışmaları karşılaştırmalı perspektifle ele alarak ortaya koymaktadır. Kuzey Kafkasya, dış aktörler olarak resme dahil olan Osmanlılar, Safeviler, Kırım Hanlığı ve Moskova'nın politik ihtirasları arasında bir sınır bölgesiydi ve Nogaylar, Kazaklar (Kosak), Dağıstanlılar ve Çerkesler de bu çatışmanın dahili unsurlarıydı. İşbirliği ve çatışma, boyun eğdirme ve isyan, sadakat ve ihanet temalı bu girift statüko, Osmanlıların, Dağıstanlı müttetikleriyle birlikte Rusları bölgeden çıkarmasıyla nihayet bulmuştu.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, Osmanlılar, Moskova, Dağıstan, Sınır Bölgesi.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 10 Eylül 2023 | Date Received: 10 September 2023
Kabul Tarihi: 19 Eylül 2023 | Date Accepted: 19 September 2023

ATIF | CITATION

Colarusso, John. "Yaşar, Murat. *The North Caucasus Borderland: Between Muscovy and the Ottoman Empire (1555-1605)*". *Kadim* 6 (October 2023), 213-218. doi.org/10.54462/kadim.1364504

* Prof. Dr., McMaster University, Department of Anthropology, colarus@mcmaster.ca, ORCID: 0000-0002-4689-7197.

EDINBURGH STUDIES ON THE OTTOMAN EMPIRE

THE NORTH CAUCASUS BORDERLAND

Between Muscovy and the Ottoman Empire, 1555–1605

MURAT YAŞAR

One difficulty confronting a scholar (of whatever discipline) in dealing with the Caucasus is the absence of any significant history. History begins with the Russian onslaught of the late 18th to early 19th centuries. As crucial as this generations-long war was for the fate of the various peoples involved, it fails to offer any substantial sense of the sources of these peoples and their habits, customs, and hopes that must have formed them over the centuries. The early 19th-century mercantile account of Taitbout de Marigny, offers some sense of the lives of Circassians who dwelt along the eastern shore of the Black Sea, but it is concerned as much with navigation as it is with the Circassians.¹ Mayor, Colarusso, and Saunders have established that Circassians and other Caucasians had dealings with Classical Greece but offers no details about the nature of the “states” from which these contacts arose.² Following the example

of Herodotus writing about the Scythians, one might hope for an account from a literate and attested nation that had dealings with the various Caucasian peoples, even if these dealings were colored by the values of the attesting source. Ideally, one might seek to balance such inherent bias by the attestation from a second source. This is precisely what Dr. Yaşar has done in this ground-breaking book. Having acquired a command of Russian sufficient to read the 16th century archives along with the skills to wade through the Ottoman archives from this period, he has provided us with a detailed and balanced account of a history of the North Caucasus from the mid 16th century to the early 17th. The picture that emerges is startling in its complexity and violence at the same time that it is sadly familiar given the current war in Ukraine and Russia’s history of expansion.

The book begins with a list of illustrations, acknowledgements, and notes on transliteration and spelling. This is followed by an introduction that sets out sources, methodology, terminology, and an overview of the structure of the book. Noteworthy is the use of ‘Muscovy’

1 Taitbout de Marigny - Jacques Victor Edouard, *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia, etc.* (London: John Murray, 1837).

2 Adrienne Mayor et al., “Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 83/3 (2014), 447–93.

to refer to the Russia of the period, because it is only beginning to expand. There are then six chapters plus a conclusion. (The chapters are labeled with a metaphor of the Milky Way. This is taken from my book in a tale where the world tree presents the god of the forge with a baby Milky Way, which will serve as a warrior's guide on moonless nights, but at times will disappear.³) There are nine figures and two maps. There is an appendix of selected Ottoman sources and one of Russian sources. Appendix 3 is a glossary of terms and appendix 4 is a chronology. The book concludes with a bibliography and an index.

The first chapter is remarkable for what it does not mention, or rather, what the sources do not mention. The Circassians are covered in some detail, from the west to the east, the Janeyts, Kemirgoys (who continue the ethnonym of the Cimmerians of Antiquity), Besleneys, to the Kabardians (always noted as Kabardinians, from Russian *Kabardinski*) who continue the ethnonym of the Kabar tribe of the Khazar Empire). One may note that the Janeyts no longer seem to exist. Their fate may be a topic for future research. The Abkhaz ('Abkhazis' as cited, p. 30), Abazas, and Ubykhs are noted in passing. Reference to them appears in the Ottoman sources, but being south of the Caucasus, they are absent from the Russian ones. The caste-like system of social rank of the Circassians is noted, as is the similar one of the Abkhaz. Some of the Circassian terms of social rank mentioned (p. 27) are recognizable: *pshihua* is *pshi-khwa* prince-mighty, strong (no longer used), *pshim yapsh* is *pshi-m y-a-pshi* is prince-oblique.case possessive-plural-prince, so "Prince of Princes." *tlakotlesh* is properly *tlkhwaq'otl'esh* which is *tlkhwa-q'we-tl'e-sh* 'born-free-man', the *-sh* suffix is no longer used. Other terms are less clear, suggesting some social change.

What is most remarkable about the survey is the ethnic groups that are not mentioned, namely the Ossetians and Chechen - Ingush (pp. 31, 36), to the east of the Kabardians, and the Karachai-Balkar, up in the highland pastures of the Circassian zone. Clearly, there has been some major ethnic movements in the past 500 years. The Daghestanis enter the scene as state-like groups, the largest being that of the *shamkhal* of Tarku, made up of Kumyks and Laks (usually written 'Lakks'), the Kaytaks, made up of Dargins, the Avars, a mixed group, and the Tabasarans.

Perhaps even more remarkable is the strategic situation that the Circassians faced. The entire North Caucasus was considered to be the territory of the Crimean Khanate, a surviving fragment of the Golden Horde. The Ottomans intruded into this early picture to a limited extent with holdings at the mouth of the Sea of Azov, Kefe (Caffa). The Crimean Chingisids (descendants of Chingis Khan) viewed the Circassians as prey and themselves as exclusive predators. They routinely raided Circassian lands, seizing booty, including slaves. Their depredations were beyond effective Ottoman control at this stage, the mid 16th century. This vulnerable situation predisposed the Circassians to seek an ally to the north that could save them. So, initially they were well disposed to Muscovy's contacts.

At this time, the powers in the North Caucasus, apart from the Crimean Khanate, are marginal, being the Ottoman Porte and the Duchy of Muscovy. What happened over the next chapters is a classic case of filling a power vacuum. Moscow, having seized the Khanate of Kazan (1552) and that of Astrakhan (1556) began a sustained but gradual penetration

3 John Colarusso, *Nart Sagas from the Caucasus, Myths and Legends from the Circassians, Abazas, Abkhaz, and Ubykhs* (Princeton: Princeton University Press, 2002).

southward. The Ottomans saw the Crimean Khanate as a vassal state and sought to articulate a coherent policy that incorporated the North Caucasus, on the assumption that it was naturally an area of Ottoman control despite the Crimean presence. The Russians sought influence in the region, presenting themselves to the Circassians as the bulwark that could stand against Crimea, but trying at all costs to avoid direct conflict with the Ottomans. Muscovy enlisted Cossacks, who had emerged in the steppes just north of the region, to do its dirty work and to offer it deniability. If the Porte complained to Moscow of some Cossack raid, Moscow simply denied any knowledge or control over these marauders, so-called. Of course, it was Muscovy that armed and sustained the Cossacks and even supplemented their numbers with musketeers when forts were built in the region to base such forces. If the Porte demanded that Russia take down a fort, then it would oblige (although it was difficult to know at times if this had been done), part of its effort to avoid outright conflict with the Ottomans.

The Ottomans seemed to have abandoned their steppe identity and seem unable to articulate a coherent policy toward Muscovy's seizure of Kazan and Astrakhan, a penetration of the steppe zone. Astrakhan, at the mouth of the Volga, and hence a potential base from which the Caspian and North Caucasus both could be controlled, was the settlement that the Porte considered as worthy of retaking. Facing the Habsburgs in Eastern Europe and the Safavids of Iran in the east, the Ottomans were no longer really a steppe nation, but rather one that straddled two major cultural zones, a position that placed heavy demands on its resources and precluded any simple and direct absorption of the North Caucasus. The retaking of Astrakhan, therefore, with the exception of one disastrous attempt, remained a vague idea rather than a solid strategic imperative. But, the one failed attempt served to bring the Ottomans into direct contact with the peoples of the North Caucasus and to begin the process of converting them from small, geographically marginal nations into a borderland. The supply line for the Astrakhan campaign ran through the Circassian territory, along with some contact with the shamkhal at the mouth of the Terek. The campaign failed for a number of reasons, but it marked the start of efforts by the Ottomans to gain the allegiance of the North Caucasians. The Circassians were the main target. Inducements ranged from bribes (*annuities*) of money to coats of arms, fancy cloaks, to titles, and even marriages of daughters. The most notable of the last is that of "Maria" to Ivan IV (*Ivan the Terrible*) arranged by her Kabardian father, one Temriuk (*temir-i-quo* Temir-his-son).

The poles of power eventually consisted not only of the ones already mentioned, the Ottomans, Muscovy, the Crimean Khanate, the Cossacks, the Safavids, but also the nomadic Nogays, who split into Greater and Lesser Hordes, with the former aligned with Moscow and the latter with the Porte. The Lesser Horde was weakened when they decided to attack the Crimean Khanate, thereby suffering a devastating defeat. One can even consider the Kabardians divided into two sharply rival clans, the Kaytuks and the Idars, (the latter the clan of Temriuk), as effectively forming two fronts as well, with the Kaytuk Kabardians and the Western Circassians favorable to the Ottomans and the Eastern Kabardians to Muscovy. One must add to this mess a dynastic feud over succession among the Gireys, rulers of the Crimea. The results of this chaos were three-fold.

Since the strategic needs and goals of the North Caucasians were largely internal, along with the goal of ceasing raids from the Crimean Khanate, the strategic needs of outside powers were never met with any degree of authentic commitment on the part of local elites. Gifts were taken, allegiances given or sometimes exacted by threats, only to be ignored or even replaced in short order by similar overtures from the opposing power.

This fundamentally superficial dynamic of recruitment had two other effects. It enhanced existing rivalries or animosities among the elites of the North Caucasian peoples. The Circassians, with their elaborate social hierarchy were particularly vulnerable to this sort of social distortion. It effectively split the Kabardian region in two, between the Kaytuks (*kayt-i-quo* kayt-his-son, not to be confused with the Daghestani Kaytaks) and the Idars.

The other effect was to preclude any serious efforts to pull together as a people to resist the pressures and efforts of the larger powers. The social result within a polity, Circassian or Daghestanian, was a sort of internal chaos that mimicked the strategic chaos on the larger international scale. These three effects constitute the formation of a borderland, one of the main conditions that this excellent book explicates.

The flux and chaos of this region gradually drifted toward a resolution. Eventually, the Russians ceased their efforts to avoid antagonizing the Ottomans. The Russians stopped handing out inducements and finally invaded Daghestan. In this they characteristically overextended themselves. At the request of the shamkhal, whose stronghold had been seized by the Russians, the Ottomans organized a force along with the Daghestanis and drove the Russians out of the North Caucasus. It was then that the balancing acts and the local political strife ceased and the North Caucasus became an Ottoman protectorate if not a full fledged province. The dynamics of balance and chaos finally tilted in favour of one of the actors, the strongest one, the Ottomans.

In chapter six, Dr. Yaşar has put together sketches of the lives of five “Narts”.⁴ One example, that of the Kabardian Solokh, with daughters married to the Crimean Khan and to the Daghestani shamkhal, shows that the elites did not take the blandishments of Muscovy or the Porte out of greed or a desire for a superficial status, but rather as a balancing policy (pp. 181-186). He was able to hold on to power and became “the dominant Kabardinian prince at the turn of the century.” Another example is Kazy of the Kaytuks. He invited two sons of Temriuk to a feast, Mamstriuk and Domanuk, both his rivals and both fervent supporter of the links to Muscovy established by their father. After the feast he put them both in chains and eventually had them murdered. If one is familiar with the Caucasian traditions, *adat*, as it is called, (*khebza* in Circassian), the host - guest relationship, though temporary, is virtually sacred. A host is even expected to give his life to protect a guest. I can think of no greater violation of *khebza* than the murder of these two *psbis*. This would have triggered a blood feud lasting seven generations. If the account is accurate, and there is little reason to doubt it, this would be the greatest debasement of Circassian culture imaginable.

4 "Hero" in the epics attested in the North Caucasus; Colarusso, *Nart Sagas from the Caucasus*; John Colarusso - Tamirlan Salbiev (ed.), *Tales of the Narts, Ancient Myths and Legends of the Ossetians*, trans. Walter May (Princeton: Princeton University Press, 2016).

Having been driven out of the North Caucasus in 1605, the Russian would begin a return toward the end of the 18th century under Peter the Great, once again bringing chaos and war. One can now see why the Circassians turned to the Ottomans for help in their war with the Tsarist forces.⁵ That the Ottomans could only offer them refuge from a near genocide reflected the weakness of the Porte. What restraint Moscow showed in the 16th century would be a distant memory in the 18th and 19th centuries. There would be no more epistles professing respect and affection of the Russian ruler to the Sultan. The Cossacks would ride again and the Russians would simply push into the region, despite meeting some of the stiffest resistance a small nation would ever mount against a major power. By 1864, after 101 years of warfare, the majority of the surviving Circassians would be sent into the Ottoman Empire in what is probably the first modern ethnic cleansing.⁶

One can only hope that Dr. Yaşar, with his unique ability to read both the Russian and Ottoman archives, will use his skills to illuminate more of the history of the North Caucasus.

BIBLIOGRAPHY

- Colarusso, John. *Nart Sagas from the Caucasus, Myths and Legends from the Circassians, Abazas, Abkhaz, and Ubykhs*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Colarusso, John – Tamirlan, Salbiev (ed.). *Tales of the Narts, Ancient Myths and Legends of the Osssetians*. trans. Walter May. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Henze, Paul B. *The North Caucasus Barrier: Circassian Resistance to Russia*. ed. Marie Bennigns Broxup. London: Hurst & Co. 1996.
- Mayor, Adrienne et al. “Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases”. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 83/3 (2014), 447–93. <https://doi.org/10.2972/hesperia.83.3.0447>.
- Richmond, Walter. *The Circassian Genocide*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2013.
- Taitbout de Marigny – Jacques Victor Edouard. *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circassia, etc*. London: John Murray, 1837.

5 Walter Richmond, *The Circassian Genocide* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2013).

6 Paul B. Henze, *The North Caucasus Barrier: Circassian Resistance to Russia*, ed. Marie Bennigns Broxup (London: Hurst & Co., 1996).

Köse, Ensar.

Ağalar: Konya Aladağ'da Âyan
Bir Türkmen Ailesinin Tarihi
(1680-1880).İSTANBUL: VAKIFBANK
KÜLTÜR YAYINLARI, 2023.
322 SAYFA.
ISBN: 9786256385573.

ARZU GÜLDÖŞÜREN*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, Ensar Köse'nin 2023 yılında yayınlanan ve Konyalı bir âyan ailesinin tarihini incelediği *Ağalar: Konya Aladağ'da Âyan Bir Türkmen Ailesinin Tarihi (1680-1880)* adlı çalışmasını ele almaktadır. Yazıda, kitabın bölümlerinden bahsedildikten sonra araştırmanın yöntemi ve kaynakları üzerinde durulacak, çalışmanın literatüre katkısı değerlendirilecektir. Çalışma, ailenin tarihi üzerinden âyanların taşradaki faaliyetlerinden kesitler aktarmakta, Aladağ'ın tarihine ve bölge insanının sosyo-ekonomik durumuna dair sunduğu bilgilerle literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Âyanlık, Taşra Elitleri, Aile Tarihi, Ağalar, Merkezileşme.

This article addresses Ensar Köse's work titled *Ağalar: History of a Notable Turkmen Family in Konya Aladağ (1680-1880)*, published in 2023, which delves into the history of a prominent family from Konya. After outlining the chapters of the book, the article focuses on the sources and methodology of the research and evaluates the contribution of the study to the literature on provincial notables. Through the history of the Ağalar family, the book discusses the activities of the notables in the provinces and contributes to the literature with insights into the history of Aladağ and the socio-economic conditions of the region's inhabitants.

Keywords: Âyanşip, Provincial Elites, Family History, Ağalar Family, Centralization.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

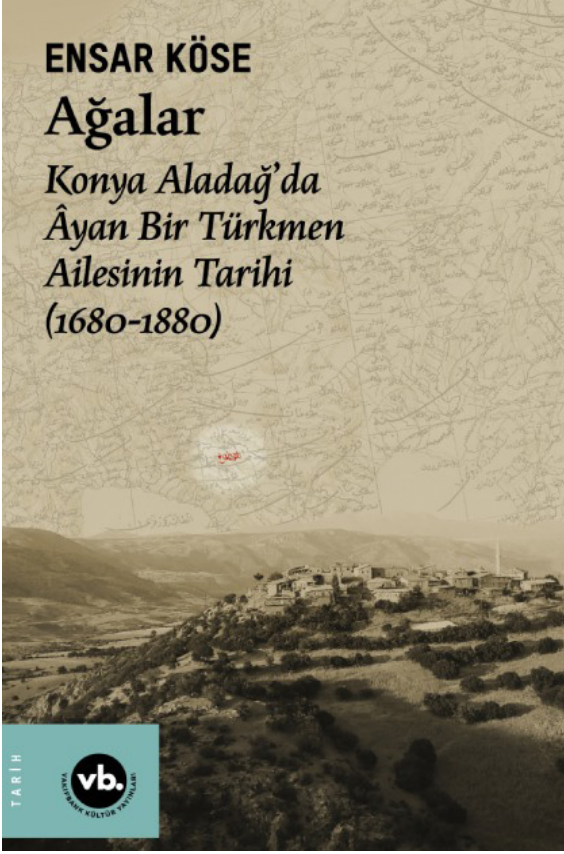
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 20 Eylül 2023 | Date Received: 20 September 2023
Kabul Tarihi: 6 Ekim 2023 | Date Accepted: 6 October 2023

ATIF | CITATION

Güldöşüren, Arzu. "Köse, Ensar. Ağalar: Konya Aladağ'da Âyan Bir Türkmen Ailesinin Tarihi (1680-1880)". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 219-224. doi.org/10.54462/kadim.1363816

* Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), arzuguldosuren@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2091-6791.

O smanlı toplumsal tarihi ve âyan olgusu üzerine araştırmaları bulunan Dr. Ensar Köse, İçel ayanlarıyla ilgili doktora teziyle örtüşen çalışmasında, taşralı bir âyan ailesinin 17. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan hikâyesini kronolojik bir sırayla, ailenin yükseliş ve gözden düşüş dönemlerini merkeze alarak okuyucuya sunuyor. Doktora tez döneminden itibaren Ağalar ailesinin atası olarak kabul edilen Abdülahad Ağa'yla ilgilenen Köse, kitabın yazılış hikâyesinin, görkemli bir mazi anlatısının izini süren aile üyelerinin kendisini ziyaretiyle başladığını ifade ediyor. Kitap, âyanlarla ilgili çalışmalar için olduğu kadar, aile ve şehir tarihi çalışmaları için de mühim bir boşluğu dolduruyor.

Kitap, giriş ve sonuç hariç altı bölümden oluşuyor. Giriş bölümünde yazar aslında kitabın omurgasını da oluşturan üç ana meseleye odaklanmıştır. Öncelikle ailenin, “eşkıyalık” ile “paşalık” arasında gidip gelen hikâyesini

kavramsal bir çerçeveye oturtan Köse, resmî belgelerde kullanılan sıfat ve terimlerin konjektürel tercihleri yansıtması sebebiyle, hüküm cümlesi kurma konusunda azami hassasiyet gösterilmesi, hatta bu cümlelerden kaçınılması gerektiği görüşündedir. Ardından kitapta sıklıkla karşılaşılan âyanlık, ağalık gibi terimler hakkında genel açıklamalarda bulunmuş ve son olarak kendi çalışmasında kullandığı kaynakların tahlilini yapmıştır.

“Baba Ocağı ve Derin Kökler: Dülgerler Köyü ve Ağalar” başlığını taşıyan ilk bölümde, Aladağ kazası bağlamında Ağalar isimli âyan ailesinin ortaya çıktığı tarihî arka plan ve meselenin sosyolojik boyutu konu edilmektedir. Bu amaçla Dülgerler köyünün antik dönemlere kadar uzanan tarihi, coğrafi, beşerî ve idari durumu etrafıca ele alınmaktadır. Bu bölümün ikinci kısmında yazar, Ağalar'ın menşei üzerinde durmakta ve aileyi bir âyan hânedanına dönüştüren kişi olarak kabul edilen Abdülahad Ağa'nın atalarının kimler olabileceğine dair tahminlerde bulunmaktadır. Böylece ailenin kökenine ait sağlam bilgilere ulaşmayı hedeflemektedir. Ailenin mahalli ölçekte ilmiye sınıfına mensup bir soy geçmişine sahip olduğunu iddia eden Köse, bu görüşünü, ailenin bilinen ilk atası Abdülahad Efendi için 17. yüzyılın sonlarına ait bir kaynaktan kullanılan “fahru'l-kudât” unvanına dayandırmaktadır. Başka kaynaklarla desteklenmeyen bu iddia spekülâtif düzeyde bir değerlendirme olarak kalmaktadır. Bölüm boyunca Aladağ'ın ve Dülgerler'in tarihine dair, aile tarihi bakımından

birinci derecede önemli olmadığını düşündüğümüz pek çok detayın metin içinde verilmesi ise okuyucunun zihnini mevcut konudan uzaklaştırmaktadır. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar Davis (ö. 1901) ve Sterrett'in (ö. 1914) gözlemlerinden kesitler aktaran yazar, girişte yer verdiği bu anlatıları metnin ilerleyen kısımlarında yineleyerek zaman zaman tekrara düşmüştür. Kendisi de “dikkatli okurlarımız bu bahsi biraz uzattığımızın ve asıl sorunun etrafında dolanıp durduğumuzun muhakkak farkındadır” (s. 79) gibi ifadelerle fazlaca teferruata girdiğinin farkında olsa da bazı meseleleri gereğinden fazla ayrıntılandırmıştır.

“Ağaların Yükselişi: Abdülhad Ağa ve Kurd Osman” ismini taşıyan ikinci bölümde, ailenin kurucuları olarak görülen -1772’de hayatta olduğu düşünülen- Abdülhad Ağa ve -en son 1774’lerde arşiv belgelerinin kendisinden bahsettiği- Kurd Osman’ın mahallî bir derebeyi ve âyan olma mücadelesine odaklanılmaktadır. Âyanlık savaşındaki en güçlü rakipleri Müftüoğlu Seyyid Ahmed ile giriştikleri çatışmalar, bu arada karıştıkları başka hadiselerin de sonucu olarak muhakeme edilmeleri ve haklarında çıkarılan idam fermanları üzerinden bu mücadelenin ne kadar zorlu geçtiği ortaya koyulmuştur. Köse, ailenin hikâyesinin sadece şikâyetlere konu edilen nahoş olaylardan ibaret olmadığına dikkat çekmiş; kâtiplerin, genellikle kötü hadiseleri kaydetmeleri ve yolunda giden şeyleri kayda değer bulmamalarının bir sonucu olarak anlatının bu şekilde kurulduğunu ifade etmiştir. Kitabın sonuç bölümünde olaya biraz daha mesafeli yaklaşarak, aileyi ekonomik olarak bölge ortalamasının üzerinde bir gelire sahip, toplumsal nüfuzları olan ve bunu zorbalık derecesinde kullanmaktan çekinmeyen tipik bir Anadolu âyan hânedanı olarak tanımlamaktadır.

“İkinci Kuşak Ağalar: Hânedanın Güçlenişi” başlıklı üçüncü bölümde ailenin hânedana dönüştüğü dönemin hikâyesi anlatılıyor. Yazar bu bölümde anlatısını, Mustafa Ağa’nın (ö. 1809) hikayesi ile devletin siyasi ahvali arasındaki münasebeti dikkate alarak kurmaktadır. Abdülhad Ağa’nın oğlu Mustafa Ağa üzerinden Ağalar hânedanının yükselişine odaklanılmış ve hadiselerin sebep ve sonuçlarına dair sınırlı da olsa değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı taşra elitlerinin hayat hikâyelerinin nadiren düz bir çizgide hareket ettiğine dikkat çekilmiş, mahallî liderlerin resmî belgelere yansıyan statü ve unvanlarının muteber âyan ile eşkıya ya da mütegalibe arasındaki ince çizgide gidip geldiği ifade edilmiştir. Buna uygun olarak Mustafa Ağa kitapta, kimi zaman hakkında idam fermanı çıkarılmış bir asi, kimi zaman ise asker toplamak ve vergi tahsil etmekle vazifelendirilmiş bir devlet görevlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya ve Avusturya savaşları, Fransa’nın Mısır’a saldırması sonucu Doğu Akdeniz’in güvenliğinin tehlikeye girmesi gibi olaylar, Mustafa Ağa’dan asker talebinde bulunulmasına yol açmış, zaman zaman bizzat orduya katılması da istenmiştir. Bu tür talepler çalışmada, Osmanlı askeri gücünün zayıflaması ve ordu teşkilinde güçlük çekilmesiyle ailenin serencamının ilişkisini vurgulamak için kullanılmıştır.

Dördüncü bölümde, “Üçüncü Kuşağın Kaderi: Merkezileşme ve İdamlar” başlığı altında ailenin üçüncü kuşak temsilcileri, Hacı Mehmed (ö. 1821) ve İsmail Ağa’nın (ö. 1821) başından geçenler ele alınmaktadır. Bu kısımda Ağalar’ın, akrabaları Lârendeli Çavuşzade Ömer Necib Ağa’yla (ö. 1827) yaptığı ittifaka hususi bir yer ayrılmış, amansız bir rekabetin hüküm sürdüğü taşra vilayetlerinde mahallî lider ve hânedanların güçlerini ve nüfuzunu koruyabilmesinin bu gibi ittifaklara bağlı olduğu ifade edilmiştir. Ancak âyan ailesi üyeleri arasındaki ilişkilerin her zaman bu çizgide ilerlemediği vurgulanarak Hacı Mehmed Ağa’nın ölümünde amcasının oğlu Ahmet Ağa’nın parmağı olduğu iddia edilmiştir. Âyanlarla ilgili

dikkat çekilen bu ittifak ya da mücadele hususu özellikle arşiv kaynaklarını doğru kullanmak ve olayların seyrini takip edebilmek bakımından önemlidir. Zira, Mehmet Hacısalihoglu'nun da ifade ettiği üzere âyanlar arasındaki mücadeleler sırasında saraya iletilen şikâyetlerin genellikle onların rakipleri veya yönlendirdikleri kişiler tarafından yapıldığını düşünmek mümkün gözükmemektedir.¹ Dolayısıyla, olayların doğru yorumlamasında mütteliklerin ve rakiplerin kimliğinin belirlenmesi yardımcı bir unsur olarak kullanılmıştır.

Bölüm, Hacı Mehmed ve İsmail Ağa'nın idamıyla son buluyor. Yazar, bu olayla güçlü liderler devrinin kapanmış olduğunu ifade ediyor. Zikredilen iki ağanın kaderinin belirlenmesinde iki hususu öne çıkarıyor: Merkezileşme ve idamlar. Bir önceki kuşak toplumsal nüfuz ve iktidarlarını muhafaza etse de hânedanın bu kuşağının kaderini, birçok taşra âyanı ve derebeyininkinde olduğu gibi, Sultan II. Mahmud'un katı merkezîyetçi siyasetinin belirlediğine dikkat çekiliyor. Değişen şartların ve zamanın ruhunun taşra liderlerine daha az hareket alanı bıraktığını öne çıkaran Köse, idamlarla birlikte derebeyi vasfına sahip güçlü liderler ve hânedanlar devrinin sonuna yaklaşıldığını, Ağalar ailesi özelinde ortaya koyuyor.

Ailenin parçalanma ve savrulma hikayesine ayrılan "Kaçınılmaz Son: Parçalanma ve Savrulma" başlıklı beşinci bölümde anlatı, kaza müdürü Hacı Mehmed Ağa'nın (ö. 1853) etrafında şekilleniyor. Yazar, bu dönemdeki hadiseleri merkezin modernleşme çabalarını merkeze alarak yorumluyor. Tanzimat dönemindeki yeniliklerin merkezden taşraya intikalinin taşra elitlerinin gücünün kırılmasını ve merkezi otoritenin tahkim edilmesini sağladığına dikkat çekiyor. Nitekim neredeyse iki yüzyıl boyunca aile üyeleriyle ilgili birçok şikâyete kulak tıkayan merkez artık tavır değiştirmiş, bu da ailenin toplumsal nüfuzunun ve gücünün oldukça gerilemesiyle neticelenmiştir. Bu bölümde ayrıca, aile seçerisiyle ilgili meseleler konu ediliyor. 19. yüzyılın ilk yarısında hânedanın coğrafi olarak Belviran, Lârende (Karaman) ve Aladağ olmak üzere üç kolay ayrıldığı, ilk ikisinin kitabın coğrafi bütünlüğü sebebiyle dışarıda bırakıldığı ifade ediliyor. Ne var ki okuyucu bununla ilk kez kitabın beşinci bölümünde karşılaşılıyor. Halbuki bu bahse, giriş bölümünde, konunun sınırına dair bir husus olarak yer verilmesi daha uygun olurdu.

"Geçmişin Mirası: Vakıf ve Çiftlik Meseleleri" başlığını taşıyan altıncı bölümde ailenin mali kaynakları ele alınmaktadır. Bunların bir göstergesi olarak yaptırıldıkları cami ve vakıflardan bahsedilmekte, çiftlikleri üzerinde durulmaktadır. Ailenin sahip olduğu dört çiftlikten birisinin akrabaları Lârendeli Çavuşzade Ömer Necib Ağa üzerinden intikal ettiği, yaşayan aile üyelerinin varlığından bahsettikleri iki çiftliğe ise muhtemelen Cumhuriyet döneminde sahip olduğu ifade edilmiştir. Temettüat ve muhalefat kayıtlarına göre, aileye ait gayrimenkullerin tamamı Dülgerler köyü ve çevresindedir. Mültezimlik yapan, subaşı, âyan ve şehir kethüdâsı sıfatlarıyla birtakım gelirlere sahip olan ailenin, kuşaktan kuşağa aktarılan devlet kaynaklı bir servet birikiminin olduğu belirtilmiştir. Yazar, ailenin vakıf eserlerinden bahsetmeyi, Yuzo Nagata'nın Karaoşmanoğulları ailesi hakkındaki çalışmasında yaptığı gibi, kitabın kapanışına bırakıyor.² Ailenin Ağalar kolu Dülgerler köyünün camii, Lârendeli kolu ise yine bir cami ve medrese için mallar vakfetmiştir. Bu eserleri öne çıkarmak suretiyle bütün bu eşkıyalık iddiaları karşısında yazar, hayırsever bir hânedan portresi çizmeyi tercih etmiştir.

1 Mehmet Hacısalihoglu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)* (İstanbul: Serander Yayınevi, 2014), 44.

2 Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar: Karaoşmanoğulları Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: TTK Basımevi, 1997), 143-163.

Sonuç bölümünde, özellikle de savaşlar esnasında merkezî idarenin taşradaki âyan ve eşraf denilen yerel elitlere mecburiyet düzeyinde ihtiyaç duyması, 1683'teki II. Viyana Bozgunu sonrası uzun savaş dönemlerinde ordunun asker, iaşe ve mühimmat ihtiyacı vurgulanarak ifade edilmiştir. Yazar, ailenin bilinen ilk atası olarak takdim edilen Abdülhad Efendi'yi örnek göstererek daha önce herhangi bir askerî yükümlülük altına girmemiş ilmiye kökenli taşra elitlerinin askerleşmeye mecbur bırakıldığını ifade etmiş. Aladağlı Ağalar için bu sürecin ilmiyeden askeriye, bir başka deyişle efendilikten ağalığa evrilme şeklinde cereyan ettiği belirtilmiştir. Askerleşmenin bir mecburiyet olarak öne çıkarılması çalışmanın kendine özgü bir bulgusu olarak öne çıkarılabilir olsa da kitapta bu iddia detaylı bir şekilde tartışılmamıştır.

Yazar, sonuç bölümünde yargı cümleleri kurmanın kendi işi olmadığını, tarihçinin ne bir savcı ne de bir hâkim olduğunu ifade etse de metin boyunca yargı bildiren cümleler kurduğuna şahit oluyoruz. Aladağ âyanı Hacı Mehmed ve Belviran âyanı İsmail'in idam edilmesinde kararın alınmasına sebep olan vali hakkındaki iddiaları bu tutuma bir örnek olarak gösterilebilir. Karaman Valisi Ebubekir Paşa'nın halkın şikâyet dilekçelerini ve ilamları esas alarak konuyla ilgili hükümete bir rapor sunduğu belirtildikten sonra idam kararının tamamıyla bu rapora dayandırıldığı ifade edilerek "Hiçbir somut suçlama yoktur. İdama gerekçe gösterilenler, muğlak ve genel geçer suç iddia ve isnatlarıdır." "Bu vakada Ağaların talihsizliği Ebubekir Paşa gibi muhteris ve kindar bir kişiyle çatışmış olmalarıydı," (s. 226-227) ifadeleri kullanılmıştır. Yazar bu konuda aileden yana bir tavır sergiliyor gibi gözüксе de "zaten fâni alemde göçüp gitmiş kahramanlarımızın kendilerini savunma imkanları da yoktur. Artık yargı ve hüküm verme ayrıcalığı okuyucuya aittir," (s. 304) diyerek son tahlilde değerlendirmeyi okuyucuya bırakmıştır.

Çalışmanın geneline yönelik eleştirilerin başında gelen husus, hikâyenin neredeyse tamamen taşra coğrafyası sınırları içinde değerlendirilmesidir. Kitap, merkez siyasetinin taşradaki yansımalarını ele almakta zayıf kalmıştır. Dönemin siyasi ve ekonomik şartları anlatıya gerektiği kadar dahil edilmemiştir. Sınırlı bir şekilde, devletin içinde bulunduğu savaş şartlarının ya da II. Mahmud dönemindeki merkezleşme politikalarının taşradaki âyanlar ve Osmanlı toplumu üzerindeki yansımalarına değinmekle yetinilmiştir.

Âyan çalışmalarında yaygın olduğu üzere, bu çalışmanın ana kaynaklarını da arşiv belgeleri oluşturmakta ve metin, belgelere dayalı bir anlatıyı öne çıkarmaktadır. Köse de sadece arşiv belgeleri ve resmi kayıtlardan olayların tamamını takip etmenin ve bütüncül bir anlatı çıkarmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Çalışmada, aileyle ilgili sözlü anlatılara zaman zaman yer verilmiş, bunlar geçmişin manevi bir mirası olarak nitelendirilmiş ve dolayısıyla da kitapta kaynak olarak yeterince kullanılmamıştır. Âyan çalışmalarında aileden geriye kalan hatırat, hesap defteri gibi birinci el kaynakların sınırlılığı göz önüne alındığında kritik bir okumayla bu sözlü anlatıların çalışmaya daha fazla dahil edilmesi ve aileyle ilgili bilgilerin zenginleştirilmesi düşünülebilirdi. Kaynaklarla ilgili bir diğer problem, sözlü tarih yöntemiyle sözlü anlatı kavramlarının zaman zaman birbirinin yerine ikame edilmesidir. Oysa bir anlatının sözlü tarih olarak isimlendirilebilmesi için teorik ve pratik olarak bazı şartlar sonucunda yapılan görüşmelerin ürünü olması gerektiği açıktır.

Kitap, yeterince zengin olmasa da bir dizin içermektedir. Çalışmada kullanılan fotoğrafların küçük ebatla ve siyah beyaz olması, mekânları yeterince tanımlayan bir döküman

olarak kullanılmalarına mâni gözükmesine rağmen, bu malzemenin okurun muhayyilesinde zayıf da olsa bir karşılık bulduğu da bir gerçektir. Son söz olarak, Osmanlı tarihçiliğinde aile ve şehir tarihleriyle, özellikle de taşra âyanlarının tarihiyle ilgili çalışmaların sınırlılığı düşünüldüğünde, yazı boyunca bahse konu olan bütün eksikliklerine karşın kitabın bu alanda yeni sorulara ve meselelere kapı aralayan bir yerde durduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Hacısalihoğlu, Mehmet. *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Hasan Ağa. Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*. İstanbul: Serander Yayınevi, 2. Basım, 2014.

Nagata, Yuzo. *Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: TTK Basımevi, 1997.

Bouquet, Olivier.

*Vie et mort d'un grand vizier:
Halil Hamid Pacha (1736-1785).
Biographie de l'Empire ottoman.*

PARIS: LES BELLES LETTRES,
2022. 640 PAGE.
ISBN: 9782251452432.

ANAİS MASSOT*

ABSTRACT

In this well-documented and illustrated masterpiece, Olivier Bouquet introduces the Ottoman world through the life of the Grand Vizier Halil Hamid Pacha (1736-1785), a “dignitary navigating between the pole of desire and the principle of totality”. After monographs on pashas and diplomats, Bouquet tackles the highest kul (servant) of the Ottoman sultan, the Grand vizier, in this new book.

Keywords: Ottoman State, Middle East, Everyday life, Political History, Microhistory, Material History, Ottoman Bureaucracy.

ÖZ

İyi araştırılıp resimlenen bu şaheserinde Olivier Bouquet, bize “bütünsellik prensibi ve arzu kutupları arasında yol bulan bir ileri gelen” olarak tanımladığı Halil Hamid Paşa'nın (1736-1785) hayatı üzerinden Osmanlı dünyasına bir giriş bahşediyor. Paşa ve diplomat monografilerinden sonra Bounquet, bu yeni kitapta, Osmanlı padişahının en yüksek rütbeli kulu (hizmetkarı) olan Sadrazam'ı ele alıyor.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ortadoğu, Gündelik Hayat, Siyasi Tarih, Mikro Tarih, Maddi Tarih, Osmanlı Bürokrasisi

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

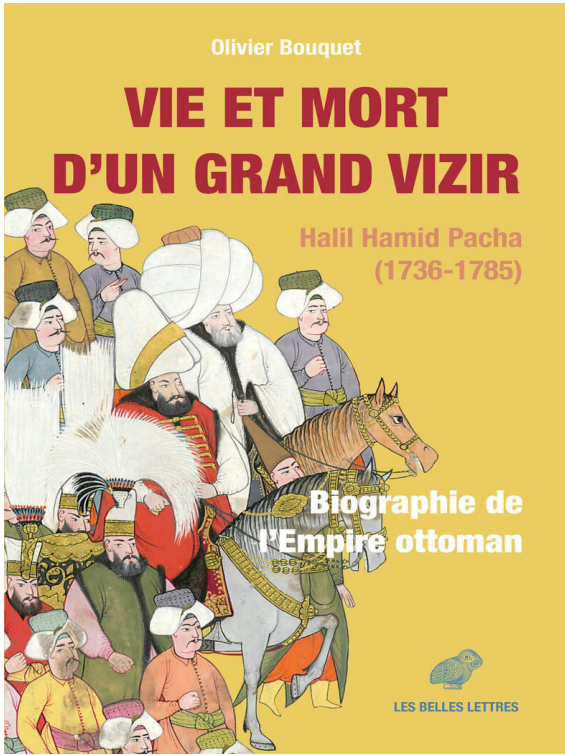
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 18 Ağustos 2023 | Date Received: 18 August 2023
Kabul Tarihi: 30 Ağustos 2023 | Date Accepted: 30 August 2023

ATIF | CITATION

Massot, Anaïs. “Bouquet, Olivier. Vie et mort d'un grand vizier: Halil Hamid Pacha (1736-1785). Biographie de l'Empire ottoman”. *Kadim* 6 (October 2023), 225-228. doi.org/10.54462/kadim.1345868

* Ph.D., École des hautes études en sciences sociales (EHESS), Centre d'études en sciences sociales du religieux (CéSor), anaïs.massot@hotmail.fr, ORCID: [0000-0002-4332-3497](https://orcid.org/0000-0002-4332-3497).

The book comprises ten chapters with 382 photographs, illustrations, and eclectic quotes, introducing each chapter and establishing unexpected parallels with different periods and registers, and can be divided into three sections. The book's first section is the most unusual in that it outlines Bouquet's process of research, access to the archives, his encounter with gatekeepers, and the descendants of Halil Hamid Pacha, portraying the often-obliterated materiality of the archive. Through this narrative, he highlights the stakes and challenges of public genealogy, family archives, and foundations and their ability to challenge official narratives and assumptions regarding the transformation of the nature of the elite between the Ottoman and Republican periods. Showing great

sensibility to family psychology, Bouquet illustrates how the family's constant rediscovery of its lineage's past shapes its present. He points out Halil Hamid's complex legacy through the fate of buildings, waqfs, and statues. In addition, he highlights the appropriations or rejections of this legacy operated at the regional and national levels in the context of the Republic and the post-Kemalist period.

The second section, encompassing chapters 3, 4, and 5, depicts Halil Hamid's ascent to the highest position under the sultan and his life and works as a grand vizier. Contrary to most biographical works on Ottoman high dignitaries, Bouquet emphasizes the beginning of the Grand Vizier's career and describes the different departments where he was employed, with their practices, protocols, habits, rhythms, and materiality in detail. Later, he provides a complete image of the professional and intimate life of a Grand Vizier at the Sublime Porte. Visual reconstitutions of different offices, public and private rooms, textiles, utensils, tobacco, arms, and saddles point to the hierarchy of objects and users, the value and meanings attached to them, and how they convey status. This account provides the reader with a good grasp of the inner workings of the Ottoman bureaucracy, characterized by the strength of personal links and the valorization of skills. The contextualization and detailed outline of the decision-making process in the Sublime Porte and the production of imperial documents will greatly benefit Ottoman history students and scholars of Ottoman history

Throughout the book, prosopographical approaches allow the author to compare the path and life of Halil Hamid with other grand viziers to determine trends but also to question the

nature of the Ottoman elite, between meritocracy and clientelism, social mobility, and social reproduction. Examining the economic, military, and symbolic transformations he initiated when he was a Grand Vizier, Bouquet reveals Halil Hamid's role as a precursor of the early 19th-century reforms.

The author then turns to the institution of the waqf in dialogue with the stakes of the Grand Vizier's legacy and memory discussed in the first chapters. Chapter 5 examines the logic behind the Grand Vizier's establishment of waqf, from contributing to the imperial administration to inscribing himself into a specific space or province. He distinguishes reconquest waqfs, career waqfs, provincial administration waqfs, and family waqfs, helping us navigate through the complexities of the endowments, their various types, uses, processes, and transformations. Bouquet describes the intertwined nature of the sultanate, pious foundations, and the position of the grand vizier. Through these endowments, oscillating between public interest and personal appropriation, Halil Hamid shaped the city's urban landscape and contributed to inscribing the Sublime Porte into the space of Istanbul. According to Bouquet, "The waqf is a gradually formed aggregate, a symbolic and patrimonial projection of a political expansion by a Grand Vizier concerned with transforming his temporary wealth into eternal posterity, to the benefit of his family but also of men and women of the empire" (p. 220).

The book's last section, chapters 6 to 10, analyzes Halil Hamid's downfall, accompanying the former Grand Vizier through his revocation, exile, and confiscation of his property until his ultimate end. As with other aspects of Ottoman political culture, Bouquet challenges the analysis of the abrupt downfall experienced by many high officials in terms of "oriental despotism", instead revealing the internal logical of executions and confiscations, highlighting the precarious privilege of being entrusted with the heavy charge of grand vizier. How did this threat affect the choices and lives of high dignitaries? How did it shape their patrimonial strategies, the alliances they formed, the type of property they purchased, and their funding of waqfs? Bouquet takes us through cycles of promotion and demise, bi-factionalism, and public executions. He is careful not to frame the bi-factionalist characteristic of power struggles in the Ottoman administration as pitting reformers against conservatives, a tendency still persistent in Ottoman history. Chapter 7 reveals that one of the causes of Halil Hamid's demise was the reforms that he promulgated, which led to an influx of foreign experts and consultants. The accusation of collaboration with foreign interests is a recurrent theme of popular resentment and military mutinies, and it played a role in the assassination of the following sultan, Selim III (1761-1808). In retrospect, Sultan Abdulhamid I was wise to depose his Grand Vizier to safeguard his position.

Chapter 8 narrates the exile of the former Grand Vizier. Along the road to his unsure destination, Bouquet describes the materiality of the journey, passing through various geographies and simultaneously conveying the anticipation of new and clear orders from the sultan. The exile of high dignitaries is described as a strategy to ward off rebellions of revoked dignitaries and their networks. However, Bouquet highlights the temporary nature of exile, often leading to a new appointment in provincial administrations. Former grand viziers, for instance, were often appointed governors of a province. Thus, the concept of exile in the given period can be seen as a necessary step in the career of high dignitaries rather than representing a way of humiliation and political downfall.

What happened to Halil Hamid's property when he was dismissed from the position of Grand Vizier? Chapter 9 describes the procedure of confiscation of his estate and its internal logic: "Confiscation is a practice that is more ordinary than exceptional, frequent without being systematic, at the same time logic and arbitrary" (p. 378). As with the revocations and exiles of high dignitaries, Bouquet analyzes the justification of confiscation in the eyes of the sultan and the population. Confiscation prevents the creation of dynasties from accumulating power and wealth; it allows the sultan to recover the abundant wealth he has bestowed upon his grand vizier, to reimburse debts, or to fill the often-indebted treasury. The question of the separation between personal wealth and property belonging to a position has been a difficult question in the Ottoman Empire, not only for high dignitaries but for all types of *kul*. It was also a cause of tension within Ottoman Christian communities upon the death of a patriarch or bishop; it was unclear what belonged to the individual, family, or successor, leading to prolonged struggles. The necessity of confiscation justifies sudden revocations to prevent the flight of wealth. However, as Bouquet detects through an impressive work of cross-referencing documents on Halil Hamid's resources and expenses, there is always a way to circumvent confiscation to ensure the prosperity of the offspring. Following a pattern established throughout the book, the description of Halil Hamid's houses allows the author to describe the urban topology of the city of Istanbul, its architecture, and the interior of the 18th-century Ottoman houses.

The final chapter revolves around the mystery of the destiny of Halil Hamid. Since Chapter 6, Bouquet skillfully entertained an intrigue regarding the fate of the revoked Grand Vizier. Was he to be named governor-general of Mecca and Habesh and to lead the pilgrimage? Contradictory orders follow one another, and we await, together with Halil Hamid Pacha, any hint from Istanbul regarding the final destination of his exile. In an interesting detour taking us centuries ahead to Bouquet's fieldwork in Bozcaada, a small island in the Aegean Sea, we stumble upon Halil Hamid's tomb and thus understand that he never reached Mecca. Our curiosity cannot help but be aroused by the thoughts of a former Grand vizier being buried there. What happened to him? Did he spend the rest of his life on this small island, far from the luxuries of Istanbul? We will say no further to preserve the reader's experience of Bouquet's skilled narration and the discovery of the outcome of the intrigue in the epilogue.

Bouquet proposes a fresh approach to biographies and proves that even 'great men's history' can enlighten us on the everyday lives of Ottoman subjects. The book can at times be perceived as too detailed; however, most of the descriptions, be it of objects, costumes, neighborhoods, houses, rooms, etc., are given social, political, or cultural meanings, rendering them relevant for historians, but also to the larger public interested in the life of Ottoman subjects in the 18th century and the political culture of the Ottoman empire. One of the main strengths of the book is its ability to weave material history into other types of historiographies while simultaneously using the tools of narration. Bouquet's underlying reflection on the archival work of historians is another thread to follow. The author's effort to uncover the appropriations, rejections, or transformations of Halil Hamid's memory in different periods of the history of the Turkish Republic proposes a framework for the analysis of the political uses and misuses of the imperial past in contemporary Turkey. As such, this multifaceted and interdisciplinary work is unprecedented in Ottoman history and the material history of the Middle East. Undoubtedly, this work will encourage historians to revisit the biographical genre by embracing Bouquet's innovative and interdisciplinary historiographical method.

Peker, Şeyma.
*Galata Bankerlerinin Osmanlı
 Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri.*

İSTANBUL: LEJAND KİTAP,
 2022. 182 SAYFA.
 ISBN: 9786258452426.

M.EMRE KILIÇASLAN*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, Şeyma Peker'in *Galata Bankerlerinin Osmanlı Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri* başlıklı kitabını ele almaktadır. Yazının hemen başında konunun tarih araştırmaları içerisindeki yerine dikkat çekilmekte, ardından kitabın bölümleri birer cümleyle özetlenip metnin literatürle, ana kaynaklarla ve sorunsalıyla olan ilişkisi üç ana başlık halinde değerlendirilmektedir. Yazı bir sonuçla bağlanarak ele alınan kitabın literatür içerisindeki yeri belirlenmiş ve ileride aynı konuda hazırlanacak çalışmalar için öneriler eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Galata, Banker, Sarraf, Osmanlı Ekonomisi, Sorunsal.

This article examines Şeyma Peker's book titled *Galata Bankerlerinin Osmanlı Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri* [The Impact of Galata Bankers on the Collapse of the Ottoman Economy]. At the beginning of the article, attention is drawn to the place of the topic in historical research. After summarizing the chapters of the book in one sentence each, the text evaluates its relationship with the literature, primary sources, and the research problem under three main headings. The article concludes by discussing the book's position in the literature and providing suggestions for future studies on the same topic.

Keywords: Galata, Banker, Money Changer, Ottoman Economy, Research Problem.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 30 Mayıs 2023 | Date Received: 30 May 2023
 Kabul Tarihi: 3 Ağustos 2023 | Date Accepted: 3 August 2023

ATIF | CITATION

Kılıçaslan, M. Emre. "Peker, Şeyma. Galata Bankerlerinin Osmanlı Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 229-240.
doi.org/10.54462/kadim.1307365

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, memrekilicaslan@odu.edu.tr
 ORCID: 0000-0002-1609-756X.

BİR METİN İKİ SORUNSAĞ: GALATA BANKERLERİ

Galata bankerleri olarak bilinen ve Osmanlı finans sisteminde önemli rol oynayan müteşebbisler pek çok araştırmaya konu olmayı hak ediyor. Bir yandan bankerlerin sınıfsal, etnik ve meslekî aidiyetleri dolayısıyla münasebette buldukları birey ve grupların çokluğu, diğer yandan icra ettikleri mesleğin temas ettiği alanların genişliği onları benzersiz bir araştırma konusu haline getiriyor. Bankerler üzerine söz söylendiğinde Osmanlı Devleti'nin son döneminde ekonomi, finans, siyaset, diplomasi, kültür, bürokrasi ve bunlarla bağlantılı pek çok alanda da söz söylenmesi gerekiyor.

1990'lı yıllar ve devamında Haydar Kazgan'ın hazırladığı bir dizi nitelikli eser doğrudan Galata

bankerleri ve onların faaliyetlerini konu ediniyor.¹ Kazgan'ın ardından da tez, makale ve kitap boyutunda doğrudan bankerleri konu edinen çeşitli araştırmaların hazırlandığını görebiliyoruz.² Ayrıca doğrudan bankerlere odaklanılmamasına rağmen yukarıda saydığım konulardaki kimi eserlerde bankerlere müstakil bölümlerde yer verildiği de vakidir.

Yakın zamanda Şeyma Peker tarafından hazırlanan eserin³ başlığı Galata bankerlerinin Osmanlı ekonomisine olumsuz etkilerini tespit etme iddiasını ortaya koyuyor. Kitabın herhangi bir satırında belirtilmiyorsa da metnin Peker'in 2018 yılında savunduğu yüksek lisans tezine dayandığı anlaşılıyor.⁴ Esasında dayanıyor derken metinlerin birkaç nüans haricinde aynı olduğunu belirtmek gerek. Önsözdeki bazı paragrafların eksiltilmesi, bazı bölüm başlıklarının eklenmesi, metnin "biz" dilinden çıkarılarak "ben" diline çevrilmesi ve küçük bir kısım imlâ hatasının ayıklanması haricinde bir değişiklik tespit edemedim. Metindeki değişiklikler alabildiğine kısıtlyken metnin başlığındaki değişiklik, araştırmanın sorunsalını değiştirdiği için oldukça radikal gözüküyor. Kitaplaştırılmış metni

1 Örnek olarak bk.. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri* (Türk Ekonomi Bankası, 1991); Haydar Kazgan, "II. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artın", *Toplum ve Bilim* 11 (1980), 115-130. Kazgan'a ait eserler daha pek çok eser bu listeye eklenebilir. Hatta Kazgan'ın yazılarının neredeyse tamamının bu konuya temas ettiği söylenebilir. Bu sebeple liste uzatılmamıştır.

2 Bu konudaki araştırmalar için kimi örnekler aşağıda gösterilecektir.

3 Şeyma Peker, *Galata Bankerlerinin Osmanlı Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri* (Lejand Kitap, 2022).

4 Şeyma Peker, *Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesinde Galata Bankerlerinin Rolü* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

incelemek niyetinde olduğum için değerlendirmemde kitabın dert edindiği sorunsalı irdelemeye çaba göstereceğim.

Kitap önsöz, sonuç, kaynaklar, ekler, kısaltmalar ve indeks haricinde bir giriş ve üç ana bölümden meydana geliyor. Giriş bölümünde kitabın kapsadığı tarih aralığında Osmanlı Devleti'nin panoraması kısaca aktarılırken aynı zamanda gövde metninin de bir özeti verilmiş. Birinci bölüm Osmanlı maliyesinin borçlanmaları ekseninde Abdülmecid dönemini ele alırken ikinci bölüm aynı tema çerçevesinde Abdülaziz dönemine odaklanıyor. Son bölümde ise Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme süreci detaylandırılmış. Sonuç, yazarın ele aldığı konuya dair görüş ve kanaatlerini derinlemesine tartışmadan kısaca aktarmasıyla bağlanmış. Kitabın bölümlerini tek tek incelemek yerine, üç başlıkta genel bir değerlendirme yaparak eserin literatürle, ana kaynaklarla ve sorunsalıyla olan ilişkisini çözümlemeye gayret göstereceğim.

1. Literatür Kullanımı

Öncelikle söylemek gerekir ki eserin konuyla doğrudan ve dolaylı ilişkisi bulunan literatürle bağlantısı oldukça zayıftır. Görülmesi elzem bir kısım araştırma tamamen göz ardı edildiği gibi, kaynakçaya dâhil olan kimi eserlerin de hakkıyla kullanılmadığı kanaati hasıl olmuştur. Burada amacım incelediğim kitabın kullanması gereken literatürün tamamını sıralamak değil, konuya yadsınamayacak katkılar sunabilecek kimi eserlerden örnekler vererek bunların neden görülmemiş olabileceğine dair akıl yürütmede bulunmaktır.

Peker'in metni bir literatür değerlendirmesi içermiyor. Bu bağlamda gönderme yaptığı araştırmaların eleştirel bir okuma ya da karşılaştırmasını yaptığını da tespit edemedim. Kullandığı metinlerden yaptığı aktarımları doğrudan sahiplenici bir yol izlemiş. Farklı yazarların birbirine muhalif görüş ve verileri hiçbir tartışmaya yer verilmeksizin metne dâhil edilmiş. Bunun da ötesinde Peker, metninde kendi iddiasına taban tabana zıt bir öneriyle hazırlanan kimi araştırmaların veri ve değerlendirmelerine itiraz geliştirmeksizin yer veriyor. Onnik Jamgoçyan'ın araştırması⁵ buna net örnek olarak gösterilebilir. Peker'in ilk göndermesi⁶ Jamgoçyan'ın bir başka araştırmadan alıntılıdığı bir pasaja yönelik olarak yapılmış. Sonraki üç göndermesi ise⁷ sadece bilgi barındıran ifadelerden oluşuyor. Ne var ki Jamgoçyan'ın sarraflara (bankerlere) bakış açısı ve ulaştığı sonuçlar Peker'inkilerle uyum içerisinde değil.

Bu araştırma hazırlanırken görülmesi gerekir de kaynakçada kendisine yer verilmeyen yayınlara bir örnek vermek gerekirse akla ilk olarak Emine Kıray'ın kitabı⁸ gelir. Peker'in kitabının 20 ila 60. sayfalar arasındaki geniş bir sekans Osmanlı Devleti'nin aldığı ilk dış borcu açıklamaya hasredilmiş. Emine Kıray'ın kitabı bu süreç ve dönemi detaylı bir şekilde tartıştığı gibi, Peker'in de daha sonra bahsedeceği⁹ ve Osmanlı maliyesinin bir nevi röntgenini çeken Foster-Hobart Raporu'ndan yoğun olarak faydalanmıştı. Kıray, ilgili

5 Onnik Jamgoçyan - Erol Üyepazarcı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014). (Değerlendirmenin sorunsala hasredilen alt bölümünde Jamgoçyan'ın eseri üzerinde duracağım için burada uzun uzadıya değerlendirmede bulunmayacağım).

6 Peker, *Galata Bankerleri*, 16.

7 Peker, *Galata Bankerleri*, 18, 20, 26.

8 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (İstanbul: İletişim, 1993).

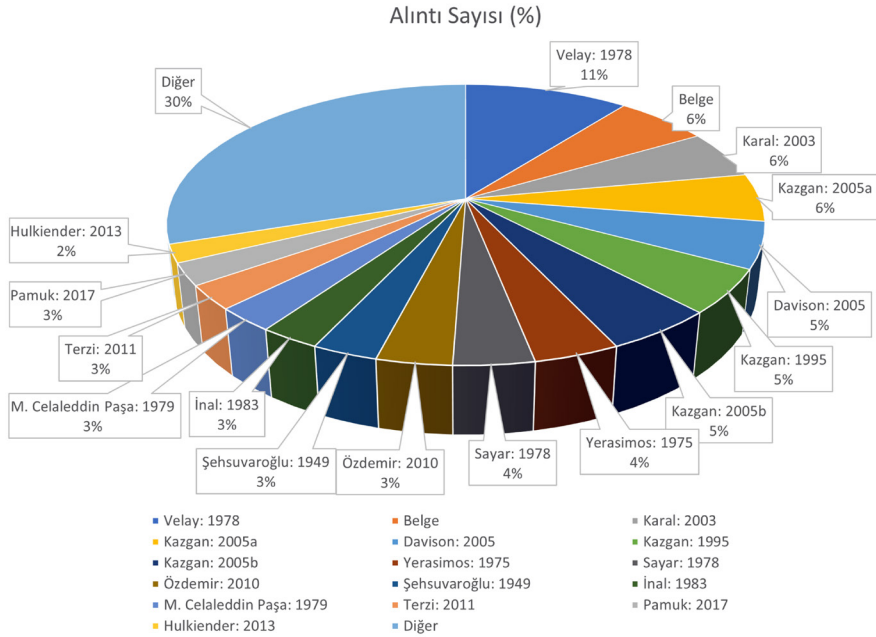
9 Peker, *Galata Bankerleri*, 46.

dönemi Peker'in kendisine rehber edindiği tüm araştırmalardan daha etraflı açıklamıştır. Peker'in, Kıray'ın eseri yanında Foster-Hobart Raporu'nun orijinalini de en azından görmesi beklenirdi.

Konuyla ilgili olarak hazırlanmış lisansüstü tezlerin de eserin mehzaları arasına girememiş olması şaşırtıcıdır. Oysa YÖK Tez Kataloğu'nda Peker'in tezinin kabulünden çok daha önce kabul edilmiş tezlerin var olduğunu görebiliyoruz.¹⁰ Bunlar arasından yalnızca Murat Hulkiender'e ait yüksek lisans tezi, sonradan kitaplaştırılmış ve Peker de araştırmasında bu eserden cömertçe faydalanmıştır.¹¹ Öte yandan Peker'in de kitabında belirttiği üzere¹² Galata bankerleri denilen grubun kökeni sarraflığa dayanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'da sarraflar ve sarraflık üzerine hazırlanmış tezlerin de araştırmada kendisine yer bulması beklenebilirdi. Ancak yine tez kataloğundan kolaylıkla tespit edilebileceği üzere bu tarz çalışmalara eserde rastlanılmamaktadır.¹³

Peker'in görüp de tam olarak değerlendirmedeği ya da hiç görmediği araştırmalar yanında aşırı denebilecek sıklıkta kullandığı eserlere de rastlanmaktadır. Bu tarz kullanımları sayısal olarak tespit etmek ve değerlendirmeleri somut bir temele dayandırmak amacıyla aşağıdaki istatistik tablo oluşturulmuştur.¹⁴ Tablo; referans içermeyen Önsöz, Giriş ve Sonuç bölümleri hariç tutularak hazırlanmıştır. Bu haliyle toplam 305 paragraf içeren üç ana bölümün sayısal bir dağılımını ortaya koymaya çaba gösterdim. Bahsi geçen 305 paragrafın 295 adeti en az birer adet referans içermekteydi. Tablonun açıkça ortaya koyduklarını yazıya taşımaktan kaçınmak gerekirse de ana kaynak ağırlıklı hazırlandığı iddiasındaki bir eserin tüm referanslarının yalnızca %6'sı devlet belgelerinden, %1.15'i ise süreli yayınlardan oluşmaktadır.¹⁵

-
- 10 Murat Hulkiender, *Devletin Finans Çevreleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Melike Oktay, *19. Yüzyılda Bir Galata Bankeri: Köçeoğlu Agop Efendi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Mehmet Oğlakçı, *Galata Bankerlerinin Osmanlı Devlet Maliyesi Sistemine Etkileri* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).
 - 11 Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi, 1806-1884* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2003); Peker'in metninin hem kaynakçasında hem de dipnotlarında bu kitabın basım tarihi 2013 olarak gösterilmekteyse de bunun maddi bir hata olduğunu düşünüyorum. Zira ilgili eserin 2013 yılında yapılmış bir ikinci baskısına rastlayamadım.
 - 12 Peker, *Galata Bankerleri*, 15-18.
 - 13 Bunlar arasından Sn Peker'in araştırmasına azami katkı sağlayacağı düşündüğüm iki tanesi: Araks Şahiner, *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Canan Torlak Emir, *An Analysis of Sarrafs Credit Networks in Istanbul (1844-1863)* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).
 - 14 Toparladığım verileri istatistik tablolara dönüştüren değerli dostum. Dr. Öğr. Üyesi Erdinç Yücesoy'a müteşekkirim.
 - 15 Dönemde yazılmış bir kısım matbu eserin ana kaynak hüviyeti tartışmalı olduğu için ana kaynaklar arasında sayılmamıştır. Zaten karmaşık olan dairesel grafiğin daha da karmaşık bir hal almaması açısından %2'den daha az gönderme yapılmış eser ve kaynaklar "Diğer" grubu içerisinde gösterilmiştir. Bunların detaylı bir dökümü için Ek-1'e bakılabilir.

2. Ana Kaynakların Kullanımı

Metin oluşturulurken ana kaynak hüviyetinde üç farklı grup materyalden faydalanılmış. Bunlar Osmanlı devlet evrakı, süreli yayınlar ve incelediği dönemde yaşamış ya da yaşayanların tanıklıklarına dayalı olarak kişilerin aktardığı eserlerinden oluşuyor.

Devlet evrakının kullanımına mercek tutulunca bazı sorunların varlığı göze çarpıyor. Bu tarz kaynakların metnin tamamında işgal ettiği alanın oranını yukarıdaki tablolarda göstermiştim. Tespit edilen oran aynı zamanda araştırmancının gün yüzüne çıkardığı ham verinin oranını da belirtmektedir. Araştırmancının, daha önce kullanılmış kimi belgeleri nasıl kullandığına bakmak da bu noktada gerekli/önemli bir husus. Birincil kaynakların defaten kullanılmasında elbette beis yoktur. Ancak bir araştırmancının tekraren kullandığı kaynaktan daha önceki kullanımlarda gözden kaçırılmış ya da dikkate alınmamış bir unsur ortaya çıkarmasını beklemek de olağan ve hatta bilimsel etik bakımından da beklenilir bir durum. Ayrıca, eğer ilgili kaynağı kendisinden önce kullanan bir eseri gözden kaçırma gibi bir durum yoksa referans vererek kaynağın daha önceden ne bağlamda kullanılmış olduğuna dikkat çekmesi gerekir. Hatta önceki araştırmalarda yapılan çıkarımlarda hatalı olduğu düşünülen bir durum varsa bu da tartışılmalıdır. İncelediğim kitapta kullanılan devlet evrakının bir kısmının daha önceden farklı araştırmalarda benzer bağlamlarda kullanılmış olduğunu tespit ettim. Örneğin, kırk yedinci sayfada "BOA. İ. DH. 498/33845" künyesiyle kullanılan belge, eserinin kaynakçasında da bulunan bir kitapta ve aynı bağlamda değerlendirilmiş-

tir.¹⁶ İkinci bir örnekle bu bahsi kapatacağım. Kitabın doksan üçüncü sayfasında gönderme yapılan "BOA. İ. DUİT 187/5" künyeli belgenin öncelikle referans kodunun hatalı verilmiş olduğu belirtilmelidir. Peker'in bu referansla verdiği bilgilerle ilgili belgenin dosya ve gömlek numaraları birbirini tutmamaktadır.¹⁷ Öte yandan aynı belge bir doktora tezinde de kullanılmıştır.¹⁸ İki farklı yazarın yaklaşım ve bağlamlarının birbirini kesinlikte tutmadığını, dolayısıyla burada Peker'in esasında farklı bir belgeyi kullanmış olduğunu ifade etmeliyim. Ne var ki bahsi geçen dosyanın oldukça geniş bir dosya olduğu ve Peker tarafından çok küçük bir bölümünün değerlendirildiği de belirtilmelidir. Örneğin Uysal, konusu bakımından bir yan alan olmasına rağmen aynı dosyadan çok daha verimli bir şekilde faydalanmıştır.

Yukarıda örnekleme çalıştıklarımın yanında bir de metne bir katkı sağlamamasına rağmen dâhil edilen belgeler mevcuttur. Bu durumu örnekleme için genişçe bir alıntı yapmak icap ediyor:

"[120] Murat Efendi'nin yazışmaları bundan ibaret değildir. Aynı yıl içinde bu borç senetlerinden bir ay sonra Ocak 1873'te Banker Köçeoğlu Agop'a kendi el yazısıyla bir tezkire yazmış ve Seyit Bey diye [121] birinin işinden bahsederek bir an önce bitirilmesini arzu ettiğini ve gereğinin yapılmasını rica etmiştir."¹⁹

Alıntıladığım cümlelerin öncesine bakıldığında Şehzâde Murat Efendi'nin bankerlerden aldığı borçlara dair bazı akıl yürütmelerin, sonrasında ise 1875-76 yılları siyasi hadiselerinin özetlendiği görülecektir. Bu kısa paragrafı bağlama oturtmadığım gibi Seyit Bey'in kimliği, halledilmesi gereken işinin ne olduğu gibi sorularım da havada kaldı. Oldukça önemli ve açıklayıcı olduğuna kanaat getirilip metin akışı bozularak yazılan böylesi bir eklemekten okurun ne anlaması gerektiğini bilebilmesi için bu tarz soruların yazar tarafından cevaplanarak aktarılması gerekir. İlgili ifadelerin göndermesi ise "BOA. Y. EE. 21/21" künyeli belgeye yönlendirilmiştir. Araştırmaya somut bir katkı vermediği gibi anlatımın akışını da bozan bu muğlak cümlelerin eklenmesinin sebebi açıklanmayı beklemektedir.

Ana kaynak hüviyetinde olan diğer iki grubu bir arada ve kısaca ele almak istiyorum. Hatırat veyahut döneme tanıklık etmiş kişilerin eserleri kullanılırken şöyle bir yöntem izlenmiş: Eğer ilgili eserler Latin alfabesine aktarılmışsa göndermeler Latinize edilmiş baskıya yapılırken orijinal baskı tarihi de belirtilmiş. Ne var ki bu eserlerin bazılarının Latin alfabesine aktarılmasında sorunlar olduğu bilinmektedir. Özellikle sorunlu olan bu versiyonların orijinal metinden teyit edilerek kullanılması araştırmanın sağlığı açısından elzemdir. Dahası, bu Latinize kaynakların bir kısmı sadeleştirilmiş olduğundan akademik araştırmalarda veri olarak kullanılması son derece sıkıntılıdır. Süreli yayınlar söz konusu olduğunda ise oldukça kısıtlı bir şekilde kullanıldıklarını, daha geniş bir taramayla yerli ve yabancı süreli yayınlarda konuyla ilgili oldukça mümbit verilere ulaşılabileceği aşikârdır.

16 bk. Nurdan İpek, *Yahudi Bankerler* (İstanbul: Yeditepe, 2011), 326.

17 Peker'in verdiği bilgiler, sonraki gömleklere, büyük ihtimalle, sekizincisinde bulunuyor olsa gerek.

18 Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 103. Bu tez de Peker tarafından görülmemiş olmakla beraber aynı yazarın doktora tezinden hareketle hazırladığı bir bildiri Peker'in kaynakçasında mevcuttur. bk. Mustafa Ali Uysal, "Sultan Abdülaziz'in Hal ve Ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın Rolü", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu* (Ordu ve Siyaset, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 65-98.

19 Peker, *Galata Bankerleri*, 120-121.

3. Sorunsala Dair

Ortaya attığı bir soruyu tartışmak üzere hazırlanan tarihsel metinlerin tüm tarih araştırmaları içindeki oranının oldukça düşük kaldığı bilinen bir gerçek. Bu oran, adına ironik bir şekilde “tez” ismini verdiğimiz lisansüstü çalışmalarda daha da düşüyor. Elbette oranın düşüklüğü tezlerin tamamlanmasında zaman kısıtı bulunması, sorunsal kurgulayabilmek için birikime ihtiyaç duyulması ve belki de en önemlisi sorunsala dayalı araştırmaların tez jürisinde sorunla karşılaşma ihtimalinin daha yüksek olması gibi sebeplerle açıklanabilir. Haliyle bir iddiayı tartışmak amacıyla yola çıkan araştırmalar ilgiyi hak etmektedirler. Öte yandan sorunsalı olan bir araştırmacının ilk mükellefiyeti sorunsalını açıklamak, mevcut durumdaki hangi kabullere itiraz geliştirdiğini açık bir dille ifade etmek ve kendi iddiasını ispat için ne gibi araçlara başvuracağını dökümünü yapmaktır.

İncelemesini yaptığım metin bir değil, iki sorunsala sahip olmasıyla farklı bir noktada konumlanıyor. Araştırma sonuçları 2018 yılında tez olarak metinleştirildiğinde Galata bankerlerinin Sultan Abdülaziz’in hal’indeki rollerini açığa çıkarmak niyetini ortaya koyarken aynı metin 2022 yılında kitap haline getirildiğinde aynı meslek erbabının Osmanlı ekonomik çöküşündeki etkilerinin tespit edildiği beyan olunmuştur. Aynı metnin iki farklı sorunsalı yanıtlayıp yanıtlamayacağı üzerine bir tartışmaya girişmeyeceğim. Zaten araştırma kie taplaştırılmayıp yüksek lisans tezi olarak kalmış olsaydı üzerine bir inceleme yapılmasının gerekeceğini de düşünmüyorum. Genelde kabul edildiği üzere yüksek lisans, araştırmacı namzedinin usulü öğrendiği, kendisini bu anlamda geliştirirken bilimsel bilgiye katkıda bulunduğu bir aşamadır. Ancak bir yüksek lisans tezi kitap haline getiriliyorsa tez vasfının ötesine geçerek belli bir iddiayı da ortaya koyuyor demektir.

Peker’in kitabında ortaya atılan sorunsalın ilk problemi, iddiasını neredeyse hiç tartışması olarak göze çarpıyor. İddianın temeli Osmanlı’nın bir ekonomik çöküş yaşamıysa eğer, ayan beyan ortada olan bir gerçek olup olmamasına bakmadan öncelikle böyle bir çöküşün varlığının tartışılmasıyla işe başlanması beklenirdi. Devletin XIX. yüzyıldaki ekonomik duruma nasıl geldiği tarihsel arka planıyla açıklanmadığı sürece önermenin ikinci kısmı olan ekonomik çöküşe Galata bankerlerinin etkisinin ispatlanma çabası ayakları yere sağlam basacak vaziyete getirilemez. Sorunsalın tartışılmamış olması en çok literatür değerlendirmesine girişmemekle ortaya çıkıyor ve kitabın özüne bu yolla zarar veriyor. Peker’in, Onnik Jamgoçyan’ın yukarıda işaret edilen eseriyle hiçbir kavgaya girmemiş olması ortaya attığı soruyla derinlemesine ilgilenmek amacı taşımadığının ispatı aslında. Zira Jamgoçyan, çok iyi belgelediği eserinde safını sarraflardan yana tutuyor. O da sarrafların Osmanlı ekonomisinde büyük bir etkiye sahip olduklarını savunurken bunun olumlu bir etki olduğunda ısrar ediyor. Peker’le Jamgoçyan sarrafların mâli güçlerini perde arkasından devlet yönetiminde etkin olmak amacıyla kullandıkları konusunda hemfikir görünüyorlar. Ancak birisi devlet yönetimine yapıldığına inandığı müdahalenin ekonomiyi çöküşe götürdüğü fikrini öne sürerken diğeri sarrafların yönlendirmelerinin engellenmesi dolayısıyla aynı neticenin, yani ekonomik çöküşün gerçekleştiğini savunuyor. İşte bu noktada Peker, sanki daha önce böyle bir görüş hiç öne sürülmemişçesine, kendi önerisini okura anlatmakla yetiniyor. Oysa sağlıklı bir literatür tartışması ve ortaya koyacağı karşıt argümanlarla Jamgoçyan’ın savlarını geçersiz kılması beklenirdi. Şu haliyle bakıldığında, alabildiğine yanlı tutumu ve sağlam destekten yoksun pek çok iddiasına rağmen Jamgoçyan argümanlarını daha fazla tarihsel kaynakla beslemek

suretiyle genel savını da daha güçlü bir şekilde savunuyor konumdadır. Peker, her şeyden önce kitabının basım tarihinden kırk dört yıl evvel savunulmuş bir tezin tüm iddialarını tartışarak çürük olanların bir dökümünü yapmalı ve kendi sorunsalına getirdiği açıklamaları da bu temel üzerine bina etmeliydi.

Metnin yapısal özelliklerine dair bir diğer mesele ise araştırmacının bir diğer sorumluluğu da süjesiyle kurduğu ilişkide belli bir mesafeyi korumasıdır. Aksi takdirde ortaya sorunlu bir ilişki çıkacak ve bu da yazarın iddiasını ispatlamak yolunda işini zorlaştıracaktır. Maalesef Peker'in süjesiyle kurduğu ilişki bu türden sorunlu bir ilişkidir. Pek çok akademik metinde yazarın konu edindiği kesim, kurum ve benzeriyle ilişkisinde "tuttuğu tarafı" algılayabilmek için satır aralarına bakmak gerekir. Oysa Peker'in metni söz konusu olduğunda böyle bir çaba harcamaya gerek kalmıyor. Yazar bankerlere yönelik kullandığı pek çok küçümseyici, ötekileştirici ifadeyle olumsuz bakışını açıkça ortaya koyuyor.²⁰ Bu ise yazarın süjesine açık bir önyargıyla yaklaşım kararını çok önceden vermiş olduğuna delalet ediyor. Böylesi bir yaklaşım kanıt toplarken önyargıya hizmet edecek olanlara öncelik verilebileceği şüphesini doğuruyor. Galata bankerleri gerçekten de olumsuz ve sevimsiz bir grup olabilir. Fakat her şeyden önce mesleklerinin doğasından kaynaklanan bu vasıflar önyargıya sebep olduğunda hem onları hem de sebep oldukları tarihsel gerçekliği anlama imkânlarını ortadan kaldırır. Sonuçta da şöyle bir cümlenin yazılmasına sebebiyet verir: "Bankerler her daim kendi kazanç ve zararlarını hesap etmiş ve her türlü durumu lehlerine çevirmeye çalışmıştır."²¹ Bankerlerin, meslekleri itibarıyla zarar ve ziyanlarının hesabını tutmalarından daha doğal ne olabilir ki?

Araştırmada dikkat çeken ve kafa karıştıran en temel hususlardan bir tanesi iç borç ve dış borç ayrımının net olarak yapılmaması gibi görünüyor. Oysa bu ayrım, ekonomik çöküşteki banker etkisini kantitatif veriyle ispatlamak açısından zorunludur. Ancak metnin gidişatı içerisinde pek çok borçlanma sıralanırken bunların hangisi dış borç ve hangisi iç borç, yani bankerlerden sağlanan borç ve ikisi arasında geri ödeme koşulları bakımından ne gibi farklılıklar bulunuyor gibi soruların cevaplanmasına imkân sağlayacak ayrımlar gösterilmiyor. Dahası, ekler bölümünde bir başka eserden²² alıntılanan bir dış borç listesi²³ bulunmasına rağmen karşılaştırma yapma imkânı sağlayacak bir iç borç tablosu mevcut değil. Tabi kitabın yirminci sayfasında bulunan "...içinde Galata bankerlerinin de bulunduğu yabancı alacaklılar..." ifadesinin şüpheye düşürdüğü gibi bankerler cebebi ve dolayısıyla onlardan alınan borçlar da dış borç sayılmıyorsa bahsi geçen ayrımın yapılması gerekirdi.

SONUÇ

Bir kitap isimlendirilirken yayınevi talepleri doğrultusunda, ilgiyi artıracak başlıklar seçildiği bilinen bir durumdur. Ancak kitapların başlıkları da yayıncıların değil, yazarların sorumluluğundadır. Örneğin kitabın Sonuç bölümündeki kimi hususlar tartışmaya açılabil-

20 Birkaç örnek vermek gerekirse: "...Ermeniler servetleri ve işgüzarlıklarıyla..." (19); "Osmanlı Bankası'nın kuruluş yılına kadar meydan bankerlere kalmıştı." (35); "... Galata bankerleri yakında hurs ve tamahlarına arz edilecek..." (47). Örnekler çoğaltılabilir. (Virgular bana ait).

21 Peker, *Galata Bankerleri*, 77.

22 Ahmet Kamil Tunçel - Murat Yıldırım, "1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2014), 1-26.

23 Peker, *Galata Bankerleri*, 155.

lirdi. Kitap, eğer bir ikinci baskı yapacaksa tarihsel açıklamaya yüklü katkıda bulunabilecek sorunsalı, ilk baskıda görülmemiş onlarca araştırma ve yüzlerce kaynağın da değerlendirilmesiyle yeniden ele alınmalıdır. Kısacası ikinci bir baskı metnin hayli geliştirilmesi ve genişletilmesiyle ortaya çıkarılırsa başlığındaki vaadi, yani Galata bankerlerinin Osmanlı ekonomik çöküşüne etkilerini somut olarak ortaya koyma potansiyeli taşımaktadır.

Sadece incelediğim kitap özelinde olmamak kaydıyla Galata bankerlerinin hakkıyla bir çözümlemesinin yapılabilmesi için farklı bir bakış açısının geliştirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bankerler üzerine oluşan literatürün neredeyse tamamında bu mesleği icra eden bireyler sinsi, hasis, habis ve desso olarak tarif edilmekteler. Gerçekten de bireysel olarak bu özellikleri bünyesinde barındıran bankerlerin varlığı bilinmektedir. Ancak bu tarif ve etiketleme faaliyetinde bankerlerin etnik ve dinsel aidiyetlerinin de büyük etkisi olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu tavır alışını tersinden görmek suretiyle daha iyi algılayabilmek için Jamgoçyan'ın yine etnik saiklerle bankerleri olumlayan araştırmasına bakmak yeterlidir. Oysa bankerleri etnik kimlikleri özelinden çıkarıp sınıfsal bir yapı olarak aktarmak daha soğukkanlı açıklamalar ve dolayısıyla tarihte oynadıkları role dair daha isabetli yorumlar yapılmasını sağlayacaktır. Yani süreyi aşırıya kaçmayan bir genellemeye ve tasnife tabi tutup sevgi-nefret ilişkisi kurulmasının önüne geçmek sağlıklı sonuçlara ulaşmak için yegâne yöntem gibi görünüyor. Bu tarz bir yaklaşım sergileyen araştırmalar ortaya çıkana dek bankerleri ve dolayısıyla XIX. asırdaki Osmanlı finans dünyasının hakikatli bir panoramasını görmekten mahrum olacağımız açıktır.

KAYNAKÇA

- Hulkiender, Murat. *Bir Galata Bankerinin Portresi : George Zarifi, 1806-1884*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1. baskı., 2003.
- Hulkiender, Murat. *Devletin Finans Çevreleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- İpek, Nurdan. *Yahudi Bankerler*. İstanbul: Yeditepe, 1. baskı., 2011.
- Jamgocyan, Onnik - Üyepazarcı, Erol. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014. <https://books.google.com.tr/books?id=RvjCxQEACAAJ>
- Kazgan, Haydar. *Galata Bankerleri. Türk Ekonomi Bankası*, 1991. https://books.google.com.tr/books?id=S_DiAAAAAAAJ
- Kazgan, Haydar. "II. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artin". *Toplum ve Bilim* 11 (1980), 115-130.
- Kıray, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim, 1993. https://books.google.com.tr/books?id=_UzsAAAAIAAJ
- Oğlakçı, Mehmet. *Galata Bankerlerinin Osmanlı Devlet Maliyesi Sistemine Etkileri*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Oktay, Melike. *19. Yüzyılda Bir Galata Bankeri: Köçeoğlu Agop Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Peker, Şeyma. *Galata Bankerlerinin Osmanlı Ekonomisinin Çöküşüne Etkileri*. Lejand Kitap, 2022. <https://books.google.com.tr/books?id=jzOhEAAAQBAJ>
- Peker, Şeyma. *Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesinde Galata Bankerlerinin Rolü*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şahiner, Araks. *The Sarrafs of Istanbul: Financiers of the Empire*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Torlak Emir, Canan. *An Analysis of Sarrafs Credit Networks in Istanbul (1844-1863)*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Tunçel, Ahmet Kamil - Yıldırım, Murat. "1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?" *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2014), 1-26.
- Uysal, Mustafa Ali. *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Uysal, Mustafa Ali. "Sultan Abdülaziz'in Hal ve Ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın Rolü". *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*. IV/65-98. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

EK

Ek 1: Kitapta Kullanılan Referansların İstatistik Dökümü

ALINTI YAPILAN KAYNAK	ALINTI SAYISI	ALINTI SAYISI %
Velay: 1978	46	10,57%
Belge	26	5,98%
Karal: 2003	24	5,52%
Kazgan: 2005a	24	5,52%
Davison: 2005	23	5,29%
Kazgan: 1995	22	5,06%
Kazgan: 2005b	22	5,06%
Yerasimos: 1975	17	3,91%
Sayar: 1978	16	3,68%
Özdemir: 2010	15	3,45%
Şehsuvaroğlu: 1949	13	2,99%
İnal: 1983	12	2,76%
M. Celaleddin Paşa: 1979	12	2,76%
Terzi: 2011	12	2,76%
Pamuk: 2017	11	2,53%
Hulkiender: 2013	9	2,07%
A. Mithat: 2013	8	1,84%
İpek: 2011	8	1,84%
Öztuna: 2013	8	1,84%
Şeni: 2010	8	1,84%
Ahmed Cevdet Paşa: 1980	7	1,61%
Ahmed Cevdet Paşa: 1967	6	1,38%
A. Şeref: 2012	5	1,15%
Belin: 1999	5	1,15%
Daşdemir: 1999	5	1,15%
Köse: 2001	5	1,15%
Sürelî Yayın	5	1,15%
Uzunçarşılı: 1943	5	1,15%
Yücekök: 1968	5	1,15%

E. Tevfik: 1974	4	0,92%
Jamgoçyan: 2017	4	0,92%
Tunçel ve Yıldırım: 2014	4	0,92%
Uysal: 2014	4	0,92%
Eldem: 1994	3	0,69%
Hafız Mehmet Bey: 1906	3	0,69%
Mordtmann: 1999	3	0,69%
Timur: 2006	3	0,69%
Varcan: 2000	3	0,69%
Akyıldız: 2003	2	0,46%
Kazgan: 1983	2	0,46%
Kazgan: 2014	2	0,46%
Uzmay: 2006	2	0,46%
Ülman: 2002	2	0,46%
Abidin Bey: 1874	1	0,23%
Akçay: 2013	1	0,23%
Akyıldız: 2010	1	0,23%
Bütün: 2012	1	0,23%
Karaca: 2014	1	0,23%
Karal: 2007	1	0,23%
Mithat Paşa: 1907	1	0,23%
Osman N. Efendi: 1909	1	0,23%
Öztürk ve Keskin: 2011	1	0,23%
Sevgen: 1969	1	0,23%
Toplam Alıntı Sayısı	435	

Çiçek, M. Talha. *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914.*

CAMBRIDGE: CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS, 2021.
280 PAGE.
ISBN: 9781316518083.

AHMAD AMARA*

ABSTRACT

M. Talha Çiçek's *Negotiating Empire in the Middle East* discusses the changing relationships between the Ottoman imperial administration and the Shammar and the Anizah tribal confederations, in the regions of today's Iraq, Syria, Arabia, and Jordan, between the Tanzimat Era and the WWI. The book is an essential addition filling several scholarly gaps in the writing of the Ottoman Middle East's social history, the history of the Tanzimat Reforms across the Empire, and that of the Arab Tribal communities, commonly known today as the Bedouin communities.

Keywords: Ottoman Empire, Arab Nomads, Middle East, Tanzimat, Tribal Societies.

ÖZ

M. Talha Çiçek'in *Negotiating Empire in the Middle East* isimli kitabı, Tanzimat ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde, günümüz Irak, Suriye, Arabistan ve Ürdün bölgelerinde Osmanlı İmparatorluğu yönetimi ile Şammar ve Anizah aşiret konfederasyonları arasındaki değişken ilişkileri tartışmaktadır. Eser, Osmanlı Ortadoğusunun sosyal tarihinin Tanzimat Reformlarının ve genellikle Bedevi toplulukları olarak tanınan Arap kabile gruplarının yazımında mevcut akademik eksikliklerin giderilmesine önemli katkı sağlar mahiyettedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Arab Bedevileri, Orta Doğu, Tanzimat, Aşiret Toplulukları.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

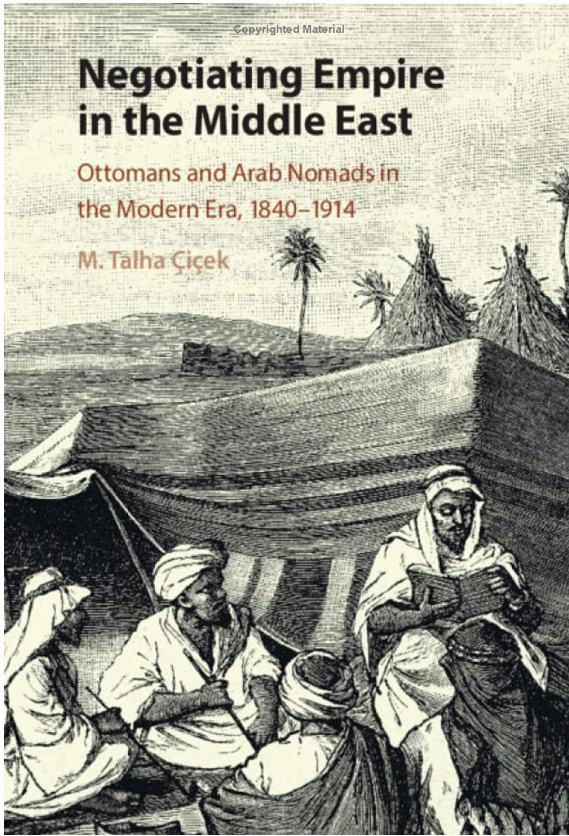
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | *Article Type: Book Review*
Geliş Tarihi: 7 Nisan 2023 | *Date Received: 7 April 2023*
Kabul Tarihi: 7 Temmuz 2023 | *Date Accepted: 7 July 2023*

ATIF | CITATION

Amara, Ahmed. "Çiçek, M. Talha. *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914*." *Kadim* 6 (October 2023), 241-244. doi.org/10.54462/kadim.1278838

* Dr., New York University Tel-Aviv, ahmadamara@gmail.com, ORCID: 0009-0009-7682-9759.

M. Talha Çiçek's *Negotiating Empire in the Middle East* is a significant and much-needed contribution that provides a rich account on the Ottoman-Shammar/Anizah interactions spanning over seven chapters addressing questions of conflict, land settlement, military fortification, taxation, judiciary, and the imperial administrative expansion. Çiçek opens by highlighting the three dominant approaches in the study of the Ottoman Tanzimat and tribal communities: The first is the centralization approach that focuses on the governmental structures, laws, and administration, and less on the peripheries and other non-governmental agents, such as the tribes in our case. Scholars influenced by frontier theories follow the second approach stressing the separation and distance between the frontiers and the imperial apparatus as well as the autonomy of the frontiers

and their tribal communities. In the third approach, scholars focus on the Ottoman rhetoric and representation of tribal communities as a colonialist policy within a post-colonial framework. However, this approach fails to contrast mental framings with the actual policies and their implementations on the ground or investigate the reasons behind such constructions.

Commonly, the study of tribal communities and that of the Tanzimat reforms, separately or concurrently, focus on the modernization lens. Whereas the tribes constituted an essential target in the Ottoman reform and modernization approach, the actual implementations and developments differed in practice. The central government strove to make the tribes and their space controllable and legible via their settlement, the demarcation, and registration of their lands and space, as well as the establishment of local administration and bureaucracy, and hoped to do so from the top and through the infliction of force. However, with time, the Ottoman objectives and means have changed for several reasons, and there was an unequal geographical implementation of the reform. Rightly, the book,

"adopts an 'equalized perspective' on empire-tribe relations... acknowledging and highlighting tribal agency in late Ottoman history. This equalized perspective interprets the Ottoman-Bedouin relations in the modern era as an amalgam of the imperial policies towards the nomads and the tribal strategies in response to them and vice versa." (29-30)

Drawing on a wide range of archival sources from the Ottoman, British, and French archives, alongside the Sharia court records of Hamma, Mardin, and Urfa, as well as private papers, Çiçek provides a rich historical account addressing the changing relationships between the Ottoman administration and the Anizah and the Shammar, and how these relationships made the history of the region between 1840 and 1914. The story begins with the migration of the two large and robust tribal confederations of the Shammar and the Anizah from Arabia to the north to Syria and Iraq, fleeing the rise of Wahhabism and seeking new pasture grounds. Their move created several developments and historical dynamics that needed to be configured by the Ottoman administration, who meanwhile was developing a particular reformist policy targeting the tribes.

The migration affected the region's local humane and ecological geography as the tribes imposed the *khawwa* tax on the local communities and caravans to protect them from attacks or plunder by other tribes, which led various villagers to abandon their villages and cultivated lands. The damage to human settlement and cultivation meant not only a loss for the imperial treasury from taxation, but also antithetical to the Tanzimat reform and the new imperial objectives of control, security, tribal settlement, cultivation, land registration, and increased tax collection. As a result, the first Ottoman reaction was to use force to subdue the tribes, push them deeper into the desert away from the settled areas, and stop the *khawwa* collection or the plunder. However, this was rather Ottoman wishful thinking.

In the first chapter, the author demonstrates the failure of the Ottoman attempts to "eliminate the tribal question" by pacifying and deporting the tribes through force. In the following four chapters, the author outlines a story of change over time and space of the changing relationship between the Ottoman administration and the Shammar and the Aniazh. Roughly, the relationship moved from the use of force (1840-the 1850s) to careful and partial collaboration that was made possible due to the Ottoman fortification of the frontiers (1860s), to be followed a the growing reconciliation and then partnership, enabled by the strength and expansion of the Ottoman administrative infrastructure, like in to Deir al-Zor and southern Syria (1870s onward). As the author adopts a relational approach, the story of change was also determined by the responses of the tribes under the leadership of their sheiks, who appear as central historical actors. The chapters demonstrate that the Ottoman history of the region was not merely a top-down one imposed from the imperial center but was instead born through constantly changing interactions and politics of negotiations by both sides. The local sheiks, like Dahham of the Anizah or Farhan of the Shammar, constituted a strong counter-force, which was at some point equal or even more substantial than the local imperial force, thus forcing the government to change its position and policy on various questions such as taxation, land use, appointments or the use of force. The replacements in the sheikdom (for example, sheiks Hajim, Jeda'n, and Hafiz, among others) created different opportunities for negotiation and partnerships on several questions.

With the improvement of the relationships between the Shammar and the Anizah and the government, the sheiks, and their tribes, began to be better incorporated and integrated within the growing administration, judiciary, and economy, and assisted the government with the implementation of the reform, including tax collection, land settlement, and the judiciary. Chapter 6 of the book shows the sheiks as imperial agents who adopted the role of tax collec-

tors and more as negotiators who managed to convince their tribe fellows to pay a moderate tax to the government. Like taxation, the legal system and the mechanisms for resolving inter and intra-tribal disputes also emerged, as discussed in Chapter 7, thus demonstrating the radiations of the improved state-tribe relationships. The tribes continued to resolve conflicts within their tribal judicial system, and in parallel, they approached the Ottoman Sharia courts and, at times, asked the Ottoman administration to intervene in inter-tribal conflicts.

Although the author presents the 1870s as the turning point in tribal-state relations of reconciliation and partnership, it is nevertheless important to note that we can talk of tribal integration and incorporation within the state system since the 1840s and the 1850s, as illustrated in the cases of tax payments and conflict resolution and engagement with the Sharia courts. Hence, state formation took different shapes and paces, as the author demonstrates; however, not in sharp turns as hinted at times in the book. Such complex dynamics of state formation, especially in the Ottoman frontiers, were discussed in several recent works (in Ajlun, Karak, Arabia, Beersheba, Jazira, Iraq), which deserved further engagement with these works from the author's side. For example, the author makes an excellent presentation of the plurality of venues for conflict resolution in chapter 7. However, the discussion is missing the framework of legal-judicial hybridity and the interactions that dictated the evolution of particular judicial orders in the different regions. These phenomena include the Ottoman acknowledgment of tribal law, its incorporation within state-instituted tribal courts, the establishment of new Sharia courts in the new *kazalar*, and plans to institute *nizamiye* courts, all within an Ottoman allowing for particular legal deviations from the letter of the *Tanzimat* laws. Finally, as the author discusses throughout the book questions of material and immaterial Ottoman infrastructure (administrative expansion, fortification, railroad, judiciary, taxation system, weaponry), the book would have benefited from a discussion of the literature on Empire and infrastructure.

Negotiating Empire is a vibrant and highly needed book. It is an essential addition to the study of the Ottoman Tanzimat, tribal communities, the Middle East, and state formation and its legacies until the present. The book sheds essential light on questions of land settlement, cultivation, taxation, and border-making, and the history of particular sub-regions like in Deir al-Zor, Mosul, Baghdad, Urfa, Karak, Ajlun, and beyond. It also complicates the dominant narratives of the state-tribe paradigm of separation, isolation, conflict, and hostility. Despite the distance, venues of integration and contact existed. Bedouin plunder, usually highlighted to indicate a state of lawlessness, was partly conducted as a way of political maneuvering via-a-vis the government and not out of savagery. With time, the tribes of the Shammar and the Anizah made a remarkable contribution to establishing a sustained imperial order in the region, an order that evolved through conflict and cooperation and mutual recognition as the interests of both sides became closer to each other. The tribal communities began to operate within the new judicial-administrative units and venues and to make them simultaneously. The story of change is much apparent as the last days of the Ottoman Empire approached, where we could see that the same tribes who fought against the imperial army became enlisted within the same army and fought in its lines with the outbreak of the First World War. M. Talha Çiçek and *Negotiating Empire* tell a bright and articulate imperial story that should be read.

kadim

VEFEYÂT / OBITUARIES

Cornell H. Fleischer: A Personal Memoir

KİŞİSEL HATIRALAR:
CORNELL H. FLEISCHER

JOHN E. WOODS*

I first “met” Cornell Fleischer by telephone over fifty years ago. He had just received his BA from Princeton in Near Eastern Studies in 1972 and was applying to graduate programs in Middle Eastern and Islamic Studies. He had come highly recommended by his teacher Martin Dickson—who was also my dissertation advisor at Princeton—and the University of Chicago had offered him the very best fellowship available at the time. Our phone call then consisted of my trying to convince him to accept the Chicago offer and join our program as a doctoral student. It was a very pleasant conversation as I recall, but ultimately not successful from my point of view—Cornell decided to remain at Princeton.

We finally met in person in the fall of 1974 when I went back to Princeton to defend my dissertation. At that time, he offered me a place to sleep for several days in graduate student housing in the now-demolished Butler Tract, also known as “the Project.” The first night—the eve of my defense—we stayed up nearly until dawn talking and listening to music. To this day I cannot hear Seals and Crofts’ “Summer Breeze” without thinking about that time. At the defense, we were both somewhat bleary-eyed, but in the end, all

turned out well for everyone. Over the following years, I followed Cornell’s career closely, both through frequent phone calls with him and reports from Martin Dickson about his

ATIF | CITATION

Woods, John E. “Cornell H. Fleischer: A Personal Memoir”. *Kadim* 6 (October 2023), 247-251. doi.org/10.54462/kadim.1296547

* Dr., Professor Emeritus of Iranian and Central Asian History, Departments of History and Near Eastern Languages and Civilizations, University of Chicago, j-woods@uchicago.edu, ORCID: 0000-0002-7410-2443.

progress. Occasionally, I would have the chance to return to the East Coast to visit and I remember with great fondness one beautiful fall afternoon spent with Martin, Cornell, and other friends in the Gramercy Park Hotel in Manhattan. Later in the 1970s, during his research visit to Iran, he was my sole direct contact with my daughter, from whom I had become estranged for reasons beyond my control.

We often had long conversations about the pros and cons of his moving from the Ohio State University, where he had been teaching since 1979, to Washington University in St. Louis, where he would be able to build an entire program. His time at WashU from 1982 to 1993 were years of great achievement for him: he served as director of the enterprising Center for the Study of Islamic Societies and Civilizations, his seminal work on the Ottoman intellectual Mustafa Âli was published, and he was awarded a MacArthur fellowship. We came together once again in Princeton in 1990 to honor Martin with the announcement of the publication of his *Festschrift*; in 1991, our mentor and friend Martin passed away and Cornell and I along with a group of his students, former students, and friends met in Princeton and then traveled to New York to attend his funeral.

Meanwhile, some of us at the University of Chicago had other plans for him. Richard Chambers and I worked for years trying to raise money for a chair of Ottoman and Turkish studies in Chicago and, given the “classical” focus of our program, Cornell was immediately considered the leading candidate for what was to become the Kanunî Süleyman professorship of Ottoman and Modern Turkish Studies in 1993. Little did I imagine that the telephone call of some two decades earlier might have produced the result that it did!

It was during the thirty years that we were colleagues at the University of Chicago, however, that I came truly to realize the depth and breadth of his knowledge as a scholar, his regard for his field and his craft, and his devotion to his students and their success. Though neither of us had been students of Marshall Hodgson, through our common teacher Martin Dickson, we were both wholly committed to Hodgson’s vision and approach to the study of the Islamicate world—Hodgson had incidentally tried to lure Martin to Chicago in the early 1960s—and tried to maintain his legacy in our teaching and scholarship. We increasingly began to see each other as “academic brothers,” I, the elder by twelve years (though Cornell would never admit it)—both born in the Chinese, Turko-Mongol Year of Tiger, both aware of sharing the same scholarly genealogy: Martin Bernard Dickson—A. Zeki Velidî Togan—Vasily Vladimirovich Bartold. As brothers often do, we sometimes disagreed about things personal and professional, and he sometimes took exception to my playing the elder brother card.

Cornell was absolutely committed to the mastery of philology—Arabic, Turkish, Persian—not as an end in itself, but as the key to unlocking the worlds of meaning of Islamicate texts and their significance. He therefore resented being labelled a Turkologist while his Arabic and Persian were equally fluent. He considered himself, moreover, not just an Ottomanist but a historian of the Islamicate world and beyond. He had little patience for those in the field who lacked what he considered to be the necessary linguistic and methodological skills, the respect and understanding of the work of previous scholars, and the requisite historical knowledge and vision pertinent to the topics at hand. He likewise encouraged his students to transcend the positivist impulse common to many Ottoman historians

who tended to focus primarily on archival sources. Instead, he inspired them to endorse his more humanistic approach based on his meticulous exploitation and innovative questioning of narrative and normative materials, while also making full use of the archives. In so doing, he introduced new ways of understanding later middle period and early modern Islamicate history to a generation of young scholars.

His concern about what he perceived to be the erosion of scholarship in the field overall, his own position at the University of Chicago, and the study of the Islamicate world in American universities in general were topics that dominated our COVID and post-COVID telephone calls right up to the time of his death. Nevertheless, he remained firmly convinced that the humanist values he imparted to his students and represented with his publications would eventually prevail over transitory fashions.

With his passing, I have lost another member of my family.

Professor Martin Dickson with his students, Cornell Fleisher and John Woods, in Princeton circa 1990.

Cornell Fleischer, Devin DeWeese, and John Woods gather for a dissertation defense at Chicago in 2009.

A snapshot from the MESA panel honoring Martin Dickson shows U of C colleague Fred Donner, Vera Moreen, Kathryn Babayan, and Cornell Fleischer (left to right) posing for a photo, Denver, 2012

A blurry snapshot of Zeki Velidi Togan and Martin Dickson, taken during their time at Istanbul University. Cornell Fleischer holds this photo in high regard.

The photograph captured at a conference in Salt Lake City, Utah in 1998 depicts Cornell Fleischer alongside his fellow students of Martin Dickson, namely Michel Mazzaoui, Kathryn Babayan, and John E. Woods, arranged from left to right.

Cornell H. Fleischer: A Life of Brilliance and Generosity

CORNELL H. FLEISCHER:
PARILTI VE CÖMERTLİK DOLU
BİR HAYAT

EMİN LELİĆ*

Penning this is difficult because it is hard to accept that Cornell H. Fleischer is no longer with us. He was always a radiant presence in my life and in the lives of those who knew and loved him. Cornell H. Fleischer was many things to many people. The readers of this journal will primarily know of him as a renowned scholar. As a former student (M.A. and Ph.D.) and then a friend, I would like to take this opportunity to present a more personal aspect of this scholar whom friends and students shall miss dearly.

1. Hoca

I did not know much about Cornell H. Fleischer when he accepted me to be his M.A. student at the University of Chicago. Although, I was decidedly interested in studying Ottoman history, my own approach to Ottoman history at the time – shaped by my undergraduate mentor Shahzad Bashir – was primarily through Ottoman Sufism, particularly its less ‘orthodox’ or *Melami* manifestations during the Early Modern period. Fleischer’s gracious reception of my application convinced me to forego other offers

and to study with him. Bashir had informed me that Fleischer, impressed by my application, had called him on the telephone to discuss my prospects at the University of Chicago, with a

ATIF | CITATION

Lelić, Emin. "Cornell H. Fleischer: A Life of Brilliance and Generosity". *Kadim* 6 (October 2023), 253-257.
doi.org/10.54462/kadim.1364498

* Assistant Professor, Salisbury University, Department of History, exlelic@salisbury.edu, ORCID: [0000-0001-9725-7336](https://orcid.org/0000-0001-9725-7336).

full scholarship to boot. The very personal nature of his intervention made a deep and decisive impression. It would also become a lasting impression, for, at every turn Fleischer demonstrated that far more than simply initiating young scholars into the field of Ottoman studies, he was welcoming us into a “family” – to use his own word. On occasions, he would half-jokingly refer to us, his students, as *ihvan*, that is, a brotherhood.

Although undoubtedly rooted in intellectual exchange, family to Fleischer – as indicated by the term *ihvan*, which he liked so much – had almost spiritual undertones. He was inducting us into a *silsile* (also his term of choice) of great scholars and he saw himself as only a link in that grand chain of transmission of knowledge. He loved talking about his mentors (and their respective *silsiles*), especially Martin Dickson and Andreas Tietze.¹ Undoubtedly, Tietze’s gracious response to Fleischer’s initial expression of interest in Mustafa Âli influenced his own approach to younger scholars – he often fondly recounted his amazement at the time that a scholar of such renown took an interest in a graduate student’s spontaneous queries. Later, Fleischer would become a regular guest at Tietze’s famous Istanbul gatherings, which established life-long friendships with German and other Ottomanists. I had often contemplated recording Fleischer’s colorful anecdotes – getting snowed in for days at the Tietze residence near Bosphorus University after a party; Talat Sait Halman’s visit to his modest graduate lodging at the Princeton “Project,” where, clad in a fine suit, Halman graciously joined his host on a carpet. And many others, which now I am sadly forced to reconstruct from memory.

2. Bey-efendi

To anyone even vaguely familiar with old Istanbul, Fleischer immediately evoked the image of an Istanbul bey-efendi – an Old World gentleman. It was a combination of his poetic and remarkably precise Turkish, which resonated with worldly refinement (he spoke English the same way), and an impeccably discreet and courteous manner. He never gossiped nor spoke ill of anyone. It was true *edeb* that he was embodying. Indeed, Fleischer was a man of the Old World. The son of a diplomat, he grew up around Middle Eastern royal courts and more generally in the late Ottoman aristocratic world. Although politically an avowed Socialist, his love of beauty led to a deep appreciation of that world – its elegant manners, which he himself had mastered, and the brilliant accoutrements it had produced, which filled his house. Yet, it was always a detached appreciation, the sort reminiscent of dervish anecdotes, with whom, not incidentally, he had spent time in his younger days. He freely gifted invaluable Persian rugs to friends and joked about his ignorance regarding the proper drinks for the array of exquisite crystal glassware he had inherited from his mother.

Incidentally, the Fleischers were titled European nobility, as I would learn much later when he showed me a book written in Swedish about his family. His ancestors had migrated from Prussia to Sweden, to serve the Swedish king. They specialized in skinning hunted game, hence the name Fleischer. This first biographical detail came to light through yet another fantastic anecdote – his life was full of them. In a Western European airport, a striking woman approached him, commenting on his remarkable resemblance to her ex-husband, a Swedish minister. As it turned out, the ex-husband was also a Fleischer, from the Swedish side of the

1 See also John E. Woods, “Cornell H. Fleischer: A Personal Memoir”, *Kadim* 6 (2023).

family. Both the Swedish and American branches were duly listed in the book. To me, his background seemed poetically linked to his cosmopolitan and refined proclivities and upbringing – riding horses with Egyptian royals, learning calligraphy, and summering with former Ottoman aristocrats-turned-Sufis in their hereditary, lately dilapidated summer villas on the Bosphorus.

3. Intellectual

Perhaps his most remarkable aspect, and certainly the reason that attracted so many of us to study with him, was Fleischer's extraordinary intellect. To a freshly minted graduate student, such as myself, his famous "Süleyman Seminar" at times approached something akin to a spiritual experience. Fleischer's incredible ability to bring the past to life through his immense historical and linguistic knowledge, paired with the subtlest cultural appreciation was infectious. At times, it would leave us, the listeners, simply stunned. I distinctly recall one particular paleography class, in which we were reading a random assortment of Ottoman and Arabic texts brought by students. We had finally translated an exceptionally difficult and painstaking manuscript passage from Ottoman to English. (Fleischer would never move on until every single word had been read and identified correctly, no matter how long it took nor how many dictionaries had to be consulted). Informing us that the passage was a reference to the *Shāhnāme*, Fleischer walked over to the little board in the corner of his crammed office, in which he held his seminars. As he was reciting, in Persian and from memory, the relevant couplets from the *Shāhnāme*, he wrote them on the board in elegant *nesih* script. In one stroke, he had unveiled the deep cultural layers of the Ottoman world. And for a moment, it felt as if that culture was still alive.

We, the students, quickly learned, however, that this fantastically mercurial approach, which in a moment could unearth deep connections between geographies, linguistic registers and historical epochs, was, in fact, rooted in an extremely conscientious and rigorous philological approach. On that count he was absolutely inflexible; he could not stand philological sloppiness. In fact, his relentless philological exactitude could be quite intimidating. I still recall exchanging nervous glances with fellow panelists – all of us his former students and now professors in our own right – as Fleischer was keenly scrutinizing the transliterations on our PowerPoint slides. His philological exactitude was softened, however, by his impeccable tact and even more so by his deep appreciation for hard work. He was always careful not to embarrass anyone, especially if he knew that the person had done the best they could. His criticism was usually reserved for what he thought of as shortcuts – especially, constructing what he termed 'sexy' historical arguments on shoddy philological foundations. Conversely, there was no higher praise, for me at least, than being told by Fleischer that one read Ottoman very well, which praise I, admittedly, earned after I had received my PhD. But that was the kind of *boca* that he was – always happy to read Ottoman and to build true ties of friendship with his students that transcended formal graduate training. In fact, just prior to his passing, we had been reading Ottoman texts together in preparation for an article that we planned to co-author. In hindsight, I am deeply grateful for his emphasis on philological training. It has made me into a much better historian than I would have been otherwise.

With time, I came to realize that his philological meticulousness was, in fact, rooted in deep respect for the texts we were reading and for their authors. If they could put in the work, which at times must have been tremendous, to compose what was often beautiful and deeply thoughtful Ottoman Turkish, the least we could do as historians was to correctly interpret it, with all its complexity and subtleties. In part, this must have been a lingering reaction to Orientalist biases, which Fleischer's generation had to contend with. When he approached one of his graduate mentors, Norman Itzkowitz, about writing a dissertation on sixteenth century Ottoman intellectual and cultural history, Itzkowitz supposedly responded, only half-jokingly: "It will be difficult. First you will need to demonstrate that the Ottomans had intellect, then that they had intellectuals, and finally that those intellectuals had original ideas".² The rest, as they say, is history. Fleischer's book, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, would transform the field of Ottoman studies by "re-construct[ing] the organic reality, of which, now, only inanimate relics remain," as he put it so eloquently in the book's introduction. The same spirit animated his seminars. *Bureaucrat and Intellectual*, as is well known, also earned him the prestigious McArthur genius award, for which he was recommended by his colleagues, who keenly recognized the significance of his contribution to Ottoman intellectual and cultural history.

He extended the same unfaltering respect to earlier scholarship, as evidenced by the wealth of even the most obscure references in his works. Well-versed in what his predecessors in the field had contributed across linguistic registers, he was equally insistent that his students familiarize themselves with older scholarship and learn to think of our academic field as a cross-generational joint venture – an academic *silsile*. Correspondingly, he was unequivocally respectful and supportive of younger scholars regardless of differences of age or prestige, even when their ideas and conclusions conflicted with his own.³ Most importantly, he always retained an open mind. His later work on occult practices, which he pursued courageously despite initially unfavorable reactions, show his exclusive dedication to the source materials and equal disregard for academic trends. Fleischer expected the same from his students and very consciously gave us a lot of room to explore and discover our own ideas. His only insistence was faithfulness to the sources.

We have lost a wonderful friend, teacher and role model. However, his lively legacy remains a source of comfort and encouragement.

BIBLIOGRAPHY

- Filipović, Nenad. "Cornell H. Fleischer, Prevazilaženje Orijentalizma i Odanost Bosni". *Proglas*. Accessed 27 April 2023. <https://proglas.ba/nenad-filipovic-cornell-h-fleischer-prevazilazenje-orijentalizma-i-odanost-bosni>
- Şen, A. Tunç. "Cornell H. Fleischer'in Ardından". *Birikim*. Accessed 1 September 2023. <https://birikimdergisi.com/guncel/11481/cornell-h-fleischerin-ardindan>
- Woods, John E. "Cornell H. Fleischer: A Personal Memoir". *Kadim* 6 (2023). <https://doi.org/10.54462/kadim.1296547>.

2 See Nenad Filipović, "Cornell H. Fleischer, Prevazilaženje Orijentalizma i Odanost Bosni", *Proglas* (Accessed 27 April 2023).

3 See A. Tunç Şen, "Cornell H. Fleischer'in Ardından", *Birikim* (Accessed 1 September 2023).

APPENDIX

At the Graduation Ceremony, University of Chicago, 2017: Emin Lelić receives his PhD, alongside Cornell Fleischer among the faculty.

Osmanlı Tarihçiliğinin Sahib-kıranı: Cornell Fleischer (1950-2023)

THE SAHİB-QIRAN OF
OTTOMAN HISTORIOGRAPHY:
CORNELL FLEISCHER
(1950-2023)

ZAHİT ATÇIL*

Osmanlı tarihçiliğinin son dönemdeki büyük üstatlarından biri olan Cornell H. Fleischer, 24 Nisan 2023 tarihinde bu dünyadan göçtü. Osmanlı tarihçiliğine seviye atlatan Fleischer, tarihçiliği, hocalığı ve arkadaşlığı ile yeri doldurulması çok zor bir âlim; yayınlarında, derslerinde ve sohbetlerinde derin bilgisi ile etrafını aydınlatan nevi şahsına münhasır bir kişiydi. Öğrencisi olmaktan onur duyduğum Cornell Fleischer'ı muhtelif yönleriyle ele almak mümkündür. Ben burada, akademik çalışmalarına ve verdiği derslerle Osmanlı tarihçiliğine yaptığı katkılara kısaca değinmekle yetineceğim.

Cornell Fleischer 1950'de Berkeley/California'da doğdu. Babasının diplomatik görevi nedeniyle çocukluk ve gençlik yıllarını Irak, Almanya ve Mısır gibi ülkeler başta olmak üzere, Amerika dışında geçirdi. Aslında bu çocukluk onun için bir avantaja da dönüşmüştü; zira ileride tarihini çalışacağı coğrafyanın insanlarını, şehirlerini, siyasi ve iktisadi vaziyetini çok erkenden görme imkânı bulmuştu. Öyle ki bir defasında, 1957'de Bağdat'ta gerçekleşen Abdülkerim Kâsım'ın askerî darbesini pencereden izlediğini anlatmıştı. Çocukluk ve gençlik yıllarını bu coğrafyada

geçirmesi, bölgenin yerel dilleri ile erken yaşta karşılaşmasına da vesile olmuştu. Nitekim kariyeri boyunca dil öğrenme ve dillerin inceliklerine vakıf olma konusundaki yeteneğinde bu erken tanışmanın etkisi olmalıdır.

ATIF | CITATION

Atçıl, Zahit "Osmanlı Tarihçiliğinin Sahib-kıranı: Cornell Fleischer (1950-2023)". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 259-266.
doi.org/10.54462/kadim.1366238

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, zahit.atcil@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-1505-7769.

Üniversite eğitimini Brown ve Princeton üniversitelerinde aldı. Princeton'da Yakındoğu Çalışmaları (Near Eastern Studies) bölümünde tanıştığı Martin Dickson, onun hem kılavuzu hem de model aldığı hocası olacaktı. Fleischer'in sıklıkla söylediği gibi Dickson, akademik gelenek bakımından kendisini Zeki Velidi Togan vasıtası ile Viladimir Barthold'a dayandırmaktaydı ve Fleischer da bu akademik geleneğe ait olmayı önemserdi. Fleischer, hem lisans hem de lisansüstü eğitim aşamalarında çok iyi bir beşeri bilimler eğitimi almış; tarih, felsefe, edebiyat ve dilbilim gibi disiplinlerde oldukça donanımlı yetişmişti. Princeton'da kendisinden yaşça büyük olan Engin Deniz Akarlı ve Metin Kunt'un (her ikisinden de abi diye bahsederdi) arkadaşlığı ve rehberliği ile çok verimli bir doktora dönemi geçirmişti. Zaten dile olan yatkınlığı sayesinde birçok Avrupa dili (Almanca, Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca) yanında, Arapça ve Farsçayı da öğrenmişti. Lisansüstü eğitimi esnasında, hocası Martin Dickson'ın "İyi bir İslam tarihçisi olmak istiyorsan el sine-i selâseyi, yani Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi öğrenmelisin" tavsiyesine uyarak Türkçe öğrenmeye başladı. 1970'lerin ortalarında henüz 20'li yaşlarının ortalarında Dickson'ın referansı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde Bekir Kütükoğlu'nu buldu. Kütükoğlu, –bir zamanlar Zeki Velidi Togan'dan birlikte ders aldıkları arkadaşı– Dickson'ın bu öğrencisine Türkçe ve Osmanlıca öğrenme konusunda rehberlik etti. Fleischer, modern Türkçeyi iyi öğrenmekle kalmadı, Osmanlı Türkçesinin kullanıldığı tüm yazı formlarına da aşına oldu. Ayrıca, Farsça ve Arapça şiirde olduğu gibi, Türkçe şiir konusunda da kendisini geliştirdi.

Hazırladığı Gelibolulu Mustafa Âlî ve onun entelektüel dünyası hakkındaki doktora tezi (1982) kısa bir süre içinde kitap olarak da yayınladı (1986). Onu, ilk başlarda ilgi duyduğu Safevi tarihi çalışmaktan Osmanlı tarihi çalışmaya yönlendiren, münhasıran da Osmanlı entelektüel tarihi çalışmaya teşvik eden Martin Dickson'dı. Belki de Princeton'da hocaları arasında onu Dickson kadar Osmanlı entelektüel tarihi çalışmaya teşvik eden yoktu. Nitekim bir hocası bu konuyu tez olarak seçmesini "Osmanlı entelektüel tarihi çalışmak kolaydır; zaten pek de bir şey yok, tezini çabuk bitirirsin" diyerek kendince biraz hafife de almıştı. Zaman zaman da *Künhü'l-Abbâr* isimli tarih eseri ile meşhur olan Gelibolulu Mustafa Âlî'yi çalışılmaya değer bulmayanlar, ona, "Âlî'nin her şeyini biliyoruz, başka ne tür bilgi çıkarabilirsin ki!" derken hem merak hem de istihza dolu bir tepki gösteriyorlardı. O ise doktora tezi ve nihayetinde kitabı ile bu tür eleştirilere doyurucu bir cevap vermiş, dahası ihmal edilen, aydınlatılmış olduğu düşünülen bu alanın ne kadar geniş ve derin olabileceğini göstermişti. Elbette bu konuyu çalışması için onu teşvik eden tek isim Martin Dickson değildi. Hem Mustafa Âlî üzerine çalışırken hem de sonraki çalışmalarında Andreas Tietze ve Barbara Flemming'in de yardım ve desteklerini görmüştü. Onlardan hep minnetle bahsederdi.

Fleischer'in şaheseri *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Türkçesi: *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*) üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Mustafa Âlî'nin hayatını Osmanlı tarihi bağlamında anlatmaktadır. İkinci kısımda, Mustafa Âlî'nin Osmanlı hukuk ve bürokratik düzeni hakkındaki görüşlerini incelemekte ve üçüncü kısımda ise Mustafa Âlî'nin tarih yazıcılığının genel Osmanlı tarih yazımı geleneğindeki konumunu irdelemekte, ayrıca Âlî'nin eserlerine yansıyan kültür ve kimlik meselelerini tartışmaktadır.

Mustafa Âli, tüccar bir ailede doğmuş, 1541-1600 arasında yaşamış, İstanbul’da medrese eğitimi almıştı. Uzun ve meşakkatli ilmiye sülûkunda ilerleme sabrı göstermek yerine daha kısa yoldan yükselme umuduyla gelecek vaat eden bir paşanın kapısına intisap etmeyi tercih etmiş bir 16. yüzyıl Osmanlı bürokratıydı. Ancak istikbali umduğu gibi parlak olamamıştı. Kendisini lâıyk gördüğü yüksek mevkilere gelebilmek için sürekli yazmış ve yazdıklarını kendi emeline yardımcı olabilecek kişilere ithaf etmişse de hedefine bir türlü ulaşamamıştı. Yazdığı eserler bugünün tasnifleriyle şiir, tarih, sosyolojik analiz, seyahatname, siyasetname, tezkire ve mecmua gibi farklı türlerde eserlerdi. Mustafa Âli’nin en dikkat çekici özelliği, eleştirel bakış açısı ve sivri bir dille yazmasıydı. Bu üslubunun da etkisi ve çağdaşı siyasetname yazarları ile birlikte Mustafa Âli’nin eserlerinin Osmanlı sistemindeki bozuklukların, çözümlerinin ve dolayısıyla “gerileme”nin işaretleri olarak yorumlanması, Osmanlı tarihçiliğinde 1950’lerden itibaren yaygın bir söylem oluşturmaktaydı. Fleischer’in en önemli katkısı işte bu Osmanlı tarihçilik anlayışının hâkim olduğu bir zamanda Mustafa Âli’nin –ve dolaylı olarak diğer yazarların da– 16. yüzyıl bağlamında nasıl okunabileceğine dair sunduğu öneriydi.

Mustafa Âli, Fleischer’a göre, Osmanlıların bürokratik bir devlet kurma aşamasında yaşamış bir bürokrattı. 16. yüzyılın ortalarında yaşanan bu değişim daha önceleri görülmemiş bir nitelik ve ölçekteydi. Dolayısıyla dönemi idrak edenler, mevcut gelişmeleri önceleri ile mukayese ediyor, kurulmakta olan düzene uyum sağlamakta zorlanıyor, alışageldikleri ilişki ve yükselme pratiklerinin artık işe yaramamasına içerliyor ve soğuk kurumsal münasebetlerin ortaya çıkmasından duydukları rahatsızlıkları dile getiriyorlardı. Geçmişe duydukları özlemle yeni gelişmeleri eleştiriyor ve bozulan düzenlerinin yeniden eskiye dönmekle düzeleceğine inanıyorlardı. Eski düzende hızlıca yükselebileceğini düşünen Mustafa Âli de benzer şekilde, devletin bürokratik yapısının sıkılığından muzdaripti ve kendisi gibi iyi yetişmiş entelektüel/bürokratların kıymetinin eskisi gibi bilinmemesinden şikâyetçiydi.

Fleischer, Osmanlı tarih yazımına hâkim olan bakış açısından farklı olarak bu yazın külliyatının, gerilemenin bir işareti olmadığını ve fakat yeni gelişmekte olan bürokratik devletin işleyişi hakkında bazı bilinç formlarının (“kanun bilinci”, “bürokratik bilinç”, “Osmanlı/Rumi kimlik bilinci” vb.) yeşermekte olduğunu gösterdiğini iddia etmektedir. Fleischer ayrıca, Mustafa Âli ve çağdaşlarının, gözlemlerini hicri 1000 yılının yaklaşması ile kıyamet beklentisinin yükselmekte olduğu bir ortamda dile getirdiklerinin altını çizmekte ve bu metinlerin böyle çok katmanlı bağlamlar çerçevesinde okunmasını önermektedir.

Fleischer’in kitabı hem yeni bir metot önermekte hem de Osmanlı tarih yazımına yeni bir bakış açısı kazandırmaktaydı. Nitekim bu kitabın yayınlanmasını takiben Osmanlı gerileme paradigmasına yönelik eleştirilerin sayısı arttı ve alternatif dönemlendirme çalışmaları başladı. Fleischer’in öncü çalışması sadece Osmanlı tarih okurları ve öğrencileri tarafından değil, genel bir akademik entelektüel camia tarafından da takdirle karşılandı. Nitekim 1988 yılında MacArthur Foundation, her yıl verdiği ve genellikle “Dahilik Ödülü” olarak bilinen ödüle, bu eseriyle Fleischer’ı layık gördü. O zamanlar St. Louis’deki Washington Üniversitesi’nde çalışmakta olan Fleischer, ödülü alan diğer akademisyenlere göre daha genç bir yaşta ve kariyerinin nispeten başındaydı.

Fleischer doktorasını tamamladıktan kısa bir süre sonra Ohio Üniversitesi’nde çalıştı. Akabinde Washington Üniversitesi’nde ders vermeye başladı. Burada Ahmet Karamustafa (ondan hep “dostum” diye bahsederdi) ve Engin Akarlı ile birlikte iyi bir İslam tarihi grubu

oluşturmuşlardı. 1993'te ise Chicago Üniversitesi'ne geçti. Burada Tarih ve Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri (Near Eastern Languages and Civilizations) bölümlerinde dersler veren Fleischer, yeni kurulan Kanuni Süleyman Professor of Ottoman and Modern Turkish Studies kürsüsünün sahibi oldu. Bir dönem ders veren Halil İnalçık'tan sonra, Chicago Üniversitesi'nde Osmanlı tarihçiliğinin en büyük temsilcisi olan Fleischer, verdiği dersler ve danışmanlık yaptığı tezlerle Osmanlı tarihçiliğine yön verdi.

Cornell Fleischer'in ilgi alanları çok çeşitliydi. O sadece Osmanlı tarihine değil, Safevi, Babür ve erken İslam tarihlerine de tam hâkim bir âlimdi. Bunun yanında, İslâm hukuku uzmanı, İslâm felsefesi araştırmacısı ve başta İbn Arabi düşüncesi olmak üzere tasavvufi ekol ve kuramların da piriydi. O, kelimenin tam anlamıyla bir "İslamist," yani bir İslam çalışmaları üstadıydı. Ancak onun entelektüel ilgisi İslam tarihi ile sınırlı değildi. Fleischer aynı zamanda Avrupa, Asya ve özellikle Akdeniz tarihini iyi bilen bir dünya tarihçisiydi. Bu alanlardaki derin bilgisi, derslerine de yazdıklarına da yansırı.

Her ne kadar en çok Mustafa Âlî hakkındaki kitabı tanınsa da başka birçok alanda yayını vardı. Mustafa Âlî kitabının sonuna eklediği "The Structure of the Ottoman Financial Establishment in the Sixteenth Century" başlıklı kısa ek ve "Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy"¹ başlıklı makalesi, Osmanlı mali ve idari bürokratik yapısının ana çatısını birçok arşiv belgesi ve defter koleksiyonlarından damıtarak anlattığı çalışmalarıdır. Osmanlı kâtiplerinin mesleki yaşamlarından tarihçilerin ve ediplerin dünyasına geniş bir yelpazede kurum, kişi ve topluluklarla ilgili çalışmalar yapmıştı.

Erken modern dönemde apokaliptik beklentiler çerçevesinde yoğurulan gizli ilimler, müneccimlik ve kehanet gibi konular da hocanın ilgi alanlarına dahildi. Bu metafizik uğraşların geniş Akdeniz dünyasındaki dolaşımı ve etkileri üzerine birçok çalışması vardır. Mehdilik düşüncesinin Avrupa ve Osmanlı siyasi dünyasına etkilerini ve bunların entelektüel kökenlerinin birbirleri ile bağlantılarını ortaya koymasıyla tarihçilere yepyeni pencereler açtı. Bu bağlantıları gösteren bir dizi makalesi yayınlandı. Süleyman'ın sarayında remmâl olan Haydar hakkındaki makalesi,² 1530'larda Habsburglar ve Osmanlılar arasında süregelen apokaliptik beklentilerin iki imparatorluğun siyasi rekabetine etkisini incelediği makalesi,³ ve 15. yüzyılda Osmanlı, Memluk ve Timurlu coğrafyalarıyla Akdeniz havzasında etkili olan bir entelektüel ağın üyesi olarak Abdurrahman Bistami'nin huruf ve cifr gibi gizli ilimler üzerine yazdıkları ile bunların, 16. yüzyıla uzanan geniş Akdeniz dünyasındaki yansımalarını ve tartışmaları incelediği makalesi⁴ bunlardan birkaçıdır. Süleyman'ın başta olmak üzere, söz konusu devre ait kaynakların hepsini harmanlayarak Süleyman dönemi hakkındaki görüşlerini de özetleyen ve ileride yazmayı planladığı Süleyman ve çağı üzerine kitabına bir giriş mahiyetindeki "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân"⁵ isimli makalesi her okunduğunda okuyanı büyüyecek derinliktedir.

1 Cornell H. Fleischer, "Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), 135-141.

2 Cornell H. Fleischer, "Seer to the Sultan: Haydar-i Remmal and Sultan Süleyman", *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, ed. Jayne L. Warner (Syracuse: Syracuse University Press, 2001), 290-304.

3 Cornell H. Fleischer, "Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul", *International Journal of Turkish Studies* 13 (2007), 51-62.

4 Cornell H. Fleischer, "A Mediterranean Apocalypse: Prophecies of Empire in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61 (2018), 18-90.

5 Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân", *Soliman le magnifique et son temps*, ed. Gilles Veinstein (Paris: La Documentation française, 1992), 159-77.

Son dönemde Gülrü Necipoğlu ve Cemal Kafadar ile birlikte derledikleri bir başka çalışma ise Osmanlı saray kütüphanesinin II. Bayezid dönemine ait katalogunu ve burada yer alan kitapların değerlendirmesini içermektedir.⁶

Fleischer'in ilminin derinliği kitabı ve yayınladığı makalelerin çok ötesindeydi. Çoğu zaman bir konu hakkında derin bilgisinden damıtıp iyice düşünerek konuşur ve yazardı. Yazdığı makale ve kitaplardan başka birçok konuda daha yazmayı arzuluyordu. Öğrencilerini ilgi duydukları konularda çalışmaya teşvik eder, kaynak kullanımı ve tarihçilik mesleğinin inceliklerini kazandırma açısından derin ilmiyle onlara rehberlik ederdi. Aslında öğrencilerinin birçok çalışmasının, onun Mustafa Âlî kitabında veya diğer makalelerinde (burada "Lawgiver as Messiah..." makalesini özellikle hatırlamak gerekir) yer alan görüşlerinden ilham almış ve onun açtığı yolda derinleşen araştırmalar olduğunu söylemek mümkündür. Bu aslında Fleischer'in öğrencileri ile gerçek ve samimi olarak ilgilenmesi sayesinde olmuştu. Her bir öğrencisinin tezinin araştırma ve yazım süreçleri ile yakında ilgilenmiş ve onları doğru kaynaklara yönlendirmek konusunda tam bir rehberlik yapmıştı.

Tam da bu noktada Cornell Fleischer'in kaynaklara olan yaklaşımına değinmek yerinde olacaktır. Zikredilen çalışmalarından da anlaşılacağı üzere Fleischer, tarihi kaynakların her türlü ile ilgilenmekteydi. Araştırmalarında hem arşiv kaynaklarını hem de yazma eser formunda kaleme alınmış her tür birincil kaynağı kullanmıştır. Onun anlayışına göre bir dönemi çalışan tarihçi o döneme ait her tür ve dildeki kaynaklara vakıf olmalı ve onları derinlemesine anlayıp analiz etmeliydi. Meselâ, erken modern dönem Osmanlı tarihi çalışan birisi, hem çalıştığı konuyla doğrudan veya dolaylı olarak alakalı Osmanlıca ve Arapça yazma eserleri hem de Osmanlı arşiv kaynaklarını incelemeli, bununla birlikte Safevi (Farsça), Timurlu (Farsça, Özbekçe ve Çağatay Türkçesi), Memluk (Arapça), Avrupa ve Akdeniz dünyası (İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, İngilizce, Almanca, Latince vb.) kaynaklarını da bilmeli ve anlattısına dahil etmelidir. Dolayısıyla o, tek tip kaynağa dayalı olmayan, tarihi bütünüyle kapsayan ve bütün erişilebilen kaynaklara vakıf olarak bir anlatı üreten kişinin tarihçi olabileceğini düşünmekteydi. Ayrıca kaynaklarda geçen her cümle, her kelime ve her harfin neden öyle konulduğu üzerine düşünmenin dahi kaynakların tarihçiye söyleyeceği mesajın anlaşılması için bir ön şart olduğunu söylerdi. Osmanlı tarihi kaynaklarını okuma derslerinde her bir cümlenin tam olarak okunup anlaşılıp yazarın/kâtibin ne anlatmak istediği üzerine konuşmadan bir sonraki adıma geçmezdi. Kaynakların geçmişi yansıttığı kadar, o geçmişin öznelerinin bilincini de yansıttığını ve bugünkü tarihçinin de o bilinci idrak etmesinin elzem olduğunu söyler ve öğrencilerine bunu öğretmeye çalışırdı. Fleischer'in kaynaklar hakkında vurguladığı en dikkat çekici hususlardan birisi, kaynağın duyarlı bir biçimde, titizlikle ve hakkını vererek okunmasıydı. Nitekim bir defasında bana söylediği şu cümle bu konudaki tavrını özetlemekteydi: "Aynı türde çok kaynak kullanmak önemli değildir, önemli olan az da olsa kaynağı düzgün kullanmaktır."

Hem kaynaklara dair derslerinde hem de diğer Osmanlı tarihi derslerinde öğrencilerine, nasıl hakiki bir tarihçi olunabileceğini anlatmaya çalışırdı. Bu bağlamda Cornell Fleischer'in eğitim metodu ayrıca zikredilmeye değerdir. Meşhur "Süleyman Semineri" dersinde haftalık 1000 sayfaya kadar varan, mümkün olan her dildeki kaynak ve literatürü okutmaya

6 Gülrü Necipoğlu vd. (ed.), *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, 2 cilt (Leiden: Brill, 2019).

çalışan Fleischer, konu hakkında bütüncül bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemekteydi. Bazı okumaları doktora öğrencilerine sunum yapmaları için dağıtır ve sonra sunumlarını yapanlara okuduğu kaynak hakkında sorular sorarak sunumu yönlendirirdi. Üç saatlik dersin yarısını öğrenci sunumlarına ayıran Fleischer, her bir öğrencinin konu hakkında konuşması ve sorular sormasının ardından, en son kendisi konuşurdu. Fleischer'in ders sonunda söyledikleri, çoğunlukla öğrencilerin ilk defa duydukları ve daha önce karşılaşmadıkları bağlantılara dair şeyler olurdu. Bu kısım Fleischer'in kendi perspektifini yansıtır kaynakların nasıl yorumlanabileceğini öğreten bölümdü. Öğrencilerini adeta konunun geçtiği döneme götürür, çok farklı pencerelerden geçmişin nasıl anlaşılabilirliğini örneklerdi.

Türkçe konuşmak ve bir Osmanlı insanı gibi düşünmek onun yaşamına ve üslubuna yansımıştı. Hangi ortamda olursa olsun Türkçe konuşmak onun için bir zevkti. Osmanlıca terkipleri doğal bir şekilde konuşmasının arasına serpiştirmesi, onun kendine has üslubunun bir yansımasıydı. Öğrencilerine, dostlarına ve arkadaşlarına yazdığı mesajlarda kendisini (soyadının Almanca çevirisinden mülhem) "Kassapzâde" diye anardı. Üslubundaki bu letafet, muhababının dimağında unutulmayacak bir hatıra bırakmaktaydı.

Fleischer Osmanlı tarihçiliğinin yeri doldurulamayacak bir âlimiydi. Osmanlı çalışmalarının "sahib-kıranı", tarihçiliğin "kutbu'z-zamanı" idi.

Hatırasını, mirasını yaşatmak ümidi ve sonsuz saygı ve özlemle...

EKLER

Ek 1: Zahit Atçıl, Cornell Fleischer'dan doktora derecesini alıyor. Mezuniyet Töreni, Fleischer'ın tabiri ile "Hil'at giydirme merasimi" akabinde.

(Chicago, 2015).

EK 2: Zahit Atçıl, Cornell Fleischer'ı evinde ziyaret ediyor

(Chicago, 2014).

Zafer Toprak'ın Ardından

IN THE WAKE OF ZAFER TOPRAK

MEHMET T. HASTAŞ*

1998 yılında Marmara Üniversitesi İİBF Fransızca Kamu Yönetimi Bölümünden mezun oldum. Ermeni cemaatinin Türkçe yayınlanan tek gazetesi olan Agos üzerine yazdığım bitirme tezimin danışmanı Füsun Üstel'in verdiği referansla Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans İngilizce hazırlık kontenjanından kabul edildim. Bir yıl hazırlık okuyacaktım. 1998 yılı sonunda, Taksim'deki Cumhuriyet Kitap Kulübünün indirimli kitaplar reyonundan, Fazıl Ahmet Aykaç'ın anılarının yer aldığı *Kırpıntı* adlı kitabını aldım. Bu kitap benim hayatımı değiştiren kitap oldu. Fazıl Ahmet Aykaç, İttihatçı muhalifi gazeteci Ahmet Samim, 9/10 Haziran 1910 gecesi, Bahçekapı'daki bökrecinin önünde şehit edildiğinde yanında bulunan arkadaşıdır.

Fazıl Ahmet Aykaç kitabında Ahmet Samim'den, onun başyazarlığını yaptığı *Sadâ-yı Millet* gazetesinden, Samim'in şahadet hikâyesinden bahsediyordu. Samim'i tanıdıktan sonra Taksim'deki Atatürk Kitaplığına gittim ve orada Sadâ-yı Millet gazetesinin tam koleksiyonunun mevcut olduğunu gördüm. Bu arada Boğaziçi Üniversitesinde İngilizce öğrenmeye devam ediyordum.

Tam bu esnada, her daim hocam, kıymetlim Füsun Üstel, Galatasaray Üniversitesinde Dr. Ahmet Kuyaş'ın Osmanlıca dersi açtığını, kendisinden hevesli öğrencilerini göndermesini istediğini söyledi. Ben de Cuma günleri Galatasaray Üniversitesinde Ahmet Kuyaş'ın derslerine devam ettim. Ahmet Samim

ATIF | CITATION

Hastaş, Mehmet T. "Zafer Toprak'ın Ardından". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 267-270. doi.org/10.54462/kadim.1316800

* Dr., Akademik Çöp Toplama Merkezi Başkanı, mehmethastash@hotmail.com, ORCID: 0009-0008-3101-5973.

üzerine çalışmayı istiyordum ama bu konuda bir tez yapma fikri bende hiç yoktu. Ahmet Kuyaş bu konuda bir yüksek lisans tezi hazırlamamın çok doğru bir iş olacağı hususunda beni cesaretlendirdi.

Onun bu sözlerinden sonra ben de Ahmet Samim üzerine tez yapmaya karar verdim. Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler yüksek lisans programında dersler başlayınca, o bölümün tam da benim istediğim bölüm olmadığına kanaat getirdim. Ekim ayının sonuna doğru soluğu Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsünde aldım. Enstitü Müdürü Zafer Toprak'ın kapısını çaldım. Kendimi tanıttım. Yurt ansiklopedisini hazırlarken beraber çalıştıklarını bildiğim Füsun Üstel'in öğrencisi olduğumu, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler programında yüksek lisans yaptığımı, Ahmet Samim üzerine tez yazmayı düşündüğümü söyledim. Zafer Hoca bana, her daim yol gösterici olacak sözlerinden ilkinin söyledi: "Yanlış yerdesin o zaman." Ben de bunun farkında olduğumu kendisine ilettim. İzin isteyerek yanından ayrıldım. Yüksek lisanstaki hocalarımdan biri, Zafer Toprak'ın eşi Binnaz Toprak'tı. 2000 yazında Binnaz Hoca'nın odasını temizlemesine yardımcı oldum. Binnaz Hoca'nın odasından çıkan, kendisine artık yaramayacak kitapları ve evrakı, birinci kattaki asistan arkadaşların odasına götürüyordum. Bunu gören Binnaz Hoca, "Kitapların hepsini başkalarına götürüyorsun, bir kısmını da kendine ayır." deyince, bu kitapların ve evrakın benim ilgimi çekmediğini, Zafer Hoca'nın aynı temizliği yapması durumunda bana haber vermesini istirham ettim. Bu talebim karşısında Binnaz Hoca "Ne diyorsun sen be! O, yediği pastanın kâğıdını bile atmaz" demişti. Zafer Hoca'nın bu tavrı da benim için yol gösterici olmuş ve bugün, yine Zafer Hoca'nın öğrencisi olan değerli dostum Dr. Bekir Cantemir ile çıktığımız Akademik Çöp Toplama Merkezi (AÇÖTOM) yolculuğunun istikametini belirlemişti.

Yine 2000 yazının ilerleyen günlerinde, Boğaziçi Üniversitesi Güney Kampüsünde Zafer Hoca ile karşılaşmış, yanından geçerken usulca başımla selam vermiştim. Zafer Hoca buna karşılık olarak "Karar verdin mi?" sorusunu yöneltmişti. Zafer Hoca'nın beni hatırlamasına gerçekten çok şaşırmıştım. Ahmet Samim'le ve İkinci Meşrutiyet dönemiyle ilgili okumalarımı ve araştırmalarımı sürdürdüğümü, Osmanlıca dersi aldığımı, vezin öğrendiğimi, Ahmet Samim üzerine tez yapmaya niyetli olduğumu kendisine söyledim. Hoca bana "Benim bu dönemki dersimi al, hem kafan da netleşir." dedi. Yeni dönem başladığında hem birinci dönemden geçemediğim Pols 501 kodlu Ekonometri dersini, hem de Zafer Hoca'nın ATA 517 kodlu dersini almıştım. Kayıt işlerinden bize verilen öğrenci el kitabında yer alan "Yüksek lisans öğrencisi üçüncü döneme geçtiğinde teze kayıt yaptırır." şeklindeki ibareyi dikkate alarak teze kayıt yaptırmıştım. Bir yandan Pols 501 Ekonometri dersine girerken diğer yandan da Zafer Hoca'nın dersine devam ediyordum. Bu ders için hazırladığım "İkinci Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: 1908-1913" başlıklı ödevin, tıpkı Agos üzerine hazırladığım lisans bitirme tezimde olduğu gibi, "etinden, sütünden, yumurtasından" faydalandım ve sonrasında yazdığım makale ve kitaplarda bu ödevi kullandım.

Siyaset Bilimindeki üçüncü dönemim bittiğinde Zafer Hoca'nın dersinden A almış, ancak Pols 501 dersinden kalmıştım. Zorunlu bir dersten iki kere başarısız olmam nedeniyle de yüksek lisans programından kaydım silinmişti. Zafer Hoca'nın bana söylediği şekilde, konuyla ilgili çalışmalarına devam edip Ahmet Samim'in Sadâ-yı Millet gazetesindeki tüm yazılarının kopyalarını aldım ve 2001/2002 ders yılı için Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi

Enstitüsüne yüksek lisans başvurusunda bulundum. Zafer Hoca'nın referansı ile Enstitüye kabul edildim. Hem siyaset bilimindeyken aldığım derslerden uygun olanları saydırdım, hem de yeni dersler aldım. Tez yazma sürecim disiplinli bir tempoda geçti. Daha önce hiç araştırılmamış, tam olarak bilinmeyen bir gazetecinin yazılarını okuyup gün ışığına çıkarmak bana heyecan veriyordu. Zafer Hoca'nın bana, kendisiyle Ahmet Samim gibi muhalif bir şahsiyet üzerine tez yapma fırsatı vermiş olması benim için, onun "akademik merakının" bir göstergesiydi. Tez çalışmalarında geldiğim noktayı düzenli olarak Zafer Hoca'ya bildirdim. Zafer Hoca'daki bu akademik merak, benim ondan öğrendiklerimin başında gelmekteydi. Bu akademik merak sayesinde resmî hoca/öğrenci ilişkimizin sonlandığı 2004 Temmuzundan, onu son kez gördüğüm 22 Şubat 2023 tarihine kadar Hocama, onun ilgisi ne çekebileceğini düşündüğüm kitap ve Efemera'yı taşımaktan onur duydum. Ona götürmekten mutluluk duyduğum malzemenin başında gelenler, onda olmadığını düşündüğüm, kendisi ara sınıflardayken çıkmış Saint Joseph yıllıklarıydı. Kendisinin küçüklük hâlini bulur ve heyecanla fotoğrafını gösterirdi. Son ziyaretimizde beraberimde götürdüğüm 1948 yılına ait T.C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Memurları Okulu Müdürlüğü antetli bir yazıyı kendisine vermiş ve bu okulu, kendisinin konuşmalarında temas ettiği, Cumhuriyetin bebek ölümlerini azaltarak nüfus artışını sağlama gayesini gerçekleştirmek amacıyla, küçük sağlık memuru yetiştirme projesinin bir parçası olarak değerlendirdiğini söylemiştim.

Benim de yazarları arasında yer aldığım, Pera Mezat tarafından yayınlanan Efemera dergisi için bir mülakat talep ettiğimde itiraz etmemiş, kendisine yönelttiğim soruları ivedilikle cevaplamış ve derginin Kasım-Aralık 2019 tarihli on dördüncü sayısında, "Tarihçiliğin Bilinmeyen ya da Göz Ardı Edilen Kaynağı: Efemera" başlıklı mülakatımız yayınlanmıştı.

10 Ocak 2020 tarihinde Sıraselviler'deki Yeni Hayat Apartmanı'ndaki dairesini Dr. Bekir Cantemir ve doktora tez danışmanım Cezmi Eraslan ile birlikte yaptığımız ziyarette, Bekir'le birlikte kendisine gösterdiğimiz Efemera örnekleri karşısında duyduğu heyecanı ve memnuniyeti, Cezmi Hoca'ya dönerek "Ya Cezmi, bunlar efemerayı bitirmiş." demek suretiyle göstermişti.

Zafer Hoca ilkçiydi. Bir belgenin ilk hâlini araştırır, bulur öyle hüküm verirdi. Meşhur bir örnek var. Bunu videolarında da anlatırdı. İkinci Meşrutiyet zamanında kabul edilen maarifle ilgili bir kanun, Cumhuriyet döneminde de uygulanmış. Cumhuriyet dönemi eğitim tarihçileri de dâhil herkes kanunun, tarih ve coğrafya derslerinin, Türkçe olarak, Türk hocalar tarafından verileceğini söylediğini yazmaktaydılar. Zafer Hoca bunun doğru olamayacağını söyleyip kanunun ilk hâlini aramış. Kanunun orijinali, bu derslerin Osmanlı hocalar tarafından Türkçe olarak verilebileceğini yazmaktaydı. Osmanlı dönemindeki kanunlardaki Osmanlı ibaresinin üstü çizilip, Türk ibaresi yazılmış ve öyle uygulanmaya devam etmiş.

Bir başka hikâye de, son Osmanlı Mebusan Meclisi Misak-ı Millî'yi kabul etti söylemi üzerine. Cumhuriyet tarihçileri, 1960'larda, 1970'lerde basılmış Meclis-i Mebusan zabıtlarına bakarak Misak'ın Meclis kürsüsünden okunduğunu anlatmaktaydılar. Zafer Hoca 1920 tarihli zabıtları gözden geçirerek Misak'ın Meclis kürsüsünden okunmadığını, zira zabıtlarda yer almadığını, bu Misak'ın Meclis'teki bir grubun aldığı bir karar olduğunu söylemekteydi.

Zafer Hoca'nın bize sürekli tekrarladığı bir öğüdü daha vardı: "Yapın, ertelemeyin, yazın." Son görüşmemizde kendisine "Benim ustam Zafer Toprak" demiştim. O da bana "Eksik olma." demişti. İyi ki bu sözü ona söylemişim. Tam onun tarzı. Yapın, yazın, ertelemeyin. Dr. Bekir Cantemir'le birlikte 22 Şubat 2023 tarihinde kendisine yaptığımız son ziyaretimizde, her zaman olduğu gibi yazmamızı öğütlemişti. Biz de Zafer Hocamızın her zaman öğrencisi kalacağımızın idrak ve mutluluğuyla yazmaya devam edeceğimiz konusunda kendisine söz veriyoruz.

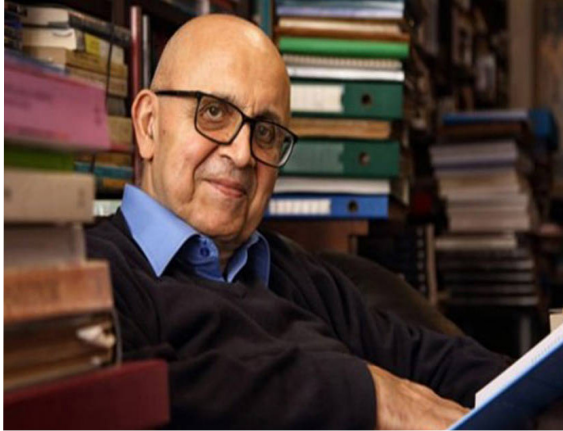
Talebeliği Bırakmadan Talebe Yetiştiren Hoca: Hakkı Zafer Toprak

THE TEACHER WHO
NURTURES STUDENTS
WITHOUT CEASING TO BE
A STUDENT: HAKKI ZAFER
TOPRAK

BEKİR CANTEMİR*

Zafer Toprak'la Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü (kısaltma olarak ATA kullanacağım) yüksek lisans mülakatında tanıştım. Yıldız Teknik Üniversitesini yeni bitirmiştim. Benden mühendis olmayacağına karar vermiş, 1999 yazında Tahtakale'de çalışmaya başlamıştım. O sırada da yüksek lisans hazırlıkları yapıyordum. Enstitünün yazılı sınavı zorlu idi. Bilgiden ziyade yorum ağırlıklı, öğrencileri tanımaya yönelik nitelikli sorular vardı. 1908 Meşrutiyet-1923 Cumhuriyet karşılaştırması, 1960-1980 darbe karşılaştırmaları gibi analiz ve yorum içeren sorular ağırlıktaydı. Ayrıca zaman çizelgesini isim ve olay tabanlı takip etmeniz bekleniyordu. Ben de YTÜ'nün siyasi atmosferinden geliyordum.

Sosyal bilim yorumlarım zayıf, politik kanaatlerimi bilgi ile yansıtan yüksek perdeli bir cevap kâğıdı verdim ve mülakata gittim. Mülakatın bilgi yoğunluklu olacağını düşünüyordum. Olayın farklı cereyan edeceğini ATA'nın o güzel bahçesinde fark ettim. Mülakata girdim. İlk soru İran Devrimi'nin Türkiye'ye etkisi oldu. Tabii cevap da benim jargonumla oldu. Sorular farklılaştı. Zafer Hoca, evde masanda hangi kitap var, ne okuyorsun, diye sordu. İki kitap vardı, roman olanı

söyledim: *Esir Şehrin Mahpusu*. Şevket Pamuk, hangi konuyu çalışmak istediğimi sordu. Bunu beklemiyordum, hazırlıksız yakalandım. Mülakatın gidişatına uygun olarak karşılaştırmalı bir konu olabileceğini, buna ders döneminde karar vereceğimi söylemiştim sanırım.

ATIF | CITATION

Cantemir, Bekir. "Talebeliği Bırakmadan Talebe Yetiştiren Hoca: Hakkı Zafer Toprak". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 271-275. doi.org/10.54462/kadim.1316763

* Dr., Akademik Çöp Toplama Merkezi Genel Sekreteri, bcantemir@gmail.com, ORCID: 0009-0004-8701-1972.

Sona doğru Zafer Hoca Osmanlıca bilip bilmediğimi sordu. Osmanlıca biliyor muydum, bunu düşündüm. İmam Hatip ortaokulunda Kur'an-ı Kerim dersinden kaldığım dönemde, Çorum Ulucamı'nda Kuru Hafız'dan tecvit dersi aldığımı hatırladım.

Üç ay sadece besmele çektiğim diyafram nefesinden tecvit kaidelerine bana eziyet gibi gelen dersim aklıma geldi. Hoca bana *Karabaş Tecvidi* okutuyordu. Kitap, Arap harfleri ile yazılan Türkçeydi. O halde Osmanlıca biliyordum. Ama bildiğimi bilmiyordum. Ben de *Karabaş Tecvidi* okumuştum dedim, ne eksik ne fazla, olan olmuştu, gerisi hayrolsundu. Mülakattan çıktım ama bilgimin ya da yorumumun sonucunu değil, beni tanıma sınavını geçip geçmediğimi merak ediyordum. Ama maskesiz ilişkileri severim. Hocalarım açık sordu, ben de açık cevap verdim. Tahtakale'de işime geri döndüm.

Arada, YTÜ'de Jeodezi ve Fotoğrametri Bölümünde de yüksek lisans sınavına girdim. Oradan da kabul aldım. Bu sırada ATA'dan İngilizce hazırlık şartı ile kabul almıştım. O dönem başlangıç düzeyinde İngilizce eğitim verilerek ATA'ya öğrenci alınıyordu. Babamı aradım, durumu anlattım. Babam, nerede dil öğreneceksen oraya git, dedi. Boğaziçi yıllarım başlamış oldu. *Beginner* bir öğrencinin yüksek lisansa adaptasyonu sorunu ve benim politik uğraşlarım, hazırlık sınıfını iki yılda geçmeme neden oldu. Sonra ilk ders yılı 2001'de başladı. Okumalar çok yoğundu. Ödevler ve hazırlıklar çok zaman istiyordu. Bir de dil sorununu yeni çözerken yüksek lisans okumaları ile muhatap olmak işlerimi iki kat zorluyordu. Ama Zafer Hocanın, *Topics in the Economic and Social History of Republican Turkey 1914-1960* dersi, Şevket Pamuk Hocanın, *Economic and Social History of Turkey since 1820-1960* dersi, Asım Karaömerlioğlu'nun *Historiography* dersleri benim için okuma, yazma ve sosyal bilimlerle farklı bir tanışıklık oluşturmuştu. Zafer Hoca bir hafta Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın intiharları, öbür hafta Türkiye'de Masonlar gibi konuları ele alış biçimi ile hem bir bakış açısı hem bir tarih metodolojisi sunuyordu. Büyük teoriler anlatmıyor, bir örnek olay üzerinden tarihi ilmek ilmek nasıl dokuduğunu bize gösteriyordu. O döneme kadar dinleyici olarak bulunduğum birçok oturumda yakalayamadığım vecd halini Zafer Hocanın derslerinde yakalıyordum. Hocanın zihin terbiye edici birikim ve üslubu benim tarih konularına yaklaşımında temel referans oldu. Kaynakları bulması, ya da kendi kaynağını kendisinin oluşturması hayretle izlenecek dersler meydana getiriyordu. Hatta, Mehmet Hastaş ile akademik çöp toplama fikrimiz böyle gelişti. Tarihçinin kaynaklarını arşivler dışında araması, koleksiyon ya da sahafların sundukları seçkilerle yetinmeyip kaynak oluşturması konusu zamanla zihnimizde oluştu. Bu ilgilerle, Akademik Çöp Toplama Merkezi (AÇÖTOM)'nin temellerini attığımızı bilmiyorduk. Bu keyifli ders dönemi sonrası tabii ki tezimi de Zafer Hoca ile yazmak istemiştım. Ne çalışacağımı sordu. Ben de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e zaman kavramının dönüşümünü çalışmak istediğimi söyledim. Başladım teze, tabi hayat bir yandan akıyor, çalışma hayatının sorumlulukları derken teze ayırdığım vakit içime sinmiyordu. Tez konusunda okumalar sonrası yazmaya başlarken Türkçe yazıp çevirmek yerine doğrudan İngilizce yazmaya başladım. İngilizce editörümüz Kathryn Kranzler, metinleri düzenliyor ve Zafer Hocaya raporluyordu. Tezimi bu şekilde iki yılda tamamlayabilmişim. 2004 yılında mezuniyet sonrası doktora için ATA'ya başvurmuşum. Bölümden bir hocamız başka enstitülere de başvurmam gerektiğini belirtmişti. Üç arkadaş ATA'dan kabul alamadık. Marmara Üniversitesine de başvurmuşum. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nde Cumhuriyet Tarihi ABD'de doktora başladım. İki sınıf arkadaşım ile irtibatım hiç kopmadı; birisi Mehmet Timuçin Hastaş, diğeri ise yine

doktora sınıf arkadaşım olan Mustafa Göleç. Üçümüz de ATA dışında çalışmalarımızı sürdürürken ATA ile bağımızın kopmayacağı bir ilişki içinde olmaya çalıştık. Mehmet Hastaş'la saatler süren telefon konuşmalarımızda, ki ev telefonu ile konuşuyorduk; kendisi cep telefonu edineli bir yıl oldu, bazı konuları tartışıyor ve bir yol arıyorduk. Bir iktidarın gözetiminden geçmiş arşiv belgeleri yerine efemera üzerinden tarih yazımına yönelen bir ilğimiz vardı. Sosyal tarih yazımında tarih yazıcı sadece yazdığı özneyi değiştirerek sivil bir tarih yazmış olmuyordu. Aynı zamanda kaynaklarını da sivilleştirmeliydi. Vatandaş tarihini vatandaş evrakı ile yazmak amacıyla, 2008'den itibaren vatandaşların sokağa atılan evrakını toplayan Akademik Çöp Toplama Merkezi'nin temellerini attık. AÇÖTOM Genel Başkanı olan Mehmet, Bakırköy'de bir hanın alt katında ofis edindi ve çöpleri toplamaya başladık. Çöpleri konularına göre tasnif ederek üzerinde konuşuyorduk. Bu uğraş içinde ben doktorayı bitirdim. Başkanım da İstanbul Üniversitesinde doktorasını tamamladı. Mezuniyet sonrası hocalarla efemera üzerinden ilişkimizi sürdürdük. Onları ziyarete giderken ilgilendikleri konularda kitap ve efemera götürüyorduk, çalışmalarımızdan bahsediyorduk. Zafer Hoca ziyaretleri ayrı bir vecd içinde geçiyordu. Alanı ile ilgili binlerce kitap, dergi ve efemera toplayan, kitaplarını tek tek plastik bir kapla elle kaplayan bir araştırmacıydı, bir koleksiyoner değildi. Hocamız da bizim gibi koleksiyona karşıydı. O sadece Türkiye gibi kütüphanelerin kıt olduğu bir memlekette hayatı boyunca elde ettiği maddi imkânı ile kitaplarına sığınak, kendine çalışma mekânı ve malzeme temin ediyordu. Zaten çok mütevazı bir yaşamı vardı. Sıraserviler Caddesi No:49'da bulunan Yeni Hayat Apartmanı ikinci katındaki evinde misafirlerini kendi ağırlar, çayınızı kahvenizi o servis eder, sizin hizmet etmenize bile razı olmazdı. O büyüü atmosfere her girişimde içimdeki yazma ve çalışma coşkusu artardı. Tabi bir de hoca ile getirdiğimiz evrak üzerinden konuşmak, Türkiye ve Dünya üzerine bir mesele konuşurken tarihten bir örnekle konuyu derinleştirmek, bilgi ya da belgelerin bakış açımızı genişletecek şekilde yorumlanması... Bu ilişki biçiminde biz de kendi yorumlarımızı gözden geçiriyor ve yeniden çok şey öğreniyorduk.

Gezi Parkı Eylemleri sonrasındaki görüşmemizde, Türkiye'de 1945-1960 arası imar-siyaset ilişkilerini çalışmış bir öğrencisi ile siyaset konuşurken ki hali yine çok terbiye ediciydi. Zafer Hoca ile politik tercihlerimizin farklılığı muhabbetin dozunu değiştirmiyordu. Başkanımın tabiriyle hocamız, kimsenin ne yaptığı ile ilgilenmeyen bir demokrattı. Onun için insanların çalışmaları ve yorumları vardı. Bu hal gittikçe ona olan yakınlaşmamı artırıyor ve tezlerimi daha sağlıklı ifade etmenin yolları açılıyordu. Bir hoca öğrencisine daha ne yapabilir ne miras bırakabilir ki.

Zafer Hocamızı en son 22 Şubat 2023 tarihinde ziyarete gittik. Benden önce Mehmet gitmiş, giderken leblebi tozundan kurabiye almıştı. Bir saat için gitmiştik ama dört saate yakın hoca ile zaman geçirme fırsatı bulmuştuk. Kemik kırığı sonrası yeniden çalışma ortamına dönmüş ve *Nutuk*'u 3000 sayfalık bir şerh girişiminde idi. *Nutuk* üzerinden harf devriminden daha ziyade dil devrimine odaklanmak gerektiğini belirtti. *Nutuk*'u yıllar sonra tekrar okurken Atatürk'ün dört ayrı dil kullandığını ama transkripsiyonda bu dil farklarının kaybolduğunu örneklerle anlattı. Çok ufuk açıcı bir ders daha almıştım. Yıllardır okuduğu metni tekrar ele alıyor ve hamasi olmayan bir şekilde herkes için anlaşılır kılıyordu. Konuları konuşurken kendi kitaplarına uygulanan sansürden de bahsetti. Benim için hocanın en mahremini güzel bir üslupla açma biçimi çok öğretici olmuştu. Sonra Türk Tarih Kurumu için, benim de dâhil olduğum ekip tarafından hazırlanan, Osmanlı'nın en

geniş sınırlarını gösterir haritasından bahsetti. Yaptığım bir işle, başka bir şekilde, hocamla hem de TTK'de karşılaşmış olmak benim için gurur vericiydi. Biz de 20. yüzyıl başlarında İngiliz, İtalyan ve Rus Konsolosluklarının İstanbul'da dağıttığı tapu örneklerini gösterdik. AÇÖTOM olarak 15 yıllık çalışmamızın sonuç ürünleri çıkıyor, tasnifler tamamlanıyordu. Konsoloslukların tapu evrakı vermesi üzerinden kapitülasyonların bu tarzına daha önce rastlamadığını söyleyip bize yol gösterdi. Ben tezimi kitaba çevirmek için Osmanlı'dan Cumhuriyet'e mülkiyet dönüşümü üzerinde somut sorular sorduğumda: "Bekirciğim" dedi: "Türkiye'de sosyal bilim alanında açılmış yollar yok. İlk adımı attıktan sonra ikinci adımı senin inşa ederek ilerlemen gerekir." Ayrıca yazmak için "malzemenin tamamını toplamayı beklemeyin, malzemenin % 80'i tamamlanmışsa yazın," dedi. Ben mesajı almıştım. Ama sürekli vaadlerle gelen öğrencisine: "Bekirciğim, artık yaz!" dedi. Biz de başkanımın AÇÖTOM'un ilk çalışması olacak, yaptığımız işin felsefesini anlatacak efemera'nın tarih çalışmalarında kaynak değeri üzerine makalemizi yazıp getireceğimizi söyleyerek hocaya veda ettik. Çayla birlikte hocanın keyifle leblebi kurabiyesini yemesini hiç unutmayacağım.

Biz Mehmet'le efemera makalesine bakarken zaman geçti, yine 13 Mayıs'ta sahaf İbrahim Manav amcanın cenazesinde buluştuk. Yapacaklarımızı konuştuk. 3 Haziran öğle saatlerinde sosyal medyadan Zafer Hocanın vefat haberini aldım. İlk önce yakıştıramadım. O heybetli ve dinç adama, çalışacağı konular bitmemiş, çalışkan Zafer Hoca'ya ölümü yakıştıramadım. Yutkundum. Mehmet'i aramakta çok zorlandım. Haberi teyit edip Mehmet'i aradım. Sabaha karşı yatağında, belirgin bir hastalığı olmadan ruhunu teslim etmişti. Sessizce çalışıp elinden geleni yaparak, kendisi ile ilişki sürdürmek isteyen herkese açık kapısı ile güzel bir şekilde dünyaya veda etmişti. Tabutu başında son vedamızı ederken kendisine makalemizi sunamadığım için özrümü beyan ettim. Bu yazıyı yazarken Zafer Hocanın ön adının Hakkı olduğunu öğrendim. Tarihçi için ayrıntılar bir konuya odaklı çalışırken çıkıyormuş. Zafer Hocanın bu yaklaşımını kendime düstur edindim. Rabbim bana da çalışırken böyle güzel bir ölüm nasip etsin.

Rahmet ola...

Pandemi öncesi ziyaret: Bekir Cantemir, Zafer Toprak, Mehmet Hastaş ve Cezmi Eraslan (10 Ocak 2020, Sırselvililer).

Zafer Hoca ile son görüşme (22 Şubat 2023, Sırselvililer).

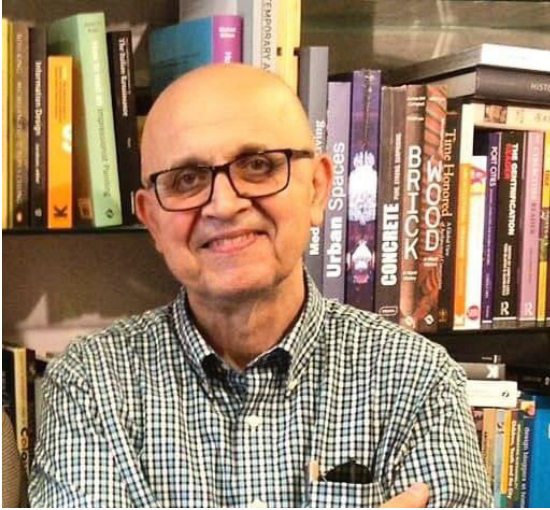
Zafer Toprak'ın Bize Öğrettikleri

THE ENLIGHTENING LESSONS
OF ZAFER TOPRAK

CEREN GÜLSER İLİKAN RASİMOĞLU*

Simurg'da gizli gizli izlediğim, hangi kitabı karıştırdığımı anlamaya çalıştığım, adını Tarih Bölümünde sıkça duyduğum ama bir türlü dersini alamadığım Zafer Hoca ile 2004 yılında Boğaziçi Üniversitesinde Tarih ve Sosyoloji Bölümlerini bitirdikten sonra aynı üniversitede Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimi için başvurmak amacıyla görüşebilmişim. Mülakatta herkese sorduğu gibi bana da ne çalışacağımı sormuş, "Arnavutluk milliyetçiliği" cevabını alınca -daha sonradan her zaman yaptığı bir hareket olduğunu gözlemleyeceğim üzere- başını arkaya atıp, havaya, sanki anılarına bakar gibi bakıp sakın sakın Arnavutluk milliyetçiliği hakkında konuşmaya başlamıştı. Heyecandan benim için olmasa da jüri üyeleri için mülakat birden bir sohbet havası kazanmıştı.

Zafer Hoca'nın İttihat ve Terakki'ye ilgisini biliyordum. Bugün Magnus Opum'u olarak andığımız "Milli İktisat"ını okumuştum. Kitap tutkunu olduğunu ve çok üretken bir tarihçi olduğunu biliyordum. ATA'da geçirdiğim yüksek lisans ve doktora öğrenciliği yıllarımda onun bu özelliklerinin ne kadar derin ve eşine az rastlanacak ölçüde olduğu görme fırsatım oldu.

Doktora dönemimde tez öğrencisi olduğumda ATA'da bize sunulan akademik ortamın oluşmasının ne kadar zor ve

ATIF | CITATION

İlkan Rasimoğlu, Ceren Gülsel. "Zafer Toprak'ın Bize Öğrettikleri". *Kadim* 6 (Ekim 2023), 277-279. doi.org/10.54462/kadim.1328056

* Dr. Öğr. Üyesi, Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, cerenilikan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7586-4813.

Zafer Hoca'nın rolünün ne kadar büyük olduğunu bana anlattıkları kişisel hikâyelerden değil, öğrettiği tarihçilik usulünden öğrenebildim.

Aslında Zafer Hoca derslerinde ya da tez görüşmelerinde bir konuyu anlatmaktan ziyade o konudan bahseder, nelerin çalışıldığını, nelerin çalışılmaya muhtaç olduğunu sesli olarak da düşünürdü. İlgi alanları arasında sosyal bilimlerin konusuna girebilecek her şey bulunuyordu. Öğrencileri olarak göçten kadınlara, müzikten tatil alışkanlıklarına, bizden önce yaşamış olan insanların yaşantılarının akla gelebilecek her yönü ile ilgilenmiş ve bizim de ilgilenmemizi sağlamıştı. Öğrencilerini bu alanlarda çalışmaya sadece kendisi teşvik etmedi, müdürü olduğu enstitüdeki tüm akademisyenlerin de teşvik etmesine olanak sağlayan bir iklim oluşturdu. Yüksek lisans tez danışmanım Nadir Özbek ile çalışırken de, doktora da Zafer Hoca'nın danışmanlığında çalışırken de onun yarattığı zengin akademik iklimden yararlanmıştım.

Zafer Hoca derslerde, sohbetlerde, hatta sözlü sınavlarda Cumhuriyet tarihinin 1908 ile başlaması gerektiğini hatırlatır, uzun 19. ve kısa 20. yüzyılların Türkiye'de İTC bağlamında nasıl şekillendiğini bizimle tartışır ve özellikle geç Osmanlı erken Cumhuriyet dönemlerinde ülkenin politik, kültürel ve sosyal açılarından seyrini şekillendiren, kesinti ve sürekliliklerle belirlenen olay, aktör, olgu ve yapılarını vurgular ve bizim bunlar üzerine düşünmemiz için çalışırdı. Hem tez konusuyla hem doktoranın getirdiği yalnızlıkla meşgul olunan ve yazılan tezin gerekliliğinin sorgulandığı günlerde sadece konuşmalarıyla değil, yazdıklarıyla ve çalışma azmiyle de bizi çalışmaya sevk eden Zafer Hoca ile yapılan her bir konuşma, onun ve enstitünün diğer hocalarının yazdığı makale ve kitapların okunması işe yeniden koyulmaya yeterli olurdu.

Genellikle yoğun olduğu bilinen hocamızla tez döneminde çok sık görüşülme de her bir görüşme son derece dolu dolu geçer, tezin –ve zihnin- dağınıklıkları toparlanır, okunması gereken birçok klasik ve güncel çalışma ve birincil kaynak not edilir ve çalışılan konunun kayda değer olduğuna bir kere daha kani olunurdu. Ben verem üzerine yüksek lisans tezimi yazarken dönemin hekimleri çok ilgimi çekmişti. Bu konuyu önce Asım Karaömerlioğlu ile tartışmış ve “mesleğine düşmüş hekimler”in mutlaka çalışılması gerektiği konusunda desteğini alarak Zafer Hoca'ya gitmiş, bu konuyu çalışmak istediğimi söyleyerek danışmanım olmasını isteğimi ifade etmiştim. Zafer Hoca da hekimler meselesini beğenmiş, erken Cumhuriyet dönemindeki en başarılı adımların eğitim ve sağlık alanlarında atıldığını söyleyerek bana bir hekim biyografisi yazmamı önermişti. İyi bir biyografi yazabilmek için mutlaka Tahir Alangu'nun Ömer Seyfettin biyografisini okumam gerektiğini, bu çalışmanın en iyi biyografi çalışmalarından biri olduğunu ifade etmişti. O görüşmede seçtiğimiz hekim ile ilgili birkaç ay araştırma yaptıktan sonra Zafer Hoca'ya giderek önerdiği biyografi ile aklımdaki soruları cevaplayamayacağımı düşündüğümü söylediğimde kendisinin de bu süre içinde bana önerdiği konuda biraz araştırma yaptığını ve “yeterince hekim olmadığı” gerekçesiyle aynı kanaate vardığını söylemişti.

Sonuçta Zafer Hoca'nın danışmanlığında Geç Osmanlı'da hekimlik mesleğinin oluşumu üzerine bir tez yazdım. Bu süre içerisinde hem tez izleme komitelerinde hem de tez görüşmelerinde yeni bir tartışma açılmasına ve aklıma gelmeyen pek çok sorunun peşine düşmeme sebep olarak merak –ve biraz da mahcubiyet- duygularına kapılıyordum. Tezime yönelik getirilen ve katılmadığım eleştirilerde tez yazımının akademik kuralları çerçevesinde kal-

dığımdan emin olmak kaydıyla bana destek vererek bir danışmanın öğrencisinin akademik özgürlüklerini nasıl koruyabileceğini de hem tezimi yazarken hem de daha sonraları öğretti. Tezimin argümanlarına bilimsel olarak tutarlı olduğu sürece müdahale etmedi.

Bana ve kuşağımın ATA öğrencilerine büyük katkılarından biri eşsiz literatür bilgisini cömertçe paylaşmak oldu. Bugün pek çoğumuzun yayınlarında kendisine referanslar bulmak mümkündür. Bunun sebebi ilgi alanının çeşitliliği kadar, yazdığı her eserin temel referans kaynağı olacak nitelikte olması ve yazdıklarının erişilebilir olmasına verdiği önemdi. İktisat tarihi, sosyal tarih, kültürel tarih, tıp tarihi, kadınların tarihi, emek tarihi gibi alanlarda yazmış, tarih metodolojisi ile özellikle ilgilenmişti. Sergi küratörlükleri ve müze kuruluşlarında oynadığı etkin rol “Ne işe yarar bu tarih dediğimiz şey?” sorusuna en az yayınları kadar cevap niteliğindedeydi. *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi* kitabı Türkiye’de yazılmış son derece kıymetli bir zihniyetler tarihi kitabı olma özelliğiyle Atatürk çalışmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. *Cumhuriyet ve Antropoloji, Türkiye’de Yeni Hayat ve Türkiye’de Popülizm* kitapları yıllar boyunca yazmış olduğu makalelerin bir araya getirildiği bir külliyat oluşturmuştur.

Zafer Hoca sonsuz bir tarihçi merakıyla her daim yol gösterici, ilham verici oldu. Belgenin aslına gitmeyi, iz sürmeyi, sadece tarihin değil, bilgiyi bize sunan tarihinin de izini sürmeyi öğretti.

Mekânı cennet olsun.

kadim

*“Kadim oldur ki _____
_____ evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.